EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 2

2. vydání

2015

•

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Volume 2

Issue 2

2015

DOI: 10.46340/eppd.2015.2.2

Редакційна політика

Європейський політико-правовий дискурс – міжнародний журнал, присвячений міжнародному праву, національному праву європейських країн, політичній науці, міжнародним відносинам. До публікації в журналі приймаються статті високої якості, які представляють важливий інноваційний, теоретичний, концептуальний, методологічний та емпіричний внесок у відповідних галузях науки. Журнал використовує систему анонімного рецензування з метою верифікації наукової якості статей.

Європейський політико-правовий дискурс особливо зацікавлений в міждисциплінарних дослідженнях в області права та політичної науки. Вітаються також будь-які дослідження, які стосуються політико-правових проблем різних національних і міжнародних інститутів.

Європейський політико-правовий дискурс приймає для публікації оригінальні матеріали і не розглядає можливості публікації раніше надрукованих матеріалів.

Редакційна колегія:

Борис Бабин, доктор юридичних наук, Інститут законодавства Верховної Ради України

Олена Гриненко, доктор юридичних наук, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Борис Кормич, доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»

Володимир Кузьменко, доктор юридичних наук, професор, Національний університет державної податкової служби

Тамара Латковська, доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»

Бертран Матьє, доктор права, професор Університету, професор Університету Пантеон, Сорбона Париж-І, Президент Французької асоціації Конституційного права, член Вищої ради юстиції Франції

Олександр Мережко, доктор юридичних наук, професор, Краківська академія Андрія Фрича Моджевського

Андреас Поттакіс, доктор філософії (Оксфорд), Член наукової Ради Європейського центру продовжуваної юридичної освіти, Академія європейського публічного права

Джулиан Робертс, доктор права, професор кримінології, Оксфордський університет

Сергій Саяпін, доктор юридичних наук, доцент, Університет КІМЕП (Алмати, Казахстан)

Павол Хрівік, PhD в області європейських і глобальних досліджень, Університет Тренчина імені Олександра Дубчека

Галина Кузь, доктор політичних наук, професор, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

Микола Лазарович, доктор політичних наук, доцент, Тернопільський національний економічний університет

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук, доцент, Донецький національний університет

Марина Нахум, PhD в області антропології, Лондонська Школа Економіки

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Національний університет “Одеська юридична академія”

Євгеній Цокур, доктор політичних наук, професор, Запорізький національний університет

Адміністративні редактори:

Ділара Гаджиєва, кандидат політичних наук, Національний університет “Одеська юридична академія”

Яна Чернопищук, кандидат юридичних наук в області конституційного і муніципального права, Місія Європейського союзу по прикордонній допомозі Молдові та Україні

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatn´uje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékolív výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Odeská Národní námořní akademie (*Ukrajina*).

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*).

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*).

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*).

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*).

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti Francie.

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakowská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva.

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*).

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*).

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, docent, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*).

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, docent, Donecká Národní universita (*Ukrajina*).

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (London School of Economics).

Mykola Poliovyy, doktor politických věd, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*).

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*).

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*).

Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva, Poslání mise EU pro přihraniční pomoc pro Moldavsko a Ukrajinu.

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, International Relations is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law and political spaces, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy"

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy"

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University (Almaty, Kazakhstan)

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University

Galina Kuz, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Ternopil National Economic University

Tatyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Donetsk National University

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics

Nick Polyovyy, D.Sc. in Political Science, Professor, National University "Odessa Law Academy"

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"

Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law, European Border Assistance Mission to Moldova and Ukraine

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ
Vydavatel: Jižní Palmíra, družstvo
Adresa: Šternovská 735, Újezd u Brna, 664 53, okres: Brno, kraj: Jihomoravský
Zapsáno do evidence: 27.11.2013
http://www.mkcr.cz/scripts/modules/catalogue/detail.php?catalogueID=1&linkvalue=14409&lid=1

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Olexander Zadorozhny, INCONSISTENCY WITH THE FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL LAW OF THE RUSSIA'S PARTICIPATION AS AN AGGRESSOR STATE IN THE SECURITY COUNCIL OF THE UNITED NATIONS 8

Ivan Lytvyn, UNIFICATION OF LEGAL APPROACHES TO THE REGULATION OF THE ACTIVITY OF CHARITABLE ORGANIZATIONS WITHIN THE EU FRAMEWORK..... 14

Hanna Hrydasova, RANGE OF RELATIONSHIP OF THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITH MULTINATIONAL CORPORATIONS AS NEW ACTOR OF THE INTERNATIONAL RELATIONS 23

Serhii Perepiolkin, HISTORY OF THE INTERNATIONAL CUSTOMS LAW: SINCE 1891 TILL NOW 28

Hennadii Androshchuk, Artem Afian, INSTITUTE OF GEOGRAPHICAL INDICATIONS IN THE ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION: ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS..... 34

Olha Sushyk, RADIATION SAFETY LEGAL REGULATION ACCORDING TO THE REQUIREMENTS OF EUROPEAN ATOMIC ENERGY COMMUNITY 46

Oksana Pliatsko, LEGAL REGULATION OF WORKING CONDITIONS FOR MIGRANT WORKERS FROM EUROPEAN UNION COUNTRIES..... 55

Olha Dashevska, GEOPOLITICAL UNCERTAINTIES IN UKRAINE: THE CASE OF THE COMMON ECONOMIC SPACE..... 62

Olena Oselska, GEOPOLITICAL MODELING AS A BASIS OF THE STATE GEOSTRATEGY DEVELOPMENT..... 69

Olesia Kobenko, GEOPOLITICAL CONCEPT OF EURASIA AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS 77

Illia Havrylenko, U.S. SMART POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS 82

Marta Domochko, FORMATION OF SYSTEM OF FOREIGN POLICY PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF SOUTH SUDAN..... 87

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Emma Gansova, DEMOCRACY AND SOCIAL POLICY..... 93

Liudmyla Gerasina, Viktoriia Pohribna, A PROBLEM OF POLITICAL CONSENSUS THROUGH PRISM OF MODERN POLITICAL MORAL 98

Marat Zakirov, PROBLEM OF TYPOLOGY OF POLITICAL THOUGHT OF RUSSIAN DIASPORA 108

Svitlana Topalova, «RUSSIAN WORLD» AND SOVIET COMMUNISTIC MYTH: A NEW FORM WITH A CONSTANT MEANING 114

Vasyl Popkov, METHODOLOGY OF ARISTOTLE FOR DEMOCRATIC PRACTICES OF XXI CENTURY 121

Ivan Feskov, SOCIAL DEMOCRACY AS AN EXAMPLE OF PROTOCONVERGENCE IN THE XIX CENTURY 125

Oleksandr Dovhan, INFORMATION SECURITY AS A GUARANTOR OF THE NATIONAL INFORMATION RESOURCES SAFETY 130

Olha Andrieieva, THE SPECIFICS OF INFORMATIONAL COMPONENT IN A CONCEPT OF STATE NATIONAL SECURITY 135

Svitlana Nischymna, THE ESSENCE OF PUBLIC FINANCIAL ACTIVITY 141

Victor Savenko, LEGAL RELATIONS AS A FORM FOR REFLECTION OF LEGAL NATURE OF SOCIAL RELATIONS IN A STATE 148

Oleksandr Smetaniak, ACTIVITY AS A RATIONAL GROUND FOR DISTINCTION OF REGULATIVE AND NORMATIVE IN LAW 153

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Svetlana Osipova, PUBLIC LIFE DEMOCRATIZATION IN THE CONTEXT OF THE STATE FORMATION PROCESS AND GLOBAL TRENDS OF POLITICAL TRANSITION 161

Yuliia Uzun, PROJECT “GREATER ALBANIA” AND PROCESSES OF ITS PRACTICAL REALIZATION 166

Gulnara Andirzhanova, Kuliash Aidarkhanova, Temir Toktybekov, Aigul Beimisheva, STATE INDUSTRIAL AND INNOVATIVE POLITICS IN THE CONTEXT OF PROVISION OF COMPETITIVENESS IN KAZAKHSTAN 175

Olena Karavaitseva, TRANSFORMATION OF THE ELECTORAL SYSTEM OF CROATIA 185

Olena Mezhenska, COUP AS A VIOLENT FORM OF POLITICAL STRUGGLE 190

Yuliia Kaliuzhna, LEGITIMACY OF POLITICAL POWER: OF VALUE-NORMATIVE DIMENSION 199

Yurii Danko, SOCIAL NETWORKS AS A MEANS OF POLITICAL COMMUNICATION 204

Liliia Zhuzha, MORAL ASPECTS OF VOLUNTEER MOVEMENT IN SUPPORT OF ATO 210

Faina Vaulina, THE SPLIT OF THE UKRAINIAN SOCIETY: MYTH OR REALITY? 216

Isa Zeinalov, Aleksei Terentev, PRINCIPLES OF FOOD SECURITY IN MODERN RUSSIA: POLITICAL-ECONOMIC ASPECT OF THE STRATEGY 221

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Nadiia Kobetska, PERMITS FOR THE USE OF NATURAL RESOURCES IN UKRAINE: PRESENT REGULATION, PROBLEMS AND PERSPECTIVES 225

Victoria Sydor, TENDENCIES OF THE LAND LEGISLATION AND LAW DEVELOPMENT 229

Serhii Bizikin, NORMATIVE REGULATION OF LAND RELATIONS BY LOCAL GOVERNMENTS: FOREIGN PRACTICE 234

Vadym Koverznev, SOURCES OF COOPERATIVE LAW OF UKRAINE: NOTION, TYPES AND GENERAL CHARACTERISTICS 239

Liudmyla Shapenko, DEFINITION AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE LEGAL REGULATION OF INSURANCE IN THE SPHERE OF INNOVATION AND INVESTMENT ACTIVITIES 246

Oleksandr Kachura, THE PROCEDURES OF ADMINISTRATIVE REGISTRATION: COMPARATIVE LEGAL DESCRIPTION 252

Anna Kecha, MANAGEMENT ACTS OF THE DEPARTMENT ON REGISTRATION OF PROPRIETARY RIGHTS TO REAL ESTATE 257

Nataliia Fedorchenko, PECULIARITIES OF FULFILLMENT OF OBLIGATIONS TO PROVIDE SERVICES 269

Olha Koicheva, MUTUAL RESPONSIBILITY IN ACTIVITY OF THE ACCOUNTING CHAMBER 275

Anna Tsybuliak-Kustevych, ROLE OF A JUDGE IN THE PROCEDURES OF RECONCILIATION AND MEDIATION (COMPARATIVE LAW RESEARCH) 282

Liudmyla Ostafiichuk, CONTEMPT OF COURT IN THE UKRAINIAN LEGISLATION 294

Olha Dubovik, DEVELOPMENT OF RESTORATIVE JUSTICE IN THE ROMAN LAW LEGAL SYSTEM 299

Ivan Derevianko, Artem Derevianko, ACTUAL PROBLEMS OF OPTIMIZATION OF NATIONAL LEGISLATION IN THE SPHERE OF COMBATING TORMENT AND TORTURE DURING CRIMINAL PROCEEDINGS 305

Vira Halunko, NORMATIVE-LEGAL BASIS OF SERVICE ACTIVITY OF INVESTIGATIVE APPARATUS IN UKRAINE 310

Oleh Kirichenko, CATEGORICAL AND CONCEPTUAL APPARATUS IN SPHERE OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE COUNTERACT TO CRIMES AGAINST PUBLIC SAFETY 315

Roman Kutsyi, DEMARCATION OF THREATS FROM OTHER WAYS OF COMMITTING A CRIME ACCORDING TO CRIMINAL CODE OF UKRAINE 321

BOOK REVIEWS

NEW VIEW AT INTERNATIONAL LAW DURING FIRST WORD WAR (Review of the monograph: Merezhko O., RUSSIAN SCIENCE OF INTERNATIONAL LAW DURING FIRST WORD WAR) 326

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Ukrainian) 328

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 332

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 335

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Olexander Zadorozhny, PhD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

INCONSISTENCY WITH THE FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL LAW OF THE RUSSIA'S PARTICIPATION AS AN AGGRESSOR STATE IN THE SECURITY COUNCIL OF THE UNITED NATIONS

The article deals with the legal problems caused by the RF's permanent membership as the aggressor in the UN Security Council. International legal aspects of steps that can be taken by the international community because of the situation are described. The analysis of international law rules on membership in the UN Security Council and the succession of states after the collapse of the Soviet Union lead to conclusions about the legal invalidity of participation of Russia in the Security Council. The main reason for the illegality of RF's membership in the UN and in the UNSC is regarded as the consequence of the implementation of so called "continuity doctrine" which does not correspond to the facts and to the rules of international law. The UN Charter does not describe the possibility for the state to become a member of the UN on the bases of succession or continuity. The RF did not stay the member of the USSR which stopped its existence. Besides the UN Charter does not include the possibility for the aggressor-state to be a permanent member of the UNSC.
Key words: Ukraine, Russia, the UN Security Council, aggression, "the continuator state".

Russia's military aggression against Ukraine (founder of the UN), launched in February 2014 by annexation of the Crimean peninsula – and further Russian aggression in eastern Ukraine raise the question of the participation of Russia in the UN Security Council. While Russia destroys world order established after World War II based on the replacement of expansion and war by political dialogue and cooperation, its representatives since the events in Crimea, abusing its right of veto blocked the key agency of the world system of collective security. This makes it impossible to perform the tasks assigned by the Charter to the UN Security Council (Regulation n. 1 and n. 2, Art. 24) – which bears the primary responsibility for the maintenance of international peace and security, performing powers provided for in Chapters VI, VII, VIII and XII of the Charter.

The aggressor, which blatantly violates all the basic principles of international law, can not contribute to the efficient implementation of Security Council's functions in the future. Russia undermines the authority of the UN Security Council, destroys its credibility and that threatens prevention of a new armed conflicts in all regions of the world and its ability to stop the existing ones. This calls not only the need to reform the Security Council, but also questions international legal grounds for participation of the Russian Federation in its work.

While Security Council blocked by Russia's use of the veto has failed to adopt any decisions, March 27, 2014 at a special meeting of the 68th session of the UN General Assembly by the open voting UN member-states (100 of which voted " for "11 -" against "and 58 – abstained) adopted a resolution on support for the territorial integrity of Ukraine[1]. That is an important issue to note not only Russia's participation in the UN, but the principles of operation of the organization and decision-making within it.

Experts have long discussed problems of functioning UN Security Council, particularly in the context of the abuse of veto by permanent members[2].

1 General Assembly Adopts Resolution Calling Upon States Not To Recognize Changes In Status Of Crimea Region. *United Nations.* <http://www.un.org/News/Press/docs/2014/ga11493.doc.htm>.

2 Creery, J. (1994). Read the fine print first: Some questions raised at the Science for Peace conference on UN reform. *Peace Magazine, Jan–February, 20;* Childers, E. (1994). Symposium on The United Nations at Fifty:

For example, S.Hassler stressed that the permanent members of the Security Council should use the veto only in a way to comply with its commitments under the UN Charter. However, this requirement is not always respected[1].

In such circumstances, the rule of law is the equivalent of "sword law". According H.Kohlera, the presence of several states veto in the UN Security Council leads to "complete arbitrariness" in implementation of international law, because only the interests of the permanent members is the criterion for the use or non-use (a) specific rules of international law and the UN Charter, and (b) the resolutions adopted by the Security Council under Chapter VII[2].

Russian scientists have also repeatedly pointed out the problems of the UN Security Council. For example, Russian researcher T.Hoverdovska said: "withdrawal of UN Security Council, in some cases from the solution of international conflicts and suppression of acts of aggression or cases when the permanent members do not vote on the essential questions blatantly violate the UN Charter and is contrary to international law. This significantly reduces the credibility of the UN and of the Security Council itself, has a negative impact on the system of collective security. Because of its universality UN Security Council must tougher, more quickly and clearly respond to the clear violation of the UN Charter and international law no matter what kind of state or states are offenders"[3].

In 2004 O. Zadohin and O.Orlov wrote that nowadays extremely serious a threat to the existing world order and its "Basic Element" – the United Nations – is "anti-systemic" action of some states. That is, it is the actions related to the violation of the rules of conduct in the international arena, formed on the basis of the UN Charter, rules and principles of international law. Clearly, the UN, despite the genius of its principles is completely helpless in cases where major powers, members of the elite club of permanent members of the Security Council, become aggressors or entities that violate imperative norms of international law. That those states are the creators and guarantors of the existing world order is now enshrined in their principle of unanimity in the UN Security Council. However, the same state (say more – only they) can destroy it, as other real force capable of such a "feat" does not exist in nature[4]. As you can see, the above thoughts of the scientists were prophetic. But hardly the authors predicted that the destroyer of modern security systems will not be the US routinely demonized by many representatives of Russian science, including legal, but just the same the Russian Federation.

In the context of the reform of the UN Security Council there are various proposals: an increase in the number of permanent members (with veto power, and without it)[5], increasing the number of non-permanent members of the UN Security forming principle change and the introduction of restrictions on the use of the veto[6]. H.Kohler offered a slightly different approach to membership in the UN Security Council: "To form a new global system under a reformed Security Council wit a participation of regional entities. They – as permanent members of the old postwar system – represent a new UN Security Council on the basis of equitable geographical distribution and shared responsibility for global affairs. No state of any region, as no regional grouping has no privileges to use because it can profoundly destabilize the world order"[7].

Creating a More Democratic and Effective UN. *Global Policy Forum. December 02;* Weiss, T. (2003). The Illusion of UN Security Council Reform. *Washington Quarterly. Autumn 2003.*

1 Hassler, S. (2012*). Reforming the UN Security Council Membership: The illusion of representativeness.* Routledge, 175.

2 Köchler, H. (1995). The Principles of International Law and Human Rights, in: Köchler, H. (1995). *Democracy and the International Rule of Law. Propositions for an Alternative World Order. Collected papers prepared on the occasion of the 50th anniversary of the United Nations*. Springer: Vienna/New York, 43.

3 Говердовская, Т. (2010). *Значение реформирования Совета Безопасности ООН для поддержания международного мира и безопасности*. Автореф. дисс. к. ю. н. Москва, 2.

4 Задохин, А. (2004). Реформа ООН: мифы и реальность. *Observer, 3 (170).*

5 Shourie, D. (2005). India makes strong case for UNSC expansion. *Hindustan Times. November 13.*

6 Борзяков, С. (2014). Право говорить «нет». Постпред России в Совбезе ООН отверг попытки лишить ядерные державы возможности применять вето. *Взгляд. 21 марта*.

7 Köchler, H. (1997). *The United Nations and International Democracy: The Quest for UN reform.* International Progress Organization, 31.

Since 1994 was made 16 reports of the open group on equitable representation in the Security Council, expanding the membership of and other matters relating to UNSC. Unfortunately, they are abstract, the working group could only identify ways to reform, which ultimately were not supported[1].

However, the international community must now find as faster response to the challenges faced because of the situation when the state aggressor is both a permanent member of the UN Security Council. With the right of veto such a state is blocking its work, degrading the functions of the main body of the global security system responsible for the maintenance of peace to the discussion club-area for the exchange of statements of the representatives of the Member States.

The need for reform of the UN Security Council (through increasing the number of permanent members, the introduction of double veto, limiting the use of the veto to prevent the use of the veto power, aggression, etc.) really long overdue. This is required not only by the latest developments related to the crisis in Syria and Ukraine, but also by a fundamental change in circumstances, economic and political shift in emphasis in the world since the adoption of the UN Charter.

In this context question arises about the validity of international legal grounds for Russia's membership in the United Nations itself. Membership in the UN governed by Chapter II («Members") of the Charter. On the basis of Articles 3 and 4 of the Charter one can come to the following conclusions: first, is the only UN member States that were original members of the organization (Art. 3) or later acceded to it under the provisions of Art. 4; Secondly, in the case of adoption to the State Members, it must meet certain requirements (to be "peaceful country" and assume obligations under the UN Charter); thirdly, the decision as to the member states is adopted by resolution of the UN General Assembly on the recommendation of the Security Council (para. 2, Art. 4). However, Russia was not an original member of the UN (unlike Ukraine and Belarus), and was not accepted as a member by the Resolution of the UN General Assembly on the recommendation of the Security Council, and does not meet the requirements for peacefulness.

The UN Charter does not provide for membership in this international organization under the succession. That is why all former republics of Yugoslavia, including Serbia (as part of the Federal Republic of Yugoslavia in 2000), were forced after the collapse of Yugoslavia to join the UN one by one. The same procedure was supposed for Russia after the Soviet Union collapse, because it is the only procedure prescribed by the UN Charter[2]. The Resolution of the CIS Council on 12/21/1991, by which the Council (except Georgia) have expressed its consent to continue the USSR membership in the UN, can not be regarded as complying with the provisions of the UN Charter.

E. Blum in his article on the issue of Russia's membership in the Organization, said: "At the end of the Soviet Union, its membership in the United Nations shall automatically cease, and Russia would have to be admitted to membership in the same manner as the newly independent republic (except Belarus and Ukraine)"[3].

The same author, analyzing the affirmation of the Russian representative that Russia "continues» (continuing) the membership of the Soviet Union at the UN, points out: "The statement of – done in three days (and possibly sixteen days) after the collapse of the Soviet Union – that it "continues" its legal existence and its membership in the UN, must be considered – notwithstanding its obvious political advantages – seriously wrong from a legal point of view"[4].

I.Lukashuk on this occasion said: "Alma-Ata Declaration CIS in 1991 stated that" after the formation of the Commonwealth of Independent States the Union of Soviet Socialist Republics ceases to exist. " On the question of succession to treaties the same declaration contained a clear answer: CIS members ensure "compliance with international obligations arising from treaties and agreements of the former USSR." This shows that all members of the Commonwealth equally regarded as the legal successor of the USSR. However, the implementation of this decision was practically impossible. The Soviet Union was one of the pillars of the existing international political and legal system. Especially great was its role in the military-political structure, as well as in the UN system. The elimination of the Soviet Union put it all at risk. None of the successors could not qualify for membership in the UN by succession, let alone a permanent member

1 Чирагов, М. Отмена права вето. *Эхо Москвы.* <http://echo.msk.ru/blog/chirag/1069662-echo/>.

2 Мережко, О. (2014). Відсутність правових підстав для членства Російської Федерації в ООН; у кн.: *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ, 944-949.

3 Blum, Y. (1992). Russia Takes Over the Soviet Union's Seat at the United Nations. *European Journal of International Law, vol. 3,* 360.

4 Blum, Y. (1992). Russia Takes Over the Soviet Union's Seat at the United Nations. *European Journal of International Law, vol. 3,* 360.

of the Security Council. Russia has encountered serious difficulties in ensuring its rights. The problem was solved by using the concept of "Russia – the state-continuator of the USSR." It means that the USSR place in world politics is taken by Russia. It is a basic, general legal successor of the Union, and it relies primary responsibility for fulfilling its obligations"[1]. Thus, political reasons for Russia's membership in the United Nations were explained and the lack of international legal grounds fixed.

R.Myullerson justifying the legitimacy of Russia's membership in the UN, also relied not on legal arguments: "Firstly, after the collapse of the Soviet Union, Russia remains one of the largest countries in the world geographically and demographically. Second, Soviet Russia after 1917 and especially after the Soviet Union in 1922 were considered as a continuation of the same state that existed during the Empire. This objective factors which demonstrate that Russia is a continuation of the Soviet Union. The third reason (subjective factor) – the behavior of the state and the recognition of continuity by third countries"[2].

As for the status of Russia as a permanent member of the UN Security Council, according to Art. 23 of the Charter of one of the permanent members of the UN Security Council is the Union of Soviet Socialist Republics, not Russia[3]. The authors of the Charter of the United Nations recognized that five countries – China, France, the Union of Soviet Socialist Republics, the United Kingdom and the United States – because of their key role in the creation of the United Nations will continue to play an important role in maintaining international peace and security. A special status of permanent members of the Security Council, as well as a special right to vote, known as the "veto" were granted to the 5 states. Today it is obvious that the Russian Federation (which in fact takes place of the USSR in that international entity) dose not continue to play an important role in maintaining international peace and security, but is in fact a state-aggressor and a threat to peace and stability.

Moreover, Russia is trying to use the UN Security Council as a tool for spreading false information and distorted facts, questioning the existing international law than negates the very essence of the UN Security Council. Such actions of the Russian Federation erode the foundations of world order based on the UN Charter and the special responsibility of the Security Council and its permanent members for maintaining international peace and security. Russia deliberately abused its status as a permanent member of the UN Security Council and that does not justify the trust that the international community express to permanent members of the UN Security Council.

It should be emphasized that the repeated reference by representatives of the Russian Federation that Russia's right for the veto is given to it by "the blood of the Russian people shed during the Second World War" is one that ignores a huge contribution of Ukrainian and other peoples of the USSR in the victory over fascism and is basically offensive and unacceptable for Ukraine[4].

From a legal point of view, Russia's membership in the UN Security Council is most often explained by the Resolution on 12/21/1991 by the Council of CIS, which stated that "the Commonwealth support Russia in the fact that it continues membership of the USSR in UN, including permanent membership in the Security Council and other international organizations. " As noted above, the resolution was signed by 11 CIS states except Georgia. Thus, the legal possibility of disregarding the position of even one state that was part of the Soviet Union, is questionable.

12/24/1991 Russian President, based on the abovementioned decision of the Council of CIS Heads of State, addressed to the UN Secretary General message in which informed that Russia continues membership of the USSR, including the Security Council, and in all other bodies and organizations of the UN system. The Secretary-General expressed the view that this appeal was of an informative nature, stated the reality and did not require formal approval from the Council. Thus, no approvals or approvals procedure were not carried out, there was no decision of the General Assembly or Security Council, which were only informed about this transformation. The modern interpretation of the legal basis of Russia's membership in the UN SC ("In December 1991 the Russian Federation, as successor to the Soviet Union in the international arena, officially took the place of the Soviet Union in the Security Council after the passage of

1 Лукашук, И. (1996). *Международное право. Общая часть*. Учебник. Москва: БЕК, 326-327.

2 Mullerson, R. (1993). The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia. *42 AJIL*, 476.

3 Charter of the United Nations and ICJ. *UN official site.* <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>.

4 Задорожній, О. (2014). Сумнівність перебування Російської Федерації в Раді Безпеки ООН. *ЕспресоTV*. <http://espreso.tv/blogs/2014/08/20/sumnivnist_perebuvannya_rosiyskoyi_federaciyi_v_radi_bezpeky_oon>.

the necessary procedures established by the UN Charter") is contrary to the facts and violates the rules of international law[1].

It is important to emphasize another aspect of analyzed problem. The Russian Federation would more or less legally "take a seat" of the USSR in the UN Security Council only in the imaginary case: if from the Soviet Union withdrawn all the republics except Russia itself – in that case it would be possible to talk about "continuity" of the Russian Federation regarding the USSR. But this did not happen, the Soviet Union ceased to exist as a state and a subject of international law.

In this context, one should pay attention to the legal consequences of the decision on 09.10.2009 of the The Council of Heads of State of the Commonwealth of Independent States on the basis of an inventory of international agreements signed within the CIS and the decisions taken by the Commonwealth for further participation of Georgia in connection with its exit from the CIS and subject to the consent of Georgia, decided to participate in Georgia's international treaties and decisions of the Commonwealth. According to the document, the decisions taken by the Council of Heads of State, Heads of Government Council, the Council of Ministers of Foreign Affairs and Economic Council of the Commonwealth of Independent States ceased their validity for Georgia starting from 18.08.2009[2].

However, it is clear that since the introduction of the aforementioned Resolution of CIS Council of 12.21.1991 it has been a fundamental change in circumstances, and Ukraine's consent for Russia's stay in the UN Security Council while performing aggression against Ukraine (and still somehow "contribute to the maintenance of international peace and security"), today is unfounded.

However, as of today neither Ukraine nor any other government officially raised concerns that Russia's membership in the UN has no any international legal grounds.

Even more difficult is to exclude Russia from the Security Council or from the United Nations or the termination of its membership in the UN through appropriate action within the Organization. According to Art. 6 UN Charter Member which has systematically violated the principles contained in the present Charter may be expelled from the UN General Assembly (in accordance with Art. 18 – two-thirds) on the recommendation of the Security Council.[3] As noted, the Russian Federation during 2014 systematically violates all principles enshrined in the Charter – the principle of non-use or threat of force, the principle of settling international disputes by peaceful means, the principle of non-interference in affairs that are domestic jurisdiction of states, the principle of cooperation of the sovereign equality of States, the principle of good faith obligations under international law, the principle of respect for human rights and fundamental freedoms. Therefore, notwithstanding that we can confidently assert the presence of fundamental legal grounds to exclude Russia from the UN, however, again, the aggressor has veto power on the UN SC's decisions, including recommendations.

The same applies to a possible vote to terminate the rights and privileges belonging to Russia as a member of the United Nations (Art. 5 of the Statute) or to the possible exclusion of Russia from the UN Security Council.

Thus, the most powerful subjects of international law, despite the combined efforts could not effectively resist the aggressor. Naturally, this will inspire other potential offenders. Thus, Russian aggression leads to the erosion of the foundations of the world legal order, which can lead to serious consequences, first of all – the new military conflicts.

Thus, the reform of the Security Council aimed at depriving the aggressor of the right to vote, for various reasons is not a matter of the nearest future. However, it can be argued that all of the conditions for raising the issue are present because of the lack of international legal grounds of Russia's membership in the UN. In addition, this situation is part of a global problem – the need to reform the UN Security Council as an entity that aims to provide and ensure international peace and security.

1 История. Постоянное представительство Российской Федерации при Организации Объединенных Наций. <http://www.russiaun.ru/ru/permanent_mission/istorija>.

2 *Решение об участии Грузии в международных договорах и решениях органов Содружества Независимых Государств* (Кишинев, 9 октября 2009 года). *Сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_l77>.

3 Charter of the United Nations and ICJ. *UN official site.* <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf>.

References

1. General Assembly Adopts Resolution Calling Upon States Not To Recognize Changes In Status Of Crimea Region. *United Nations.* <http://www.un.org/News/Press/docs/2014/ga11493.doc.htm>.
2. In Status Of Crimea Region. *UN official site.* <http://www.un.org/News/Press/docs/2014/ga11493.doc.htm>.
3. Creery, J. (1994). Read the fine print first: Some questions raised at the Science for Peace conference on UN reform. *Peace Magazine, Jan–February. 20.*
4. Childers, E. (1994). Symposium on The United Nations at Fifty: Creating a More Democratic and Effective UN. *Global Policy Forum. December 02.*
5. Weiss, T. (2003). The Illusion of UN Security Council Reform. *Washington Quarterly. Autumn 2003.*
6. Hassler, S. (2012). *Reforming the UN Security Council Membership: The illusion of representativeness*. Routledge, 175.
7. Köchler, H. (1995). The Principles of International Law and Human Rights, in: Köchler, H. *Democracy and the International Rule of Law. Propositions for an Alternative World Order.* Collected papers prepared on the occasion of the 50th anniversary of the United Nations. Springer: Vienna/New York.
8. Goverdovskaya, T. (2010). *Znachenije reformirovanija Soveta Bezopasnosti OON dlja podderzhanija mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti*. Avtoref. diss. k.ju.n. Moskva.
9. Zadohin, A. (2004). Reforma OON: mify i real'nost'. *Observer. 3 (170).*
10. Shourie, D. (2005). India makes strong case for UNSC expansion. *Hindustan Times. November 13.*
11. Borzjakov, S. (2014). Pravo govorit' «net». Postpred Rossii v Sovbeze OON otverg popytki lishit' jadernyje derzhavy vozmozhnosti primenjat' veto. *Vzgljad. 21 marta.*
12. Köchler, H. (1997). *The United Nations and International Democracy: The Quest for UN reform.* International Progress Organization.
13. Chiragov, M. Otmena veto. *Eho Moskvy.* <http://echo.msk.ru/blog/chirag/1069662-echo/>.
14. Merezhko, O. (2014). Vidsutnist' pravovyh pidstav dlja chlenstva Rosijs'koji Federatsiji v OON; u kn. *Ukrajins'ka revolutsija gidnosti, agresija RF i mizhnarodne pravo,* Kiiv.
15. Blum, Y. (1992). Russia Takes Over the Soviet Union's Seat at the United Nations. *European Journal of International Law, vol. 3*.
16. Lukashuk, I. (1996). *Mezhdunarodnoje pravo. Obschaja chast'.* Uchebnik. Moskva: BEK.
17. Mullerson, R. (1993). *The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia*. *42 AJIL.*
18. Charter of the United Nations and ICJ. *UN official site.* <http://treaties.un.org/doc/Publication/ CTC/ uncharter.pdf>.
19. Zadorozhnij, O. (2014). Sumnivnist' perebuvannja Rosijs'koji Federatsiji v Radi Bezpeky OON. *EspresoTV.* <http://espreso.tv/blogs/2014/08/20/sumnivnist_perebuvannya_rosiyskoyi_federaciyi_v_radi_bezpeky_oon>.
20. Istorija. Postojannoje predstavitel'stvo Rosijskoj Federatsii pri Organizatsii Ob'jedinennyh Natsij. <http://www. russiaun.ru/ru/permanent_mission/istorija>.
21. *Reshenije ob uchastii Gruzii v mezhdunarodnyh dogovorah i reshenijah organov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv* (Kishinev, 9 oktjabrja 2009 goda). *Verhovna Rada Ukrajiny*. <http://zakon2.rada. gov.ua/ laws/ show/ 997_l77>.
22. Charter of the United Nations and ICJ. *UN official site.* <http://treaties.un.org/doc/Publication/ CTC/ uncharter.pdf>.

Ivan Lytvyn
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

UNIFICATION OF LEGAL APPROACHES TO THE REGULATION OF THE ACTIVITY OF CHARITABLE ORGANIZATIONS WITHIN THE EU FRAMEWORK

The article deals with problems of legal regulation of the activity of charitable organizations within the EU. Stated that current legal regime of the EU concerning non-profit organizations prevents charitable organizations from enjoying all the benefits of the common market. Analysis of the Treaty on the Functioning of the European Union showed defines companies as "companies created in accordance with civil or commercial law, including cooperative societies and other legal entities, whose activities are regulated by public or private law, except for non-profit-making organizations". Thus, the Treaty has left legal support for the activities of these organizations at the discretion of national legislations of the Member States. The author concluded that despite the absence of a comprehensive regulation of activities of charitable organizations at the EU level, it is impossible to talk about the general lack of legal regulation of activities of charitable organizations in the EU. Performed analysis indicates that some aspects of regulation of their activities are reflected in *acquis communautare* and have a tendency to fragmentation at the level of individual spheres of the EU policy.
Key words: charitable organizations, non-profit organizations, legal framework of EU, legal regulation, unification.

Problems that exist in unification of legal regulation of activity of charitable organizations within the EU framework arise from several factors. First, in some cases, for example in the field of direct taxation, the EU lacks the competence to harmonize national legislations. Second, in other areas in which the EU has such competence on harmonization, the right of companies in particular, the Union excluded non-profit-making organizations from the scope of its regulation. Thus, the current legal regime of the EU concerning non-profit organizations prevents charitable organizations from enjoying all the benefits of the common market.

This situation is due to the fact that since its establishment, the EU mainly followed the policy of noninterference in regulation of the activities of charitable organizations. Founding Treaties of the EU, starting from the Treaty of Rome in 1957[1] and ending with the last one – the Lisbon Treaty in 2007, exclude non-profit-making organizations from the EU`s domain of competence. Thus, Article 54 of the Treaty on the Functioning of the European Union (almost identical to the version of Article 48 of the Treaty establishing the European Community) defines companies as "companies created in accordance with civil or commercial law, including cooperative societies and other legal entities, whose activities are regulated by public or private law, except for *non-profit-making organizations*"[2]. Thus, the Treaties have left legal support for the activities of these organizations at the discretion of national legislations of the Member States.

However, one cannot speak of complete evening-out of regulation of the activity of charitable organizations in the EU. For example, in 1987 the European Parliament adopted a resolution on non-profit-making associations in the European Communities[3]. As noted by one of the speakers during the discussion, the focus of this initiative was the recognition by the Member States of associations located in other Member States. At the same time, the question of legal status of associations at the EU level became non-essential, but the question of legal status of "international" associations (with members outside the

1 Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957). <http://www.cvce.eu/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html>.

2 Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:en:PDF>.

3 Resolution on non-profit-making associations in the European Communities (1987). Official Journal *C 99*, 205.

Community) had not been considered at all. There was also a warning that this initiative, having improved the situation of associations within the Community or the Member State, can lead to serious discrimination against associations outside the Community, as well as those who have offices within the EU[1].

Furthermore, the role of charitable organizations as actors in the field of the EU social policy has been recognized, although quite succinctly, in the Declaration No. 23 to the Treaty on the European Union in 1992[2]: "The Conference stresses the importance, in achieving the objectives of Article 117 of the Treaty establishing the European Community, of cooperation between it and charitable associations and foundations as institutions responsible for social welfare establishments and services".

Declaration No. 38 to the Amsterdam Treaty in 1997[3], also with reference to Article 117 of the Treaty establishing the European Community, has recognized the importance of volunteer services for the development of social solidarity. The declaration states that the Community "will promote the European dimension of public organizations, with particular emphasis on the exchange of information and experience, as well as the participation of young and older people in volunteer work".

In this context, we cannot fully agree with the opinion of the Irish researcher O. Breen that these declarations *have no legal basis in European law and thus do not provide a source of legal rights to such organizations*[4]. In our opinion, they allow us to have a clear understanding of the role of non-profit-making organizations in the EU law, in particular through the prism of Article 117 of the Treaty establishing the European Community in 1957, which sets out the basic principles underlying the EU social policy. Indeed, Article 117 has reflected conviction of the Member States that the further development of the EU social policy will be a success not only because of the functioning of the common market, which, in turn, will contribute to the harmonization of social systems, but also through the development of the procedures provided for in the Founding Treaty, and the convergence of legal provisions.

The role of charitable activities in the social dimension of the EU policy is also illustrated by the Opinion of the Economic and Social Committee on "Cooperation with Charitable Associations as Economic and Social Partners in the Field of Social Welfare[5]" dated December 10, 1997, which also marked the role of charity organizations the social dimension.

In particular, Paragraph 1.4.1 states that charitable associations may to some extent contribute to the creation of additional workplaces, even against the background of stagnation or slowly growing labor market. Financing, which charitable associations use, has a high level of value added since it focuses on those aspects of the problem, where social problems are most acute, and can be increased by the voluntary contributions from the public. In addition, the Opinion emphasized the practical dimension of introducing cooperation of the Commission with charitable organizations, including proposals to introduce a specific program of financial support under the title "Cooperation with Charitable Associations", and to develop a pilot project on cooperation with charitable associations (Paragraph 4.5). In such a way, at the sector level of social policy, the EU recognized the importance of the role and the necessity of certain harmonization of approaches to the regulation of the activities of charitable organizations.

A certain sectorial approach to the regulation of charitable organizations can be seen not only in the field of the EU social policy. In 1979, within the framework of the common agricultural policy, there was adopted the Commission Decision 79/946/EEC dated October 25, 1979, on the approval of food-aid operations carried out by a charitable organization and thereby exempting it from payment of monetary compensatory amounts[6]. Although this decision concerned solely France and granted permission for releasing these operations from the monetary compensatory amounts, but the decision defined a separate

1 Resolution on Non-Profit-Making Associations in the European Communities. <http://www.uia.org/archive/legal-status-4-12>.

2 Treaty on European Union (1992). *Official Journal C 191, 29 July 1992.* <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>.

3 Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Related Acts. <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>.

4 Breen, O.B. (2008). EU Regulation of Charitable Organizations: The Politics of Legally Enabling Civil Society. *The International Journal of Not-for-Profit Law, vol. 10, Issue 3.*

5 Opinion of the Economic and Social Committee on 'Cooperation with charitable associations as economic and social partners in the field of social welfare' (1998). *Official Journal C 73,* 92.

6 79/946/EEC: Commission Decision of 25 October 1979 approving food-aid operations carried out by a charitable organization and thereby exempting it from payment of monetary compensatory amounts (1979). *Official Journal L 288,* 39–39.

procedure for the activity of charitable organizations in the sphere of agriculture, in a particular segment of this sphere.

In 1987, there was also adopted a number of regulations[1] on free delivery of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations.

In addition, we cannot speak of the absence of the EU-level attempts to harmonize legislation on the activities of charitable organizations. As noted by J. Smith, C. Rochester and R. Hedley[2], in the late 80-ies of XX century, the lawyers of the United Kingdom "broke out into a sweat" having heard the rumors that the Commission had proposed to "harmonize" national systems of legislation governing the activities of charitable organizations, associations, foundations and the like. In particular, there were concerns that the principle of subsidiarity as set out in the Treaty would lead to exports to the Member States of German regulatory system concerning the division of responsibilities between national and local authorities, as well as between the government and the nonprofit sector.

In the early 90s, the European Commission developed two initiatives designed to regulate the activity of the nonprofit sector organizations: proposal of the Council Regulation (EEC)[3] on the statute of the European Mutual Society and proposal of the Council Regulation (EEC) on the statute of the European Association[4]. The statute of the European Association stipulated its foundation as a nonprofit organization, and the statute of the European Mutual Society envisaged the creation of an organization whose activities were related to the fields of health, social security and insurance. In addition, for the effective implementation of these regulations, there had been developed proposals of the directives dealing with involvement of employees in the management of these companies[5].

However, in 1997, the EU officially confirmed its policy of non-interference in the sphere of non-profit-making organizations. In particular, the Commission's reply to a written question, "Does the Commission have any plans to introduce legislation on the criteria for assigning charitable status to organizations at the EU level?" submitted by Mr. Papoutsis on behalf of the European Commission, noted that "the Commission does not intend to promote the Community legislation on the establishment of a common European register of charitable organizations or the establishment of common approaches for the registration of these organizations in the Member States"[6].

In 2006, the Commission withdrew its proposals for the statutes of the European Mutual Society and

1 Council Regulation (EEC) No 230/87 of 26 January 1987 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 25,* 2–2; Commission Regulation (EEC) No 734/87 of 13 March 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 71,* 21–22.; Commission Regulation (EEC) No 392/87 of 9 February 1987 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 40,* 5–8.; 3 Council Regulation (EEC) No 961/87 of 31 March 1987 amending Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 91,* 1–1.; 4 Commission Regulation (EEC) No 979/87 of 3 April 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 92,* 14–14.; 5 Commission Regulation (EEC) No 1212/87 of 30 April 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 115,* 32–32.

2 Smith, J.D., Rochester, C., Hedley, R. (1995). *An Introduction to the Voluntary Sector*. Psychology Press, 140.

3 Amended proposal for a COUNCIL REGULATION (EEC) on the Statute for a European mutual society /* COM/93/252FINAL – SYN 390 * (1993). *Official Journal C 236,* 40–56.

4 Amended proposal for a COUNCIL REGULATION (EEC) on the Statute for a European association/* COM/93/252FINAL – SYN 386 * (1993). *Official Journal C 236,* 1–13.

5 Amended proposal for a COUNCIL DIRECTIVE supplementing the Statute for a European association with regard to the involvement of employees /* COM/93/252FINAL – SYN 387 * (1993). Official Journal *C 236,* 14–16.; Amended proposal for a COUNCIL DIRECTIVE supplementing the Statute for a European mutual society with regard to the involvement of employees /* COM/93/252FINAL – SYN 391 * (1993). *Official Journal C 236,* 56–56.

6 Written Question E-2041/97 by Bill Miller (PSE) to the Commission (13 June 1997). *Official Journal C 045,* 0148.

the European Association, giving as a reason that "they do not meet the Lisbon criteria and the criteria of "better regulation", are unlikely to have a perspective in the legislative process or are recognized as no longer relevant due to objective reasons"[1]. Nevertheless, these arguments are pretentious and may be used to withdraw any act. As noted by some researchers, one of the real reasons that slowed down the process of adoption of these regulations was the mandatory provision of directives (which were offered together with the regulations) to attract employees to the management process[2].

Thus, the attempts to regulate the activity of charitable organizations at the level of the subsidiary EU legislation were not successful. More productive in this respect was the practice of the EU Court of Justice that was formed by cases that were reviewed according to the pre-judicial appeals of the Member States.

Decision in the case of "Sodemare SA, Anni Azzurri Holding SpA and Anni Azzurri Rezzato Srl v Regione Lombardia"[3] has recognized the special status of charitable organizations. The EU Court, inter alia, decided that, in accordance with the EU legislation, any Member State in organizing its social security system might engage private operators as providers of social welfare services, upon condition that they are non-profit-making. Moreover, this condition shall not put a profitable company from other Member States in a less favorable factual or legal position in relation to non-profit-making companies founded in this state.

At the same time, in the case of "Ambulanter Pflegedienst Kügler GmbH v Finanzamt für Körperschaften I in Berlin"[4], the EU Court has confirmed the exclusive competence of the states on the recognition of charitable organizations. The case concerned the provisions of Article 13A(1)(g) of the Sixth Directive 77/388 on the exemption from taxation of goods and services that are closely related to the sphere of social protection, including those provided in nursing homes, provided by bodies whose activities are governed by public law or by other organizations recognized as charitable in the corresponding Member State.

The EU Court has given a ruling that a taxpayer may refer to the exceptions provided for in Article 13A(1)(g) of the Sixth Directive 77/388, in the national courts for appealing national rules that are inconsistent with this provision. However, only the national court may determine, in the view of all relevant factors, whether a taxpayer is an organization recognized as charitable in terms of the above rule. In a dissenting opinion regarding this decision, Advocate General A. Tizzano said that "one cannot exclude that 13A(1)(g) of the Sixth Directive has direct effect, even in the absence of proper legislation in the corresponding state, if the national court is able to determine, based on all credible evidence, that a taxpayer is an organization recognized as charitable"[5].

Almost the same question for pre-judicial judgment was brought up in the case "Christoph-Dornier-Stiftung für Klinische Psychologie v Finanzamt Gießen"[6]. The subject of legal recourse concerned

1 Breen, O.B. (2008). EU Regulation of Charitable Organizations: The Politics of Legally Enabling Civil Society. *The International Journal of Not-for-Profit Law, vol. 10, Issue 3*.; Withdrawal of Commission proposals following screening for their general relevance, their impact on competitiveness and other aspects (2006). *Official Journal C 064,* 0003 – 0010.

2 Кібенко, О., Пендак Сарбах, А. (2006). *Право товариств (company law): порівняльно-правовий аналіз acquis ЄС та законодавства України*. Київ: Юстініан, 72.

3 Judgment of the Court of 17 June 1997. Sodemare SA, Anni Azzurri Holding SpA and Anni Azzurri Rezzato Srl v Regione Lombardia. Reference for a preliminary ruling: Tribunale amminstrativo regionale per la Lombardia – Italy. Freedom of establishment – Freedom to provide services – Old people's homes – Non-profit-making. Case C-70/95. (1997). *European Court reports,* I-0339.

4 Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 10 September 2002. Ambulanter Pflegedienst Kügler GmbH v Finanzamt für Körperschaften I in Berlin. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Article 13(A)(1)(c) and (g) of the Sixth Directive (77/388/EEC) – Exemption of care provided by capital companies – Services closely linked to welfare and social security work supplied by organisations, not being bodies governed by public law, recognised as charitable by the Member State concerned – Direct effect. Case C-141/00 (2002). *European Court reports,* I-06833.

5 Opinion of Mr Advocate General Tizzano delivered on 27 September 2001. Ambulanter Pflegedienst Kügler GmbH v Finanzamt für Körperschaften I in Berlin. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Article 13(A)(1)(c) and (g) of the Sixth Directive (77/388/EEC) – Exemption of care provided by capital companies – Services closely linked to welfare and social security work supplied by organisations, not being bodies governed by public law, recognised as charitable by the Member State concerned – Direct effect. Case C-141/00 (2002). *European Court reports,* I-06833.

6 Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 6 November 2003. Christoph-Dornier-Stiftung für Klinische Psychologie v Finanzamt Gießen. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. VAT – Article 13A(1)(b) and (c) of the Sixth Directive 77/388/EEC – Exemption – Psychotherapeutic treatment

13A(1)(b) and (c) on exemption from taxation of: (b) hospital and medical care and closely related activities undertaken by bodies whose activities are governed by public law, or under social conditions comparable to those that apply to the bodies, whose activities are regulated by public law, in hospitals, treatment or diagnostics centers and other duly recognized institutions of a similar type; (c) delivery of medical assistance in the course of medical and paramedical professional activities, as defined in the Member State concerned. A question was raised in the EU Court, whether psychotherapeutic treatment comes within the purview of these subparagraphs, provided on an outpatient basis in an institution, which is regulated by private law, qualified psychologists who are not doctors.

According to the EU Court, for the purposes of Article 13A(1)(b) of the Sixth Directive 77/388, recognition of an institution shall not necessarily include a procedure of the "official recognition", and shall not necessarily result from provisions of national tax legislation. If national rules on the recognition contain restrictions, which exceed the limits of the discretion of Member States under that provision, the national court, in the view of all the relevant facts, shall independently determine whether a taxpayer should be regarded as "a duly recognized institution".

In the case of "Kingscrest Associates Ltd and Montecello Ltd v Commissioners of Customs & Excise"[1], a question was raised in the EU Court concerning the meaning of the term "charitable organization". The national court applied to the EU Court with questions: 1) does the phrase "organization recognized as charitable in the Member State concerned" include private non-profit-making legal entities, and 2) do Member States have discretion to recognize a profit-making private legal entity, which does not have charitable status under the national legislation, as "charitable" within the meaning of Article 13A (1)(g) and (h) of the Sixth Directive.

The EU Court has given a ruling that the term "organization recognized as charitable in the Member State concerned" does not exclude private profit-making legal entities. In addition, the EU Court noted that the national courts shall have discretion to recognize a profit-making private legal entity that does not have charitable status under the national legislation as "charitable", for the purposes provided for in Article 13A(1)(g) and (h) of the Sixth Directive 77/388. However, such recognition should be based on the principles of equal treatment and financial neutrality, taking into account the essentials of provision of the relevant services and conditions of their acceptance.

Problematic issues related to the unsettledness of the transboundary activities of charitable organizations at the EU level are reflected in the case of "Centro di Musicologia Walter Stauffer v Finanzamt München für Körperschaften"[2].

The case concerned the question of taxation of a charitable foundation, which had received charitable status in accordance with Italian legislation and was the owner of commercial premises in Munich. Federal Finance Court of Germany appealed to the EU Court with the question whether the provisions of the EC Treaty on the right of establishment, freedom to provide services and/or free movement of capital prohibited the Member State, which exempted from income tax rental income received on its territory by charitable foundations founded in that Member State, to refuse granting the same exemption to a charitable foundation, which was governed by private law, on the grounds that it was founded in another Member State and had such exemption from taxation solely on its territory.

The EU Court has given a ruling that Article 73b of the EC Treaty, in conjunction with Article 73d of the EC Treaty shall be interpreted as prohibiting the Member State, which exempts from income tax rental

given in an out-patient facility provided by a foundation governed by private law (charitableestablishment) employing qualified psychologists who are not doctors – Direct effect. Case C-45/01 (2003). *European Court reports,* I-12911.

1 Judgment of the Court (Third Chamber) of 26 May 2005. Kingscrest Associates Ltd and Montecello Ltd v Commissioners of Customs & Excise. Reference for a preliminary ruling: VAT and Duties Tribunal, London – United Kingdom. Sixth VAT Directive – Article 13A(1)(g) and (h) – Exempt transactions – Supplies closely linked to welfare and social security work – Supplies closely linked to the protection of children and young persons – Supplies made by bodies other than those governed by public law and recognised as charitable by the Member State concerned – Private, profit-making entity – Meaning of «charitable». Case C-498/03 (2005). *European Court Reports,* I-04427.

2 Judgment of the Court (Grand Chamber) of 27 January 2009. Hein Persche v Finanzamt Lüdenscheid. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Free movement of capital – Income tax – Deduction of gifts to bodies recognised as charitable – Deduction restricted to gifts to national bodies – Gifts in kind – Directive 77/799/EEC – Mutual assistance by the competent authorities of the Member States in the field of direct taxation. Case C-318/07 (2009). *European Court Reports*, I-00359.

income received in its territory by charitable foundations, to deny a charitable organization such exemption solely on the grounds that it was founded in another Member State.

The EU Court has also recognized similar prohibition on the taxation of gifts that have been made as a charitable donation to an organization founded in another Member State, in the case of "Hein Persche v Finanzamt Lüdenscheid"[1]. The EU Court was questioned whether a taxpayer could request the Member State to provide deduction for the purposes of taxation of the value of gifts made by institutions that were founded and recognized as charitable in another Member State, and whether such gifts were subject to the provisions of the EC Treaty on the free movement of capital, if they were made in kind in the form of everyday consumer goods.

The Court explicitly recognized that the effect of provisions of the Treaty should apply to such gifts, and noted that the provisions, which provided for exemption from taxation of gifts made solely by charitable institutions founded in that Member State, restricted the freedom of capital movements and, therefore, contradicted Article 56 of the EC Treaty.

In addition, in the view of this Article and Article 40 of the Treaty dated May 2, 1992 on the European Economic Area, the EU Court considered the claim of the European Commission on failure of Austria to comply with obligations under the provisions on free movement of capital. The Court has given a ruling that the legislative provisions in Austria, which create tax benefits for donations to research and educational institutions, upon condition that the beneficiary was founded on the national territory, contradict the EU law[1].

The Court stated that by introducing such provisions the Republic of Austria failed to fulfill its obligations under Article 56 of the EC Treaty and Article 40 of the Treaty on the European Economic Area. Moreover, this judgment automatically obliges Austria to change its national legislation, since, as the EU Court has explained in the decision of "Commission of the European Communities v Italian Republic", the supremacy and direct effect of the provisions of EU law impose the obligation on Member States to eliminate in their domestic legal order any rules incompatible with rights of communities"[2]. In other words, a Member State, after the EU Court`s statement of infringement by the State of the EU law, is obliged a fortiori to cancel any rules of domestic law incompatible with the EU law.

The EU Court has also clarified that in the case where the judgment indicates a mismatch between a certain provision of the domestic law of the Member State with the EU law, this means that the state authorities are obliged to take all necessary measures to change these provisions and bring domestic law in accordance with the requirements of the EU legislation, and judicial organs of the state must draw the appropriate conclusions from the decision of the EU Court[3].

In the pre-judicial judgment in the case of "Verein Radetzky-Orden v Bundesvereingigung Kameradschaft" Feldmarschall Radetzky"[4] concerning the interpretation of the First Directive 89/104/EEC dated December 21, 1988 on the approximation of the laws of the Member States relating to trademarks, the EU Court addressed the issue of the right of a charitable organization for registration of a trademark. The Court noted that the trademark registered by a non-profit-making association had *raison d'être*, because it protected the association against the possible use in business of identical or similar marks by third parties. The fact that a charitable association does not seek to make a profit does not mean that it cannot have the task of creation and further promotion of its goods or services. In particular, there are paid services of social security. In addition, in today's society, there have emerged various types of non-profit-making organizations, which, at first sight, offer their services for free, but which actually are funded through subsidies or receive payment in various forms.

1 Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 16 June 2011. European Commission v Republic of Austria. Failure of a Member State to fulfil obligations – Free movement of capital – Deductibility of gifts to research and teaching institutions – Deductibility limited to gifts to institutions established in national territory. Case C-10/10 (2011). *Reports of Cases,* I-05389.

2 Commission of the European Communities v Italian Republic (National taxes contrary to Community law). (1988). *European Court reports*, 01799.

3 Фесенко, В.І. (2012). *Інституційно-правові засади судової системи Європейського Союзу.* Київ.

4 Judgment of the Court (Grand Chamber) of 9 December 2008. Verein Radetzky-Orden v Bundesvereingigung Kameradschaft «Feldmarschall Radetzky». – Reference for a preliminary ruling: Oberster Patent- und Markensenat – Austria. – Trade marks – Directive 89/104/EEC – Article 12 – Revocation – Marks registered by a non-profit-making association – Concept of ‘genuine use’ of a trade mark – Charitable activities. – Case C-442/07 (2008). *European Court Reports,* I-09223.

In the case of "Finanzamt Steglitz v Ines Zimmermann"[1], the EU Court has interpreted the provisions of German law "On General Sales Tax", which allow for exemption from taxation of transactions that are closely related to the work of organizations that provide assistance on an outpatient basis for those who are sick or in need of care, if during the previous calendar year for organizations that provide outpatient care for those who are sick or in need of care, medical and pharmaceutical costs were covered in at least two-thirds of cases, in whole or mainly, by social security or social care authorities.

If to interpret the provisions of Article 13A(1)(g) of the Sixth Council Directive 77/388/EEC in the view of the principle of financial neutrality, the condition for exemption from VAT for outpatient services provided by commercial agents cannot be the fact that the expenses associated with these services during the previous calendar year must have been fully or partially covered by the social welfare authorities or guardianship authorities in at least two thirds of the cases, since such a condition cannot ensure equal treatment with regard to recognition of the "charitable" nature of the organization, which is not an institution under public law.

Thus, despite the absence of a comprehensive regulation of activities of charitable organizations at the EU level, it is impossible to talk about the general lack of legal regulation of activities of charitable organizations in the EU. Performed analysis indicates that some aspects of regulation of their activities are reflected in *acquis communautare* and have a tendency to fragmentation at the level of individual spheres of the EU policy.

This fragmentation is explained by situational solution of problems in certain spheres, which creates a situation of "fragmented unification". In fact, we are talking about individual convergence criteria in the field of legal regulation of activities of charitable organizations that are most comprehensively represented in the social policy of the EU and certain aspects of exemption from taxation in the context of freedom of establishment and free movement of capital. At the same time, it creates certain obstacles for non-profit-making organizations engaged in transboundary activities, related to different national legal regimes. Accordingly, various tax laws, various laws on companies and various laws on charity create unfavorable business environment for charitable organizations, which would like to work in a number of European Member States.

References

1. Amended proposal for a COUNCIL DIRECTIVE supplementing the Statute for a European association with regard to the involvement of employees /* COM/93/252FINAL – SYN 387 * (1993). *Official Journal C 236,* 14–16.
2. Amended proposal for a COUNCIL DIRECTIVE supplementing the Statute for a European mutual society with regard to the involvement of employees /* COM/93/252FINAL – SYN 391 * (1993). *Official Journal C 236,* 56–56.
3. Amended proposal for a COUNCIL REGULATION (EEC) on the Statute for a European mutual society /* COM/93/252FINAL – SYN 390 * (1993). *Official Journal C 236,* 40–56.
4. Amended proposal for a COUNCIL REGULATION (EEC) on the Statute for a European association/* COM/93/252FINAL – SYN 386 * (1993). *Official Journal C 236,* 1–13.
5. Breen, O.B. (2008). EU Regulation of Charitable Organizations: The Politics of Legally Enabling Civil Society. *The International Journal of Not-for-Profit Law, vol. 10, Issue 3.*
6. Withdrawal of Commission proposals following screening for their general relevance, their impact on competitiveness and other aspects (2006). *Official Journal C 064,* 0003 – 0010.
7. Commission of the European Communities v Italian Republic (National taxes contrary to Community law) (1988). *European Court reports,* 01799.
8. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:en:PDF>.
9. Opinion of the Economic and Social Committee on 'Cooperation with charitable associations as economic and social partners in the field of social welfare' (1998). *Official Journal C 73*, 92.
10. Resolution on non-profit-making associations in the European Communities (1987). *Official Journal C 99,* 205.
11. Resolution on Non-Profit-Making Associations in the European Communities. <http://www.uia.org/archive/legal-status-4-12>.
12. Smith, J.D., Rochester, C., Hedley, R. (1995). *An Introduction to the Voluntary Sector.* Psychology Press, 140.

1 Judgment of the Court (Second Chamber) of 15 November 2012. Finanzamt Steglitz v Ines Zimmermann. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Sixth VAT Directive – Exemptions – Article 13A(1)(g) and (2) – Services closely linked to welfare and social security work supplied by bodies governed by public law or organisations recognised as charitable – Recognition – Conditions not applicable to organisations other than bodies governed by public law – Discretion of the Member States – Limits – Principle of fiscal neutrality. Case C-174/11 (2012). *European Court Reports,* 00000.

13. Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Related Acts. <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>.
14. Written Question E-2041/97 by Bill Miller (PSE) to the Commission (13 June 1997). *Official Journal C 045,* 0148.
15. Kibenko, O., Pendak Sarbakh, A. (2006). *Pravo tovaristv (company law): porivnjal'no-pravovij analiz acquis IES ta zakonodavstva Ukraini*. Kiiv: Justinian, 72.
16. Fesenko, V.I. (2012). *Institucijno-pravovi zasadi sudovoi sistemi Євropejs'kogo Sojuzu*. Kiiv.
17. 79/946/EEC: Commission Decision of 25 October 1979 approving food-aid operations carried out by a charitable organization and thereby exempting it from payment of monetary compensatory amounts (1979). *Official Journal L 288,* 39–39.
18. Council Regulation (EEC) No 230/87 of 26 January 1987 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 25,* 2–2.
19. Commission Regulation (EEC) No 392/87 of 9 February 1987 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 40,* 5–8.
20. Commission Regulation (EEC) No 734/87 of 13 March 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 71,* 21–22.
21. 3 Council Regulation (EEC) No 961/87 of 31 March 1987 amending Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 91,* 1–1.
22. 4 Commission Regulation (EEC) No 979/87 of 3 April 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 92,* 14–14.
23. 5 Commission Regulation (EEC) No 1212/87 of 30 April 1987 amending Regulation (EEC) No 392/87 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 230/87 on the free supply of intervention stocks of processed cereals to charitable organizations (1987). *Official Journal L 115,* 32–32.
24. Judgment of the Court of 17 June 1997. Sodemare SA, Anni Azzurri Holding SpA and Anni Azzurri Rezzato Srl v Regione Lombardia. Reference for a preliminary ruling: Tribunale amminstrativo regionale per la Lombardia – Italy. Freedom of establishment – Freedom to provide services – Old people's homes – Non-profit-making. Case C-70/95. (1997). *European Court reports,* I-0339.
25. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 10 September 2002. Ambulanter Pflegedienst Kügler GmbH v Finanzamt für Körperschaften I in Berlin. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Article 13(A)(1)(c) and (g) of the Sixth Directive (77/388/EEC) – Exemption of care provided by capital companies – Services closely linked to welfare and social security work supplied by organisations, not being bodies governed by public law, recognised as charitable by the Member State concerned – Direct effect. Case C-141/00 (2002). *European Court reports,* I-06833.
26. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 6 November 2003. Christoph-Dornier-Stiftung für Klinische Psychologie v Finanzamt Gießen. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. VAT – Article 13A(1)(b) and (c) of the Sixth Directive 77/388/EEC – Exemption – Psychotherapeutic treatment given in an out-patient facility provided by a foundation governed by private law (charitableestablishment) employing qualified psychologists who are not doctors – Direct effect. Case C-45/01 (2003). *European Court reports,* I-12911.
27. Judgment of the Court (Third Chamber) of 26 May 2005. Kingscrest Associates Ltd and Montecello Ltd v Commissioners of Customs & Excise. Reference for a preliminary ruling: VAT and Duties Tribunal, London – United Kingdom. Sixth VAT Directive – Article 13A(1)(g) and (h) – Exempt transactions – Supplies closely linked to welfare and social security work – Supplies closely linked to the protection of children and young persons – Supplies made by bodies other than those governed by public law and recognised as charitable by the Member State concerned – Private, profit-making entity – Meaning of «charitable». Case C-498/03 (2005). *European Court Reports,* I-04427.
28. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 9 December 2008. Verein Radetzky-Orden v Bundesvereingigung Kameradschaft «Feldmarschall Radetzky». – Reference for a preliminary ruling: Oberster Patent- und Markensenat – Austria. – Trade marks – Directive 89/104/EEC – Article 12 – Revocation – Marks registered by a non-profit-making association – Concept of 'genuine use' of a trade mark – Charitable activities. – Case C-442/07 (2008). *European Court Reports,* I-09223.
29. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 27 January 2009. Hein Persche v Finanzamt Lüdenscheid. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Free movement of capital – Income tax – Deduction of gifts to bodies recognised as charitable – Deduction restricted to gifts to national bodies – Gifts in kind – Directive 77/799/EEC – Mutual assistance by the competent authorities of the Member States in the field of direct taxation. Case C-318/07 (2009). *European Court Reports,* I-00359.
30. Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 16 June 2011. European Commission v Republic of Austria. Failure of a Member State to fulfil obligations – Free movement of capital – Deductibility of gifts to research and teaching institutions – Deductibility limited to gifts to institutions established in national territory. Case C-10/10 (2011). *Reports of Cases,* I-05389.

31. Judgment of the Court (Second Chamber) of 15 November 2012. Finanzamt Steglitz v Ines Zimmermann. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Sixth VAT Directive – Exemptions – Article 13A(1)(g) and (2) – Services closely linked to welfare and social security work supplied by bodies governed by public law or organisations recognised as charitable – Recognition – Conditions not applicable to organisations other than bodies governed by public law – Discretion of the Member States – Limits – Principle of fiscal neutrality. Case C-174/11 (2012). *European Court Reports*, 00000.
32. Treaty establishing the European Economic Community (Rome, 25 March 1957). <http://www.cvce.eu/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html>.
33. Treaty on European Union (1992). *Official Journal C 191, 29 July 1992*. <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>.
34. Opinion of Mr Advocate General Tizzano delivered on 27 September 2001. Ambulanter Pflegedienst Kügler GmbH v Finanzamt für Körperschaften I in Berlin. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Article 13(A)(1)(c) and (g) of the Sixth Directive (77/388/EEC) – Exemption of care provided by capital companies – Services closely linked to welfare and social security work supplied by organisations, not being bodies governed by public law, recognised as charitable by the Member State concerned – Direct effect. Case C-141/00 (2002). *European Court reports,* I-06833.

DOI: 10.46340/eppd.2015.2.2.1

Ганна Гридасова
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПЕКТР ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ КОРПОРАЦІЯМИ ЯК НОВИМ АКТОРОМ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Hanna Hrydasova
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

RANGE OF RELATIONSHIP OF THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITH MULTINATIONAL CORPORATIONS AS NEW ACTOR OF THE INTERNATIONAL RELATIONS

Political role of multinational corporations in global community is inseparably linked with question of global management because deepening of interdependence of actors of international relations and complication of political system need search of new methods of society management.
This article is devoted to the analysis of place of multinational corporation as one of components of tripartite interaction between states, business and international organizations in modern international system.
The article reviews the range of interaction of multinational corporation with international organizations which can be divided into three components: regulation and control of activity of the international business, official and unofficial activity promotion of multinational corporation through the international organizations.
Key words: transnational corporation, multinational corporation, international organization, actor, system of international relations, transnationalization.

Переплетення процесів глобалізації, регіоналізації та транснаціоналізації в XXI ст. приводить до істотних змін у відносинах між акторами міжнародних відносин, сучасна міжнародна система стає складнішою та багаторівневою. Поглиблення взаємозалежності акторів міжнародних відносин та ускладнення політичної системи утворюють попит на пошук нових методів керованості суспільством. Активізація нетрадиційних акторів міжнародних відносин, до яких належать неурядові організації, суспільні рухи, світові засоби масової інформації, приватні компанії і навіть громадяни, ставить перед традиційними гравцями нові завдання стосовно пошуку засобів співпраці та регулювання різних аспектів міжнародного співіснування.

У свою чергу, у міру розгортання процесу глобалізації зростає й активність взаємодії між недержавними акторами та розвивається транснаціональна структура[1]. Залишаючись суверенними, держави дедалі більше залежать від економічних складників глобалізації, посилюється вплив ТНК на світову політику. На даний час не існує жодного значного процесу у світовій економіці, який би відбувався без участі транснаціональних корпорацій. Вони беруть як опосередковану, так і безпосередню участь у світових економічних та політичних процесах, стають активними учасниками формування єдиного політичного простору взаємодії та взаємопроникнення країн, народів, національних економік. Своєю діяльністю транснаціональні корпорації сприяють розмиттю кордонів між економікою та політикою, між внутрішньою та зовнішньою політикою держав.

Політична роль ТНК у світовому співтоваристві нерозривно пов'язана з питанням глобального керування. Оскільки транснаціоналізація має здебільшого односпрямований характер, увага

[1] Манжола, В.А., Коппель, О.А., Капітоненко, М.Г., Каменецький, М.С., Суботін, А.А. (2008). *Міжнародні системи і глобальний розвиток.* Київ: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 188.

звертається на відсталість прогресу світової політичної системи від глобальної економіки[1]. Визначальний вплив глобального рівня системи міжнародних відносин на економічну систему підкріплено й глобальним масштабом інтересів і діяльності міжнародних економічних клубів (наприклад, ОПЕК), а також ТНК, які відіграють роль недержавних глобальних міжнародних акторів[2].

У зовнішній політиці ТНК здійснюють власну корпоративну дипломатію. Використовуючи сучасні системи планування та інформаційні комунікації, транснаціональні корпорації стають одним із найважливіших суб'єктів прямого впливу на глобальний інформаційний простір. Саме ТНК є основним структурним елементом економік більшості розвинутих країн, провідною силою їх розвитку та підвищення ефективності.

Вже в першій половині XXI ст. основною виробничо-економічною структурою постіндустріальної інформаційної економіки стане глобальна корпорація, заснована на приватно-колективній формі інтелектуальної власності[3].

У XXI ст. посилюється політизація діяльності ТНК у світовому масштабі. Міжнародний характер діяльності ТНК стикає їх із зовнішньополітичною проблематикою. Діапазон втручання міжнародних корпорацій у справи приймаючих країн доволі широкий. Боротьба між корпораціями за джерела сировини та ринки збуту призводить до численних військово-політичних конфліктів у зонах інтересів ТНК.

Проблема керованості міжнародною системою, яка перебуває під впливом тенденцій глобалізації та транснаціоналізації, а також сучасні виклики, до яких можна зарахувати економічний і соціальний дисбаланс, проблеми забезпечення екологічної, військової та інформаційної безпеки, вимагають переосмислення відносин держав, суспільства та бізнесу як на внутрішній, так і на зовнішній арені.

З одного боку, світове товариство намагається віднайти вирішення для нових проблем у сфері регулювання і контролю, впоратися з якими виявляється можливим лише на транснаціональному рівні та за умови співробітництва міжнародних організацій, тобто створити нову тристоронню модель взаємодії за участю держав, ТНК та МО.

А з іншого – міжнародні організації та ТНК можуть вирішувати проблеми наднаціонального рівня, застосовуючи на практиці принципи представництва для виконання глобальних завдань.

Окрім того, враховуючи могутність транснаціональних корпорацій та зацікавленість країн у розвитку своїх ТНК, слід звернути увагу й на лобіювання інтересів компаній за рахунок створення відповідних міжнародних організацій.

Тобто метою цієї статті є висвітлити спектр взаємодії транснаціональних корпорацій з міжнародними організаціями, який можна умовна поділити на три складові: регулювання та контроль за діяльністю міжнародного бізнесу, офіційне та неофіційне сприяння діяльності ТНК за допомогою міжнародних організацій.

Процес створення системи національного, регіонального, міжнародного регулювання діяльності транснаціонального бізнесу активно почався в 70-х роках XX ст. Оскільки активна діяльність ТНК на світовій арені вимагала уваги з боку Організації Об'єднаних Націй. У декількох резолюціях ГА ООН, наприклад у резолюції ГА ООН 32/105 від 14 січня 1978 р., рішуче засудила діяльність ТНК на Півдні Африки, де інвестиції міжнародних компаній створювали матеріальну базу режиму расизму та апартеїду; засуджувалася діяльність ТНК у виробництві та поширенні шкідливих хімічних препаратів та медикаментів.

Однак незважаючи на всі заборони, капіталовкладення американських компаній зросли з 1960 р. на 300 %, а англійських з 1965-го по 1974 р. — більш ніж на 250 %[4].

Так, у 70-х роках була спроба країн, що розвиваються, розробити та прийняти в рамках ООН спеціальний Кодекс поведінки ТНК, що мав містити перелік норм, стандартів та правил, які б регламентували діяльність міжнародних компаній на світовому рівні. Економічна і Соціальна Рада

[1] Сорос, Дж. (2001). *Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм.* Москва: Некоммерческий фонд «Поддержки культуры, образования и новых информационных технологий».

[2] Манжола, В.А., Коппель, О.А., Капітоненко, М.Г. (2014). *Міжнародні системи і глобальний розвиток.* Київ: Знання, 151.

[3] Макогон, Ю.В. (2007). *Международные стратегии экономического развития*. Киев: Знання, 140.

[4] Комарова, Л.А. (1981). Международные монополии - нарушители международного права. *Правоведение, 5,* 80–87.

ООН з метою формулювання обов'язкових правил поведінки ТНК створила Комісію з транснаціональних корпорацій. Відтак 1976 р. ЮНКТАД ухвалила рішення про початок переговорів з питань поведінки ТНК щодо передачі технологій і здійснення дій, які обмежують ділову активність.

На той період питаннями регулювання діяльності ТНК, окрім Комісії ООН з ТНК, займалися:

- комітет з багатонаціональних підприємств при Міжнародній організації праці, який контролював виконання Трьохсторонньої декларації про принципи стосовно багатонаціональних підприємств та соціальної політики, прийнятий МОП 1977 р.;
- комісія ООН з міжнародного торгового права, яка також займалася врегулюванням суперечок щодо інвестицій[1].

Однак розбіжності поглядів учасників розробки кодексу затягнули процес прийняття, а у 80-х роках відбулася зміна філософії відносин із транснаціональним бізнесом у бік сприяння. Комісія з транснаціональних корпорацій припинила своє існування.

Перший Кодекс норм поведінки був розроблений Міжнародною Торговою Палатою 1972 р. Він мав необов'язковий характер і стосувався не лише ТНК, а й приймаючих країн та країн базування цих компаній.

Після 1993 р. проблематика Комісії з ТНК перейшла до Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД). Перед цією організацією стоїть завдання забезпечити більш глибоке розуміння природи транснаціональних корпорацій, а також створити сприятливі умови для міжнародних інвестицій та розвитку підприємництва. ЮНКТАД працює в межах дискусій на міжурядовому рівні, здійснює технічну допомогу, проводить семінари, наради та конференції[2].

Щорічно ЮНКТАД проводить дослідження в галузі економіки, видає довідники, одним із найавторитетнішим серед яких є Доповідь про світові інвестиції (World Investment Report). У цьому дослідженні подані актуальні статистичні показники діяльності найбільших ТНК. Також окремо видається бюлетень «Транснаціональні корпорації», в якому відстежуються зміни в міжнародному бізнесі на глобальному рівні протягом року[3].

1999 р. був створений за ініціативою Генерального Секретаря ООН Глобальний договір між ООН, бізнесом та організаціями громадянського суспільства з питань екології, праці та прав людини[4]. У ньому чітко простежується класична тристороння корпоративна модель: уряди, представлені авторитетною міжнародною організацією, інститути громадянського суспільства в особі НКО та асоціації праці та бізнесу, під яким мається на увазі ТНК.

Метою договору є сприяння ООН у побудові нового глобального суспільства. Таким чином, ТНК пропонується разом з урядами, організаціями громадянського суспільства та ООН, керуючись універсальними цінностями, брати участь у вирішенні головних проблем глобалізації для ефективнішого політичного регулювання напрямів розвитку світових процесів.

З іншого боку, країни базування найбільших ТНК завжди були зацікавлені в сприянні розвитку міжнародного бізнесу та втілювали ці ідеї в життя офіційно та неофіційно за рахунок власного впливу в різних міжнародних організаціях, а також створення спеціальних організацій для убезпечення діяльності транснаціональних корпорацій.

Наприклад, країни-члени Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)[5] під керівництвом уряду США вирішили здійснювати власну політику щодо ТНК, сподіваючись на обмеження спроб запровадження в рамках ООН жорсткого регулювання діяльності ТНК.

Іншої причиною укладання угоди про ТНК між країнами-членами ОЕСР стали вимоги щодо посилення контролю за діяльністю ТНК з боку громадянського суспільства цих країн, представленого в межах ОЕСР профспілками. Зі свого боку, представники великого бізнесу, які є членами Промислового Комітету ОЕСР, вимагали усунення будь-яких перепон на шляху вільного переміщення прямих зарубіжних інвестицій.

---

[1] Хуснутдинов, М. (1998). Конвенция о ТНК: условия принятия и реализации. *РЭЖ, 4*.

[2] Official site of UNCTAD. <http://unctad.org/en/Pages/AboutUs.aspx>.

[3] «Transnational corporation» (journal UNCTAD). <http://unctad.org/en/pages/publications/Transnational-Corporations-%28Journal%29.aspx>.

[4] Official site of United Nations Global Compact. <http://www.unglobalcompact.org/Languages/russian/index.html>.

[5] Official site of OECD. <http://www.oecd.org>.

Метою угоди про ТНК є "підтримка позитивного внеску ТНК в економічний і соціальний прогрес і мінімізація труднощів, пов'язаних з деякими операціями ТНК"[1]. Ця угода передбачає, що держави-члени ОЕСР, на території яких і засновані більшість ТНК, несуть моральну відповідальність у разі, якщо діяльність транснаціональних корпорацій у приймаючій країні заподіює економічних і соціальних збитків. Такий підхід значною мірою відповідає тенденції до впровадження корпоративної соціальної відповідальності та відрізняється від попереднього, що передбачав основною метою зовнішньої політики країн-членів ОЕСР лише захист зарубіжних інвестицій ТНК без урахування їх впливу на економічне і політичне становище у приймаючих країнах.

Для вирішення спірних питань в ОЕСР 1975 р. було створено спеціальний орган - Комітет з міжнародних інвестицій і транснаціональних корпорацій. На нього покладено функції розгляду скарг і повідомлень, а також внесення пропозицій щодо уточнень і доповнень в Угоді країн ОЕСР про ТНК.

Таким чином, можна зробити висновок, що Угода про ТНК держав-членів ОЕСР утворює баланс між регулюючими заходами з боку держави і надмірною її активністю, що перешкоджає ефективній діяльності ТНК. Ця угода є консенсусом між інтересами країн-членів і транснаціональними компаніями, а також частково враховую інтереси приймаючих країн.

Іншою організацією, що покликана офіційно захищати інвестиції ТНК, є Міжнародне агентство з гарантій інвестицій (МІГА)[2], створене на базі прийнятої 1985 р. за підтримки Світового банку конвенції.

Ця організація стала першою міжнародною системою, що страхує від політичних ризиків зарубіжні інвестиції ТНК у приймаючих країнах, а також пропонує набір технічних порад країнам, що розвиваються, які поліпшують інвестиційний клімат і збільшують приплив зарубіжних інвестицій. МІГА здійснює свої операції лише всередині країн-членів Агентства, до яких належить 188 країн[3].

Однак під тиском глобального громадянського суспільства офіційні шляхи сприяння діяльності ТНК поєднуються з більш прихованими формами впливу на політичні та економічні процеси. Економізація світової політики, коли економічні санкції вважаються більш дієвими за військове втручання, стає одним з основних параметрів сучасної системи міжнародних відносин та транснаціоналізації середовища світової політики. За таких умов відбувається послаблення значення міжнародних організацій політично-соціального спрямування та підсилення ролі міжнародних фінансових інститутів, таких як: Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд та ін. У результаті виникає своєрідна ситуація двовладдя. Коли суверенним державам доводиться спочатку в економічній, а потім і в політичній сфері ділити владу з глобальними фінансовими інститутами. При цьому у фінансово-економічній сфері державний вплив зменшується, а влада переходить до ТНК та підконтрольних їм міжнародних інститутів.

Серед таких міжнародних інститутів можна виділити Міжнародний валютний фонд, групу Світового Банку, що включає Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародну асоціацію розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, МАГІ, Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів, Міжнародну Торгову Палату, ОЕСР, Світову організацію торгівлі тощо[4].

Зазвичай вплив країни в цих організаціях відповідають її долі у фінансування організації або ролі у світовій економіці, водночас керівники тісно пов’язані з фінансовим товариством: вони приходять з фінансових транснаціональних компаній та туди ж повертаються. Ці люди дивляться на світ очами фінансового співтовариства та часто пов’язані з комерційними інтересами певних кіл розвинутих країн[5]. Таким чином, найбільші міжнародні фінансові організації значною мірою сприяють діяльності транснаціональних корпорацій та фінансових груп.

Отже, транснаціональні корпорації під впливом сучасних тенденцій світового розвитку стали новими вагомими акторами міжнародних відносин та формують свою системи взаємовідносин з іншими суб’єктами, включаючи й міжнародні організації. З одного боку, триває процес створення систем регулювання діяльності ТНК на базі міжнародних організацій та розвивається тенденція до

[1] Рокоча, В.В., Плотніков, О.В., Новицький, В.Є. та ін. (2001) *Транснаціональні корпорації.* Київ: Таксон.
[2] Official site of MIGA. <http://www.miga.org/>.
[3] Official site of MIGA, member countries. <http://www.miga.org/whoweare/index.cfm?stid=1789>.
[4] Эрвиашвили, Н.Д. (2000). *Финансовое право*. Москва: Юнити.
[5] Ситиглиц, Дж. Ю. (2003). *Глобализация: тревожные тенденции.* Москва, 29.

корпоративної соціальної відповідальності, а з іншого – міжнародні організації стають засобами офіційного та неофіційного сприяння діяльності транснаціональних корпорацій.

References

1. Erviashvili, N.D. (2000). *Finansovoe pravo.* Moskva: Yuniti.
2. Husnutdinov, M (1998). *Konventsiya o TNK: usloviya prinyatiya i realizatsii*. REZh.
3. Komarova, L.A. (1981). *Mezhdunarodnyie monopolii - narushiteli mezhdunarodnogo prava.* Pravovedenie, 5, 80 – 87.
4. Makogon, Yu.V. (2007). *Mezhdunarodnyie strategii ekonomicheskogo razvitiya*. Kiev: Znannya, 140.
5. Manzhola, V.A., Koppel, O.A., Kapitonenko, M.G., Kamenetskiy, M.S., Subotin, A.A. (2008). *Mizhnarodni systemy i globalnyiy rozvyitok*. Kiiv: Nats. un-t im. T. Shevchenka, 188.
6. Manzhola, V.A., Koppel, O.A., Kapitonenko, M.G. (2014). *Mizhnarodni systemy i globalnyiy rozvyitok*. Kiiv: Znannya, 151.
7. Official site of MIGA. <http://www.miga.org/>.
8. Official site of MIGA, member countries. <http://www.miga.org/whoweare/index.cfm?stid=1789>.
9. Official site OECD. <http://www.oecd.org>.
10. Official site UNCTAD. <http://unctad.org/en/Pages/AboutUs.aspx>.
11. Official site of United Nation Global Compact. <http://www.unglobalcompact.org/Languages/russian/index.html>.
12. Rokocha, V.V., Plotnikov, O.V., Novyitskyiy, V.E. ta in. (2001). *Transnatsionalni korporatsii.* Kyiv: Takson.
13. Sitiglits, Dzh.Yu. (2003). *Globalizatsiya: trevozhnyie tendentsii*. Moskva, 29.
14. Soros, Dzh. (2001). *Otkryitoe obschestvo. Reformiruya globalnyiy kapitalizm*. Moskva: Nekommercheskiy fond «Podderzhki kulturyi, obrazovaniya i novyih informatsionnyih tehnologiy».
15. Transnational Corporations (Journal UNCTAD). <http://unctad.org/en/pages/publications/Transnational-Corporations-%28Journal%29.aspx>.

Сергій Перепьолкін, к.ю.н.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО МИТНОГО ПРАВА: З 1891 Р. ДОТЕПЕР

Serhii Perepiolkin, Ph.D. in Law
Dnipropetrivsk State University of Internal Affairs, Ukraine

HISTORY OF THE INTERNATIONAL CUSTOMS LAW: SINCE 1891 TILL NOW

Without knowledge of history of the international customs law it is impossible to understand its modern era and to predict its development in future. Proceeding from specified, history of development of the international customs law from 1891, the beginning of activities of the International union for the publication of customs tariffs, till now is considered and analysed in the article. The contribution of League of the Nations, World Customs Organization and the Economic Commission for Europe of the United Nations in formation of the universal international customs law system is lit. The most notable changes which were undergone by practice of legal regulation of the international customs relations throughout the second half of the XX century in connection with coming into effect of the General agreement on tariffs and trade are listed. The necessity for implementation of further scientific researches in this direction was noted.

Key words: international customs law; international customs relations; international trade; international conferences; international conventions; international organizations.

Постановка проблеми. Тривалий час вчені прагнуть з'ясувати, що являє собою міжнародне митне право, які його природа та сутність. Представники юридичної науки намагаються комплексно підходити до розробки теорії міжнародного митного права та прогнозування його розвитку в перспективі, але роблять це переважно на основі тенденцій, властивих правовому регулюванню міжнародних митних відносин на сучасному етапі розвитку цивілізації, забуваючи, що без врахування закономірностей історичного розвитку міжнародного митного права запропоновані висновки можуть містити істотні суперечності або бути хибними. Виникнення міжнародного митного права дослідники пов'язують з підписанням Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та діяльністю Всесвітньої митної організації, залишаючи поза увагою попередні історичні періоди його розвитку. З цієї причини постає очевидним, що історія міжнародного митного права вивчена недосконало та потребує додаткової уваги з боку науковців.

Про це свідчить й проведений аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Досліджуючи історію виникнення міжнародного митного права та періодизацію його розвитку, автор проаналізував праці багатьох науковців, поміж яких слід згадати такі прізвища як С. Т. Алібеков, К. Г. Борисов, Н. Е. Буваєва, Л. І. Волова, С. С. Жамкоч'ян, Б. А. Кормич, М. Люкс, В. В. Мицик, С. М. Овчінніков, А. Ю. Райкова, К. К. Сандровський, О. В. Шорніков, Н. В. Живенко та ін.

Більш за все нашої уваги привернув до себе опублікований дослідницею з Російської Федерації Н. Е. Буваєвою підручник «Міжнародне митне право», у змісті якого було здійснено спробу розглянути історію виникнення та розвитку міжнародного митного права. Однак в рамках спеціально виділеної для цього глави, автор зосередила увагу на дослідженні поняття, форм та етапів становлення і розвитку міжнародного митного співробітництва, згадуючи про історію міжнародного митного права лише опосередковано, в контексті її зв'язку з історією міжнародного митного співробітництва.

Крім цього, запропонований в підручнику опис основних етапів становлення і розвитку міжнародного митного співробітництва[1], побудовано Н. Е. Буваєвою без належного посилання на раніше опубліковані нами тези доповіді[2], які знайшли свій подальший розвиток в рамках окремого

1 Буваева, Н.Э. (2013). *Международное таможенное право*: учебник для магистров. Москва: Изд-во Юрайт, 56–67.

2 Перепелкин, С.М. (2007). Эволюция европейського межгосударственного таможенного

монографічного дослідження[1].

Раніше ми вже звертали увагу на питання виникнення міжнародних митних відносин та закономірності історичного розвитку міжнародного митного права від давніх віків до заснування першої міжнародної митної організації, залишивши поза увагою історико-правовий аналіз епохи універсального міжнародного митного права. Настав час подолати і цю прогалину.

Тому враховуючи вищезазначене, **мета статті** полягає у дослідженні закономірностей історичного розвитку міжнародного митного права від 1891 р. дотепер.

Виклад основного матеріалу. Перехід до універсального міжнародного митного права в цілому залежав від інституціоналізації форм правового регулювання міжнародних митних відносин, зокрема й заснування першої міжнародної митної організації – Міжнародного союзу з публікації митних тарифів. Мета його заснування полягала у здійсненні перекладу та опублікуванні митних тарифів різних держав земної кулі, а також законодавчих чи адміністративних постанов, які вноситимуть до них зміни у майбутньому. Відповідне формулювання мети було обумовлено постійним загостренням міжнародних відносин в галузі митного регулювання між державами з різних континентів, які час від часу призводили до виникнення митних війн.

У разі настання останніх економіки конфліктуючих держав несли великих збитків через зміни митних тарифів сусідів, що в свою чергу призводило до застосування аналогічних заходів у відповідь[2]. Наприклад, неочікуване підвищення митних тарифів без їхнього опублікування практикували Аргентина та Бразилія. У підсумку, іноземні імпортери дізнавалися про підвищення тарифів лише під час вивантаження привезених товарів на бразильську або аргентинську територію[3]. В свою чергу, у відповідь на утиски своїх експортерів, французьке митне законодавство останньої чверті XIX ст. передбачало повну заборону імпорту[4].

Треба зазначити, що політика держав стосовно відстоювання власних митних інтересів для домінування у зовнішній торгівлі та розвитку власної промисловості, за рахунок постійного підвищення ставок митного тарифу та введення нових видів нетарифних обмежень, отримала найбільшого прояву саме наприкінці XIX ст. Лише у період з 1891 по 1896 рр. в Європі тривали митні війни між Іспанією та Францією, Іспанією та Німеччиною, Францією та Швейцарією, Італією і Францією, Німеччиною та Росією. На прикладі торговельних суперечок між Іспанією та США за кубинський ринок можна побачити, як митний конфлікт перетворився на військовий між двома країнами у 1898 р.[5].

Отже, інформаційна діяльність Міжнародного союзу з публікації митних тарифів не одразу вплинула на настання відчутних змін у практиці правого регулювання міжнародних митних відносин. Не сприяли цьому і події, пов'язані з початком I світової війни та її перебігом. Тому лише після її завершення, держави знову повернулися до здійснення спільної діяльності у напрямку універсалізації норм міжнародного митного права. З цією метою під егідою Ліги Націй постійно скликались міжнародні конференції. Однак досягти мети скликання більшості з таких конференцій державам вдавалося крайнє рідко. Наприклад, жодною з держав не було підписано розроблений у 1924 р. проект типової номенклатури митного тарифу, яка містила близько 200 найменувань товарів[6]. Безрезультатно завершила роботу і Митна конференція, відкрита у Пекіні в серпні 1925 р. Під час її роботи, у цілому, за умови скасування Китаєм усіх внутрішніх мит, було прийнято рішення стосовно визнання його митної автономії з 1 січня 1929 р. Проте конференція нічого не змогла зробити для здійснення цієї автономії, бо відмовилася прийняти рішення стосовно негайного

сотрудничества. *Развитие таможенных институтов в целях защиты национальных интересов России*. Люберцы Московской области: РТА, 209–211.

1 Перепьолкін, С.М. (2008) *Міжнародно-правові аспекти митного співробітництва європейських держав*: монографія. Дніпропетровськ: Акад. мит. служби України, 19–28.

2 Жамкочьян, С.С. (2006). *Таможенный союз как региональная организация (на примере Европейского Союза и Евразийского Экономического Сообщества)*: дис. … канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 34.

3 Лисовский, В.И. (1979). *Международное торговое право: некоторые вопросы теории и практики:* сборник статей. Москва: Междунар. отношения, 33.

4 Колесников, К.М., Морозов, О.В., Виноградов, Г.М., Дячок, О.О. (2006). *Історія митної справи в Україні*. Київ: Знання, 337.

5 Колесников, К.М., Морозов, О.В., Виноградов, Г.М., Дячок, О.О. (2006). *Історія митної справи в Україні*. Київ: Знання, 338, 341.

6 Лисовский, В.И. (1979). *Международное торговое право: некоторые вопросы теории и практики:* сборник статей. Москва: Междунар. отношения, 33.

введення надбавок до існуючого низького митного тарифу[1].

Тому з поміж багатьох міжнародних конференцій, що проходили під егідою Ліги Націй, на особливу увагу заслуговують Женевські митні конференції 1923 та 1928 рр.

Головним досягненням роботи першої з них, слід вважати підписання представниками 36 держав-учасниць 3 листопада 1923 р. Міжнародної конвенції про спрощення митних формальностей[2]. Конвенція набула чинності 27 листопада 1924 р. та складалася з преамбули, 30 статей основного тексту та протоколу, який визнавався невід'ємною її частиною[3].

Актуальність її укладення не викликала сумнівів, оскільки під час перевезення вантажів через кордон держави під різними приводами намагалися максимально ускладнити виконання митних процедур стосовно як імпортних, так і експортних товарів. Так, наприклад, напередодні Першої світової війни, Австро-Угорщина, не підвищуючи митного тарифу, встановила такі спеціальні правила (митні формальності) для ввезення свиней із Сербії, що значна кількість свиней гинула на митних пунктах. В свою чергу Франція, у 20-х роках, посилаючись на відсутність у митному тарифі (на товари для ввезення) пилососів, почала обкладати їх імпортним митом прирівнявши за назвою до машин, що завдавало шкоди інтересам Німеччини як імпортера цього товару до Франції[4].

Більш того, як зазначає відомий дослідник митного права Європейського Союзу (далі – ЄС) М. Люкс, Міжнародна конвенція про спрощення митних формальностей 1923 р., учасниками якої є більшість держав – членів ЄС, залишається діючою й на початку третього тисячоліття: «…на неї не вплинуло укладення Договору про заснування ЄС (Ст. 307 Договору про заснування ЄС)»[5].

Поміж тим, радянський науковець М. М. Любимов стосовно даної події писав, що намагання держав-учасниць досягнути більш ширшої регламентації матеріального та процесуального митного права (про стягнення мита; про безмитний допуск транзитних, консигнаційних та інших вантажів; про організацію митниць; процедуру огляду товарів та виконання різноманітних формальностей; взаємне сприяння у боротьби з контрабандою) у порядку багатосторонньої конвенції, у цілому, виявились невдалими. Постанови Женевської конвенції 1923 р. мали дуже обмежене значення, а міжнародна практика в цій галузі в основному складалася у формі відсилань до внутрішнього національного права[6].

Про підписання 21 державою міжнародної конвенції з аналогічною назвою, але вже у листопаді 1928 р., згадував і В. І. Лісовський. У її змісті держави домовлялися не маскувати митними формальностями митний тариф або ліцензування, передбачали можливість заснування між сусідніми державами спільної інспекції для проведення огляду і пропуску товарів тощо[7].

Зі свого боку М. М. Любимов, стосовно підсумків Женевської митної конференції 1928 р. про зведення до мінімуму заборон і обмежень зовнішньої торгівлі, наголошував, що її резолюції було послаблено включенням застереження: «як тільки обставини їм (державам-учасницям конференції) це дозволять»[8].

Крім зазначеного, результати роботи окремих міжнародних конференцій Ліги Націй використовувалися державами з метою координації власних дій у напрямку зниження митних тарифів та максимального скорочення нетарифних торговельних бар'єрів на регіональному рівні. Так, 22 грудня 1930 р. в м. Осло, Данія, Норвегія, Швеція, Голландія, Бельгія і Люксембург підписали

1 Ефимов, Г.В., Дубинский, А.М. (1973). Международные отношения на Дальнем Востоке (1840 – 1949): в 2 т.: *Кн. 2: (1917 – 1945 гг.).* Москва: Мысль, 68.

2 International Convention Relating to the Simplification of Customs Formalities (signed at Geneva 3 november 1923, entered into force 27 november 1924) (1925). *The American Journal of International Law, 19,* 146–166.

3 Protocol to the International Convention Relating to the Simplification of Customs Formalities (signed at Geneva 3 november 1923, entered into force 27 november 1924) (1925). *The American Journal of International Law, 19,* 166–167.

4 Лисовский, В.И. (1979). *Международное торговое право: некоторые вопросы теории и практики*: сборник статей. Москва: Междунар. отношения, 33.

5 Lux, M. (2002). *Guide to Community Customs Legislation*. Brussels: Bruylant, 8.

6 Грабарь, В.Э., Дурденевский, В.Н., Кожевников, Ф.И., Крылов, С.Б. (1947). *Международное право*: учебник для юридических институтов и факультетов. Москва: Юриздат, 443.

7 Лисовский, В.И. (1979). *Международное торговое право: некоторые вопросы теории и практики*: сборник статей. Москва: Междунар. отношения, 33.

8 Грабарь, В.Э., Дурденевский, В.Н., Кожевников, Ф.И., Крылов, С.Б. (1947). *Международное право*: учебник для юридических институтов и факультетов. Москва: Юриздат, 445.

Конвенцію про економічне зближення, основні положення якої країни «групи Осло» запозичили з проекту економічної конференції Ліги Націй 1930 р.[1]

До внеску Ліги Націй у розвиток міжнародного митного права, слід також віднести поповнення його джерельної бази декількома прикладами міжнародної судової практики з питань митного регулювання. Можливим це стало завдяки діяльності у її структурі Постійної палати міжнародного правосуддя, яка в одному з висновків узагальнила та визначила ознаки митного союзу, а саме: «... одноманітність митних законів і митних тарифів; єдність митних кордонів і митної території відносно третіх держав; звільнення від імпортних і експортних мит при обміні товарами між державами-партнерами; розподіл мит, що стягуються відповідно до встановленої квоти»[2].

Відповідно ж до іншого висновку, від 5 вересня 1931 р., спираючись на зобов'язання Австрії, що витікали з положень Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. і Женевського протоколу від 4 жовтня 1922 р., щодо заборони об'єднання з Німеччиною навіть у формі економічного союзу, Палата проголосила про неможливість утворення митного союзу між ними. Підставою для втручання Ліги Націй у відносини Австрії та Німеччини послужили положення підписаного між ними 14 березня 1931 р. проекту документа про «уподібнення митних і політико-торговельних умов», тобто проекту справжнього митного союзу, за яким країни зберігали свої митні служби, але мали уніфікувати тарифи й митне законодавство та усунути всілякі перепони на спільних кордонах[3].

Після формальної ліквідації Ліги Націй подальше формування системи міжнародного митного права відбувалося виключно на багатосторонній основі з урахуванням принципів Генеральної угоди з тарифів і торгівлі від 30 жовтня 1947 р. та положень міжнародних конвенцій і міжнародно-правових актів в сфері митної діяльності, підготовлених Всесвітньою митною організацією та Європейською економічною комісією Організації Об'єднаних Націй. Закріплені у їхньому змісті основні керівні ідеї та правила протягом другої половини XX ст. сформували основу сучасного універсального міжнародного митного права та отримали подальший розвиток у численних міжнародно-правових актах регіонального, локального та партикулярного характеру.

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (далі – ГАТТ), як влучно зазначили з цього приводу французькі дослідники міжнародного економічного права Д. Карро і П. Жюйар, «являє собою справжній кодекс застосування мит»[4]. Численні її приписи, які суттєво вплинули на прогресивний розвиток міжнародного митного права та його кодифікацію протягом другої половини XX ст., зберігають свою актуальність і на початку третього тисячоліття. Можливим це стало, з одного боку, завдяки нормативному закріпленню у статтях ГАТТ, як lex generalis, тобто «загальному законі», низки нових основоположних, керівних ідей та вже перевірених часом правил поведінки, які протягом тривалого історичного розвитку правового регулювання міжнародних відносин у сфері митної діяльності узгоджувалися державами виключно на двосторонньому рівні.

Наприклад, поміж існуючих методів захисту національних ринків було легалізовано використання лише митних тарифів, а всі нетарифні бар'єри у торгівлі, зокрема, всі кількісні обмеження, заборонялися. При цьому, кінцевою метою ГАТТ проголошувалось прагнення до повного усунення мит, шляхом їхнього поступового зниження. Нарівні з державами визнавалося право участі у міжнародних митних (торговельних) відносинах як митних союзів, так й інших «окремих автономних митних територій». Саме на основі цих положень Гонконг, Макао, окрема митна територія Тайвань, Пенху, Цзиньмєнь і Майзу (Китайський Тайбей), як і Європейський Союз, нині визнаються рівноправними учасниками зовнішньоторговельних відносин. Крім цього також було визначено: принцип свободи транзиту; необхідність повного скасування всіх митних формальностей, які мають протекціоністських характер; умови стягнення антидемпінгових та компенсаційних мит; для товарів, що ввозяться, встановлювалися єдині вимоги стосовно застосування правил походження та методів оцінки для митних цілей тощо.

З іншого боку, збереженню актуальності задекларованих у тексті ГАТТ положень та значному розширенню сфери матеріальних відносин, які виносилися для обговорення на періодичних зустрічах

1 Грабарь, В.Э., Дурденевский, В.Н., Кожевников, Ф.И., Крылов, С.Б. (1947). *Международное право*: учебник для юридических институтов и факультетов. Москва: Юриздат, 448.

2 Шумилов, В.М. (1999). *Международное экономическое право*. Москва: Издат.-консалтинг. компания "ДеКА", 150–151.

3 Дюрозель, Ж.-Б. (1999). *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів*. Київ: Основи, 125, 126.

4 Карро, Д., Жюйар, П. (2001). *Международное экономическое право*: учебник. Москва: Междунар. отношения, 178.

її договірних сторін, суттєво допоміг процес поступової інституалізація даної угоди до рівня міжнародної організації, що володіє міжнародною правосуб'єктністю. Внаслідок цього, одночасно з перетворенням ГАТТ–1947 зі звичайного механізму проведення періодичних переговорів (див., зокрема, ст. XXV та XXVIII bis) на постійний центр проведення торговельних переговорів та організатора глобальних раундів міжнародних торговельних переговорів[1], тобто з її трансформацією в ГАТТ–1994 – одне з основних джерел, що регламентує нині діяльність Світової організації торгівлі, реалізація окремих положень даної угоди стала можливою у співпраці з іншими міжнародними міжурядовими організаціями.

В сфері митної діяльності такими міжнародними організаціями, перш за все, є Міжнародний союз з публікації митних тарифів та заснована у 1950 р. під назвою «Рада митного співробітництва» Всесвітня митна організація. Саме із Всесвітньою митною організацією (далі – ВМО) нині здійснюється спільне адміністрування та реалізація положень Угоди про застосування статті VII ГАТТ (неофіційна назва «Кодекс митної оцінки») та Угоди з правил походження, підписаних за результатами переговорів Уругвайського раунду 15 квітня 1994 р. У зв'язку з цим, в інституційній структурі ВМО діють наступні два спільні органи: Технічний комітет з митної оцінки та Технічний комітет з правил походження.

Треба зазначити, що розпочавши свою діяльність у складі лише сімнадцяти європейських держав, Рада митного співробітництва достатньо швидко перетворилася на світовий центр систематизації та вдосконалення норм міжнародного митного права. Вже у 1984 р., враховуючи необхідність більш детального ознайомлення з потребами всіх держав-членів та їх широке географічне представництво, в організації було прийнято рішення про застосування системи регіонального представництва. У зв'язку з цим, ґрунтуючись на цілому спектрі чинників, таких як робоча мова, географічна наближеність, вже існуючий порядок регіональних структур інших міжнародних організацій, в рамках Ради митного співробітництва було засновано шість робочих регіонів, а саме: Східна та Південна Африка; Західна та Центральна Африка; Північна Африка, Близький та Середній Схід; Далекий Схід, Південна та Південно – Східна Азія, Австралія та Тихоокеанські острови; Північна, Південна, Центральна Америка та Карибський басейн; Європа. Згодом, у 1994 р., універсальний міжнародно-правовий статус Ради митного співробітництва було визнано всіма її державами-членами шляхом запровадження другої неофіційної назви – «Всесвітня митна організація».

Нині в діяльності організації бере участь 179 учасників міжнародних митних відносин, зокрема, такі з них як Гонконг та Макао. Органи ВМО готують проекти кодифікаційних актів і поправок до вже діючих міжнародних конвенцій, розробляють рекомендації, декларації та резолюції з різноманітних питань митного регулювання. Добре знаними прикладами таких актів є Міжнародна конвенція про спрощення та гармонізацію митних процедур від 18 травня 1973 р., Міжнародна конвенція про гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14 червня 1983 р., Міжнародна конвенція про тимчасове ввезення від 26 червня 1990 р., Арушська декларація з професійної етики від 7 липня 1993 р. (переглянута у червні 2003 р.), Резолюція щодо Рамкових стандартів безпеки і сприяння світовій торгівлі від 23 червня 2005 р. і багато інших.

Звісно, успішна нормотворча діяльність ВМО з питань міжнародно-правого регулювання міжнародних митних відносин значною мірою залежить від діяльності у цій сфері й інших міжнародних організацій та підтримання постійного співробітництва з ними. Головною з них, безперечно, є Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), представлена одним з найстаріших власних органів – Європейською економічною комісією. Розроблені на сесіях її спеціального органу – Робочої групи з митних питань, пов'язаних з транспортом, який діє в Женеві як допоміжний орган Економічної та Соціальної Ради ООН, рекомендації і резолюції з питань спрощення митних формальностей та уніфікації документів, що застосовуються у міжнародному товарообігу, неодноразово використовувалися у роботі з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного митного права в рамках ВМО.

Крім цього, вагомий внесок у розвиток міжнародно-правого регулювання міжнародних митних відносин Робочою групою з митних питань, пов'язаних з транспортом (WP.30), зроблено завдяки залученню до розробки багатьох міжнародних конвенцій. Для прикладу наведемо назви декількох з

1 Карро, Д., Жюйар, П. (2001). *Международное экономическое право*: учебник. Москва: Междунар. отношения, 79.

них, а саме: Митна конвенція про контейнери від 2 грудня 1972 р.; Митна конвенція про міжнародні перевезення вантажів із застосування книжки МДП від 14 листопада 1975 р.; Міжнародна конвенція про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордонах від 21 жовтня 1982 р.; Конвенція про процедуру міжнародного митного транзиту під час перевезення вантажів залізничним транспортом із застосуванням накладної УМВС (SMGS) від 9 лютого 2006 р. та ін.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, точкою відліку, коли міжнародне митне право розпочинає перехід від регулювання локальних міжнародних митних відносин у бік напрацювання норм універсального характеру, можна вважати початок діяльності Міжнародного союзу з публікації митних тарифів. Важливу роль у розвитку універсального міжнародного митного права відіграли багатосторонні міжнародні конференції Ліги Націй, під час роботи яких постійно обговорювались проблемні питання правового регулювання міжнародних митних відносин, зокрема, стосовно зведення до мінімуму заборон і обмежень у зовнішній торгівлі, посилення боротьби з контрабандою, спрощення митних та інших формальностей на кордонах тощо.

Після Другої світової війни формування системи сучасного міжнародного митного права відбувалося на основі положень Генеральної угоди з тарифів і торгівлі від 30 жовтня 1947 р. та міжнародних конвенцій і міжнародно-правових актів в сфері митної діяльності, підготовлених Всесвітньою митною організацією та Європейською економічною комісією Організації Об'єднаних Націй. Визнання та тривале застосування багатьма державами, міждержавними інтеграційними об'єднаннями та міжнародними організаціями закріплених в актах ВМО, Світової організації торгівлі та Європейської економічної комісії ООН універсальних принципів (стандартів) та норм міжнародного митного права, забезпечує на початку XXI ст. як злагоджене здійснення універсального, регіонального, локального і партикулярного регулювання міжнародних митних відносин, так і подальший прогресивний розвиток міжнародного митного права з урахуванням актуальних потреб та практики міжнародних відносин.

Вищезазначене є лише першим кроком у всебічному пізнанні ґенези міжнародного митного права, а тому потребує об'єднання творчих зусиль юристів-міжнародників та дослідників історії правового регулювання митних відносин для проведення подальших наукових досліджень у цій царині.

References

1. International Convention Relating to the Simplification of Customs Formalities (signed at Geneva 3 november 1923, entered into force 27 november 1924) (1925). *The American Journal of International Law. 19*.
2. Lux, M. (2002). *Guide to Community Customs Legislation*. Brussels: Bruylant.
3. Protocol to the International Convention Relating to the Simplification of Customs Formalities (signed at Geneva 3 november 1923, entered into force 27 november 1924) (1925). *The American Journal of International Law. 19*.
4. Buvaeva, N.E. (2013). *Mezhdunarodnoe tamozhennoe pravo*: uchebnik dlya magistrov. Moskva: Izd-vo Yurayt.
5. Grabar, V.E., Durdenevskiy, V.N., Kozhevnikov, F.I., Kryilov, S.B. (1947). *Mezhdunarodnoe pravo*: uchebnik dlya yuridicheskih institutov i fakultetov. Moskva: Yurizdat.
6. Diurozel, Zh.-B. (1999). *Istoriia dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dniv*. Kyiv: Osnovy.
7. Efimov, G.V., Dubinskiy, A.M. (1973). Mezhdunarodnyie otnosheniya na Dalnem Vostoke (1840 – 1949): *v 2 t.: Kn. 2: (1917 – 1945 gg.).* Moskva: Myisl.
8. Zhamkochyan, S.S. (2006). *Tamozhennyiy soyuz kak regionalnaya organizatsiya (na primere Evropeyskogo Soyuza i Evraziyskogo Ekonomicheskogo Soobschestva):* dis. … kand. yurid. nauk. Sankt-Peterburg.
9. Karro, D., Zhyuyar, P. (2001). *Mezhdunarodnoe ekonomicheskoe pravo*: uchebnik. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya.
10. Kolesnykov, K.M., Morozov, O.V., Vynohradov, H.M., Diachok, O.O. (2006). *Istoriia mytnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znannia.
11. Lisovskiy, V.I. (1979). *Mezhdunarodnoe torgovoe pravo : nekotoryie voprosyi teorii i praktiki*: sbornik statey. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya.
12. Perepjolkin, S.M. (2007). Evolyutsiya evropeyskogo mezhgosudarstvennogo tamozhennogo sotrudnichestva. *Razvitie tamozhennyih institutov v tselyah zaschityi natsionalnyih interesov Rossii*: materialyi nauchno-prakticheskoy konferentsii molodyih uchenyih, aspirantov, ad'yunktov i studentov. Lyubertsyi Moskovskoy oblasti: RTA.
13. Perepolkin, S.M. (2008) *Mizhnarodno-pravovi aspekty mytnoho spivrobitnytstva yevropeiskykh derzhav*: monohrafiia. Dnipropetrovsk: Akad. myt. sluzhby Ukrainy.
14. Shumilov, V. M. (1999). *Mezhdunarodnoe ekonomicheskoe pravo*. Moskva: Izdat.-konsalting. kompaniya "DeKA".

Геннадій Андрощук, к. е. н.
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
Артем Афян
НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗАЗНАЧЕНЬ В УГОДІ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ І ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Hennadii Androshchuk, Ph.D in economics
Intellectual property research institute of the National Academy of law sciences of Ukraine

Artem Afian
Research institute of private law and entrepreneurship named after academician F.Burchak of the National Academy of law sciences of Ukraine

INSTITUTE OF GEOGRAPHICAL INDICATIONS IN THE ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION: ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS

The paper analyzes the Institute of Geographical Indications in the European Union (EU), the Association Agreement between Ukraine and the EU concerning geographical indications, their economic and legal significance of negative trends, economic consequences and remedies. The study is not limited to the text of the Agreement and its history also affects the preparation and negotiation process. Much attention is paid to the prospects of protection of European geographical indications in Ukraine and Ukrainian indications in Europe. Through the prism of the Association Agreement the article highlights the status of legal protection of geographical indications in Ukraine and outlines a range of expected problems. In formulating of recommendations to overcome problems the article draws international experience of implemention of similar agreement rules, particularly in Moldova.
Key words: geographical indications, species name, negative consequences, the scope of protection.

Постановка проблеми. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони[1] (надалі – Угода) надто політизований документ, щоби бути простим предметом аналізу. Втім, досліджуючи питання інституту географічних зазначень (ГЗ) та його розвитку в ЄС і Україні, цю проблему неможливо обійти. Укладаючи Угоду, Україна взяла на себе зобов'язання провести ґрунтовні реформи в основних галузях економіки, що так чи інакше вплине на всіх товаровиробників та споживачів продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Угода породила значну кількість публікацій інформаційно-агітаційного характеру, що відзначаються низькою якістю аналітики та спрямовані, перш за все, на маніпулювання думкою громадськості щодо вибору політичного вектору України. Що ж стосується інституту ГЗ, то більшість публікацій переважно зводиться до констатації необхідності майбутньої зміни назв своїх товарів українськими виробниками, без аналізу причин, стану справ, тенденцій та наслідків.

1 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.

Метою статті є економіко-правовий аналіз інституту ГЗ в ЄС, положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що стосуються ГЗ, виявлення негативних тенденцій і наслідків та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Економічне значення географічних зазначень в ЄС. Визнання комерційних переваг ГЗ, особливо що стосується сільськогосподарських та харчових продуктів, для країн-експортерів, які можуть покластися на додану вартість, що дають ГЗ. Так у Франції налічується понад 113 тис. сільськогосподарських продуктів, що містять найменування місця походження. Вартість лише французьких вин, що містять найменування місць походження, складає 15,6 млрд. € або 85% річного виробництва Франції, а бренді – 1,5 млрд. €. Річний оборот молочних продуктів, в основному сирів, складає 2 млрд. €)[1].

Обсяг продажу товарів з ГЗ в 2010 році в ЄС склав 54,3 млрд. € (оцінюється в оптовому обсягу продукції регіону). Це складає 5,7% від загального сектора харчових продуктів та напоїв ЄС. Вартість експорту товарів з ГЗ в ЄС склала 11,5 млрд. €. Серед загального обсягу експорту промисловості ЄС 15% складають продукти харчування і напої. Цей успіх є відображенням кількості зареєстрованих в ЄС ГЗ: 1561 вина, 332 спиртні напої, 1130 продукти харчування, з яких 14 – походять з третіх країн (в основному Азії).

Нещодавно, за підсумками Спільного проекту Європейського патентного відомства і Відомства з гармонізації на внутрішньому ринку, опубліковано аналітичний звіт *Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013* (“Права інтелектуальної власності галузей промисловості: вклад в економічні показники і зайнятість в Європейському Союзі. Аналіз рівня промисловості, вересень 2013")[2].

Нижче наведено основні показники, що характеризують ГЗ- інтенсивні галузі промисловості держав – членів ЄС. Хоча частка ГЗ- інтенсивних галузей в зайнятості або ВВП становить менше 1% в кожній з держав-членів, а в середньому по ЄС складає 0,2% і 0,1%, відповідно, чотири ГЗ-інтенсивні галузі промисловості використовують значну кількість зайнятих людей у Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Німеччині і Великобританії.(див. табл. 1). На Францію зокрема, з її великою виноробною промисловістю, припадає понад 1/3 ГЗ- інтенсивної зайнятості в ЄС.

Таблиця 1

Частка ВВП та зайнятості в ГЗ- інтенсивних галузях промисловості за країною – членом ЄС, 2010 р.[3].

Країна	Частка ВВП	Частка загальної зайнятості
Австрія	0,1%	0,1%
Бельгія	0,0%	0,0%
Болгарія	0,1%	0,1%
Кіпр	0,0%	0,1%
Чехія	0,0%	0,0%
Данія	0,0%	0,0%
Естонія	н/а	н/а
Фінляндія	н/а	н/а
Франція	0,3%	0,5%
Німеччина	0,1%	0,1%
Греція	0,1%	0,2%
Угорщина	0,1%	0,1%
Ірландія	0,1%	0,0%
Італія	0,2%	0,3%

1 L'Institute National des Appellation. <http://www.agriculture.gouv.fr>.

2 Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013. <http://ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.

3 Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013. <ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.

Латвія	0,0%	0,0%
Литва	н/а	н/а
Люксембург	0,0%	0,0%
Мальта	н/а	н/а
Нідерланди	0,0%	0,0%
Польща	н/а	н/а
Португалія	0,2%	0,6%
Румунія	0,1%	0,0%
Словаччина	0,1%	0,1%
Словенія	0,1%	0,0%
Іспанія	0,1%	0,2%
Швеція	н/а	н/а
Велика Британія	0,2%	0,0%
Загалом ЄС	**0,1%**	**0,2%**

Слід зазначити також, що хоча їх частка в національній економіці є помірною, ГЗ- інтенсивні галузі промисловості значною мірою сконцентровані в окремих регіонах держав-членів, де вони є важливою частиною місцевої економіки. ГЗ є також важливою частиною загальних харчових продуктів та напоїв в деяких державах-членах, як показано в табл. 2.

Таблиця 2

Додана вартість ГЗ продуктів у відношенні до доданої вартості їжі та напоїв, 2010 р. [1].

Країна	Частка ГЗ у доданій вартості галузі їжі та напоїв
Австрія	3,85%
Бельгія	0,11%
Болгарія	1,97%
Кіпр	1,06%
Чехія	0,51%
Данія	0,51%
Франція	**14,83%**
Німеччина	3,50%
Греція	**6,47%**
Угорщина	4,74%
Ірландія	1,35%
Італія	**9,77%**
Литва	0,56%
Люксембург	5,01%
Нідерланди	0,17%
Португалія	**9,83%**
Румунія	3,58%
Словенія	6,85%
Словаччина	4,15%
Іспанія	6,29%
Велика Британія	**9,69**%
Загалом ЄС	6,78%

* Деякі країни-члени не мали в 2010 році зареєстровані ГЗ

У згаданому аналітичному звіті оцінки доданої вартості та зайнятості в ГЗ- інтенсивних галузях були розраховані з використанням часток відповідних галузей, що виробляють ГЗ продукти.

1 Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September. <ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.

Це, на відміну від оцінок для інших чотирьох прав ІВ, які ґрунтуються на припущенні, що інтенсивність прав ІВ є фундаментальною характеристикою галузі, незалежно від її географічного положення.

З аналізу табл. 2 видно чітку структуру частки доданої вартості ГЗ продуктів стосовно загальної доданої вартості їжі та напоїв. Особливо значною вона є у Франції, а також в деяких інших середземноморських/південних країнах Європи (Португалія, Італія, Греція та Іспанія). Частка продажів ГЗ в загальних продажах продуктів харчування та напоїв є досить високою. Певною мірою це є відображенням стратегії захисту, прийнятої відповідними органами промисловості країн. Так, висока частка ГЗ у Великобританії пояснюється переважно важливістю виробництва шотландського віскі і тим фактом, що ця продукція походить з вибірки високих цін і генерує високу додану вартість[1].

Як показує аналіз матеріалів дослідження, *ГЗ стають все більш важливим економічним інструментом в міжнародній торгівлі*, зокрема, після підписання додаткових угод між державами-членами та країнами, що не входять в ЄС. Майбутнє дослідження буде більш детально вивчати вплив ГЗ на регіональні економіки в країнах, де вони грають важливу роль, а також взаємодію між ГЗ та іншими правами ІВ, особливо з торговими марками.

Основи двостороннього співробітництва. В основному тексті Угоди питанню ГЗ присвячено нечисленні процедурні норми. Безпосередньо ГЗ присвячено підрозділ 3 Угоди (ст.ст.201-211). Квінтесенція співробітництва у сфері ГЗ визначена ст.202 Угоди, де закріплено, що географічним зазначенням однієї сторони надається охорона іншою стороною відповідно до положень цієї Угоди за умови, що на них поширюється законодавство, яке зазначене у статті 202 цієї Угоди[2]. Фактично, всі інші норми цього підрозділу розкривають, як саме визначатимуться такі ГЗ, і який обсяг охорони їм надаватиметься.

Згідно з Угодою сторони домовилися про можливість доповнення новими географічними зазначеннями, що охороняються, Додатків XXII-C та XXII-D до цієї Угоди згідно зі статтею 211(3) цієї Угоди після завершення процедури заперечення та після розгляду географічних зазначень, як передбачено статтею 202(3) та (4) цієї Угоди, що задовольнить обидві Сторони.

В порівнянні з українським законодавством, Угодою дано розширене тлумачення обсягу охорони ГЗ. Так, відповідно до ст.204 географічні зазначення, наведені у Додатках XXII-C і XXII-D до цієї Угоди[3], зокрема ті, що додаються відповідно до статті 203 цієї Угоди, охороняються від:

a) будь-якого прямого чи опосередкованого комерційного використання назви, що охороняється, для подібних продуктів, які не відповідають специфікації продукту під назвою, що охороняється, або коли таке використання зловживає репутацією географічного зазначення;

b) будь-якого неправомірного використання, імітування або втілення, навіть якщо зазначається справжнє походження продукту або якщо назва, що охороняється, перекладається, викладається у транскрипції або транслітерації чи супроводжується таким виразом, як *«стиль», «тип», «спосіб», «який вироблений у», «імітація», «смак», «подібний»* тощо;

c) будь-якого іншого хибного або оманливого зазначення щодо джерела, походження, характеру або суттєвих якостей продукту на внутрішньому або зовнішньому упакуванні, рекламних матеріалах або документах, які стосуються відповідного продукту, а також упакування продукту в тару, яка може викликати хибне уявлення щодо його походження;

d) будь-якого іншого застосування, яке може ввести в оману споживача щодо дійсного походження продукту. Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» у ч.3 ст.23 визначив обсяг прав через визначення порушень прав на зазначення походження товарів. Їх визначено, як і в Угоді, чотири:

i) використання зареєстрованого кваліфікованого зазначення походження товару особою, яка

1 Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013. <http://ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.

2 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.

3 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.

не має свідоцтва про реєстрацію права на його використання;

ii) використання зареєстрованого зазначення географічного походження товару, якщо цей товар не походить із зареєстрованого для цього зазначення географічного місця, навіть якщо справжнє місце походження товару або географічне зазначення його походження використовується у перекладі або супроводжується словами: *"вид", "тип", "стиль", "марка", "імітація"* тощо;

iii) використання зареєстрованого кваліфікованого зазначення походження товару або подібного до нього позначення для відмінних від описаних у Реєстрі однорідних товарів, якщо таке використання вводить в оману споживачів щодо походження товару та його особливих властивостей або інших характеристик, а також для неоднорідних товарів, якщо таке використання завдає шкоди репутації зареєстрованого зазначення або є неправомірним використанням його репутації;

iiii) використання зареєстрованого кваліфікованого зазначення походження товару як видової назви.

Як бачимо із співставлення, пукти c) та d) Угоди поширюють обсяг охорони на будь-які позначення на товарах.

Окремої уваги заслуговує вирішення питання захисту схожих (омонімічних) назв. Згідно з ч.3 ст.204 якщо географічні зазначення повністю або частково є омонімічними, охорона надається кожному зазначенню за умови, що вона використовується добросовісно і з належним врахуванням місцевого і традиційного використання, а також реального ризику виникнення плутанини[1]. Без шкоди для статті 23 Угоди ТРІПС Сторони взаємно вирішують практичні умови використання, згідно з якими омонімічні ГЗ будуть відрізнятись одне від одного, беручи до уваги необхідність забезпечення справедливого поводження із заінтересованими виробниками і те, що споживачі не вводяться в оману. Омонімічна назва, яка викликає у споживача хибне враження, що продукти походять з іншої території, не UA/EU/ua 143 реєструється, навіть якщо назва є точною, коли йдеться про дійсну територію, регіон або місце походження цього продукту. Якщо сторона в контексті переговорів з третіми країнами пропонує охороняти ГЗ третьої країни і назва є омонімічною з ГЗ іншої сторони, остання повинна бути повідомлена та мати можливість висловити свою думку перед тим, як назва стане охоронятися. Це положення могло би відкрити дискусію щодо продовження використання кириличного варіанту багатьох назв продуктів, назви яких пов'язані із певним регіоном, але в Україні сприймаються більшою мірою як видові назви, наприклад, шампанське. Однак, з подальшого тексту Угоди, який буде проаналізовано нижче, ця можливість залишається виключно до ГЗ, які будуть зареєстровані в майбутньому, або ж інших причин не увійшли до охоронюваного переліку.

Як бачимо, передбачені Угодою процедури є вельми жорсткими щодо товарів, неправомірно маркованих ГЗ, при чому коло можливих правопорушень значно розширюється, що практично унеможливлює зловживання правами на ГЗ. Вилучення партій товару, неправомірно маркованих, імовірно стануть однією із перших ознак застосування Угоди в Україні.

Взаємозв'язок географічних зазначень з іншими об'єктами інтелектуальної власності. Проблема співвідношення ГЗ з іншими об'єктами інтелектуальної власності є надзвичайно складною, оскільки за допомогою суміжних позначень можна досягти ефекту упізнавання товару та/або введення споживача в оману щодо його властивостей. Тому це питання не обійдене в Угоді. Так, у ч.2 ст.203 Угоди визначено, що від сторони не можна вимагати охороняти як географічне зазначення назву, яка суперечить назві сорту рослини або породи тварини і, як наслідок, може вводити в оману споживача щодо справжнього походження продукту[2]. Втім, щодо найближчого об'єкту інтелектуальної власності – торговельної марки – Угодою присвячено окрему статтю 206. У ній визначено, що сторони відмовляють у реєстрації або визнають недійсною торговельну марку, яка відповідає будь-якій із ситуацій, що згадуються у статті 204(1) цієї Угоди, стосовно географічного зазначення, що охороняється, для подібних продуктів, за умови, що заявка на реєстрацію торговельної марки подається після дати подання заявки про реєстрацію географічного

1 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.

2 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.

зазначення на відповідній території. Для географічних зазначень, що згадуються у статті 202 цієї Угоди, датою подання заявки про реєстрацію є дата набрання чинності цією Угодою. Для географічних зазначень, що згадуються у статті 203 цієї Угоди, датою подання заявки про реєстрацію є дата передачі іншій стороні клопотання про охорону географічного зазначення. Сторони не зобов'язуються охороняти географічне зазначення згідно зі статтею 203 цієї Угоди, якщо у світлі тієї, що гарно себе зарекомендувала, або добре відомої торговельної марки охорона може ввести в оману споживачів щодо справжньої сутності продукту.

Без шкоди для пункту 4 цієї статті сторони охороняють географічні зазначення також, коли існує попередня торговельна марка. Попередня торговельна марка означає торговельну марку, використання якої відповідає одній із ситуацій, що згадуються у статті 204(1) цієї Угоди, яку було заявлено або зареєстровано чи введено шляхом використання, якщо така можливість передбачена відповідним законодавством, на території однієї зі Сторін до дати, на яку заявка про охорону географічного зазначення передається іншій Стороні згідно із цією Угодою.

Продовження використання та поновлення такої торговельної марки може здійснюватися, незважаючи на охорону ГЗ за умови, що в законодавстві сторін щодо торговельних марок не існує підстав для визнання марки недійсною або її анулювання. Положення статті 206 Угоди підкріплені пов'язаними нормами. Так, в статті 193 Угоди міститься положення про неможливість реєстрації торговельної марки, яка вводить споживача в оману щодо географічного походження товару або послуги. Неможливість власнику торговельної марки забороняти її використання у випадку зазначення даних, які вказують на географічне походження товарів чи послуг закріплена у статті 196 Угоди. А стаття 198, відповідно, визначає введення торговельною маркою споживача в оману щодо географічного походження товару чи послуги, як підставу для анулювання торговельної марки.

Підкомітет з географічних зазначень. Статтею 211 Угоди передбачається створення Підкомітету з географічних зазначень[1]. Підкомітет з питань географічних зазначень складатиметься з представників України та ЄС.

Серед особливостей діяльності підкомітету варто відзначити те, що ним будуть визначені власні правила та процедури. Однак, Угодою передбачено прийняття рішень на основі консенсусу.

До функцій підкомітету, зокрема, віднесено внесення змін до додатків Угоди, якими визначається перелік охоронюваних ГЗ, а також обмін інформацією стосовно розвитку законодавства і політики щодо ГЗ і будь-якого іншого питання, що становить взаємний інтерес у сфері ГЗ та обмін інформацією стосовно ГЗ для цілей визнання їх охорони відповідно до Угоди.

Підкомітет не замінюватиме собою національних процедур реєстрації та охорони ГЗ, втім *він може стати вагомим інструментом для вдосконалення механізмів Угоди, з метою захисту інтересів українських товаровиробників.*

Водночас, як видно з аналізу, ряд норм щодо охорони ГЗ (а також окремий перелік ГЗ) закріплені не в додатках, а в тексті самої Угоди. Це означає, що питання їх захисту не можуть бути предметом діалогу.

Як можна побачити з наведеного вище аналізу, норми Угоди щодо ГЗ є вельми логічними та паритетними. Жодна з цих норм не дає жодних підстав для висновків про невигідність чи нерівність України та ЄС у взаємовідносинах, складовою частиною яких є ГЗ. Втім, аналіз найбільш конкретних положень виявляє підстави для скепсису щодо Угоди, та дає підстави передбачати негативні наслідки для українського ринку.

Захист європейських географічних зазначень в Україні. Статтею 208 Угоди передбачено тимчасові заходи щодо ГЗ. Зокрема, продукти, що вироблені та марковані згідно з національним законодавством до того, як ця Угода набрала чинності, але які не відповідають вимогам цієї Угоди, можуть продаватися доти, доки не закінчаться на складі. Продукти, що вироблені та марковані згідно з національним законодавством ГЗ, переліченими нижче в пунктах 3 та 4 цієї статті, після того, як ця Угода набрала чинності, та до закінчення періодів, зазначених в пунктах 3 та 4 цієї статті, але які не відповідають вимогам цієї Угоди, можуть продаватися на території сторони, з якої походить продукт доти, доки не закінчаться на складі.

Для 10-річного перехідного періоду з дати набрання чинності цією Угодою охорона відповідно до цієї Угоди таких географічних зазначень Європейського Союзу не припиняє

1 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf >

використання цих географічних зазначень для позначення та презентації визначених подібних продуктів, що походять з України: a) Champagne, b) Cognac, c) Madera, d) Porto, e) Jerez /Xérès/ Sherry, f) Calvados, g) Grappa, h) Anis Português, i) Armagnac, j) Marsala, k) Malaga, l) Tokaj.

Для семирічного перехідного періоду з дати набрання чинності цією Угодою охорона відповідно до цієї Угоди таких ГЗ Європейського Союзу не припиняє використання цих ГЗ для позначення та презентації визначених подібних продуктів, які походять з України: a) Parmigiano Reggiano, b) Roquefort, c) Feta.

Як бачимо, Угодою встановлено вельми лояльні строки для припинення використання цих, найбільш вживаних в Україні позначень.

Втім, відразу варто відзначити, що виключення є лише з боку ЄС. Це яскраво демонструє незрівняну питому вагу товарів, маркованих ГЗ сторони-контрагента за Угодою на ринках. В Україні немає таких позначень, які б вже використовувались на території ЄС, та охорона яких була б помітною для європейських товаровиробників. Україна могла б також ініціювати внесення виключень, однак це стало неможливим з огляду на нормотворчу техніку Угоди з української сторони, про що буде написано нижче.

Аналіз положень про перехідний період призводить до висновку, що Україні слід невідкладно розпочати роботу із підготовки до захисту даних зазначень, оскільки органи Антимонопольного комітету України (АМКУ) та суди почасти не володіють належними знаннями для здійснення захисту ГЗ, та не завжди можуть визначити відповідний засіб індивідуалізації. Це яскраво продемонстровано у справі про притягнення до відповідальності за позначення «сандвіч-сир з пармезаном», яке використовувало ПАТ «Звенигородський сироробний завод». АМКУ постановив визнати дії ПАТ «Звенигородський сироробний завод» порушенням законодавства про захист від недобросовісної конкуренції, передбаченим ст. 15-1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», у вигляді поширення інформації, що вводить в оману. Рішенням Тимчасової адміністративної колегії Антимонопольного комітету України від 29.03.2012 р. №3-р/тк у справі № 2/20-03-12 на порушника було накладено досить значний штраф у розмірі 1 000 000 грн.[12] Не погоджуючись з вказаним Рішенням АМКУ, ПАТ «Звенигородський сироробний завод» звернулося до Господарського суду міста Києва з позовом до АМКУ про визнання рішення повністю недійсним. Господарський суд м. Києва, який розглядав дану справу (№5011-72/8236-2012 28.08.12), прийняв Рішення, яким відмовив ПАТ «Звенигородський сироробний завод» в задоволенні вимог в повному обсязі. Рішення АМКУ та суду були мотивовані тим, що у складі сиру був відсутній пармезан, а тому дане позначення було визнане оманливим. Водночас, ні органи Антимонопольного комітету України, ні судові органи не звернули увагу на те, що пармезан – це зазначення походження товару[34], яке охороняється в Україні. Органам АМКУ необхідно було зробити відповідний припис щодо заборони виробникам смакоароматичної суміші "Сир пармезан" її подальшого випуску та використання[5].

Другим важливим моментом даних положень є те, що більшість зазначень, приведених у 208 статті є такими, що вже давно сприймаються українським споживачем і ринком як видові. Цей висновок можна зробити через наявність в Україні відповідним чином маркованих товарів, виробники яких не тільки не приховують їх українське походження, а й підкреслюють його. Адже назви «Шампанське України», «Кримський портвейн» «Закарпатський коньяк» підтверджують, що ця продукція вироблена в Україні і не вводить в оману споживачів. На ринку сирів, позначення

1 Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013. <http://ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.

2 Андрощук, Г. (2005), (2006). Географічне зазначення: характер прав, існуючі системи охорони та захист. *Інтелектуальна власність, 11-12,* 1.

3 Звіт про діяльність Харківського обласного територіального відділення Антимонопольного комітету України в 2012 році. <http://www.amc.gov.ua/amku/control/kha/uk/publish/article/80391;jsessionid=9C3F9C9158A3B36D8967F669DBE660F9>.

4 Андрощук, Г. (2003). Правова охорона географічних зазначень і найменувань місць походження товару за Регламентом ЄС, *Інтелектуальна власність, 7*, 26-33.

5 Андрощук, Г. (2005), (2006). Географічне зазначення: характер прав, існуючі системи охорони та захист. *Інтелектуальна власність, 11-12,* 1.

«фета» давно позначає особливий вид сиру, а не регіон його виробництва. Втім, згідно з ч.2 ст.204 Угоди, географічні зазначення, що охороняються, не стають родовими на територіях сторін. Це означає, що після спливу терміну охорони, а для інших позначень – відразу після ратифікації Угоди, виробникам доведеться відшукувати інші позначення, які зможуть пов'язати у споживача товар з відповідними властивостями. А це – неминуче означає втрату частини ринку.

Окремо слід зазначити, що в Угоді не передбачається надання раніше обумовлених під час переговорів компенсацій чи технічної допомоги виробникам виноробної продукції України у разі відмови від вживання ГЗ в назвах українських вин і коньяків. Відмова від вживання ГЗ країн Європи в назвах вітчизняної виноробної продукції може призвести до стагнації виноградно-виноробної галузі країни. З метою вирішення цієї проблеми на міжнародному міжгалузевому рівні представниками галузі протягом 2010-2011 років було проведено зустрічі та переговори з представниками виноградно-виноробної галузі країн Європи, зокрема, Європейського Комітету виробників вин (CEEV), Європейської організації алкогольних напоїв (CEPS), Федерації вина та алкогольних напоїв Франції (FEVS), Міжпрофесійного комітету виробників вин Шампані (CIVC) та Національного міжпрофесійного бюро Коньяку (BNIC). Наслідком переговорного процесу став узгоджений і підписаний 19.05.2011 року протокол зустрічі представників виноробної промисловості України та ЄС. В цьому документі було, зокрема, визначено, що «...Під час обговорення представники промисловості ЄС визнали історичну спадщину, культурні традиції української виноробної промисловості і погодились, що на даний момент *Україна може використовувати кириличні транслітерації деяких чутливих географічних зазначень* ЄС (зокрема «Херес» (Херес, Jerez/Sherry/Xerez), «Порто» (Порто, Porto), «Мадера» (Мадейра, Madeira), «Кагор» (Каор, Cahors), «Коньяк» (Коньяк, Cognac) та «Шампанське» (Шампань, Champagne) *на внутрішньому ринку в межах міжнародного права...»*. Однак у Додатку ХХП-А «Географічні зазначення – законодавство сторін та елементи реєстрації і контролю» до Угоди *залишилась лише спільна декларація щодо назви Кагор*, яку Україна може продовжувати вживати на власній території для українських кріплених вин, вироблених відповідно до основних вимог.

Право української сторони на використання назв, щодо яких Угодою встановлено перехідний період, випливає з статті 24, параграфів 4 та 6 Угоди ТРІПС СОТ. Це закріплено також у законодавстві України. Відповідно до положень Угоди ТРІПС про "дідівське право" (grandfather 1aw) *країни, що виробляли продукцію до 1994 року, мають право продовжувати виробляти її на своїй території*. Таким чином, відповідно до міжнародної практики і внутрішнього законодавства, Україна могла б зберегти використання назв для продукції, що реалізується на внутрішньому ринку. Адже закарпатський коньяк випускається з 1962 року, марочний закарпатський коньяк "Карпати" роблять з 1970 року, радгосп – завод "Таврія" працює з 1965 року.

Європейські фахівці у сфері інтелектуальної власності скрупульозно підійшли до переговорного процесу. Проте, цього не можна сказати про українських переговірників.

Втім, Уряд України має змогу значно зменшити негативні наслідки для української економіки. Для цього слід рекомендувати Державній службі інтелектуальної власності України ініціювати громадські обговорення із залученням виробників товарів, щодо яких застосовується перехідний період. Метою обговорення має стати вивчення зарубіжного досвіду та вироблення назв-замінників для товарів, що підпадають під перехідний період. Якщо подібні рекомендації будуть сприйняті ринком, то навіть за шість років поступового введення в оборот нових назв (якщо відвести рік на громадське обговорення), український сегмент ринку продовольчих товарів не зазначає відчутного стресу від значного скорочення товарів, позначених добре відомими зазначеннями. В цьому зв'язку варто усвідомлювати, що положення Угоди мають протекціоністській характер, втім не дискримінаційний.

Захист українських географічних зазначень в ЄС. Якщо у статті 208 Угоди наведено тільки найбільш поширені позначення, то перелік охоронюваних позначень закріплено у додатку XXII Угоди[1]. З боку України ця частина Угоди про асоціацію між Україною та ЄС має низку недоліків. Першим впадає у вічі той факт, що проти більш як 200 сторінок із переліком європейських ГЗ, Україна зазначає про 2 ГЗ українських вин: «Сонячна Долина» та «Новий Світ». Це навіть менше від офіційно зареєстрованих як ГЗ назв вина. Зокрема, до охоронюваного переліку, без видимих

1 Додаток XXII-D Географічні зазначення вин, ароматизованих вин та алкогольних напоїв, згадані у статтях 202(3) І 202(4) цієї Угоди. <http://www.kmu.gov.ua/docs/EA/Annexes_title_IV/22_ Annexes_ D.pdf>.

причин, не увійшли такі вже зареєстровані позначення: «Таврія», «Магарач», «Меганом», «Золота Балка», «Балаклава». Серед зареєстрованих об'єктів також не увійшли до тексту Угоди мінеральні води «Миргородська», «Східницька», «Царичанська», «Збручанська», «Єссентуки», «Нагутская», «Славяновская». Водночас, як наслідок тривалої хибної політики національного патентного відомства, десятки зазначень походження товарів ще раніше було зареєстровано як словесні або комбіновані торговельні марки. Так кількість зареєстрованих знаків для товарів і послуг, пов'язаних зі згаданими назвами мінеральних вод, складає понад 80 реєстрацій. Це, зокрема, «Миргородська» — 31 знак для товарів і послуг, «Ессентуки» — 3, «Славяновская» — 1, «Поляна квасова» — 8, «Царичанська» — 2, «Менська остреч» — 2, «Трускавецька» — 34 знаки для товарів і послуг[1]. Деякі з них навіть внесені до відповідних Державних стандартів України. Причому торгових марок "Нафтуся" зареєстровано вже декілька, на ім'я виробників, які не мають жодного відношення до трускавецької «Нафтусі». А «Миргородська», «Новий Світ» та «Магарач» є одночасно зазначеннями походження товарів, знаками для товарів і послуг та добре відомими знаками.

Неконтрольоване використання цих позначень призводить до розмивання, появи підробок, втрати репутації, довіри до цього унікального національного надбання. Адже ГЗ слугують захистом нематеріальних цінностей, таких як ринкова диференціація, репутація і стандарти якості. Вони також є носіями культурної ідентичності нації, регіону, держави. Зростання економічного значення цих об'єктів промислової власності, колізія норм законів викликали негативні тенденції, значну кількість конфліктів між виробниками, прояви недобросовісної конкуренції, введення в оману споживачів, зловживання правом, розгляд спорів в АМКУ і судових позовів[2]. Неоднозначні й винесені судові рішення.

Водночас такі відомі зазначення як банош, бойківський сир, петриківський розпис, опішнянські глиняні вироби, хустські ліжники, барановичський та коростенський фарфор, житомирський граніт, донецьке коксуюче вугілля, рахівська бринза, херсонські кавуни, полтавські галушки, полтавські пампушки, ніжинські огірки, мелітопольська черешня, ялтинська цибуля, яготинське масло, котлета по-київські, торт «Київський», хлібний квас «Полтавський», кисломолочний продукт «Колотуха» (у народі його називають «Колотуша»), маслянка, повидло «Денештове» (походить від сорту яблук «Денешта») та багато інших і досі не мають правової охорони. Україна багата регіонами, природні фактори яких формують особливі властивості товарів. Вони формують групу так званих «природних назв» місць походження товарів. Це, зокрема, назви деяких мінералів, мінеральних вод, лікарських трав і т.п. Наприклад, «донецьке вугілля», «волинські топази», «Миргородська», «Куяльник». Географічні зазначення можуть і повинні стати ефективним інструментом комерціалізації національних культурних надбань, що дасть поштовх до розвитку окремих секторів економіки. Наприклад, продажі легендарної грузинської «Боржоми» забезпечують майже 10 % ВВП Грузії! Це саме той випадок, коли мінеральна вода стає не лише частиною історії, символом, брендом країни, але й стратегічним ресурсом[3].

По-друге, частина географічних назв, які зазначені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС з боку України, взагалі не несуть в собі ознак ГЗ. Вкрай суперечливим виглядає зазначення тільки двох загальних назв («мед» та «кава») і вирізнення вина «кагор» у спільній декларації. Вітчизняні чиновники, відповідальні за складання української частини Угоди залишили за Україною також такі «видатні» географічні позначення, як Бурдей, Пила, Баба-Даг, Їжаківка тощо. Все це виглядає анекдотично, якщо не звертати уваги на значні економічні втрати для держави від такого легковажного підходу до інституту географічних зазначень.

Серед прогнозованих наслідків Угоди можна віднести те, що в Україні проявляться та вплинуть на окремі ринки приховані до того проблеми у системі захисту ГЗ. Можна відмітити дві передумови для розвитку песимістичного сценарію у даній сфері. *По-перше*, це пасивність товаровиробників та бездіяльність відповідних органів державної влади, що має наслідком мізерну кількість зареєстрованих ГЗ. На сьогодні в базі даних «Відомості про зареєстровані в Україні кваліфіковані зазначення походження товарів» відповідним чином зареєстровано лише 20

1 Ляшенко, С. (2011). Охорона прав інтелектуальної власності, які стосуються природних мінеральних вод. *Інтелектуальна власність, 8,* 20-27.

2 Андрощук, Г.О., Бондарєв, Т.Б., Іваницька, Н.А., Шкляр, С.В. (2013). *Науково-практичний коментар до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».* Київ: ВД «Юридична газета», 176.

3 Ляшенко, С. (2011). Охорона прав інтелектуальної власності, які стосуються природних мінеральних вод. *Інтелектуальна власність, 8,* 20-27.

зазначень![1] *По-друге*, слід відмітити недоліки експертизи при реєстрації ГЗ, що дозволило, зокрема, зареєструвати в Україні таке позначення як *Русская водка*. Це позначення вже давно стало видовою назвою, оскільки ще за часів СРСР виробництво цього продукту визначалось технічними стандартами, і не мало жодної територіальної прив'язки. (Випуск горілки з єдиною етикеткою і під єдиною назвою «Русская» на лікеро-горілчаних заводах СРСР розпочався ще в 1968 році. Конкретного географічного місця або підприємства – виробника горілки «Русская» не було. Тому головну функцію зазначення походження це позначення тривалий час не виконує. Воно практично втратило розрізняльну здатність і не асоціюється у споживача з конкретною місцевістю або виробником)[2].

Іноземний досвід адаптації. Після Грузії, Молдова стала другою державою на пострадянському просторі, яка підписала згаданий документ. На підставі Угоди про асоціацію Молдови і ЄС Молдова захищає понад 3200 назв харчових продуктів, вин і спиртних напоїв з країн Євросоюзу. Влада Молдови пройшла значний шлях з гармонізації вітчизняної системи ГЗ з ЄС. Так, товар під назвою «DIVIN» з липня 2013 року, коли було прийнято рішення про надання йому цього статусу, допоможе користувачам визначитися не лише з географічною вказівкою, але і ознайомитися із затвердженими технічними вимогами до напою. Всі виробники повинні дотримуватися затвердженої специфікації, яка описана в «зошиті завдань», при реєстрації об'єкту інтелектуальної власності. Товар з такою вказівкою повинен володіти якостями, характерними для продукції цієї географічної зони. Виробники інших регіонів не мають права використовувати захищену назву. Протягом короткого часу в Молдові була зареєстрована ціла низка географічних зазначень для вин: Stefan Voda, Codru, Valul lui Traian. Усі ГЗ при реєстрації отримують охорону на 10 років. Обговорюється можливість продовження терміну дії сертифікату, процедура отримання якого обходиться в 500-600 євро[3]. В Молдові вже застосовуються альтернативні назви для вин. Приміром, вина типу херес мають назву яловень, портвейн – прометея, мадера – лучафер, кагор – пастораль.

Українські товаровиробники вже стикнулись із необхідністю врахування ГЗ ЄС у зовнішній торгівлі. Так, наприклад, заради можливості експортувати свій продукт до Європи український виробник перестав називати «Коктебель» коньяком, замінивши його на "бренді".

За даними Інституту економічних та політичних досліджень, опублікованими нещодавно у дослідженні «Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління», доведеться змінити найменування більш ніж половини виноробної продукції, яка виробляється в Україні[4]. Саме це і стало причиною запровадження 10-річного перехідного періоду. Загалом, перехід підприємств вітчизняної виноробної галузі на нові найменування буде пов'язаний з істотними фінансовими втратами для виноробів. *За оцінками фахівців, обсяги реалізації українських напоїв відразу впадуть на дві третини. Зменшення виробництва тільки виноробної продукції з географічним найменуванням на 50 % призведе до втрат надходжень до держбюджету близько 400 млн. грн в рік за рахунок зменшення акцизних надходжень і ПДВ*. Перехід на нові найменування в будь-якому випадку буде пов'язаний з істотними фінансовими втратами для виноробної галузі.

Тому цю діяльність слід координувати на найвищому державному рівні. Уряду необхідно негайно прийняти відповідні нормативні акти, налагодити взаємодію між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, Міністерством аграрної політики України, Міністерством культури України, Державним агентством земельних ресурсів України, Міністерством охорони здоров'я України та Державною службою інтелектуальної власності України щодо виявлення

1 Відомості про зареєстровані в Україні кваліфіковані зазначення походження товарів. <http://sips.gov.ua/ua/kzpt_Uk>.

2 Андрощук, Г. (2011). Водка "Русская": наименование места происхождения, общеизвестный знак или наименование, вошедшее во всеобщее употребление?!. *Інтелектуальна власність, 6,* 11-19.

3 Коваленко, И. (2013). Новые географические указания в Молдове. *Экономическое обозрение, 30 (1006) 23 августа.* <http://logos.press.md/node/37370>.

4 *Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління* (2014). Київ: Інститут економічних досліджень і політичних консультацій. <http://www.ier.com.ua/files//Projects/2013/EU_Ukraine/Economic_red.pdf>.

видових назв товарів та внесення їх до Переліку видових назв товарів[1], реєстрації ГЗ, що використовуються в Україні. У цьому процесі слід передбачити взаємодію на місцях органів державної влади із профільними асоціаціями та громадськістю.

Висновки. Підсумовуючи аналіз впливу Угоди про асоціацію з ЄС слід відзначити наявність підґрунтя для євроскептиків, які стверджують, що Угода про асоціацію з ЄС не захищає інтереси національного товаровиробника[2]. Водночас, текст Угоди не дозволяє звинуватити партнерів у спеціальних кроках щодо утиску українських товаровиробників. Адже національна частина самої Угоди, сформована українською стороною. Проте аналіз передумов формування української частини Угоди дозволяє ставити питання про неналежний рівень захисту інтересів національних товаровиробників. Підхід України до формування цієї частини Угоди є несистемним та непрофесійним. Тому, відкидаючи нападки про зраду національних інтересів при підписанні Угоди, мусимо відзначати, що це стало не спланованим наступом ЄС на інтереси України, а є логічним наслідком відсутності протягом тривалого часу державної політики у сфері охорони інтелектуальної власності, комплексної стратегії захисту національних товаровиробників. Зокрема, при формуванні тексту Угоди не було здійснено належної співпраці з асоціаціями тих товаровиробників, які найбільше використовують географічні позначення: вина, сиру та мінеральних вод. Технічна частина документу, а саме, перелік географічних назв, що підлягають захисту у відповідності до Угоди, демонструє фатальну недосконалість нормотворчої техніки з української сторони. Відсутність єдиної стратегії розвитку інституту географічних зазначень в Україні та відсутність навіть узагальненої інформації про наявні географічні зазначення в Україні та назви, що потенційно можуть стати ними, призвела до того, що описуючи коло власних інтересів у цій сфері, Україна сформулювала абсолютно безсистемний, нісенітницький перелік.

У нинішньому вигляді Угода про асоціацію з ЄС, стосовно інституту ГЗ, означатиме однозначні втрати для українських товаровиробників через необхідність заміни відомих назв товарів на інші. Разом з тим, цією Угодою вщент знищується потенціал для формування пласту ГЗ України, які дозволили б українським товаровиробникам отримати бодай яку користь від існування економіко-правового інституту ГЗ. З огляду на те, що залежність українського ринку від ГЗ не є значною, ці втрати, на фоні інших криз на українських ринках, не будуть особливо відчутними. Втім, надзвичайну тривогу викликає байдуже ставлення відповідних державних органів до цього важливого інституту інтелектуальної власності та нормотворчий підхід в цілому.

Наостанок, слід додати, що Угода залишає шляхи до вдосконалення через доопрацювання переліку охоронюваних ГЗ у межах спеціального підкомітету. Україні слід невідкладно сформувати Підкомітет з географічних зазначень, як це передбачено Угодою, та приступити до вдосконалення та наповнення переліку ГЗ, які будуть виявлені. Втім, тепер Україні доведеться докласти багато зусиль, щоб надолужити втрачене на стадії переговорів. Для досягнення зазначеної мети наша держава має імплементувати відповідні положення права ЄС до свого законодавства, здійснити адміністративні та інституційні реформи, необхідні для виконання Угоди, запровадити ефективну та прозору адміністративну систему.

References

1. Androshchuk, G. (2003). Pravova okhorona geografichnikh zaznachen' i najmenuvan' misc' pokhodzhennja tovaru za Reglamentom JES. *Intelektual'na vlasnist', 7*, 26-33
2. Androshchuk, G. (2005), (2006). Geografichne zaznachennja: kharakter prav, isnujuchi sistemi okhoroni ta zakhist. *Intelektual'na vlasnist', 11-12.*
3. Androshchuk, G. (2011). Vodka "Russkaja": naimenovanie mesta proiskhozhdenija, obshcheizvestnyj znak ili naimenovanie, voshedshee vo vseobshchee upotreblenie?!. *Intelektual'na vlasnist', 6,* 11-19.
4. Androshchuk, G.O., Bondarev, T.B., Ivanic'ka, N.A., Shkljar, S.V. (2013). *Naukovo-praktichnij komentar do Zakonu Ukraini «Pro zakhist vid nedobrosovisnoi konkurencii»*. Kiiv: VD «Juridichna gazeta»,
5. Dodatok XXII-D Geografichni zaznachennja vin, aromatizovanikh vin ta alkogol'nikh napoiv, zgadani u stattjakh 202(3) I 202(4) cijei Ugodi. <http://www.kmu.gov.ua/docs/EA/Annexes_title_IV/22_Annexes_D.pdf>.
6. *Ekonomichna skladova Ugodi pro asociaciju mizh Ukrainoju ta JES: naslidki dlja biznesu, naselennja ta*

1 *Наказ про затвердження Положення про Перелік видових назв товарів* 2000 (Міністерство освіти і науки України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0061-01/print>.

2 Евроловушки для Украины. ”Бурдей“ вместо ”Шампанского“. <http://trueinform.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=18199>.

derzhavnogo upravlinnja (2014). Kiiv: Institut ekonomichnikh doslidzhen' i politichnikh konsul'tacij. <http://www.ier.com.ua/files//Projects/2013/EU_Ukraine/Economic_red.pdf>.
7. Evrolovushki dlja Ukrainy. ”Burdej“ vmesto ”Shampanskogo“. <http://trueinform.ru/modules.php?name= News&file=print&sid=18199>.
8. Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union Industry-Level Analysis Report, September 2013. <http://ec.europa.eu/internal_market/intellectual-property/docs/joint-report-epo-ohim-final-version_en.pdf>.
9. Kovalenko, I. (2013). Novye geograficheskie ukazanija v Moldove. *Ehkonomicheskoe obozrenie, 30 (1006) 23 avgusta.* <http://logos.press.md/node/37370>.
10. Ljashenko, S. (2011). Okhorona prav intelektual'noi vlasnosti, jaki stosujut'sja prirodnikh mineral'nikh vod. *Intelektual'na vlasnist', 8,* 20-27.
11. *Nakaz pro zatverdzhennja Polozhennja pro Perelik vidovikh nazv tovariv* 2000 (Ministerstvo osviti i nauki Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0061-01/print>.
12. Ugoda pro asociaciju mizh Ukrainoju, z odnijei storoni, ta JEvropejs'kim sojuzom, JEvropejs'kim spivtovaristvom z atomnoi energii i ikhnimi derzhavami – chlenami, z inshoi storoni. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf>.
13. Vidomosti pro zarejestrovani v Ukraini kvalifikovani zaznachennja pokhodzhennja tovariv. <http://sips.gov.ua/ ua/kzpt_Uk>.
14. Zvit pro dijal'nist' Kharkivs'kogo oblasnogo teritorial'nogo viddilennja Antimonopol'nogo komitetu Ukraini v 2012 roci. <http://www.amc.gov.ua/amku/control/kha/uk/publish/article/80391;jsessionid= 9C3F9C9158A3B36D 89 67F669DBE660F9>.

Ольга Сушик, к.ю.н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ДОКУМЕНТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ

Olha Sushyk, PhD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

RADIATION SAFETY LEGAL REGULATION ACCORDING TO THE REQUIREMENTS OF EUROPEAN ATOMIC ENERGY COMMUNITY

The article highlights the issues of coordination and effectiveness in activity of European Atomic Energy Community in the field of peaceful use of nuclear energy and radiation safety. The provisions of the basic documents of the European Atomic Energy Community in the field of radiation safety such as: Treaty establishing the European Atomic Energy Community (1957); Council Directive 96/29/EURATOM of 13 May 1996 laying down basic safety standards for the health protection of the general public and workers against the dangers of ionizing radiation; Council Directive 89/618/EURATOM of 27 November 1989 on informing the general public about health protection measures to be applied and steps to be taken in the event of a radiological emergency; Council Directive 97/43/EURATOM of 30 June 1997 on health protection of individuals against the dangers of ionizing radiation in relation to medical exposure, and repealing Directive 84/466/EURATOM were analyzed.
Key words: nuclear energy uses, radiation safety, European Atomic Energy Community.

Україна, вибравши шлях Європейської інтеграції, сьогодні прагне активно вивчати і впроваджувати кращий міжнародний досвід в усіх сферах життєдіяльності вітчизняного суспільства. Однією з таких архіважливих сфер для нашої держави, яка 1986 р. зазнала катастрофи планетарного масштабу, є сфера використання ядерної енергії та забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. До того ж актуальність співпраці України з ЄС в означеній сфері зафіксовано в розпорядженні Кабінету Міністрів України "Про затвердження Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки" від 17 вересня 2014 р.[1]

У науково-правовій доктрині екологічного та ядерного права на сьогодні відсутні наукові доробки щодо правового регулювання забезпечення безпеки у сфері використання ядерної енергії відповідно до вимог Європейського Співтовариства з атомної енергії. Свого часу окремі аспекти даного питання висвітлювались у працях таких учених, як: Л. А. Афанасьєва, Г. І. Балюк, А. І. Йойриш, О. Ю. Кронда, Ю. М. Крупка, А. Б. Чопорняк та ін. На сьогодні наукові дослідження у вищенаведеній сфері проводяться на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до державної бюджетної науково-дослідної роботи за темою «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (номер теми 11 БФ042-01, номер державної реєстрації 01016U006631).

У зв'язку з вищевикладеним вивчення та аналіз практики правового регулювання забезпечення радіаційної безпеки відповідно до вимог Європейського Співтовариства з атомної

[1] *Розпорядження Про затвердження Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки* 2014 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, *77*, 2197.

енергії, на нашу думку, дозволить виявити основні шляхи та механізми вдосконалення правового режиму забезпечення радіаційної безпеки в Україні в процесі імплементації норм законодавства ЄС до національного законодавства у визначеній сфері.

Практика міжнародних відносин свідчить про постійно зростаючу роль зазначеної сфери співробітництва для України, особливо це стосується наявного міжнародного досвіду правового регулювання суспільних відносин щодо безпечного використання властивостей ядерної енергії.

Відомо, що для координації та ефективності діяльності держав-членів Європейського Союзу у сфері мирного використання ядерної енергії напрацьований міжнародний механізм співробітництва та різноманітні організаційно-правові форми цієї діяльності. З питанням мирного використання ядерної енергії пов'язана діяльність багатьох міжнародних організацій. Характер їхньої діяльності, як і їхні повноваження в цій сфері, різні.

Класифікацію функціонуючих сьогодні міждержавних ядерних організацій свого часу розробив С. О. Малінін. Зокрема, серед регіональних міждержавних ядерних організацій особливе місце посідає Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом). Необхідність створення Євратому мотивувалась відставанням держав-членів у розвитку ядерних досліджень і технологій, а також припущення щодо нестачі енергії в майбутньому.

Договір про створення Європейського Співтовариства з атомної енергії був підписаний в Римі 25 березня 1957 р.[1] (далі - Договір про Євратом). Згідно з Договором про Євратом, перед співтовариством стоять такі завдання: 1) розвиток наукових досліджень та забезпечення поширення технічної інформації (ст.ст. 4–29); 2) розробка та застосування заходів безпеки для захисту здоров'я людей, які працюють у сфері ядерної енергії (ст.ст. 30–39); 3) залучення капіталовкладень та забезпечення будівництва установок, необхідних для розвитку у Співтоваристві робіт у сфері використання ядерної енергії (ст.ст. 40–51); 4) забезпечення регулярності та рівноправності в поставках руди і ядерного палива всім, хто використовує його в межах Співтовариства (ст.ст. 52–76); 5) забезпечення шляхом відповідного нагляду використання ядерних матеріалів лише в тих цілях, для яких вони призначені (ст.ст. 77–85); 6) здійснення права власності стосовно спеціальних матеріалів, що здатні до розщеплення (ст.ст. 86–91); 7) забезпечення широкого використання та доступу до технічних об'єктів шляхом створення загального ринку для спеціальних матеріалів та обладнання, вільного переміщення капіталу для інвестицій у сфері використання ядерної енергії та вільного найму спеціалістів у країнах співтовариства (ст.ст. 92–100); 8) встановлення з іншими державами та міжнародними організаціями будь-яких зв'язків, які можуть розглядатись як корисні з точки зору прискорення прогресу у сфері мирного використання ядерної енергії (ст.ст. 101–106).

Договір про створення Євратому – досить об'ємний документ, який містить 225 статей та п'ять додатків. Питання забезпечення радіаційної безпеки висвітлені в главі III Договору про Євратом під назвою "Здоров'я та безпека" (ст.ст. 30–39).

Зокрема, ст. 30 Договору про Євратом визначає "основні стандарти" для захисту здоров'я працівників та населення від небезпеки, що виникає від іонізуючого випромінювання, зокрема йдеться про: а) максимально дозволені дози, що є відповідними адекватному рівню безпеки; б) максимально дозволені рівні опромінення та забруднення; в) фундаментальні принципи, що регулюють медичний контроль за здоров'ям працівників.

Відповідно до Договору про Євратом, від держав-членів ЄС вимагається створення установок системи, що використовуються для безперервного моніторингу рівнів радіоактивності в повітрі, воді та ґрунті і забезпечення дотримання основних стандартів і періодичної передачі Європейській комісії результатів цього спостереження (ст.ст. 35, 36).

Стаття 33 Договору про Євратом вимагає від кожної держави-члена приймати відповідні положення, у тому числі закони, підзаконні акти або адміністративні дії, спрямовані на забезпечення дотримання основних стандартів, які були встановлені, та здійснювати необхідні заходи, спрямовані на навчання, освіту та професійну підготовку працівників.

На жаль, слід визнати, що поштовхом для подальшого розвитку правових положень щодо забезпечення радіаційної безпеки в державах-членах ЄС стала Чорнобильська катастрофа 1986 р. Перші нормативні документи, прийняті в межах ЄС, стосувалися встановлення допустимих рівнів радіоактивного забруднення продуктів харчування та кормів у випадку ядерних та радіаційних

[1] *Договір про створення Європейського Співтовариства з атомної енергії* (підписаний 25 березня 1957 року). *Офіійний сайт Верховної Ради.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_027> (2015, березень, 14).

аварій, зокрема: Регламент Ради (Євратом) № 3954/87 від 22 грудня 1987 р. "Щодо максимально дозволеного рівня радіоактивного забруднення харчових продуктів та кормів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку"[1]; Регламент Комісії (Євратом) № 944/89 від 12 квітня 1989 р. "Щодо встановлення максимально дозволеного рівня радіоактивного забруднення другорядних харчових продуктів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку"[2]; Регламент Ради (ЄЕС) № 2219/89 від 18 липня 1989 р. "Щодо спеціальних умов експорту харчових продуктів та кормів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку"[3]; Регламент Ради (ЄЕС) № 737/90 від 22 березня 1990 р. "Щодо умов, які застосовуються до імпорту сільськогосподарської продукції походженням із третіх країн, внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції"[4]. Вищенаведені постанови чинні й на сьогоднішній день.

Основні засади інформування населення про вплив іонізуючого випромінювання у випадках надзвичайних ситуацій у країнах-членах ЄС були визначені в Директиві Ради 89/618/Євратом від 27 листопада 1989 р. "Про інформування широкої громадськості про заходи з охорони здоров'я та заходи, що повинні бути вжиті у разі радіаційної аварії"[5]. Зокрема, Директива 89/618/Євратом установлює правила інформування громадськості про можливість виникнення радіаційної аварійної ситуації (попередня інформація) та інформацію про радіаційну аварію, яка уже відбулася (інформація про подальшу діяльність), а також визначення вимог до змісту повідомлень для громадськості у випадку радіаційної аварії.

Правила для захисту працівників, що перебувають у контрольованій зоні, встановлює Директива Ради 90/641/Євратом від 4 грудня 1990 р. "Про оперативний захист працівників, які піддані ризику впливу іонізуючої радіації на робочому місці"[6]. Вищенаведена Директива встановлює принцип, згідно з яким захист працівників за межами робочих місць має бути еквівалентним рівню захисту, який надається працівникам у контрольованій зоні на своїх робочих місцях. Директива Ради 90/641/Євратом вводить в ЄС систему обліку та звітності працівників, які отримали дози іонізуючого випромінювання.

Нормативним актом ЄС, який на сьогодні визначає основні стандарти безпеки для захисту здоров'я працівників та населення від небезпеки, що виникає від іонізуючого випромінювання, є

[1] *Регламент № 3954/87 Щодо максимально дозволеного рівня радіоактивного забруднення харчових продуктів та кормів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31987R3954:DE:HTML> (2015, березень, 14).

[2] *Регламент № 944/89 Щодо встановлення максимально дозволеного рівня радіоактивного забруднення другорядних харчових продуктів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку* (Європейська Комісія). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31989R0944:EN:HTML> (2015, березень, 14).

[3] *Регламент № 2219/89 Щодо спеціальних умов експорту харчових продуктів та кормів внаслідок ядерної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку* (Європейська Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31989R2219> (2015, березень, 14).

[4] *Регламент № 737/90 Щодо умов, які застосовуються до імпорту сільськогосподарської продукції походженням із третіх країн, внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції* (Європейська Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31990R0737&from=DE> (2015, березень, 14).

[5] *Директиві 89/618/Євратом Про інформування широкої громадськості про заходи з охорони здоров'я та заходи, що повинні бути вжиті у разі радіаційної аварії чи внаслідок будь-якого іншого надзвичайного радіологічного випадку* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31987R3954:EN:HTML> (2015, березень, 14).

[6] *Директива 90/641/Євратом Про оперативний захист працівників, які піддані ризику впливу іонізуючої радіації на робочому місці* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31990L0641> (2015, березень, 14).

Директива Ради 96/29/Євратом від 13 травня 1996 р.[1] Положення вищенаведеної директиви поширюються на будь-які види діяльності, що використовують випромінювання штучних або природних джерел іонізуючого випромінювання у випадках, якщо природні радіонукліди є або були перетворені, беручи до уваги їх радіоактивні властивості та властивості ділення та відтворення. Однак Директива Ради 96/29/Євратом не застосовується до опромінення радоном у жилому приміщенні або до природного радіаційного рівня, наприклад до радіонуклідів, що містяться в людському організмі, до космічної радіації на рівні Землі або наземного опромінення радіонуклідами, які знаходяться у непорушеній земній корі.

Директива Ради 96/29/Євратом установлює: 1) дозвільну систему діяльності, пов'язаної з негативним іонізуючим впливом, включаючи видачу дозволів і реєстрацію діяльності; 2) основні принципи радіаційної безпеки (обґрунтування, оптимізація та обмеження дози); 3) оцінку ефективної дози іонізуючого випромінювання; 4) фундаментальні принципи, якими керуються під час експлуатаційного захисту опромінених працівників, стажерів та студентів під час здійснення діяльності (включаючи медичний контроль); 5) вимоги щодо підвищення рівня опромінення в результаті дії природних радіаційних джерел; 6) вимоги до радіаційного захисту населення при нормальних умовах; 7) принципи втручання у випадках виникнення радіологічних аварій або у випадках тривалого опромінення.

Зокрема, Директива Ради 96/29/Євратом визначає такі принципи радіаційної безпеки: 1) обґрунтування, 2) оптимізація, 3) обмеження дози, а також наголошує на тому, що кожній державі-члену: а) у контексті оптимізації всі дози опромінення необхідно підтримувати згідно з принципом "так мало, наскільки це можливо досягнути практично", враховуючи економічні та соціальні фактори; б) сума доз опромінення від усієї відповідної діяльності не повинна перевищувати граничні дози, визначені для опромінених працівників, стажерів та студентів, а також населення (ст.6).

Граничне значення ефективної дози опромінення для працівників, згідно з Директивою Ради 96/29/Євратом, становить 100 мілізіверт (mSv) протягом п'яти років поспіль, а максимальна ефективна доза - 50 mSv на будь-який окремий рік (ст. 9). Граничне значення ефективної дози опромінення для населення становить 1 mSv на рік (ст. 13).

Відповідно до ст. 47 Директиви Ради 96/29/Євратом, кожна держава-член повинна вимагати від підприємств здійснювати діяльність, пов'язану з ризиком іонізуючого опромінення у відповідності до принципу охорони здоров'я у сфері радіаційного захисту та, зокрема, виконувати такі завдання в рамках своїх настанов: а) досягнення та підтримання оптимального рівня охорони навколишнього середовища та захисту населення; б) перевірка ефективності технічних засобів для охорони навколишнього середовища та захисту населення; в) прийняття до експлуатації (з точки зору нагляду за радіаційним захистом) устаткування та процедур для вимірювання та оцінки за обставинами опромінення та радіоактивного забруднення навколишнього середовища та населення; г) проведення регулярного калібрування приладів вимірювання та регулярної перевірки їх експлуатаційної відповідності та правильного використання.

Стаття 45 Директиви Ради 96/29/ Євратом вимагає від компетентних органів держав-членів ЄС забезпечувати такі оцінки доз опромінення для населення, які включають: 1) оцінку дози, отриманої в результаті зовнішньої радіації, зазначаючи, де необхідно, характерні риси радіації; 2) оцінку надходження радіонуклідів, зазначаючи характер радіонуклідів та, де необхідно, їх фізичну та хімічну структуру, та визначення активності та концентрації таких радіонуклідів; 3) оцінку доз, які можуть отримати контрольні групи населення, та детальне описання характеристик цих груп.

Також, відповідно до ст. 45 Директиви Ради 96/29/Євратом, компетентний орган держави-члена повинен вимагати прийняття та впровадження документів стосовно вимірювання зовнішнього опромінення, оцінок надходження радіонуклідів та радіоактивного забруднення, а також результатів такої оцінки доз, отриманих контрольними групами та населенням (d).

Основи забезпечення радіаційної безпеки в медицині закладені в: Директиві Ради 97/43/Євратом від 30 червня 1997 р. “Про захист здоров’я осіб від небезпеки іонізуючого радіаційного випромінювання у зв’язку з медичним опроміненням та про скасування Директиви

[1] *Директива 96/29/Євратом Щодо встановлення основних стандартів безпеки для захисту здоров'я працівників та населення від небезпеки, що виникає від іонізуючої радіації* (Європейський парламент і Рада). *Офіійний сайт Верховної Ради* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_491> (2015, березень, 14).

84/466/Євратом»[1]; Повідомленні 2010/0423/COM спільно з Комісією Європейського Парламенту та Радою від 6 серпня 2010 р. "Щодо медичного використання іонізуючого випромінювання та безпеки постачання радіоізотопів для ядерної медицини"[2] та ін.

Директива Ради 97/43/Євратом передбачає вимоги для захисту осіб від негативного впливу іонізуючого (радіаційного) опромінення в медичних цілях, зокрема: 1) опромінення пацієнта в межах його діагностики та лікування; 2) опромінювання особи в межах загального нагляду за здоров'ям; 3) опромінювання особи в межах програми медичного огляду; 4) опромінення здорових осіб чи пацієнтів, які добровільно беруть участь у медичних чи біомедичних програмах діагностики, терапевтичних програмах чи дослідницьких програмах; 5) опромінення особи в межах медико-правової процедури.

Зазначена вище Директива також застосовується до осіб, які добровільно, усвідомлюючи значення своїх дій, підтримують (не в процесі їх професійної діяльності) та допомагають створювати комфортні умови особам, які піддаються медичному опроміненню.

Відповідно до ст. 4 Директиви Ради 97/43/Євратом, держави-члени повинні забезпечувати, щоб у разі застосування до пацієнта в процесі лікування чи діагностики радіонуклідів лікар-виконавець забезпечував пацієнта або його законного представника письмовими інструкціями, а також інформацією стосовно ризику від іонізуючого випромінювання.

2000 р. Європейська комісія опублікувала Рекомендацію 2000/473/Євратом від 8 червня 2000 р. "Про застосування статті 36 Договору Євратом щодо моніторингу за рівнями радіоактивності в навколишньому середовищі з метою оцінки впливу на населення в цілому"[3]. Вищенаведена Рекомендація передбачає, що дані моніторингу радіоактивності навколишнього природного середовища з країн ЄС повинні бути доведені до відома Європейської комісії, так щоб вона мала можливість оцінювати і порівнювати рівень радіаційного опромінення населення в різних країнах. На основі таких даних Комісія публікує доповіді про радіоактивність навколишнього середовища в ЄС.

Зокрема, лабораторії держав-членів, які передають дані відповідно до умов цієї Рекомендації, повинні здійснювати відбір проб і вимірювань стосовно: 1) часток у повітрі; 2) доз радіоактивного забруднення навколишнього природного середовища; 3) поверхневих вод; 4) води, призначеної для споживання людиною; 5) молока; 6) дієтичних продуктів харчування.

У розвиток положень щодо регламентацій моніторингу радіоактивності в навколишньому природному середовищі Європейська комісія видала Рекомендацію 2004/2/Євратом від 18 грудня 2003 р. "Про стандартизацію (узагальнення) інформації про радіоактивні викиди в повітря і рідкі скиди у навколишнє природне середовище від ядерних реакторів і заводів з переробки уранових руд в нормальному режимі"[4]. Вищенаведена Рекомендація визначає, що ядерні об'єкти, зокрема атомні електростанції і заводи з переробки, мають право здійснювати радіоактивні викиди в повітря і рідкі радіоактивні скиди у навколишнє природне середовище за умови, що ці операції будуть відповідати умовам та обмеженням, установленим в ліцензії на експлуатацію.

Правові основи забезпечення радіаційної безпеки людини від негативного впливу радону

---

[1] *Директиві 97/43/Євратом Про захист здоров'я осіб від небезпеки іонізуючого радіаційного випромінювання у зв'язку з медичним опроміненням та про скасування Директиви 84/466/*Євратом (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт Міністерства юстиції України.* <http://www.minjust.gov.ua/file/32501> (2015, березень, 14).

[2] *Повідомленні 2010/0423/COM Щодо медичного використання іонізуючого випромінювання та безпеки постачання радіоізотопів для ядерної медицини* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт Європейської комісії.* <http://ec.europa.eu/energy/nuclear/radiation_protection/doc/draft_communication_medical.pdf> (2015, березень, 14).

[3] *Рекомендація 2000/473/ Євратом Про застосування статті 36 Договору Євратом щодо моніторингу за рівнями радіоактивності в навколишньому середовищі з метою оцінки впливу на населення в цілому* (Європейська комісія). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000H0473> (2015, березень, 14).

[4] *Рекомендація 2004/2/Євратом Про стандартизацію(узагальнення) інформації про радіоактивні викиди в повітря і рідкі скиди у навколишнє природне середовище від ядерних реакторів і заводів з переробки уранових руд в нормальному режимі* (Європейська комісія). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:002:0036:0046:EN:PDF> (2015, березень, 14).

передбачені Рекомендаціями Комісії 2001/928/Євратом від 20 грудня 2001 р. "Про захист населення (широкої громадськості) від опромінення радоном у системах постачання питної води"[1] та 90/143/Євратом від 21 лютого 1990 р. "Про захист населення (широкої громадськості) від впливу радону в приміщеннях"[2]. Рекомендація Комісії 2001/928/Євратом стосується радіологічної якості систем постачання питної води стосовно радону і довгоживучих продуктів його розпаду. Відповідно до вищенаведеної Рекомендації, державам-членам ЄС необхідно затвердити відповідну систему для зменшення опромінення радоном і довгоживучими продуктами його розпаду в системах комунально-побутового постачання питної води. У рамках цієї системи на особливу увагу заслуговують положення щодо надання достовірної інформації та відзиви (реакцію) на занепокоєння в суспільстві. Система передбачає зосередження уваги на найбільш високих показниках опромінення та зонах з найвищою ймовірністю ефективного проведення заходів.

Основні засади здійснення контролю за джерелами іонізуючого випромінювання та перевезенням радіоактивних відходів передбачені в: Директиві Ради 2003/122/Євратом від 22 грудня 2003 р. "Про контроль над високоактивними закритими джерелами іонізуючого випромінювання і втраченими (покинутими) джерелами"[3], Директиві Ради 2006/117/Євратом від 20 листопада 2006 р. "Про нагляд і контроль за перевезенням радіоактивних відходів та відпрацьованого ядерного палива"[4], Директиві Ради 2011/70/Євратом від 19 липня 2011 р. "Про створення рамкового законодавства Співтовариства для відповідального та безпечного поводження з відпрацьованим ядерним паливом та радіоактивними відходами"[5], Регламенті Ради 93/1493/Євратом від 8 червня 1993 р. "Про перевезення радіоактивних речовин між державами-членами"[6] тощо.

Зокрема, метою Директиви Ради 2003/122/Євратом є запобігання негативному впливу іонізуючого випромінювання на працівників і населення, що виникає через невідповідний контроль за закритими джерелами високоактивного випромінювання й «втраченими» джерелами, й узгодження контролю на місцях у державах-членах шляхом визначення спеціальних вимог для гарантії збереження під контролем кожного подібного джерела. Зокрема, держава-член має вимагати від власника джерела іонізуючого випромінювання завчасно одержати дозвіл на будь-який вид діяльності із застосуванням джерела, включаючи його придбання. Держава-член повинна впевнитися, що дозвіл охоплює: 1) відповідальність; 2) мінімальне забезпечення персоналу, включаючи інформування й підготовку; 3) мінімальне джерело, контейнер для джерела й додаткові критерії ефективності устаткування; 4) вимоги до порядку дій в аварійній обстановці й ліній зв'язку; 5) дотримання порядку дій при роботі; 6) зміст і технічне обслуговування устаткування, джерел й контейнерів; 7) відповідне управління вилученими з уживання джерелами, включаючи угоди про переміщення, залежно від ситуації, джерел постачальникові, іншому повноправному власникові або призначеного комплексу.

Окрему групу нормативних приписів ЄС становлять Постанови Ради ЄС щодо забруднення

---

[1] *Рекомендація 2001/928/Євратом Про захист населення(широкої громадськості) від опромінення радоном у системах постачання питної води* (Європейська комісія). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_a09> (2015, березень, 14).

[2] *Рекомендація 90/143/Євратом Про захист населення(широкої громадськості) від впливу радону в приміщеннях* (Європейська комісія). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_a05> (2015, березень, 14).

[3] *Директива 2003/122/Євратом Про контроль над високоактивними закритими джерелами іонізуючого випромінювання і втраченими (покинутими) джерелами* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт Міністерства юстиції України.* <http://www.minjust.gov.ua/file/33316> (2015, березень, 14).

[4] *Директива 2006/117/Євратом Про нагляд і контроль за перевезенням радіоактивних відходів та відпрацьованого ядерного палива* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006L0117> (2015, березень, 14).

[5] *Директива 2011/70/ Євратом Про створення рамкового законодавства Співтовариства для відповідального та безпечного поводження з відпрацьованим ядерним паливом та радіоактивними відходами* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:199:0048:0056:EN:PDF;> (2015, березень, 14).

[6] *Регламент 93/1493/Євратом Про перевезення радіоактивних речовин між державами-членами* (Європейська комісія). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993R1493:EN:HTML> (2015, березень, 14).

продуктів харчування та кормів, які імпортуються з постчорнобильських країн: Постанова Ради 733/2008/ЄС від 15 липня 2008 р. "Про умови, що регулюють імпорт сільськогосподарської продукції, виробленої в третіх країнах після аварії на Чорнобильській атомній електростанції"[1]; Постанова Ради 1048/2009/ЄС від 23 жовтня 2009 р., що вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 733/2008 "Про умови покриття імпорту сільськогосподарських товарів, що походять з третіх країн після аварії на Чорнобильській АЕС (дія Регламенту Ради (ЄС) № 1048/2009 відтермінована до 31 березня 2020 р.)"[2]; Рекомендація Комісії 274/2003/ЕС від 13 лютого 2003 р. "Про охорону та інформування громадськості щодо впливу в результаті триваючого зараження радіоактивним цезієм деяких харчових продуктів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС"[3] тощо.

Слід відмітити, що протягом більше ніж півстоліття практики застосування відповідні положення Договору про Євратом, які стосуються "основних стандартів", розвивалися з плином часу, зокрема сфера їх застосування була значно розширена. Це пояснюється надзвичайно широким колом відносин, пов'язаних із використанням ядерної енергії в різних сферах людської діяльності: промисловості, будівництві, сільському господарстві, науці, медицині тощо.

На сьогодні "основні стандарти" реалізовані на рівні Директив Ради Євратому, Постанов Ради ЄС, Рекомендацій та Постанов Комісії Євратому. Вони спрямовані на: 1) захист працівників та населення від негативного іонізуючого впливу; 2) отримання інформації про радіаційну надзвичайну ситуацію; 3) нагляд і контроль за транскордонним перевезенням радіоактивних відходів; 4) ризики, пов'язані з використанням іонізуючого випромінювання в медичних цілях; 5) контроль високоактивних джерел іонізуючого випромінювання; 6) захист населення від впливу радону в будинках і в питній воді; 7) визначення максимальних рівнів радіоактивного забруднення продуктів харчування та кормів тощо.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що в Європейському Співтоваристві у сфері правового забезпечення радіаційної безпеки велику увагу приділяють узгодженості Директив Євратому з документами міжнародних організацій у відповідній сфері, зокрема з основними нормами безпеки, які розробляються Міжнародним агентством з ядерної енергії, та новими рекомендаціям Міжнародної комісії з радіологічного захисту (МКРЗ).

Так, на міжнародному рівні 2007 р. вийшла нова публікація МКРЗ № 103 «Радіаційний захист»[4], яка внесла зміни щодо: розуміння поняття "джерело іонізуючого випромінювання", виокремлення аспектів радіаційного захисту на основі характеристик впливу надзвичайних ситуацій, розробки основ для забезпечення радіаційної безпеки навколишнього природного середовища.

У подальшому Євратом на основі Публікації МКРЗ наприкінці 2013 р. прийняв Директиву, яка відповідає на сьогодні всім новітнім міжнародним положенням у сфері забезпечення радіаційної безпеки. Директива Ради 2013/59/Євратом від 5 грудня 2013 р. "Про встановлення основних норм безпеки для захисту від небезпек, що виникають від дії іонізуючого випромінювання, а також про скасування Директив 89/618/Євратом, 90/641/Євратом, 96/29/Євратом, 97/43/Євратом і 2003/122/Євратом"[5] становить собою певний кодифікований акт, що об'єднує вимоги щодо

[1] *Постанова 733/2008/ЄС Про умови, що регулюють імпорт сільськогосподарської продукції, виробленої в третіх країнах після аварії на Чорнобильській атомній електростанції* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:201:0001:0007:EN:PDF> (2015, березень, 14).

[2] *Постанова 1048/2009/ЄС Про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 733/2008 Про умови покриття імпорту сільськогосподарських товарів, що походять з третіх країн після аварії на Чорнобильській АЕС* (Європейський парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:290:0004:0004:EN:PDF> (2015, березень, 14).

[3] *Рекомендація 274/2003/ЕС Про охорону та інформування громадськості щодо впливу в результаті триваючого зараження радіоактивним цезієм деяких харчових продуктів в внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС* (Європейська комісія). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R0274> (2015, березень, 14).

[4] Публікація МКРЗ №103 Радіаційний захист. *Офіційний сайт Міжнародної комісії з радіологічного захисту.* <http://www.icrp.org/publication.asp?id=ICRPPublication 103> (2015, березень, 14).

[5] *Директива 2013/59/Євратом Про встановлення основних норм безпеки для захисту від небезпек, що виникають від дії іонізуючого випромінювання, а також про скасування Директив 89/618/Євратом,90/641/Євратом, 96/29/Євратом, 97/43/Євратом і 2003/122/Євратом* (Європейський

забезпечення радіаційної безпеки в різних сферах людської діяльності як у нормальному стані, так і в надзвичайних ситуаціях. Зокрема, встановлює: 1) обмеження доз іонізуючого випромінювання; 2) вимоги до освіти, навчання та інформування працівників щодо радіаційного захисту; 3) обґрунтування і контроль діяльності, яка підлягає регулюванню у сфері використання ядерної енергії; 4) радіаційне опромінення працівників; 5) вплив іонізуючого опромінення в медицині; 6) безпеку населення в довгостроковій перспективі в нормальному стані та в надзвичайних ситуаціях; 7) контроль за джерелами іонізуючого випромінювання тощо.

Відповідно до ст. 106 Директиви 2013/59/Євратом, держави-члени ЄС повинні ввести в дію закони, постанови та адміністративні положення, необхідні для виконання зазначеної Директиви не пізніше 6 лютого 2018 р. Це означає, що на сьогодні основною Директивою ЄС, імплементованою в національне законодавство держав-членів ЄС, яка відображає основні стандарти безпеки щодо захисту здоров'я працівників та населення від небезпеки, що походить від впливу іонізуючого випромінювання, продовжує бути Директива Ради 96/29/Євратом, на базі якої вибудовано національне законодавство держав-членів ЄС у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки.

Щодо Україна, то вона має можливості запозичити набутий досвід правового регулювання забезпечення радіаційної безпеки відповідно до нормативних документів Євратому та кращі приклади транспозиції відповідного законодавства в національне законодавство держав-членів ЄС.

References

1. *Direktiva 2003/122/IEvratom Pro kontrol' nad visokoaktivnimi zakritimi dzherelami ionizujuchogo viprominjuvannja i vtrachenimi (pokinutimi) dzherelami* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt Ministerstva justicii Ukraini.* <http://www.minjust.gov.ua/file/33316> (2015, berezen', 14).
2. *Direktiva 2006/117/IEvratom Pro nagljad i kontrol' za perevezennjam radioaktivnikh vidkhodiv ta vidprac'ovanogo jadernogo paliva* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006L0117> (2015, berezen', 14).
3. *Direktiva 2011/70/ IEvratom Pro stvorennja ramkovogo zakonodavstva Spivtovaristva dlja vidpovidal'nogo ta bezpechnogo povodzhennja z vidprac'ovanim jadernim palivom ta radioaktivnimi vidkhodami* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:199:0048:0056:EN:PDF;> (2015, berezen', 14).
4. *Direktiva 2013/59/IEvratom Pro vstanovlennja osnovnikh norm bezpeki dlja zakhistu vid nebezpek, shcho vinikajut' vid dii ionizujuchogo viprominjuvannja, a takozh pro skasuvannja Direktiv 89/618/IEvratom,90/641/IEvratom, 96/29/IEvratom, 97/43/IEvratom i 2003/122/IEvratom* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.013.01.0001.01.ENG> (2015, berezen', 14).
5. *Direktiva 90/641/IEvratom Pro operativnij zakhist pracivnikiv, jaki piddani riziku vplivu ionizujuchoi radiacii na robochomu misci* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31990L0641> (2015, berezen', 14).
6. *Direktiva 96/29/IEvratom Shchodo vstanovlennja osnovnikh standartiv bezpeki dlja zakhistu zdorov'ja pracivnikiv ta naselennja vid nebezpeki, shcho vinikaie vid ionizujuchoi radiacii* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Ofiijnij sajt Verkhovnoi Radi.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_491> (2015, berezen', 14).
7. *Direktivi 89/618/IEvratom Pro informuvannja shirokoi gromads'kosti pro zakhodi z okhoroni zdorov'ja ta zakhodi, shcho povinni buti vzhiti u razi radiacijnoi avarii chi vnaslidok bud'-jakogo inshogo nadzvichajnogo radiologichnogo vipadku* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31987R3954:EN:HTML> (2015, berezen', 14).
8. *Direktivi 97/43/IEvratom Pro zakhist zdorov'ja osib vid nebezpeki ionizujuchogo radiacijnogo viprominjuvannja u zv'jazku z medichnim oprominennjam ta pro skasuvannja Direktivi 84/466/IEvratom* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt Ministerstva justicii Ukraini.* <http://www.minjust.gov.ua/file/32501> (2015, berezen', 14).
9. *Dogovir pro stvorennja IEvropejs'kogo Spivtovaristva z atomnoi energii* (pidpisanij 25 bereznja 1957 roku). *Ofiijnij sajt Verkhovnoi Radi.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_027> (2015, berezen', 14).
10. *Postanova 1048/2009/IEC Pro vnesennja zmin do Reglamentu (IEC) № 733/2008 Pro umovi pokrittja importu sil's'kogospodars'kikh tovariv, shcho pokhodjat' z tretikh krain pislja avarii na Chornobil's'kij AES* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:290:0004:0004:EN:PDF> (2015, berezen', 14).
11. *Postanova 733/2008/IEC Pro umovi, shcho reguljujut' import sil's'kogospodars'koi produkcii, viroblenoi v tretikh krainakh pislja avarii na Chornobil's'kij atomnij elektrostancii* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt*

парламент і Рада). *Офіційний сайт законодавства Європейського союзу.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.013.01.0001.01.ENG> (2015, березень, 14).

zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008: 201: 0001:0007:EN:PDF> (2015, berezen', 14).
12. *Povidomlenni 2010/0423/COM Shchodo medichnogo vikoristannja ionizujuchogo viprominjuvannja ta bezpeki postachannja radioizotopiv dlja jadernoi medicini* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt IEvropejs'koi komisii.* <http://ec.europa.eu/energy/nuclear/radiation_protection/doc/draft_communication_medical.pdf> (2015, berezen', 14).
13. Publikacija MKRZ №103 Radiacijnij zakhist. *Oficijnij sajt Mizhnarodnoi komisii z radiologichnogo zakhistu.* <http://www.icrp.org/publication.asp?id=ICRPPublication 103> (2015, berezen', 14).
14. *Reglament 93/1493/IEvratom Pro perevezennja radioaktivnikh rechovin mizh derzhavami-chlenami* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993R1493:EN:HTML> (2015, berezen', 14).
15. *Reglament № 2219/89 Shchodo special'nikh umov eksportu kharchovikh produktiv ta kormiv vnaslidok jadernoi avarii chi vnaslidok bud'-jakogo inshogo nadzvichajnogo radiologichnogo vipadku* (IEvropejs'ka Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31989R2219> (2015, berezen', 14).
16. *Reglament № 3954/87 Shchodo maksimal'no dozvolenogo rivnja radioaktivnogo zabrudnennja kharchovikh produktiv ta kormiv vnaslidok jadernoi avarii chi vnaslidok bud'-jakogo inshogo nadzvichajnogo radiologichnogo vipadku* (IEvropejs'kij parlament i Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31987R3954:DE:HTML> (2015, berezen', 14).
17. *Reglament № 737/90 Shchodo umov, jaki zastosovujut'sja do importu sil's'kogospodars'koi produkcii pokhodzhennjam iz tretikh krain, vnaslidok avarii na Chornobil's'kij atomnij stancii* (IEvropejs'ka Rada). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX: 31990R0737&from=DE> (2015, berezen', 14).
18. *Reglament № 944/89 Shchodo vstanovlennja maksimal'no dozvolenogo rivnja radioaktivnogo zabrudnennja drugorjadnikh kharchovikh produktiv vnaslidok jadernoi avarii chi vnaslidok bud'-jakogo inshogo nadzvichajnogo radiologichnogo vipadku* (IEvropejs'ka Komisija). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31989R0944:EN:HTML> (2015, berezen', 14).
19. *Rekomendacija 2000/473/ IEvratom Pro zastosuvannja statti 36 Dogovoru IEvratom shchodo monitoringu za rivnjami radioaktivnosti v navkolishn'omu seredovishchi z metoju ocinki vplivu na naselennja v cilomu* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ TXT/?uri =CELEX:32000H0473> (2015, berezen', 14).
20. *Rekomendacija 2001/928/IEvratom Pro zakhist naselennja(shirokoi gromads'kosti) vid oprominennja radonom u sistemakh postachannja pitnoi vodi* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_a09> (2015, berezen', 14).
21. *Rekomendacija 2004/2/IEvratom Pro standartizaciju(uzagal'nennja) informacii pro radioaktivni vikidi v povitrja i ridki skidi u navkolishnie prirodne seredovishche vid jadernikh reaktoriv i zavodiv z pererobki uranovikh rud v normal'nomu rezhimi* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:002:0036:0046:EN:PDF> (2015, berezen', 14).
22. *Rekomendacija 274/2003/EC Pro okhoronu ta informuvannja gromads'kosti shchodo vplivu v rezul'tati trivajuchogo zarazhennja radioaktivnim ceziiem dejakikh kharchovikh produktiv v vnaslidok avarii na Chornobil's'kij AES* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt zakonodavstva IEvropejs'kogo sojuzu.* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003R0274> (2015, berezen', 14).
23. *Rekomendacija 90/143/IEvratom Pro zakhist naselennja(shirokoi gromads'kosti) vid vplivu radonu v primishchennjakh* (IEvropejs'ka komisija). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon1.rada. gov.ua/ laws/show/994_a05> (2015, berezen', 14).
24. *Rozporjadzhennja Pro zatverdzhennja Planu zakhodiv z implementacii Ugodi pro asociaciju mizh Ukrainoju, z odniiei storoni, ta IEvropejs'kim Sojuzom, IEvropejs'kim Spivtovaristvom z atomnoi energii i ikhnimi derzhavami-chlenami, z inshoi storoni, na 2014 2017 roki 2014* (Kabinet Ministriv Ukraini). *Oficijnij visnik Ukraini, 77,* 2197.

Пляцко Оксана, к.ю.н.
Управління Пенсійного фонду України в Бережанському районі Тернопільської області

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УМОВ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ-МІГРАНТІВ ІЗ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Pliatsko Oksana, PhD in Law
Legal department of Pension found on Berezhany district of Ternopil region, Ukraine

LEGAL REGULATION OF WORKING CONDITIONS FOR MIGRANT WORKERS FROM EUROPEAN UNION COUNTRIES

In the article «Legal regulation of working conditions for migrant workers from European Union countries», O.Pliatsko studies special features of legal status of the EU countries citizens that arrived to another EU country with the purpose of employment; examines the regulation of directives that concern providing the employment and equal access to occupations, providing appropriate and safe working conditions. Any national of a Member State, irrespectively of his place of residence, have the right to take up an activity as an employed person, and to pursue such activity, within the territory of another Member State in accordance with the provisions laid down by law, regulation or administrative action governing the employment of nationals of that State.

Key words: migrant workers, equal rights and opportunities, prohibition of discrimination, employees protection in the case of employer insolvency, appropriate and safe working conditions.

Україна проголосила намір у недалекому майбутньому стати членом Європейського Союзу. Однак членство у ЄС вимагає адаптації вітчизняного законодавства до вимог нормативних актів Союзу. Адаптація законодавства, що регулює свободу пересування та умови праці, є першочерговим завданням, що стоїть перед нашою країною як потенційним членом ЄС.

Тому автор у цій статті висвітлює важливі аспекти свободи пересування та забезпечення належних умов праці працівників-мігрантів із країн-членів ЄС.

Правовий інститут, який регулює правовий статус працівників мігрантів в ЄС, має давню історію і виник разом із становленням Європейського співтовариства. Норми цього інституту в основному регулюють вільне пересування працівників-мігрантів, які є громадянами ЄС, а також найближчих членів їх сімей (у тому числі вихідців із країн, які не входять до складу Європейського Союзу).

Свобода пересування працівників в однаковій мірі поширюється на працівників-мігрантів і членів їх сімей.

Правовою підставою вільного пересування працівників виступає ст. 45 Договору про функціонування Європейського Союзу та ст. 45 Хартії ЄС про основоположні права.

У контексті ст. 45 Договору свобода пересування означає скасування будь-якої дискримінації на підставі державної належності працівників держав-членів у питаннях зайнятості, оплати праці та інших умов праці й зайнятості.

Конкретизують правове положення працівника-мігранта та членів його сім'ї акти вторинного права та рішення Суду ЄС. Найважливішими серед актів вторинного права є Регламент Ради (ЄЕС) № 1612/68 від 15 жовтня 1968 р. про вільне пересування працівників у межах Співтовариства[1]; Регламент Ради (ЄЕС) № 1251/70 від 29 червня 1970 р. про право працівників залишатися на

1 Regulation (EEC) No 1251/70 of the Commission of 29 June 1970 on the right of workers to remain in the territory of a Member State after having been employed in that State (1970). *Official Journal L 142*, 0024-0026.

території держави-члена після здійснення там трудової діяльності[1]; Директива 2004/38/ЄС від 29 квітня 2004 р. про право громадян ЄС і членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів, яка змінює Регламент (ЄЕС) № 1612/68 і відміняє директиви 64/221/ЄЕС, 68/360/ЄЕС, 72/194/ЄЕС, 73/148/ЄЕС, 75/34/ЄЕС, 75/35/ЄЕС, 90/364/ЄЕС, 90/365/ЄЕС і 93/96/ЄЕС[2].

Поняття «працівник-мігрант» розкривається у ст. 1 Регламенту № 1612/68 і доповнюється в прецедентному праві. Із змісту ст. 1 Регламенту випливає, що працівник-мігрант – це особа, яка працює за наймом і володіє громадянством іншої держави-члена. Суд виділив ще кілька додаткових характеристик статусу працівника-мігранта. По-перше, ця особа повинна протягом тривалого періоду здійснювати роботу, за яку передбачається пряма або непряма винагорода (справа Deborah Lawrie-Blum v. Land Baden Wurttemberg)[3]. По-друге, особа повинна здійснювати реальну та ефективну діяльність, незалежно від умов заробітної плати та робочого часу. При виконанні цих двох умов особа вважається «працівником» навіть у випадку, коли вона працює на умовах неповного робочого дня, отримує дохід із джерел інших, ніж робота за наймом, або отримує додатково соціальну допомогу[4]. Додатково встановлено, що поняття «працівник» також охоплює найманих працівників, які надають послуги (справа D. M. Levin v. Staatssecretaris van Justitie)[5]. По-третє, поняття працівник-мігрант поширюється також на осіб, які припинили трудову діяльність та залишились на території держави-члена з метою пошуку нової роботи, тобто отримали статус безробітного (справа Hoekstra v. Bestuur der Begrijfsvereniging voor Detailhandel en Amdfchten)[6].

Регламент № 1612/68 встановлює, що кожен громадянин країни-члена незалежно від свого місця проживання має право на працевлаштування і здійснення діяльності в якості найманого працівника на території іншої країни-члена згідно з положеннями, встановленими законами, регламентами і адміністративними актами, що регулюють найману працю працівників даної країни. Він, крім того, має право займати наявні робочі місця на території іншої країни на однакових умовах із громадянами цієї країни.

Зокрема, до положень, що встановлюють дискримінацію щодо працівників-мігрантів, відносяться ті, що передбачають особливу процедуру найму для іноземних громадян; встановлюють рамки або обмеження для розміщення оголошень про вакансії у пресі або іншими засобами, або встановлюють для них умови, відмінні від тих, що підлягають застосуванню щодо працівників, котрі здійснюють свою діяльність на території даної країни-члена; підпорядковують доступ до роботи за наймом умовам реєстрації в службах зайнятості або перешкоджають найму індивідуальних працівників у тих випадках, коли вони відносяться до працівників, які не проживають на території даної країни; які у числовому або відсотковому відношенні обмежують роботу за наймом іноземних громадян на визначеному підприємстві, галузі або регіоні, або в загальнонаціональному масштабі; встановлюють, що залучення та зайняття посади обумовлюється медичними, професійними або іншими критеріями.

Принциповим є положення Регламенту № 1612/68 про рівне ставлення при здійсненні роботи за наймом щодо працівників-мігрантів у порівнянні з працівниками-громадянами країни-члена, що приймає. Працівники-мігранти не можуть зазнавати дискримінації щодо їх прав на винагороду, участь в управлінні підприємством, процесах виробничої демократії, просуванні по службі, доступі до отримання професійної освіти та інших соціальних пільг, а також прав при звільненні із організації.

До колективних прав, які гарантуються працівнику-мігранту нарівні із національними працівниками, належить право на членство у професійних спілках. Вони також мають право

1 Regulation (EEC) No 1251/70 of the Commission of 29 June 1970 on the right of workers to remain in the territory of a Member State after having been employed in that State (1970). *Official Journal L 142,* 0024-0026.

2 Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) (2004). *Official Journal L 158,* 0077-0123.

3 *Case C-66/85, Deborah Lavrie-Blum v. Land Baden-Wuttemberg* [1986] ECR 2121.

4 *Case C-3/90, M. J. E. Bernini v. Minister van Onderwijs en Wetenschappen* [1992] ECR I-1071.

5 *Case C-53/81, D. M. Levin v. Staatssecretaris van Justitie* [1982] ECR 1035.

6 *Case C-75/63, Hoekstra v. Bestuur der Begrijfsvereniging voor Detailhandel en Amdfchten* [1964] ECR 117.

голосувати та бути обраними в якості кандидатів, право на членство в адміністрації та органах управління, органах представництва працівників на підприємстві.

Члени сім'ї працівника-мігранта, незалежно від їх громадянства, мають право проживати разом із працівником-мігрантом, який є громадянином держави-члена та працює у іншій країні-члені ЄС.

Для пересування працівника-мігранта в межах ЄС йому необхідно мати національний паспорт або посвідчення особи. Для членів сім'ї, які не є громадянами держав-членів ЄС, потрібна в'їзна віза. Якщо працівник-мігрант вже отримав вид на житло, то членам його сім'ї в'їзної візи не потрібно (ст. 5 Директиви 2004/38/ЄС).

Отримання виду на проживання необхідно працівникам-мігрантам, якщо вони бажають залишитись на території приймаючої країни. Регламент Комісії № 1251/70 від 29 червня 1970 р. про право працівників залишатись на території держави-члена після припинення там трудової діяльності називає три випадки, при яких працівник може залишитись на території держави-члена:

- якщо працівник у момент припинення своєї діяльності досягає віку, що дає право на пенсійне забезпечення по віку відповідно до законодавства даної країни, і котрий здійснював діяльність за наймом протягом принаймні дванадцяти місяців і постійно проживав у ній більше, ніж три роки;
- якщо працівник, який постійно проживав на території даної країни більше, ніж два роки та припинив трудову діяльність через непрацездатність, що стала результатом виробничої травми або професійного захворювання, і має право на пенсію, за яку інститути даної країни несуть повну або часткову відповідальність;
- якщо працівник, який після трьох років роботи за наймом і проживання на території даної держави, здійснює трудову діяльність в якості найманого працівника на території іншої країни-члена, зберігаючи при цьому місце проживання на території першої держави, куди він повертається, як правило, щоденно або як мінімум щотижня.

Слід зауважити, що працівники-мігранти із країн-членів ЄС мають такі ж права на захист у випадку неплатоспроможності роботодавця та забезпечення належних умов праці, як і національні працівники.

Норми, які стосуються захисту прав працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця, містяться в Директиві 2008/94/ЄС від 22 жовтня 2008 р. про захист працівників у випадку неплатоспроможності їх роботодавця[1]. Ця Директива накладає на країни-члени обов'язок створити установи, які б гарантували та відповідали за виплату заробітної плати у випадку неплатоспроможності роботодавця. Директива встановлює мінімальний розмір такої виплати.

Директива 91/533/ЄЕС від 14 жовтня 1991 р. про обов'язки роботодавця інформувати працівників про умови трудового договору або трудової угоди[2] стосується працівників, праця яких оплачується, та які працюють на умовах договору або перебувають у трудових відносинах, як це визначено у діючому законодавстві країни-члена, і/або регулюється законодавством цієї країни.

Директива покладає на роботодавця обов'язок забезпечити, щоб працівник, якого приймають на роботу, був проінформований про те, хто є роботодавцем; про місце роботи, про посаду, характер і категорію роботи, яку він виконуватиме; у чому полягає ця робота; про дату укладення трудового договору; про строк дії договору; про тривалість відпустки; про строк повідомлення при розірванні трудового договору; про заробітну плату; про нормальну тривалість робочого дня або тижня; колективні угоди, що обумовлюють умови праці такого працівника, а у випадку, коли колективна угода укладена не на підприємстві, а спеціальним спільним органом чи інститутами – назву компетентного органу чи спільної установи, де було укладено угоду.

Ця інформація повинна надаватись в письмовій формі. Якщо вона не міститься в трудовому договорі, роботодавець зобов'язаний скласти окремий документ із цих питань. По деяким з них (наприклад, по тривалості відпустки) достатньо посилання на відповідні правові норми. Роботодавець зобов'язаний повідомити цю інформацію працівнику не пізніше ніж через два місяці з моменту його допуску до роботи.

1 Directive 2008/94/EC of the European Parliament and of the Council of 22 October 2008 on the protection of employees in the event of the insolvency of their employer (Codified version) Text with EEA relevance (2008). *Official Journal L 283,* 0036-0042.

2Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship (1991). *Official Journal L 288, 0032*-0035.

Зміна умов праці і/або заробітної плати також має здійснюватись в письмовій формі. Роботодавець зобов'язується повідомити про це працівника не пізніше ніж через місяць з дня введення таких змін.

Директива 2003/88/ЄС від 4 листопада 2003 р.[1], яка консолідує Директиву 93/104/ЄС про деякі аспекти організації робочого час[2] та Директиву 2000/34/ЄС від 22 червня 2000 р.[3], визначає стандарт робочого часу, чергових відпусток і роботи в нічний час.

Директива вводить поняття «достатнього відпочинку», під яким розуміють регулярні періоди відпочинку, тривалість яких визначена в одиницях часу і які є достатньо довгими та безперервними, щоб уникнути завдання шкоди працівниками самим собі, своїм колегам або іншим особам і щоб уникнути заподіяння шкоди своєму здоров'ю в короткостроковій або більш тривалій перспективі внаслідок втоми або інших нерегулярних ритмів праці.

Вона визначає поняття «час праці» та «час відпочинку» та не містить ніяких проміжних категорій. Так «робочий час» – це будь-який період протягом якого працівник відповідно до національного законодавства і/або практики знаходиться на робочому місці у розпорядженні роботодавця і при здійсненні своєї діяльності та функцій. «Період відпочинку» означає будь-який період, який не є робочим часом.

Заслуговує уваги той факт, що Директива 2003/88/ЄС не встановлює восьмигодинного робочого часу, а тільки максимальну норму робочого часу в тиждень. Вона складає 48 годин і включає тривалість роботи в надурочний час. При цьому Директива встановлює як мінімум 11 годин відпочинку протягом доби, а один раз у тиждень – підряд 24 години перерви в роботі. Право Співтовариства не передбачає обов'язкового обмеження звичайного робочого часу до 40 годин в тиждень. У Директиві також не встановлено ліміт тривалості надурочних робіт. Однак загальна тривалість роботи в звичайний та надурочний час не може перевищувати 48 годин у тиждень.

Відповідно до Директиви 2003/88/ЄС мінімальна тривалість чергової відпустки складає чотири тижні. Відпустка повинна надаватись у вигляді вільних від роботи днів. Виплата грошової компенсації за невикористану відпустку дозволяється лише у випадку припинення трудового договору.

Відносини з «тимчасовими працівниками» (направленими агентствами з працевлаштування для виконання тимчасової роботи), «нетиповими працівниками» (працюють на умовах неповної зайнятості або строкового трудового договору), а також працівниками у відрядженні регулюють наступні директиви.

Директива 91/383/ЄЕС від 25 червня 1991 р. про покращення безпеки та гігієни праці працівників, зайнятих на основі строкових трудових договорів або тимчасових трудових угод[4] визначає, що тимчасова трудова угода існує між агентством із тимчасового найму, яке є роботодавцем, і працівником, якого агентство направляє у розпорядження підприємства-користувача. Мета Директиви – гарантувати тим, хто працює на основі строкових трудових договорів або тимчасових трудових угод, таку ж охорону здоров'я та життя від небезпек виробничої сфери, якою користуються працівники, зайняті на основі трудових договорів, укладених на невизначений строк, або на підставі прямих договорів із підприємством-користувачем. Охороні прав працівників сприяє також обов'язок підприємства-користувача повідомляти агентству з тимчасового найму про свої побажання відносно кваліфікації необхідних йому працівників, а також про характер виконуваної роботи.

1Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organization of working time (2003). *Official Journal L 299,* 0009-0019.

2Council Directive 93/104/EC of 23 November 1993 concerning certain aspects of the organization of working time (1993). *Official Journal L 307,* 0018-0024.

3Directive 2000/34/EC of the European Parliament and of the Council of 22 June 2000 amending Council Directive 93/104/EC concerning certain aspects of the organization of working time to cover sectors and activities excluded from that Directive (2000). *Official Journal L 195,* 0041-0045.

4 Council Directive 91/383/EEC of 25 June 1991 supplementing the measures to encourage improvements in the safety and health at work of workers with a fixed-duration employment relationship or a temporary employment relationship (1991). *Official Journal L 206,* 0019-0021.

19 листопада 2008 року прийнято Директиву 2008/104/ЄС Європейського парламенту і Ради про агентства з тимчасового найму[1]. Відповідно до ст. 1 Директива застосовується до працівників, що працюють за договором або перебувають у трудових відносинах із агентствами тимчасового найму, і які направляються такими агентствами для тимчасового працевлаштування на підприємства під їх керівництво та у їх розпорядження.

Положення Директиви застосовуються до державних і приватних підприємств, які діють як агенції тимчасового найму або підприємства-користувачі і займаються економічною діяльністю незалежно від мети отримання прибутку.

Ст. 5 Директиви закріплює принцип рівного ставлення щодо працівників, які направлені для роботи на підприємство-користувач із працівниками даного підприємства. Встановлюється, що для таких працівників повинні забезпечуватися такі ж основні умови праці та зайнятості, як і в тому випадку, коли б вони працевлаштовувалися безпосередньо на підприємство для виконання цієї роботи.

Директива гарантує працівникам агентств тимчасового найму доступ до роботи, колективних переваг, професійного навчання. Працівники цього агентства нарівні з працівниками підприємства-користувача мають право на інформацію про наявність вакансій на підприємстві-користувачі з метою постійного працевлаштування. Така інформація повинна розміщуватися в доступному місці на підприємстві, на яке працюють або під керівництвом якого зайняті такі працівники.

Агентствам тимчасового найму забороняється отримувати від працівників винагороду в обмін на влаштування як новоприйнятого працівника на підприємство-користувач чи за укладення трудового договору або трудових відносин із підприємством-користувачем після виконання призначення на цьому підприємстві.

Директива 97/81/ЄС від 15 грудня 1997 р. про рамкову угоду відносно роботи на умовах неповної зайнятості, укладена між UNICE, CEEP, ETUC[2] із змінами, внесеними Директивою 98/23/ЄС[3], має на меті усунути дискримінацію щодо осіб, які працюють на умовах неповної зайнятості, покращити якість такої роботи, а також поліпшити її як добровільно обрану.

Для цілей даної угоди термін «працюючий на умовах неповного робочого часу» застосовується до працівників, нормальна тривалість робочого часу яких розрахована на щотижневій основі або в середньому за період найму строком до одного року, менша, ніж нормальна тривалість робочого часу, відпрацьованого працівником, який працює на умовах повного робочого часу. Щодо умов праці не допускається обмеження прав осіб, які працюють на умовах неповного робочого часу, порівняно з працівниками, які працюють повний робочий час, на підставі того, що перші працюють неповний робочий час, за винятком тих випадків, коли різниця у такому поводженні виправдовується об'єктивними причинами.

Директива 99/70/ЄС від 28 червня 1999 р. про рамкову угоду відносно роботи на основі строкових трудових договорів, укладена між UNICE, CEEP, ETUC[4] має на меті підвищення ефективності строкових трудових договорів шляхом введення заборони на дискримінацію щодо осіб, які працюють на підставі таких договорів, а також встановлення правил, які попереджують їх необґрунтоване укладення. Так, можуть передбачатись (разом і окремо): вимоги наявності об'єктивної причини, які обумовлюють продовження таких договорів; встановлення максимального загального строку, на який послідовно можуть укладатись строкові договори; вказівка щодо кількості продовжень.

До категорії «працюючі за строковим договором» належать особи, які працюють на підставі договору або відносин найму, укладених безпосередньо між роботодавцем і найманим працівником у тих випадках, коли закінчення договору або відносин найму пов'язане з настанням конкретного

1 Directive 2008/104/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on temporary agency work (2008). *Official Journal L 327,* 0009-0014.

2Council Directive 97/81/EC of 15 December 1997 concerning the Framework Agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC – Annex: Framework agreement on part-time work (1998). *Official Journal L 014,* 0009-0014.

3 Directive 98/23/EC of 7 April 1998 on the extension of Directive 97/81/EC on the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (1008). *Official Journal L 131,* 0010.

4 Directive 1999/70/EC of 28 June 1999 concerning the framework agreement on fixed-term work concluded by ETUC, UNICE and CEEP (1999). *Official Journal L 175,* 0043-0048.

строку, виконанням конкретного завдання або настанням конкретної події. Принцип недискримінації передбачає, що не допускається звуження обсягу прав працюючих за строковими договорами порівняно з постійними працівниками за тією однією підставою, що з ними укладено строковий договір, якщо тільки це не виправдано об'єктивними причинами.

Директива 96/71/ЄС від 16 грудня 1996 р. про умови направлення у відрядження працівників для надання послуг[1] встановлює межі захисту тих працівників, які виконують умови контракту, укладеного між їх роботодавцем та іноземним контрагентом роботодавця.

У світлі цієї Директиви «працівник, який перебуває у відрядженні» – працівник, який протягом обмеженого періоду часу виконує роботу на території іншої держави-члена, ніж та, де він звичайно працює. У зв'язку з цим, визначення категорій осіб, що відносяться до «працівників», здійснюється згідно з правом країни-члена на територію, якої він відряджений.

Захист прав здійснюється, головним чином, відповідно до законодавства країни перебування працівника та передбачає, зокрема: максимальну тривалість робочого часу та мінімальну тривалість часу відпочинку, мінімальну тривалість чергової відпустки, умови направлення працівників для роботи на іншому підприємстві на короткий термін або для виконання певного комплексу робіт (так звана передача в «оренду» працівників), особливо підтримка працівників, що працюють на умовах тимчасової зайнятості на підприємстві, мінімальну заробітну плату, безпеку та гігієну праці, охорону праці жінок і молоді, однакове ставлення до чоловіків і жінок та інші положення, що стосуються недискримінації.

Директива 96/34/ЄС від 3 червня 1996 р. про рамкову угоду стосовно відпусток для батьків, укладена між UNICE, CEEP, ETUC[2] із змінами, внесеними Директивою 97/75/ЄС[3] гарантує працівникам як чоловікам, так і жінкам індивідуальне право на відпустку при народженні чи усиновленні дитини, догляді за дитиною до досягнення нею восьми років, принаймні три місяці.

З метою забезпечення рівності можливостей та ставлення між чоловіками та жінками, сторони угоди вважають, що право на відпустку батьків не може передаватися іншим особам, а повинно використовуватися лише членами подружжя.

Після закінчення відпустки його бенефіціант – працівниця (працівник) – мають право повернутись на ту ж роботу, а якщо це буде неможливо – на еквівалентну або подібну роботу.

Право на відпустку є «індивідуалізованим», тобто належить обом батькам одночасно.

Підсумовуючи вищесказане, слід сказати, що працівники-мігранти із країн-членів ЄС та працівники країни перебування користуються рівним обсягом прав та можливостей у питаннях працевлаштування та доступу до професії. Країнам-членам ЄС забороняється встановлювати будь-які обмеження на ринку праці для працівників-мігрантів із інших країн-членів, інакше це буде вважатися дискримінацією.

References

1. Regulation (EEC) No 1251/70 of the Commission of 29 June 1970 on the right of workers to remain in the territory of a Member State after having been employed in that State (1970). *Official Journal L 142,* 0024-0026.
2. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) (2004). *Official Journal L 158,* 0077-0123.
3. *Case C-66/85, Deborah Lavrie-Blum v. Land Baden-Wuttemberg* [1986] ECR 2121.
4. *Case C-3/90, M. J. E. Bernini v. Minister van Onderwijs en Wetenschappen* [1992] ECR I-1071.
5. *Case C-53/81, D. M. Levin v. Staatssecretaris van Justitie* [1982] ECR 1035.
6. *Case C-75/63, Hoekstra v. Bestuur der Begrijfsvereniging voor Detailhandel en Amdfchten* [1964] ECR 117.
7. Directive 2008/94/EC of the European Parliament and of the Council of 22 October 2008 on the protection of employees in the event of the insolvency of their employer (Codified version) Text with EEA relevance (2008).

1Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services (1997). *Official Journal L 018,* 0001-0006.

2Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (1996). *Official Journal L 145,* 0004-0009.

3Council Directive 97/75/EC of 15 December 1997 amending and extending, to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Directive 96/34/EC on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (1998). *Official Journal L 10,* 0024.

Official Journal L 283, 0036-0042.
8. Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship (1991). *Official Journal L 288,* 0032-0035.
9. Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organization of working time (2003). *Official Journal L 299,* 0009-0019.
10. Council Directive 93/104/EC of 23 November 1993 concerning certain aspects of the organization of working time (1993). *Official Journal L 307*, 0018-0024.
11. Directive 2000/34/EC of the European Parliament and of the Council of 22 June 2000 amending Council Directive 93/104/EC concerning certain aspects of the organization of working time to cover sectors and activities excluded from that Directive (2000). *Official Journal L 195*, 0041-0045.
12. Council Directive 91/383/EEC of 25 June 1991 supplementing the measures to encourage improvements in the safety and health at work of workers with a fixed-duration employment relationship or a temporary employment relationship (1991). *Official Journal L 206,* 0019-0021.
13. Directive 2008/104/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on temporary agency work (2008). *Official Journal L 327*, 0009-0014.
14. Council Directive 97/81/EC of 15 December 1997 concerning the Framework Agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC – Annex: Framework agreement on part-time work (1998). *Official Journal L 014*, 0009-0014.
15. Directive 98/23/EC of 7 April 1998 on the extension of Directive 97/81/EC on the framework agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (1008). *Official Journal L 131*, 0010.
16. Directive 1999/70/EC of 28 June 1999 concerning the framework agreement on fixed-term work concluded by ETUC, UNICE and CEEP (1999). *Official Journal L 175*, 0043-0048.
17. Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services (1997). *Official Journal L 018*, 0001-0006.
18. Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (1996). *Official Journal L 145*, 0004-0009.
19. Council Directive 97/75/EC of 15 December 1997 amending and extending, to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Directive 96/34/EC on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (1998). *Official Journal L 10*, 0024.

Ольга Дашевська, к. е. н.
Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля (Україна)

ГЕОПОЛІТИЧНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ УКРАЇНИ: ПРИКЛАД ЄДИНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ (ЄЕП)

Olha Dashevska, PhD in economics
Alfred Nobel University, Ukraine

GEOPOLITICAL UNCERTAINTIES IN UKRAINE: THE CASE OF THE COMMON ECONOMIC SPACE

It is defined that over the years of co-existence, politics remains a common background of relations between both Ukraine and Russian Federation, and other CIS countries. On the one hand, creation of the Common Economic Space was one of manifestations of the Russia's ambitious geopolitical goals, but on the other hand, the evidence of Ukrainian political elite perplexity and the absence of the vision of a new independent social system. At the same time, the aim of the geopolitical strategy of Russia was and continues to be a revival of the superpower state status. Ukraine seeks to revert to the European society in the capacity of a full-fledged member of Euro-Atlantic geopolitics.

The Common Economic Space was an optimal integration union in the entire post-soviet region and had considerable public support of Ukrainians. However, geopolitical uncertainty of Ukrainian community chaired by political and social elites, loss of strategic section of governance in Ukraine, internal political struggle, ineffective electoral behavior of the politicians hindered the realization of this project.

Key words: geopolitics, Ukraine, the Common Economic Space, the Customs Union, Russia

Розпад СРСР, інтеграційні та дезінтеграційні процеси, а також проблема самоідентифікації для України призвели до пріоритету національно-політичних аргументів порівняно з суто економічними факторами. Загальним базисом взаємовідносин України і Росії, а також іншими країнами СНД протягом всієї історії співіснування залишається політика. Саме політичні фактори то активізують співробітництво, то гальмують його; то розвивають дружні стосунки, то ворожнечі (що і спостерігається протягом 2014 – 2015 рр.). Створення Єдиного економічного простору з одного боку було одним з проявів амбітних геополітичних цілей Російської Федерації, а з іншого - свідченням розгубленості політичної еліти України, відсутності бачення нової самостійної, незалежної, а значить і відповідальної суспільної системи. Вивчення таких історичних прикладів дає змогу новому поколінню політиків та науковців країни визначити напрями подальшого геополітичного руху, вивчити помилки і досягнення та сформувати основні концепти майбутнього розвитку.

Питання інтеграційного руху на теренах СНД обговорювалось широким колом науковців. Економічні аспекти інтеграції у рамках СНД досить ґрунтовно висвітлені в працях таких українські науковців, як В. Будкін, І. Бураковський, В.Геєць, Б.Данилишин, М. Дудченко, Д. Лук'яненко, Ю.Макогон, Ю. Пахомов, С. Пирожков, В. Сіденко, А. Філіпенко, О. Шнирков та інш. Політичній складовій присвятили свої роботи російські та вітчизняні вчені: О.Богатурова, Д. Тренін, А. Циганков, Л. Шевцова, С. Кортунов, С. Караганов, Т. Шаклеїна, О. Малашенко, М.Білоболоцький, О. Бодрук, О. Гриневич, І. Лосєв, М. Кушнич, Р. Рукомеди, І. Мельничук, Ю. Макар, С. Федуняк та інш. В даних роботах аналізуються політики країн СНД, виділяються перспективні саме політичні напрями відносин з Росією, Білорусією, Казахстаном та іншими країнами. Аналізуються політичні переваги участі України в ЄЕП. Варто відмітити роботи соціологів, а саме О. Балакірєвої, О. Бабак, Д. Дмитрук, Р. Левіна, М. Паніної, В. Пироженко, І. Рожкової та інш. Проблеми геополітичної невизначеності України у більшій частині торкаються в своїх роботах саме соціологи, ґрунтуючись на дослідженнях громадської думки.

Геополітична стратегія країн має найбільший вплив на інтеграційні процеси в рамках СНД, особливо в найпотужніших його країнах – Росії та Україні. Результати порівняльного аналізу геополітичних пріоритетів Російської Федерації та України демонструють сутність українсько-російських взаємовідносин (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика геополітичних пріоритетів України і Російської Федерації (узагальнений досвід 1990–2005 років)*

РОСІЯ	УКРАЇНА
Повернення статусу наддержави та формування нової євразійської потуги чи блоку на просторі колишнього СРСР	Виживання України як суверенної незалежної держави, зміцнення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують безпеку, соціокультурний прогрес та добробут
Приєднання до «великої сімки» й активна протидія розширенню НАТО	Пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС; поглиблення спеціального партнерства з НАТО
Зміна стратегічного балансу між атлантичною спільнотою (НАТО) і Росією як військово-стратегічною спадкоємицею СРСР, орієнтація на формування нової стратегічної біполярності	Посилення власного та колективного потенціалу стримування за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів; отримання відповідних гарантій безпеки
Формування нових стратегічних осей Євразії: Москва – ЄС, Москва – Тегеран, Москва – Пекін	Зміцнення стратегічного партнерства із США і зв'язків з країнами Західної Європи
Забезпечення доступу до «теплих морів», насамперед через Іран	Підтримка та розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією
Проведення політики, спрямованої на відновлення економічного та політичного домінування в державах Закавказзя і Середньої Азії	Зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами – Польщею, Туреччиною, Азербайджаном, Грузією, країнами Балтії, Вишеградської групи і Центральної Азії
Нейтралізація країн Балтії і геополітична декомпозиція України; повна інтеграція Білорусії до складу Росії	Курс на альтернативне лідерство на пострадянському політичному просторі; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, позбавленого великодержавних амбіцій
Економічна та соціокультурна експансія в усі пострадянські країни, підтримка російськомовного населення, створення умов для політичного контролю та домінування Росії	
Стратегія зростання економіки на базі сировинних ресурсів; використання українського коридору для експансії на євроринку енергоносіїв	Активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів по осях Балтія – Чорноморський регіон – Близький Схід, Західна Європа – Україна – Закавказзя – Середня Азія – Китай. Використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини
Використання ЗМІ для формування нової ідеології Росії у свідомості людей	
Протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і всебічний захист економічного суверенітету	

* *Складено автором*

Як показано в табл. 1, геополітичною стратегією Російської Федерації було і залишається відродження статусу наддержави за допомогою ефективного використання стратегічно важливих енергоресурсів, забезпечення політичного контролю та підтримки найбільших країн СНД – України, Білорусії, Казахстану, Туркменістану тощо. Стратегія України істотно відрізняється від російської: Україна прагне реалізувати ідеологію повернення до європейської спільноти як повноправного

суб'єкта євроатлантичної геополітики на основі концепції багатовекторності.

Одним з активних напрямків реалізації геополітичної стратегії України щодо розвитку рівноправних взаємовідносин з Російською Федерацією було поглиблення економічного співробітництва через інтеграційне об'єднання першого-другого рівня (зона вільної торгівлі чи митний союз). Єдиний економічний простір – це і було таким об'єднання. А провідною задекларованою метою створення ЄЕП стало активізація взаємовигідного товарообміну між країнами-членами об'єднання та використання можливостей ЄЕП для ефективного розвитку зовнішньої торгівлі з третіми країнами.

Період 2000–2007 років характеризується значним збільшенням обсягів зовнішньої торгівлі країн-членів ЄЕП: експорт збільшився в 1,3 рази, а імпорт – в 1,2 рази. В даних країнах відмічається відносна стабільність фінансового стану. Достатньо зауважити, що державні бюджети зводились з профіцитом чи з незначним дефіцитом. Для країн-учасниць ЄЕП характерні помірна інфляція, підтримка достатньо стійких курсів національних валют до долару США, збільшення золотовалютних резервів країн тощо.

За оцінками ЄБРР, якщо на початку 1990-х років відставання країн-учасниць ЄЕП від вісімки країн-нових членів ЄС складало близько 3-4 років (що пояснювалось більш пізнім стартом реформ в країнах колишнього СРСР), то у 2005 році Білорусь відставала від цих восьми країн на 14 років, а Росія, Україна і Казахстан – на 10 років.

Протягом 2000–2007 років роль зовнішньої торгівлі в структурі економіки зміцнилась, і не тільки в Україні, а й в Росії, Білорусії та Казахстані. Індекс відповідності зовнішньої торгівлі для країн ЄЕП у 2003 році дорівнював 33,9. Для прикладу: значення індексу для країн ЄС у 1968 році було 53, для країн-членів НАФТА в 1994 році – 56, а для менш успішних регіональних об'єднань МЕРКОСУР та Андійського співтовариства – 29 і 7 відповідно. Найбільш високий показник відповідності зовнішньої торгівлі спостерігався при порівнянні товарної структури експорту України та імпорту Білорусії – 45,4, найнижчий – при порівнянні експорту Казахстану та імпорту Росії – 16,1. Для інших країн СНД середнє значення індексу відповідності зовнішньої торгівлі значно поступалось країнам-членам ЄЕП (18 і 34 відповідно)[1].

Створення ЄЕП викликало бурхливі дискусії в українській спільноті – здебільшого коментувати ЄЕП намагались політики, а науковці швидко розпочали ряд досліджень «за» і «проти» ЄЕП, намагаючись економічно обґрунтувати доцільність або недоцільність участі України в такому регіональному об'єднанні. Теоретично Україна і в подальшому змогла б орієнтувати більшу частину власної зовнішньої торгівлі на ринок країн СНД, зокрема Росії. Аналіз показав, що ЄЕП виступало оптимальним інтеграційним угрупованням на всьому пострадянському просторі (виключені країни Балтії). Але – це теоретично, практика показала зовсім інші результати.

Початок будь-яких інтеграційних рухів між країнами завжди перш за все має політичні інтереси влади, а вже потім оцінюються економічний, соціальний, культурний ефекти для населення країни. І створення ЄЕП не є виключенням. Приєднання України до заяви президентів Росії, Білорусії і Казахстану щодо створення ЄЕП було більш обумовлено більш політичними факторами, аніж економічними, серед яких необхідно виділити:

- зміцнення позиції Президента України (Л.Кучми);
- послаблення стосунків з країнами ЄС щодо майбутнього членства;
- майбутні президентські вибори в Україні (вибори 2004 р.), в яких активізація російського напрямку зовнішньої політики забезпечила б підтримку провладного кандидата з боку найбільш населених східних та південних областей України.

Крім того, Росія, Білорусія, Казахстан на момент створення ЄЕП вже були членами інтеграційного об'єднання ЄврАзЕС, створеного у 2000 році на основі Митного союзу цих країн та Киргизстану і Таджикистану, між Росією і Білорусією був підписаний договір про митний союз між державами. Майже всі країни СНД, включаючи Україну, на початку 1990-х років підписали двосторонні угоди про зону вільної торгівлі і ратифікували їх, окрім Росії. Одним з фактів, який свідчить на користь саме політично обумовленого рішення щодо участі України в ЄЕП, є те, що Україна відмовилась від повноправної участі в ЄврАзЕС (Україна тільки спостерігач), хоча основна мета і засади даної організації майже однакові з ЄЕП. Так, головною причиною відмови України від участі в ЄврАзЕС було створення наднаціональних органів, що, на думку українських політиків,

1 За даними Європейського банку реконструкції та розвитку. <www.ebrd.org>.

передбачає відмову від частини суверенітету держави, а згодом – і повну його втрату. Проте ЄЕП також передбачає створення наднаціональних органів, що призводить до втрати частини суверенітету. Як відомо з теорій інтеграції та світового досвіду, будь-яке інтеграційне об'єднання передбачає втрату частини суверенітету. Якщо взяти до уваги досвід Європейського Союзу, одного з найуспішніших інтеграційних рухів, можна побачити, скільки наднаціональних органів там діє, але це не є перешкодою для його розширення і, в принципі, для прагнень України бути членом ЄС.

В період 2000–2007 років відбуваються остаточне становлення державності України, повне визнання її як суверенного незалежного суб'єкта міжнародного співтовариства. В зазначений період Україна забезпечує економічне зростання, визначає внутрішні національні пріоритети, робить значний крок у напрямку ринкової економіки. В цей період остаточно формується структура зовнішньоекономічних відносин України, векторами яких стають європейська інтеграція та розвиток і активізація добросусідських відносин з Російською Федерацією.

2000–2007 роки характеризуються охолодженням взаємовідносин України із Заходом. Євросоюз висловлює задоволення становленням України як політично незалежної держави і закріпленням її орієнтації на західні економічні (ЄС, СОТ) та військово-політичні (ООН, НАТО) структури. Крім того, Європа підписала угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС, план дій, який поступово реалізується, ведуться переговори щодо вступу України до СОТ. Все це обумовило зниження уваги до України, тим більш що ЄС необхідно було підготуватись і прийняти 10 нових членів. Водночас європейські країни були занепокоєні результатами економічних реформ і демократичних процесів в Україні, що знайшло своє відображення в документах ЄС, в яких не йшлося навіть про статус України як кандидата в асоційовані члени Євросоюзу. Таким чином, Україні залишили другу після Росії роль. Логічно, що в цих умовах доцільною є подальша розбудова взаємовідносин з Російською Федерацією.

В цей же час до влади в Росії приходить нове керівництво і розпочинає активну послідовну і прагматичну зовнішню політику відносно України, де Україна розглядається як сфера переважних геостратегічних інтересів Російської Федерації. Крім зазначеного, українська політична еліта почала відходити від «неоімперських» поглядів на Росію і стала розуміти, що основна загроза стабільності України йде не від Росії, а з кризи внутрішньої ситуації.

Неможливо не відмітити ще один фактор зближення України і Росії – вибори. В період 2000–2007 років відбуваються три важливі виборчі кампанії – вибори до Верховної Ради України в 2002 і в 2006 році та президентські вибори України в 2004 році. Можна сказати, що результати виборів народних депутатів 2002 року багато в чому визначили політичний курс України. Так, партії та кандидати в депутати, які підтримували російський вектор зовнішньої політики, отримали майже повну підтримку східних, центральних та південних регіонів України і створили більшість у Парламенті. Водночас партії та кандидати в депутати, які виступали за європейську інтеграцію та відмову від стратегічного партнерства з Росією, набравши найбільшу кількість голосів (за підтримки західних та північних регіонів): «Блок В. Ющенка «Наша Україна» – 70 мандатів, «БЮТ» – 22 мандати, не змогли подолати проросійські настрої Верховної Ради[1].

На думку автора, саме результати виборів та байдужість Європи спонукали Україну до проведення переговорів з Росією щодо наповнення реальним змістом двосторонніх відносин з метою досягнення національних інтересів на світовому просторі. Результати таких переговорів не змусили довго чекати: Росія допомогла Україні вирішити продовольчу кризу, пов'язану з нестачею зерна, у середині 2003 року; 2003 рік був оголошений роком Росії в Україні; відбулися візити голів держав один до одного тощо. Але найголовнішим результатом була заява президентів про створення ЄЕП 23 лютого 2003 року, що майже вивела з ладу європейські сили в Україні[2].

Президентські вибори 2004 року характеризуються високим ступенем конфліктності, неоднозначними політичними заявами, розгубленістю українського народу. В таких складних умовах український народ зробив свій вибір на користь європейських цінностей. Як наслідок Україна опинилась в стані очікування відкриття європейського коридору. З політичних трибун лунали переконливі заяви про вступ України до СОТ вже у 2005 році, а членом Євросоюзу країна стане у 2008 році, максимум у 2010 році. Помилки нового уряду країни, нові кризи економіки, розкол українського суспільства на Схід і Захід не тільки не відкрили, а й ще більше закрили доступ

1За даними Центральної виборчої комісії України. <www.cvk.gov.ua>.

2 Заява президентів республіки Білорусь, республіки Казахстан, Російської Федерації і України (2003). *Урядовий кур'єр, 37.*

Україні до європейського ринку.

Наприкінці 2005 року знову на політичній арені постає питання ЄЕП і українсько-російських відносин взагалі. В Україні відбуваються вибори. Деякі науковці і політики вважають, що ЄЕП є безперспективним, що Україна не витримає такої багатовекторності, що про розвиток ЄЕП необхідно раз і назавжди забути, а будувати відносини з Російською Федерацією слід виключно на двосторонній основі. Але автор даного дослідження не може погодитись з таким тлумаченням проблеми ЄЕП. В умовах, які склались на той момент в Україні та в її зовнішніх відносинах, відкидати інтеграцію з Росією було неможливо, тому що тільки за допомогою активної співпраці з Росією Україна б змогла досягти певних економічних успіхів, необхідних для рівноправного членства в ЄС.

Щодо підтримки ЄЕП населенням України, то тут можна навести такі дані Інститут соціології НАН України – у 2005 р. 54% населення схвалили ідею союзу України з Росією та Білорусією, водночас 47% населення підтримало вступ до Європейського Союзу, що говорить про розгляд двох альтернативних варіантів[1]. Необхідно відмітити і регіональні відмінності в уподобаннях українців (табл. 2). Як видно з таблиці, спостерігаються значні розбіжності у ставленні до інтеграційних об'єднань у різних регіонах – від 84% підтримки в АР Крим до 12% у західних регіонах.

Таблиця 2

Підтримка різних інтеграційних об'єднань населенням України в розрізі регіонів (2004 – 2005 рр.)[2]

Варіанти	Термін опитування	АР Крим	Південь	Схід	Центр	Північ	м. Київ	Захід
Входження в ЄЕП	Лютий 2004	58	30	33	23	25	15	10
	Грудень 2005	84	62	61	44	39	17	12
Входження в ЄС	Лютий 2004	7	20	16	25	22	33	53
	Грудень 2005	1	17	10	20	27	24	55
Ні ЄЕП, ні ЄС	Лютий 2004	1	5	6	6	9	25	8
	Грудень 2005	1	7	9	12	9	21	9
Не визначились	Лютий 2004	13	12	23	23	22	15	18
	Грудень 2005	6	3	10	11	13	13	11

Таку ситуацію пояснюють історично зформовані культурно-ціннісні та політичні орієнтири регіонів, які оцінюють ситуацію відносно можливих загроз: для заходу – це Росія, для сходу та півдня – це НАТО та ЄС. Так, у 2006 році існування загрози від Російською Федерації в цілому по Україні допускали лише 18,2%, а у 2009 р. даний показник вже виріс до 21,4%. При цьому, вірогідність загрози з боку Росії населення м. Львів оцінило у 38,5%, а м. Донецька у 5,2%. Цікавими є дані соціологічних опитувань Центру Разумкова, щодо підтримки українсько-російських відносин різними політичними діячами у 2006 р.: найбільший позитивний вплив мав саме В.Янукович – 58,2% та П.Симоненко – 33,9%; найбільший негативний вплив мав В.Ющенко – 41,3% та Ю.Тимошенко – 39,9%[3].

Українське суспільство в даному аспекті можна охарактеризувати словами І. Рожкової «роздробленість суспільної свідомості, відсутність стійкої згоди щодо вибору кращого шляху…»[4].

На нашу думку, реалізації проекту ЄЕП завадило декілька факторів:

- геополітична невизначеність українського суспільства на чолі з політичною та громадською елітами;
- втрата стратегічної ланки управління Україною і фактично передавання цих функцій Російській Федерації;
- внутрішня політична боротьба, яка триває постійно – «від виборів до виборів» - та намагання

1 Паніна, Н.В. (2005). *Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг*. Київ: ТОВ «Видавництво Софія».

2 Балакірєва, О.М., Бабак, О.В., Дмитрук, Д.А., Левін, Р.Я. (2006). Проблеми інтеграції в Єдиний економічний простір: погляд населення і лідерів формування громадської думки. *Економічне прогнозування, 15,* 18.

3 Соціологічні опитування. *Офіційний сайт Центру Разумкова.* <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

4 Рожкова, И. (2006). Время жонглеров иллюзиями. *День, 23.*

політичної еліти напрацьовувати електорат, а не реальні реформи.

Питання зовнішніх відносин (політичних, економічних, соціальних) завжди гостро стояло у пострадянській Україні. Необхідно відмітити, що багато українських політиків і науковців розуміли, що існують всі об'єктивні підстави для поглиблення взаємовідносин з Російською Федерацією. Навіть після обрання Президентом України В. Ющенка, який відкрито виступав і підтримував європейський напрямок зовнішньої політики України, російський вектор залишався пріоритетним. За словами В.Ющенка, стратегічне партнерство з Російською Федерацією є життєво необхідним для України, а участь в ЄЕП може врегулювати багато двосторонніх проблем, які існують між країнами. Водночас Президент України (В.Ющенко) зазначав, що члени інтеграційного об'єднання «Єдиний економічний простір» повинні діяти виключно на рівноправних і взаємовигідних умовах, що треба зробити все можливе для збереження національних інтересів і пріоритетів всіх країн-учасниць ЄЕП.

Помаранчева революція 2004 року викрила всі внутрішні проблеми України – від корупції у владі до розколотості суспільства. Період 2005 – 2008 рр. характеризується значним погіршенням українсько-російських взаємовідносин, що відобразилось на економіці та суспільно-політичних настроях. «Газові війни», заборона ввезення до Росії деяких продуктів харчування, питання Чорноморського флоту остаточно скасували можливість інтеграційної взаємодії України з Росією в умах громадян. Разом з тим, прем'єр-міністр, а потім і новий Президент України В.Янукович за безпосереднього впливу російського політикуму намагався реанімувати ідею братських народів та проекту ЄЕП у новому форматі – Митний союз. У 2009 р. очікування населення України від Митного союзу значно підвищились і не тільки в геополітичному сенсі: за покращення відносин з країнами-членами та за розвиток торговельно-економічних відносин в рамках даного союзу висловились 71,8% опитаних[1]. Можна сказати, що знов фактор Президентських виборів (2010 р.) зіграв на користь одного з кандидатів і підтвердив нашу тезу про електоральну політику владних діячів країни. Протягом наступних п'яти років 2010 – 2014 рр. нічого зроблено у розбудові дійсно економічного співробітництва між Україною та Росією не було, а політика, яку вели лише надалі розколювала суспільство.

Недивлячись на значну підтримку з боку східних та південних регіонів, відмова від асоціації з Європейським союзом у листопаді 2013 р. стала каталізатором подальших катастрофічних змін у геополітичному вимірі держави. Різнонаправлені погляди українців вилилися у масові протистояння та за відповідної інформаційної політики Росії у воєнний конфлікт на сході держави. І лише перед обличчям військової загрози спостерігається нарешті об'єднання різних регіонів України в єдину країну, а підтримка відносин з Росією впала з 52,5% у 2009 р. до 16,6% у 2014 р.[2] Так, за словами Андрія Биченко, директора соціологічної служби Центру Разумкова: «Раніше ми бачили проблему розколу, але тепер не можна говорити про розподіл на дві частини: Центр та Захід і Південь та Схід, яскравого розподілу вже немає. Є вся Україна і частина Донбасу. Саме частина, бо Донбас теж різний»[3].

Розгляд прикладу Єдиного економічного простору як можливого інтеграційного об'єднання країн СНД на чолі з Росією та за участі України, Білорусії, Казахстану показав домінування політичних факторів у відносинах. Формування геополітичних поглядів українців відбувається в умовах відсутності єдиної державної політики, стратегія різновекторності та історичні традиції призвели до розколотості українського суспільства. За роки незалежності жодним владним політичним діячем не було запропоновано засад геополітичного самовизначення українців, наслідки чого ми спостерігаємо протягом 2014 – 2015 рр. на сході держави. Продовження «гри» на електорат тільки погіршуватиме ситуацію і сприятиме наростанню незадоволеності у різних регіонах.

1 Соціологічні опитування. *Офіційний сайт Центру Разумкова.* <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

2 Соціологічні опитування. *Офіційний сайт Центру Разумкова.* <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

3 Розколу між заходом і сходом України вже не існує, громадська думка суттєво відрізняється лише на Донбасі – соціологи. *Аналітичний сайт Media Sapiens.* <http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/government/rozkolu_mizh_zakhodom_i_skhodom_ukraini_vzhe_ne_isnue_gromadska_dumka_suttevo_vidriznyaetsya_lishe_na_donbasi_sotsiologi/> (2014, серпень, 31).

References

1. Balakirieva, O.M., Babak, O.V., Dmitruk, D.A., Levin, R.JA. (2006). Problemi integracii v IEdinij ekonomichnij prostir: pogljad naselennja i lideriv formuvannja gromads'koi dumki. *Ekonomichne prognozuvannja, 15,* 18.
2. Panina, N.V. (2005). *Ukrains'ke suspil'stvo 1994 – 2005: sociologichnij monitoring.* Kiiv: TOV «Vidavnictvo Sofija».
3. Rozhkova, I. (2006). Vremja zhonglerov illjuzijami. *Den', 23.*
4. Rozkolu mizh zakhodom i skhodom Ukraini vzhe ne isnuie, gromads'ka dumka suttievo vidriznjaiet'sja lishe na Donbasi – sociologi. *Analitichnij sajt Media Sapiens.* <http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/government/rozkolu_mizh_zakhodom_i_skhodom_ukraini_vzhe_ne_isnue_gromadska_dumka_suttevo_vidriznyaetsya_lishe_na_donbasi_sotsiologi/> (2014, traven', 31).
5. Sociologichni opituvannja. *Oficijnij sajt Centru Razumkova*. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.
6. Za danimi Central'noi viborchoi komisii Ukraini. <www.cvk.gov.ua>.
7. Za danimi IEvropejs'kogo banku rekonstrukcii ta rozvitku. <www.ebrd.org>.
8. Zajava prezidentiv respubliki Bilorus', respubliki Kazakhstan, Rosijs'koi Federacii i Ukraini (2003). *Urjadovij kur'ier, 37.*

Олена Осельська, к. політ. н.
Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара

ГЕОПОЛІТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ

Olena Oselska, PhD in political science
Dnipropetrivsk National University named after O.Gonchar, Ukraine

GEOPOLITICAL MODELING AS A BASIS OF THE STATE GEOSTRATEGY DEVELOPMENT

This article describes basic principles and features of geopolitical modeling as one of the most effective methods for knowledge of geopolitical phenomena and processes. The author argues that this method is now claimed by life and situation in science itself and in the present context may become an adequate penetration into complex systems and geopolitical processes that differ with multivariate combinations in terms of increasing instability and turbulence in international relations. Geopolitical modeling enables more pragmatically assess the specificity of both international relations and narrowly regional problems. Based on the analysis of geopolitical world models is possible to predict general trends within the system of international relations and to form an idea about global geopolitical threats and about specific threats to national interests. It is shown that in addition to important epistemological values such models serve as a basis for formation of state geostrategy aimed to ensure conditions for implementation of its national interests.

Key words: geopolitical modeling, cognitive maps, state geostrategy, interstate integration, geopolitical analysis.

Складності геополітичного аналізу нового глобального простору пов'язані не тільки з тим, що більшість сучасних адептів геополітичного погляду на світ мислять абстрактними, «позачасовими», метафізичними категоріями, а новий порядок вимагає вельми конкретного експертного знання. Геополітика традиційно займалася і займається відносинами «суперництва – конкуренції» (Макиндер) або «домінування – підпорядкування» (Хаусхофер). А новий порядок денний світової політики передбачає акцент на співпрацю «відповідальних гравців» світової політики.

Питання про те, кого слід віднести до «відповідальних гравців», поки залишається відкритим. Але здатність міжнародної спільноти впоратися з новим порядком денним безпосередньо залежить від ступеня загальної зацікавленості цих гравців у взаємодії з метою запобігання некерованості, нестабільності й хаосу у світовій політиці. Звичайно, суперництво (конкуренція) в осяжному майбутньому збережеться і між «відповідальними гравцями», але саме рівень і якість міжнародного співробітництва визначать стабільність світового порядку майбутнього.

Не можна не помітити, що в рамках сучасної геополітичної парадигми питання міжнародного співробітництва розроблені вкрай слабо: співпраця між «великими просторами» найчастіше розглядається лише як форма обмеження їх суперництва або взагалі ігнорується. Хоча «класична геополітика» кінця XIX – початку XX ст. намагалася займатися питаннями позитивної взаємодії «великих просторів»; у всякому разі це стосується французької геополітичної школи (Поль Відаль де ла Блаш) і росіян геополітико-євразійців (Петро Савицький, Микита Трубецькой та ін.). На жаль, цей напрям у геополітиці не отримав серйозного розвитку після Другої світової війни ні в Європі, ані у США.

У цьому й полягає головна складність спроб конвертувати геополітичні концепти в практичні зовнішньополітичні рекомендації. Сучасна геополітика дуже часто набуває форми тенденційної політичної публіцистики: у Росії її адепти займаються викриттям безперервних підступів Заходу, на Заході їх колеги стараються в демонізації Росії, Китаю або ісламського світу. Рекомендації чиновникам і політикам, якщо вони взагалі присутні, зводяться головним чином до закликів більш жорстко, рішуче і послідовно протистояти одвічним геополітичним противникам, бо іншого не дано. Навряд чи подібні поради можуть бути особливо корисними в пошуку рішень конкретних

проблем міжнародної безпеки.

Виходячи з усього вищесказаного, метою даної статті є аналіз можливості застосування методу геополітичного моделювання як підґрунтя для розробки геостратегії держави.

Сформульована мета передбачає виконання таких завдань:

1. розкрити зміст поняття «модель» та дослідити можливості застосування принципу моделювання для аналізу геополітичних ситуацій і процесів;
2. сформулювати базові принципи геополітичного моделювання;
3. розкрити потенціал застосування когнітивного моделювання, або моделювання за допомогою когнітивних карт, для дослідження складних, малоструктурованих об'єктів, якими є більшість геополітичних процесів і ситуацій;
4. дослідити можливості геополітичного моделювання щодо розкриття не тільки існуючого співвідношення сил між різними елементами геополітичної структури світу, але й пояснення ключових причин та напрямів експансії держав у контексті глобальної геостратегії;
5. проаналізувати проблеми та перспективи застосування геополітичного моделювання для створення прогнозів основних тенденцій розвитку системи міждержавних відносин та формування уявлення про глобальні, регіональні та локальні геополітичні загрози;
6. визначити сильні сторони та недоліки основних геополітичних моделей, запропонованих у рамках різних напрямів геополітичного моделювання.

Основна проблема, з якою стикається геополітичний аналіз при вивченні будь-якої геополітичної ситуації, - це побудова її динамічної моделі, яка б адекватно описувала притаманні їй головні властивості та ознаки. Геополітичний простір формується на базі географічного підпростору (місце), але, як правило, воно є більш деформованим у порівнянні з географічним підпростором, будучи, по суті, анаморфованим, перетвореним. На певний політико-, соціально-, економіко-географічний «субстрат», або базу даних, накладаються різнорідні, іноді суперечливі політико-географічні або геополітичні уявлення місцевого населення, політичних і державних діячів. При цьому виникає складний конгломерат, система політико-географічних образів, що реагує на будь-які зовнішні впливи змінами своєї конфігурації та структури.

У цих умовах механізм виникнення, формування та розвитку геополітичних ситуацій можна уявити як процес стиснення (компресії) або розрідження (декомпресії) різних геополітичних підпросторів, що знаходять при цьому свій «рельєф». «Рельєфність» можна розглядати як іманентну якість своєрідного геополітичного підпростору. Однак вона здатна значно змінювати свої обриси в залежності від часу і місця.

Скласти повне уявлення про геополітичний простір неможливо без розуміння його меж, а також меж підпросторів, його складових. У цьому зв'язку слід звернутися до термінології директора Європейської геополітичної обсерваторії Мішеля Фуше[1], котрий уважав кордони головним елементом геополітики. Він зазначав, що кордони існують не тільки між державами, але й усередині них. У даному контексті принципово важливий такий момент: у геополітиці найчастіше межа вживається у двох сенсах - frontier і front. І хоча нерідко в західній літературі вони фігурують як синоніми, для геополітичного аналізу вони мають принципову відмінність.

Кордони геополітичного простору це межі поширення того чи іншого простору на певній території. Межі бувають двох видів.

1. Front – більш або менш чітко окреслена лінія між двома і більше територіями, що відокремлює «наше» від «чужого». Це елементарні просторові структури, що мають лінійну форму. Наприклад, кордон по вододілу, лінії гірських вершин, навіть державний політичний кордон.
2. Frontier - символічний або уявлений поділ простору, який припускає наявність прикордонної зони без чіткої лінії розділення. Наприклад, етнічні чи культурні кордони.

Кордон у розумінні front у чистому вигляді може бути застосовано тільки до географічного підпростору. У всіх інших випадках (етнічний, релігійний, економічний та інші підпростори) доведеться мати справу з межею - frontier.

Вплив складових елементів іконографії може бути неоднорідним у суспільстві, члени якого щиро визнають себе громадянами однієї держави. Відповідно в цих елементів повинні бути свої межі впливу, для яких можуть бути визначені чіткі лінійні кордону в розумінні front або, навпаки, сильно розмиті межі в розумінні frontier, тобто розмита прикордонна зона. Всю цю систему можна

[1] Fouchet, M. (2001). *Geopolitiques hier et aujourd hui: Entretien avec Michel Fouchet*. Paris: Etudes.

уявити у вигляді живого організму, для якого немає нічого абсолютно постійного. Процеси циркуляції змінюють його вигляд і визначають логіку руху.

За допомогою запропонованих термінів: «геополітичні простір» і «підпростір», «іконографія», «циркуляція», «геополітична ситуація» кордони в розумінні front і frontier можна описати багато явищ, що відбуваються в тому чи іншому суспільстві, яке розташовується на певній території. Ключовим поняттям залишається уявлення про геополітичний просторі, який «оживляється» людьми, що в ньому проживають. Вони формують суспільства, що живуть за певними правилами, зміст яких наповнюється «духовним комплексом», або іконографією. Очевидно, що методологія, методи і прийоми моделювання регіонального геополітичного простору, запропоновані французькою геополітичною школою, можуть служити досить корисним для виділення та аналізу основних контурів і характеристик геополітичних просторів як окремих країн, так і міждержавних угрупувань та регіональних інтеграційних об’єднань, їх місця і ролі в процесах, що розгортаються на локальному, регіональному та глобальному рівнях

Велике значення для геополітичного моделювання має когнітивне моделювання (або моделювання за допомогою когнітивних карт). Воно призначено для моделювання складних, малоструктурованих об'єктів, якими є більшість геополітичних процесів і ситуацій.

В основі даного методу лежить когнітивний підхід, що почав бурхливо розвиватися з 1960-х років XX століття. Сам термін появився дещо раніше – 1948 р., після виходу друком відомої праці американського психолога Е. Толмена «Когнітивні карти в щурів і людини»[1]. Розглядаючи поведінку пацюків у лабіринті, Толмен дійшов висновку, що з плином часу в них формується особлива «когнітивна карта» лабіринту - структуроване уявлення про навколишнє оточення. Саме ця карта визначає реакції тварини.

Ю. М. Плотинський когнітивним підходом називає «вирішення традиційних для даної науки проблем методами, що враховують когнітивні аспекти, в які включаються процеси сприйняття, мислення, пізнання, пояснення і розуміння. Когнітивний підхід у будь-якій предметній сфері акцентує увагу на "знаннях", вірніше, на процесах їх подання, зберігання, обробки, інтерпретації та виробництві нових знань»[2].

Наприклад, існує думка, що ізоляціоністська політика щодо Росії з боку США і НАТО сприятиме зростанню патріотичних настроїв у країні. Під тиском цих настроїв керівництво Росії буде змушено збільшити витрати на армію і військово-промисловий комплекс, що у свою чергу підштовхне США до подальшої активізації політики ізоляції. Цю сукупність уявлень можна візуалізувати за допомогою найпростішої когнітивної карти з трьома вершинами і трьома дугами. Три наявні вершини замкнуті в підсилюючий контур.

Такий підхід відкриває можливість геополітичного моделювання сучасного світу. На основі аналізу геополітичних моделей світу дослідники прогнозують основні тенденції розвитку системи міждержавних відносин, виявляють головні конфронтаційні вузли в ній і формують уявлення як про глобальні геополітичні загрози, так і про конкретні загрози національним інтересам держав, породжуваних певними геополітичними процесами.

Сутність геополітичного моделювання полягає у структурному і генетично функціональному поданні світового простору, а також в описі фундаментальних характеристик структури світу і параметрів функціональності елементів даної структури. Британський вчений Х. Маккіндер[3] створив одну з класичних геополітичних моделей світу. Він виділив в ній два головні елементи, складові структурної організації світу: континентальна й океанічна півкулі. Ця бінарна структура світу в основі своїй носить конфронтаційний характер, відбиваючи початкову, глибинну геополітичну дихотомію суші й моря. Використовуючи дану модель, Маккіндер не тільки обґрунтовував необхідні напрями британської геостратегії, пояснював динаміку міждержавних відносин у цілому, а й висловлював прогностичні ідеї про майбутній стан світу.

Таким чином, геополітичні моделі дозволяють побачити не тільки існуюче співвідношення сил між різними елементами геополітичної структури світу, але й пояснити ключові причини та напрями експансії держав в контексті глобальної геостратегії.

У сучасних умовах завдання геополітичного моделювання вирішується на фундаменті базових

[1] Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, *vol. 55, 4,* 194-208.

[2] Плотинский, Ю.М. (2001). *Модели социальных процессов*: учебное пособие для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос.

[3] Mackinder, H.J. (1905). *Geography and History*. The Times, 9 February.

принципів і підходів, розроблених у рамках класичної геополітики. Ці підходи в багатьох аспектах виявляють в основі своїй єдині принципи і певну спадкоємність. Проте їх все ж можна розділити на кілька напрямів. Так, наприклад, лектор Школи додаткових досліджень Бірмінгемського університету, фахівець у галузі політичної географії та геополітики Дж. Паркер[1] виділяє шість таких основних напрямів. Такими, на його думку, є:

- Бінарістський напрям, в основі якого лежить принцип поділу світу між двома полюсами сили. Історично ці центри сили можуть мінятися, стан же конфлікту і конфронтації залишається практично постійним. Найяскравішим представником бінарізму є Х. Маккіндер[2], який постулює історичну дихотомію сил моря і суші.
- Маргіналістський напрям, що ґрунтується на ідеї, відповідно до якої справжній центр світової сили знаходиться на краю гігантської дуги, що огинає територію Євразії (Н. Спайкмен[3]). В основі більшості світових конфліктів лежить прагнення периферійних держав контролювати всю дугу (або її частину) з її величезним населенням і ресурсами, а також центральним геостратегічним становищем.
- Тринаристський напрям, який базується на положенні, що світовий геополітичний простір розділено між трьома головними центрами сили. Прикладом тринаристської моделі є розроблена на початку XX ст. ідея Серединної Європи, яка проголошувалася як новий центр сили, крім морської і континентальної сфер, здатний запобігти їх можливому двоїстому пануванню над світом.
- Зональний напрям, який виходить з того, що природні центри світової сили розташовуються в помірних і субтропічних поясах Північної півкулі. Таким чином, уважається, що клімат є вирішальним фактором у приреченні світових геополітичних структур.
- Нейтралістський напрям - ґрунтується на ідеї «центр – периферія» (І. Валлерстайн[4], Дж. Модельські[5]). Центр - це світове політико-економічне ядро, що складається з розвинених західних країн. Центр експлуатує периферію і панує над нею. Периферія - це відсталі країни так званого третього світу. Існує також напівпериферія (країни, що розвиваються, у Східній Європі, держави геополітичного простору колишнього Радянського Союзу, Середземномор'я, Близького Сходу). Панівні позиції Заходу підтримуються контролем над інтернаціональним капіталом, технологічною перевагою і силовою соціально-економічною структурою (ця структура представлена транснаціональними корпораціями), що забезпечує збереження впливу.
- Плюралістський напрям, що виходить із заперечення існування природної монополії на силу в будь-якого регіону світу. Базується на твердженні про те, що історично центри світової сили зміщуються з одного місця в інше таким чином, щоб периферія поточного століття ставала ядром наступного століття.

Дані напрями не можна розглядати як систему застиглих принципів. Вони змінюються, доповнюються новими принципами. Більш того, вони не взаємовиключають один одного. Дж. Паркер[6] розглядає зазначені напрями як приватні й лише частково вірні пояснення, придатні для певних часових періодів. Проте в цих напрямах реалізуються і загальні принципи геополітичного аналізу, про які було сказано раніше. Через це вони виступають як певна методологічна основа геополітичного моделювання взагалі.

Сучасне геополітичне моделювання в основному базується на дуже поширеному переконанні, згідно з яким на геополітичній арені, яка зазнає глибокої трансформації, дедалі більш виразно проглядається боротьба двох моделей, що взаємовиключають одна одну: монополярного атлантизму і багатополярної моделі.

Монополярна модель відображає прагнення США до домінування у світі. Найбільш яскраво ідеологію цієї моделі виразив американський політолог З. Бжезинський. Він виходить з того, що у

[1] Паркер, Дж. (1993). Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада. *Международный журнал социальных наук, 3.*

[2] Mackinder, H.J. (1905). *Geography and History*. The Times, 9 February.

[3] Spykman, N.J. (1944). *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace.

[4] Wallerstein, I. (1991). *Geopolitics and Geoculture: essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.

[5] Modelsky, G. (1987). *Long Cycles in World Politics Seattle*. London.

[6] Паркер, Дж. (1993). Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада. *Международный журнал социальных наук, 3,* 22.

світі є «єдина супердержава, як така виступають США, уособлюючи єдиний реальний центр сили. Америка, - як уважає З. Бжезинський, - займає домінуюче становище в чотирьох сферах світової влади, що мають вирішальне значення: у військовій сфері, у сфері економіки, у технологічній галузі й у галузі культури»[1]. Саме поєднання всіх цих чотирьох чинників, на його думку, робить Америку єдиною світовою наддержавою в повному розумінні цього слова.

Багатополярна геополітична модель спирається на реалії, що дозволяють помітити появу на геополітичній арені цілої низки держав і регіонів, які поки що відстають за рівнем могутності від США, але, безсумнівно, вже є центрами сили. Враховуючи динаміку їх розвитку, можна припустити, що через 10–20 років США будуть змушені визнати ці центри сили і сам факт становлення багатополярної геополітичної моделі світу. Серед таких центрів сили дослідники називають Європейський союз, інтеграція в рамках якого зроблена західноєвропейськими державами з метою забезпечення для себе можливостей протистояти викликам глобалізації. Як центри сили вже сьогодні розглядаються Китай, Індія, «нові індустріальні країни» (Таїланд, Малайзія, Сінгапур), Росія та інші держави і регіони.

Останнім часом у російській дослідницькій літературі вельми активно пропагується ідея відродження геополітичної моделі біполярного світу, в якій атлантичному світу на чолі із США протистоїть євразійський світ на чолі з Росією, яка, будучи ядром Євразії, «географічною віссю історії», повинна стати ядром другого полюсу. Формуючи другий полюс сили, Росія, на думку прихильників біполярної геополітичної моделі, повинна спиратися на військові альянси з Іраком, Іраном, Сирією, Лівією, по можливості з Китаєм та Індією, а також з православними Сербією, Болгарією, Грецією та Македонією.

Ідеологи цієї моделі намагаються реанімувати панслов'янські ідеї і з'єднати їх з фундаменталістськими - мусульманським екстремізмом, припускаючи глобальне верховенство мусульманської цивілізації. Утопічність зазначеної моделі полягає в тому, що в сучасному світі неможливо створити глобальний полюс сили під прапором якої-небудь цивілізації. Конструктивний розвиток світового цивілізаційного процесу можливий лише шляхом співробітництва і партнерства.

Найбільш поширеними в сучасних умовах є багатополярні геополітичні моделі. Основними серед них є: модель шестиполюсного світу, модель цивілізаційного протистояння, модель західної цивілізації, яка протистоїть решті світу.

Модель шестиполюсного світу найбільш яскраво проілюстрував відомий американський політичний діяч і дослідник Г. Кіссінджер. Він уважає, що новою характеристикою несформованого світового порядку є те, що Америка більше не може ні відгородитися від світу, ані панувати в ньому. Світовий порядок XXI ст., на думку Г. Кіссінджера, визначатиметься тим, що «його складовою частиною стануть, щонайменше, США, Європа, Китай, Японія, Росія і, можливо, Індія, а також безліч середніх і малих країн»[2].

Відзначаючи особливості нового світового порядку, Г. Кіссінджер підкреслює, що «жодна з провідних країн, яким належить формувати такий порядок, не має ні найменшого досвіду існування в рамках багатодержавної системи, що народжується. Ніколи раніше світовий порядок не створювався на базі настільки різноманітних уявлень, у настільки глобальному масштабі. Ніколи раніше не існувало порядку, який має поєднувати в собі атрибути історичних систем рівноваги сил із загальносвітовим демократичним мисленням, а також сучасною технологією, яка стрімко розвивається»[3].

Автором моделі цивілізаційного протистояння є американський учений С. Хантінгтон. Він уважає, що «система міжнародних відносин у процесі еволюції зазнала низки етапів, які характеризуються послідовною зміною конфліктів між володарями, між націями, між ідеологіями. У сучасних умовах, - на думку С. Хантінгтона, - настає новий етап - протистояння цивілізацій»[4].

Основними елементами моделі цивілізаційного протистояння С. Хантінгтон розглядає цивілізації: західну, православну, ісламську, конфуціанську (китайську), індуїстську, японську (тихоокеанську), латиноамериканську. Як можливу С. Хантінгтон виділяє також африканську цивілізацію. «Цивілізаційні відмінності, - на думку С. Хантінгтона, - більшою мірою консервативні

[1] Бжезинский, 36. (2010). *Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство*. Москва: Международные отношения.

[2] Киссинджер, Г. (2002). *Нужна ли Америке внешняя политика*. Москва: Ладомир, 274.

[3] Киссинджер, Г. (2002). *Нужна ли Америке внешняя политика*. Москва: Ладомир, 296.

[4] Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва: ООО «Издательство АСТ», 246.

й менш здатні до змін, ніж відмінності економічні чи політичні. Тому стикання цивілізацій домінуватиме у світовій політиці»[1].

Модель західної цивілізації, яка протистоїть решті світу (The West and The Rest), є новим вираженням загального принципу дуалізму таласократії і телурократії, який залишається головною геополітичною схемою і для XXI ст.

Враховуючи той факт, що геополітичний аналіз має справу з триваючими процесами, які часто змінюють свою спрямованість, і зусиллями політичних гравців, що на порівняно незмінних географічних «майданчиках» створюють часом складні комбінації, його важливим завданням стає підвищення операціональності, тобто вміння аналітика швидко і точно аналізувати конкретні ситуації, що складаються в даний момент часу, для потреб політичної практики і на цій основі прогнозувати подальший розвиток подій. Це актуалізує питання про використання в рамках аналізу геополітичних явищ і процесів на регіональному рівні арсеналу всіх трьох методик: опис, формалізація і квантифікація.

Для досвідченого аналітика можливості моделювання як свого роду інтегратора в наборі методологічних засобів системного аналізу очевидні. Без умовних конструкцій, що виступають як аналог об'єкта дослідження, стає дедалі важче враховувати всю гаму складових факторів геополітичного процесу, сформувати чітке уявлення про предмет і прогнозувати його розвиток. Соціально-політичні та міжнародні системи сьогодні настільки складні, володіють такою кількістю взаємозв'язків і петель зворотного зв'язку, що спрогнозувати їх розвиток на основі тільки інтуїції і досвіду стає дедалі важче.

Займатися моделюванням геополітичних явищ і процесів на регіональному/субрегіональному рівні можливо виходячи з трьох підходів до роботи - підходів, орієнтованих на різну ступінь складності. Відповідно до цього, роботу професійного аналітика, що здійснює геополітичний аналіз міждержавної інтеграції на регіональному рівні, можна уявити у вигляді трьох структурних рівнів дослідження. Їх можна охарактеризувати таким чином.

Перший рівень - базовий. На цьому рівні безроздільно домінує підхід, який умовно можна назвати описовим (або історико-описовим). Він пов'язаний із здійсненням переважно якісного аналізу міжнародних і регіональних геополітичних ситуацій. Якісний (змістовний) аналіз це сукупність аналітичних і синтетичних процедур, які мають за мету виявлення корінних властивостей, основних закономірностей і особливостей виникнення та функціонування досліджуваних об’єктів та явищ. Це дає змогу розкрити їх істинну внутрішню сутність і роль в об’єктивній реальності. Якісний аналіз завжди ґрунтується на певних теоретичних посилах. Зрозуміло, що такий аналіз може проводитися лише за наявності відповідної інформації, тобто відомостей про досліджувані об’єкти і явища дійсності. Так, наприклад, проводиться традиційний ситуаційний аналіз. Тому режим дослідної роботи на цьому рівні з поправкою на вивчення геополітичної проблематики можна назвати модифікацією ситуаційного аналізу.

Якщо використовувати особливий термін, то йдеться про просте геополітичне моделювання. У часовому відношенні просте геополітичне моделювання не обмежено, але воно не може і не повинно бути розраховано на тривалу перспективу, скажімо, на кілька років. Як правило, це ситуація, що триває відносно короткий проміжок часу (в межах декількох місяців, може бути, року, максимум півтора-два роки). Ситуаційний аналіз узагалі і просте геополітичне моделювання зокрема чимось схожі на «миттєвий аналіз» - максимально швидке, зазвичай протягом 24 годин, експертне реагування на найважливіші події міжнародного життя, які потрапляють у поле зору осіб, які приймають важливі політичні рішення. Але плутати його з першими все ж не слід. Головними інструментами проникнення в суть геополітичних процесів тут є досвід дослідника і його інтуїція, ступінь її глибини. Одночасно з цим упор робиться на звичайний, або розповідний, геополітичний дискурс. Тут також використовуються традиційні географічні карти, які допомагають дослідникам зорієнтуватися на конкретному «майданчику».

На другому рівні головує підхід, який можна назвати формалізованим. Це, звичайно, не означає, що якісний аналіз узагалі зникає з поля уваги дослідників. На даному рівні зростає ступінь точності аналізу, що проробляється. Справедливо зауважив з цього приводу Ю. В. Тихонравов: «Застосування кількісних методів зовсім не завжди підвищує значущість результатів, навпаки, "якісний" геополітичний аналіз у дусі французької школи може бути значно багатшим ідеями, ніж

[1] Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва: ООО «Издательство АСТ».

підсумки громіздких розрахунків»[1]. Говорячи про значущість «якісної» методології і відзначаючи нові можливості, які відкриваються для дослідників при використанні так званої гри проекціями, цей самий автор підкреслює і такий важливий момент: «Останнім часом з появою численних програм побудови анаморфованих зображень виник особливий напрям - геополітичне картування, мета якого - знайти адекватні шляхи відображення на мапі світового геополітичного простору»[2].

На другому рівні геополітичного моделювання головним все ж стає використання точних методів пізнання, які передбачають складання карт-схем, діаграм, таблиць, вибудовування певної архітектури («кристалічних граток») конкретних сегментів геополітичного простору. Останні при цьому як би пронизуються відповідними осями взаємодії конкретних акторів (осями двох типів: конфронтації/конфліктності або партнерства/союзництва), виявляють точки згущення такого роду взаємодій, але найголовніше, це дозволяє зрозуміти міжнародну систему або будь-яку з її підсистем як багатоярусну (коли взаємодії організовані за принципом піраміди) і багатосферну (коли вони розглядаються як система концентричних кіл з якимось ядром усередині). Якщо в цьому разі й можна говорити про картування, то, зрозуміло, про вельми умовне. Адже тут дослідник практично перестає працювати з територією як такою, його інтерес зміщується в бік вивчення конфігурації того чи іншого сегмента світового геополітичного простору і його (простору) смислової наповненості.

Це ситуація, коли, наприклад, територія держави, розглянута без внутрішніх географічних відмінностей, перетворюється на точку (різного розміру, згідно з вагою конкретного геополітичного актора на міжнародній арені та його становищем в загальносвітовій таксономії); коли кордони між державами перетворюються на лінії, що з'єднують ці точки; коли ставлення однієї держави до іншої держави чи іншого актора, що є, по суті, спрямованим контактом, перетворюється на вектор різної товщини (щільним або тонким геополітичним «променем») і різної наповненості (багатоканальним або моноканальним впливом); тощо. Така структура дозволяє систематизувати уявлення про досліджувані геополітичні явища чи процеси на регіональному рівні й насамперед систематизувати уявлення про причини зв'язків, які утворюють системи акторів, і вже на цій основі відстежувати розвиток того чи іншого геополітичного регіону/субрегіону, його коротко- або довгострокові тенденції.

Перехід на третій рівень пов'язується з висуненням на перший план підходу, який може бути названий квантифікаційним. Цей рівень, власне, виводить геополітичний аналіз на рівень точної науки. Це передбачає використання всього позитивного, що накопичено до теперішнього часу. І не тільки в плані формалізації, а й квантифікації геополітичних явищ і процесів. Адже відомо, що в геополітиці вже давно використовуються методи багатовимірної статистики, які допомагають аналітикам при проведенні міждержавних зіставлень, у різного роду спробах районування світу, в аналізі різноманітних і порівнянних відомостей по всіх країнах і регіонах, при визначенні показників потужності держав тощо. Ще одна порівняно нова сфера докладання кількісних методів - пошук закономірних співвідношень між потоками в просторі (насамперед потоками зовнішньої торгівлі) та формуванням міждержавних інтеграційних угрупувань, зовнішньополітичними і стратегічними проблемами. Хоча в цій галузі знання такі методологічні «новації» мають обмежені можливості для застосування. Інакше кажучи, йдеться про роботу з геополітичними моделями, вираженими символічно, тобто про варіант математичного моделювання.

На цій основі аналітик може програвати найрізноманітніші (з числа можливих) геополітичні ситуації, тобто вдаватися до імітаційного моделювання, без якого дуже важко працювати в режимі прогностики. Даний момент надзвичайно важливий, оскільки моделювання дозволяє (користуючись спеціальним способом компактної подачі інформації) не тільки відображати всю сукупність елементів і зв'язків гравців, залучених в ту чи іншу геополітичну ситуацію, а й «програвати» різні варіанти її результату, по можливості «зважуючи» їх ймовірність. Якщо ж до цього додаються методи формалізації і особливо квантифікації, то шанси на успіх у дослідника різко збільшуються. Вірно помітили І. Г. Тюлін і А. С. Кожемяков: «Такі системні моделі (йдеться про математичні методи) є перспективними засобами вирішення найбільш складних прогностичних завдань у галузі міжнародних відносин. Вони відкривають шлях до методів імітації, тобто процедур, за допомогою

[1] Тихонравов, Ю.В. (1998). *Геополитика.* Москва, 32.
[2] Тихонравов, Ю.В. (1998). *Геополитика*. Москва, 33.

яких людина оцінює результати рішення, змінює вхідні дані параметрів моделі, інакше кажучи, перебирає варіанти й альтернативи»[1].

Активне впровадження в практику досліджень геополітичних явищ і процесів такого роду методик/методів і, відповідно, форсована розробка методологічних підстав цієї роботи стає одним із шляхів підвищення наукоємності самої геополітичної науки, однією з тих реальних можливостей, які дозволять їй у найближчому майбутньому подолати тривалий процес оформлення в повноцінну наукову дисципліну. Запропоновані методики - це досить серйозний інструментарій для аналізу геополітичної динаміки, на якому б рівні світової системи він не проводився: субрегіональному, власне регіональному, макрорегіональному або просто ситуативному. Більш того, з низкою уточнень і специфікацій він може бути застосований і до аналізу внутрішньодержавних процесів, але лише в тому разі, якщо ми розглядаємо їх в аспекті так званої внутрішньої геополітики в дусі І. Лакоста.

Таким чином, необхідно відзначити, що вихідні принципи геополітичного аналізу дозволяють формувати різноманітні геополітичні моделі, що відображають ті чи інші аспекти загальної геополітичної ситуації у світі. Крім важливого гносеологічного значення, такі моделі виступають як основа формування геостратегії держави, спрямованої на забезпечення умов для реалізації її національних інтересів.

References

1. Bzhezinskiy, Zb. (2010). *Vyibor. Mirovoe gospodstvo ili globalnoe liderstvo*. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya.
2. Fouchet, M. (2001). *Geopolitiques hier et aujourdhui: Entretien avec Michel Fouchet*. Paris, Etudes.
3. Hantington, S. (2003). *Stolknovenie tsivilizatsiy*. Moskva. OOO «Izdatelstvo AST», 246.
4. Kissindzher, G. (2002). *Nuzhna li Amerike vneshnyaya politika*. Moskva: Ladomir.
5. Mackinder, H.J. (1905). *Geography and History*. The Times. 9 February.
6. Modelsky, G. (1987). *Long Cycles in World Politics*. Seattle, London.
7. Parker, Dzh. (1993). Preemstvennost i izmeneniya v geopoliticheskoy myisli Zapada. *Mezhdunarodnyiy zhurnal sotsialnyih nauk, 3,* 22.
8. Plotinskiy, Yu.M. (2001). *Modeli sotsialnyih protsessov*: Uchebnoe posobie dlya vyisshih uchebnyih zavedeniy. Izd. 2-e, pererab. i dop. Moskva: Logos, 96.
9. Spykman, N.J. (1944). *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace.
10. Tihonravov, Yu.V. (1998). *Geopolitika.* Moskva, 32.
11. Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review, vol. 55, 4,* 194-208.
12. Tyulin, I.G., Kozhemyakov, A.S. (1982). Nekotoryie voprosyi metodologii nauchnogo prognozirovaniya vneshney politiki i mezhdunarodnyih otnosheniy. *Analiticheskie metodyi v issledovanii mezhdunarodnyih otnosheniy: sbornik nauchnyih trudov*. Moskva, 20-21.
13. Wallerstein, I. (1991). *Geopolitics and Geoculture: essays on the Changing World-System.* Cambridge: Cambridge University Press.

[1] Тюлин, И.Г., Кожемяков, А.С. (1982). Некоторые вопросы методологии научного прогнозирования внешней политики и международных отношений. *Аналитические методы в исследовании международных отношений: сборник научных трудов*. Москва, 20-21.

Олеся Кобенко
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНЦЕПТ ЄВРАЗІЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Olesia Kobenko
Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

GEOPOLITICAL CONCEPT OF EURASIA AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS

This article analyzes the geopolitical concept of Eurasia in German, English, American and Russian schools of geopolitics. Starting with classics H. Mackinder, K. Haushofer, N. Spykman to modern research in all the geopolitical scenarios and models Eurasian continent is an important space located between the oceans. In the last decade, Eurasian continent is experiencing tectonic geopolitical shifts that are associated with the transformation of the existing system of international relations and changes in the geostrategic and geoeconomic structure of the global world. In a view of concentration of economic power, demographic resources, oil and gas reserves and military potential, Eurasia is a key area and because of this, it is a subject of political, economic and ideological confrontation.
Key words: the concept of Eurasia, geopolitics, geopolitical centers, geopolitical models, the space of Eurasia, eurasianism, neo-eurasianism.

Сучасний етап євразійської історії характеризується зміною балансу і розстановки регіональних сил на континенті, що супроводжується дефіцитом ресурсів і пов'язаним із цим новим геополітичним суперництвом, у тому числі й між центрами світових цивілізацій (західної, слов'яно-православної, ісламської, конфуціанської). Останніми десятиліттями континент Євразія зазнає тектонічних геополітичних зрушень, які пов'язані з трансформацією існуючої системи міжнародних відносин.

За своїм економічним і геополітичним потенціалом Євразія є ключовим континентом планети. У ньому проживає більшість (70–75 %) населення, а також зосереджена основна маса природних ресурсів. При всій його значущості слід визнати, що цей континент є одночасно і найбільш нестабільним. Близько 80 % конфліктів у світі відбувається саме на євразійських просторах.

З географічної точки зору, Євразія є простором, що включає і Європу і Азію та охоплює 54 мільйони квадратних кілометрів, де проживають 4,9 мільярда жителів нашої планети. Незважаючи на те що Євразія становить собою суперконтинент, який розтягнувся на два регіони, де Азія займає більшу частину, а Європа є меншою частиною суші, деякі фахівці стверджують, що Європа й Азія становлять собою два зовсім різні континенти, а факт наявності загальних наземних кордонів не є вирішальним. Вважається, що Уральські гори становлять природний кордон двох континентів.

Якщо географічно кордони Євразійського континенту окреслені досить чітко, то окреслити межі «Євразії» з геополітичної точки зору помітно складніше. Починаючи з класиків геополітики: Х. Маккіндера, К. Хаусхофера, Н. Спайкмена і до сучасних досліджень, у більшості геополітичних сценаріях і моделях найважливіша роль відводиться розташованій між океанами найбільшій світовій ділянці суші - Євразійському континенту.

З метою уточнення вихідних позицій і понять слід звернутися до короткого історичного аналізу концепту Євразії в західній і російській школах геополітики з переходом до російського неоєвразійства і його критикам.

Як відомо, базові принципи геополітики сформулювали географ Фрідріх Ратцель, засновник політичної географії, шведський політолог Рудольф Челлен, якому наука зобов'язана самим терміном «геополітика», англійський географ Хальфорд Маккіндер, перший, хто розробив глобальну геополітичну модель, німецький дослідник Карл Хаусхофер, з чиїм ім'ям була пов'язана вся німецька геополітика початку XX століття, представники американської геополітики Альфред

Мехен і Ніколас Спайкмен, чиї рекомендації і в теперішній час використовують політичні й державні діячі США.

Узагальнюючи висновки цих дослідників, відволікаючись від розбіжностей, пов'язаних з їхніми ідеологічними та політичними поглядами, можна виділити такі засадничі положення геополітики стосовно євразійського простору.

По-перше, в її основі лежить протиставлення двох типів цивілізацій, «світів», зумовлених своїм географічним положенням. З одного боку, морські, «таласократичні» цивілізації, пов'язані з острівним або береговим типом існування, мореплавством і торговим ладом. Прикладом подібного типу раніше були Карфаген і Афіни, нині – Велика Британія і США. З іншого боку, континентальний, сухопутний, «телурократичний» світ. Це землі, досить віддалені від морів і зручних для торгівлі берегових зон; внутрішні простори континентів, названі Маккіндером (слідом за географом Фергрівом) - Heartland (heart - серце + land - земля).

Між хартлендом та морськими цивілізаціями розташовані берегові зони - Rimland (Римленд) - термін Спайкмена.

По-друге, вже починаючи з Ф. Ратцеля, затверджується положення про те, що домінування у світовій політиці безпосередньо залежить від розташування держав, яке вони займають у певному регіоні світу. Ратцель уважав, що в майбутньому домінуючими стануть великі держави, що займають великий континентальний простір.

Маккіндер на початку XX століття чітко позначив той «осьовий регіон», який забезпечував домінування у світовій політиці та історії - це величезний внутрішній простір Євразії. Маккіндер стверджує, що «той, хто править Східною Європою, володіє Серцем землі, той, хто править Серцем землі, володіє Світовим Островом (Євразією), той, хто править Світовим Островом, володіє світом»[1]. Маккіндер уважав, що будь-яка континентальна держава, будь то Росія, Німеччина або Китай, що захопила панівне становище в «осьовому регіоні», може обійти з флангів морської світ. Звідси його практичні рекомендації: застереження проти російсько-німецького зближення і, навпаки, зміцнення англо-російської взаємодії.

Ідею «осьового регіону» у світовій політиці сприйняв і Карл Хаусхофер, який слідом за Ратцелем і Маккіндером уважав, що континентальна держава володіла фундаментальною перевагою перед морською державою. Він розглядав союз Німеччини та Росії як ядро євразійського союзу з більш широким трансконтинентальним блоком, що включає Китай і Японію[2].

Засновник американської школи геополітики Альфред Мехен у своїх оцінках, як і Маккіндер, виходив з тези про глибинні відмінності, закладені в основу розвитку морських і сухопутних держав, вказуючи на перевагу першої моделі над другою. Серед усіх країн Азії найбільшу увагу Мехен приділяє Китаю, в якому американський учений бачив великий потенціал, відзначаючи «величезну приховану силу китайського характеру». Мехен виділяє таку геополітичну особливість Китаю, як здатність впливу не тільки в Азії та Тихому океані, але і в Європі. Вчений розглядає Китай як майбутній ключовий об'єкт стратегії США, щодо якого необхідно проводити лінію з економічного залучення. Мехен акцентує увагу на необхідності не допустити зміни морської орієнтації розвитку Китаю на континентальну та посилення впливу на нього з боку іншої зовнішньої держави.

Інший американський геополітик, Н. Спайкмен, розвинув теорію А. Мехена, одночасно перебуваючи під впливом навчання Х. Маккіндера. Концепція Спайкмена підвела певну риску під геополітичними дискусіями початку-середини XX століття. Вона виділяється на тлі інших концепцій своєю системністю, спробою розглянути процеси, які відбуваються у світі, на підставі всебічного аналізу, що враховує цілий комплекс факторів і їх взаємозалежність.

Головним елементом усієї концепції Спайкмена стало поняття євразійського «Римленда» (або «маргінального напівмісяця», за Маккіндером). До складу названого геополітичного простору, розташованого між «Хартлендом» (як центральною частиною континенту) і водами, що омивають Євразію, Спайкмен включив Західну Європу, Близький і Середній Схід, Аравійський півострів, територію сучасного Афганістану, Пакистану, Індії, частини Китаю та Південно-Східної Азії, Корейський півострів і Далекий Схід. Поза цією зоною, безумовно, залишилися острівні держави, у тому числі Велика Британія і Японія. Саме контроль над цим поясом, на його думку, принесе

1 Mackinder, H.J. (1919). *Democratic Ideals and Reality.* London: Constable and Co, 194.

2 Хаусхофер, К. (2001). *Континентальный блок.* Москва: Мысль, 347.

остаточну перемогу в боротьбі континентальних і морських сил відповідно до закону планетарного дуалізму.

Незважаючи на той факт що Спайкмен розглядає «Римленд» як «буферний» простір, наділений функцією захищати себе як на суші, так і на морі, він відзначає його життєво важливе значення для світових процесів. Американський учений змінив формулу «панування над світом», що вивів його англійський колега Маккіндер. Згідно із Спайкменом, «хто контролює Римленд, той керує Євразією; хто керує Євразією, той контролює долю світу»[1].

Розвиваючи теорії протистояння морських і сухопутних держав, Спайкмен одночасно робить акцент на тому, що можливість будь-якого альянсу таких країн, як США, Велика Британія і Японія, може призвести до потенційної ймовірності об'єднання континентальних сил в особі Росії, Німеччини та Китаю.

Необхідно підкреслити, що світова політика XX століття (Перша і Друга світові війни, протистояння двох світових блоків-систем до розпаду СРСР, подальша боротьба за світовий вплив США) не тільки виходила з геополітичних доктрин Маккіндера, Хаусхофера, Спайкмена та ін., але й була їх фактичною апробацією і реалізацією.

Сучасні західні концепції так чи інакше продовжують визнавати особливу роль «хартленда» у світовій геополітичній реальності. У той самий час роль Євразії вони оцінюють лише як фактор або засіб досягнення світового впливу своєї країни або навіть її світового домінування.

Згідно з цим положенням, добре відомі праці американського геополітика З. Бжезінського, на думку якого Євразія повинна виконувати роль «пасивної шахової дошки»[2], де розставляються фігури і здійснюються ходи іншими великими політичними центрами.

Відповідно до іншої позиції, яку висловив американський політолог А. Страус, Євразія в системі світових відносин втрачає свою значимість, трансформуючись в периферійний регіон[3]. Подібний висновок є логічним для всіх прихильників глобалізму, відповідно до якого «центром світу» є найбільш економічно і демократично розвинені країни, до яких у першу чергу належать США, країни Західної Європи і Японія.

Першим російським геополітиком, який не тільки почав використовувати термін «геополітика», але і розробив геополітичну модель світу «зсередини» хартленда, був засновник та ідеолог євразійського руху Петро Савицький. Варто відзначити, що його концепція стала своєрідним продовженням і завершенням російської школи географічного детермінізму, яку представляли: географ Л. І. Мечников, котрий досліджував роль річок в історичному розвитку людини; історики Б. М. Чичерін, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, А. П. Щапов, І. Л. Солоневич, що досліджували роль природних і географічних чинників у бутті російської людини; географ П. П. Семенов-Тян-Шанський, який освітлював роль Росії в колонізаційному русі європейських народів.

Свою геополітичну концепцію П. Савицький базував на новій галузі знання - геософії та її центральній категорії «місцерозвиток», що він упровадив у праці «Географічний огляд Росії-Євразії». Геософія розумілась як аналіз синтезу історичних і географічних основ та їх ролі у виникненні, становленні та розвитку етносу. Саме «місцерозвиток» відіграє істотну роль у державному устрої, господарському укладі, традиціях, звичаях етносу, а в кінцевому підсумку і в його духовному образі, менталітеті, розумінні своєї історичної місії.

Місцем розвитку Росії є «серединна» частина Євро-Азіатського континенту, яка з одного боку межує з Європою, а з іншого - з Азією. Цю третю, внутрішню частину Євро-Азіатського континенту він називає Євразією, площа якої приблизно збігаються з територією імперської Росії, а потім СРСР.

Євразія, на думку П. Савицького, це «особливий географічний світ», який зумовив формування відповідної євразійської культури (цивілізації) як синтезу європейського та азіатського, слов'янського і туранського, західного і східного[4]. Всю історію Русі з давніх часів до сучасності євразійці розглядали під кутом боротьби «лісу» і «степу» (В. Г. Вернадський), як періоди змін «хвиль» європеїзації та азіатизації Росії, етапів їх асиміляції і гармонізації. Звідси і гетерогенна сутність, природа Росії-Євразії, яку вони назвали – «слов'яно-туранська».

1 Spykman, N. (1944). *The geography of the peace.* New York: Harcourt, Brace and Co.

2 Бжезинский, З.К. (1998). *Великая шахматная доска.* Москва: Международные отношения, 20.

3 Страус, А.Л. (1997). Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. Москва: *Полис, 2,* 3.

4 Савицкий, П. (1997). *Континент Евразия*. Москва: Аграф.

Таким чином, Євразія як третій, внутрішній, континент євро-азійського простору в російській концепції був виділений як самостійний геополітичний феномен.

Разом із тим російська євразійська геополітика так само, як і позначені західні концепції, виходить з визнання особливої ролі Євразії у світовій політиці та системі міжнародних відносин. Але її принциповою відмінністю є усвідомлення континентальної місії Євразії як «з'єднувача», «посередника» та «перекладача» в діалозі Заходу і Сходу.

Однак було б невірно сприймати дану геополітичну концепцію євразійців лише в утопічно-пацифістському сенсі. На цьому особливо наполягає сучасне російське неоєвразійство, представники якого, як і класики, вказують на те, що виконання ролі моста між Заходом і Сходом - це не суб'єктивно-волюнтаристське побажання Росії, а її доля, зумовлена самим її розташуванням. І від правильного та ефективного виконання цієї ролі залежить її існування, бо інакше Росія перетворить свій євразійський простір на «поле битв» між Заходом і Сходом (територію зіткнення атлантизму, з одного боку, і панісламізму, пантюркізму, панарабізму – з іншого). Відповідно, щоб не допустити подібної ситуації, необхідно не тільки обмежуватися «відповіддю» на ті чи інші глобальні політичні «виклики», а й активно виявляти свою позицію у світовій політиці та ініціювати свої регіональні проекти.

Як такий євразійський «виклик», сучасні неоєвразійці пропонують створення Євразійського континентального блоку через послідовну і багаторівневу інтеграцію країн СНД в Євразійський союз з подальшим входженням інших країн Євро-Азіатського регіону в систему стратегічних альянсів.

Необхідність такого «виклику» з боку Росії, стверджують неоєвразійці, обумовлена потребою самозбереження, бо інакше вона не зможе відстояти свій цивілізаційний і геополітичний ареал, який буде стискатися з трьох сторін: з боку Заходу, мусульманського Півдня і з боку динамічного Азіатсько-Тихоокеанського регіону, зокрема в особі Китаю, керівництво якого у вересні 2013 р. оголосило ідею створення стратегічного проекту - «Економічний пояс (коридор) Шовкового шляху», який планує об'єднати Великий євразійський багатовимірний простір, включаючи Китай, Центральну Азію, Східну і Західну Європу.

Російське неоєвразійство, звичайно, піддається критиці як «ззовні», так і «зсередини». Як правило, опонентами виступають ідеологи націоналістично налаштованих верств населення Росії. Так, наприклад, у Татарстані в працях Р. Хакімова, Д. Ісхакова, Р. Сафіна, Ф. Уразаєва критиці піддається основна теза про саме існування євразійської цивілізації. На думку татарських авторів, як самостійних можна розглядати лише окремо російсько-православну і тюрко-мусульманську цивілізації.

Крім того, у російській палітрі політичної думки між євразійством і антиєвразійством існує ще безліч проміжних позицій зі специфічними нюансами. Серед них учені, що відстоюють домінування туранського, а не російського елементу як носія і гаранта євразійської єдності в сучасних умовах. Так, наприклад, башкирський дослідник І. Е. Кузєєв, визнаючи інтерпретацію історії класиками євразійства як тісну взаємодію тюрків і слов'ян при циклічній зміні домінування кожного з них (у давності - переважання булгар, хазар, потім тюрків-монголів, у Московському царстві - слов'ян), уважає, що в даний час «Росії, яка переживає глибоку системну кризу, досить складно претендувати на роль ініціатора євразійських інтеграційних процесів»[1]. Він передає провідну роль у «регіонах» Євразії Туреччині.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що в базових геополітичних концепціях Євразійський континент є ключовою територією, а отже, об'єктом політичного, економічного та ідеологічного протиборства.

Історично склалося так, що великі держави, залучені в драматургію міжнародного суперництва, завжди визначали для себе геополітичні регіони світу, що вимагають їхньої пильної уваги. Сучасна реальність така, що міжнародна політика не в змозі уникнути стикань інтересів учасників політичного процесу - такий характер системи, що складається з національних держав і блоків.

До геополітичних центрів впливу в Євразії можна віднести США, Євросоюз, Росію, Китай, Індію, Іран, Туреччину. Аналіз дій провідних держав у Євразії на сучасному етапі свідчить про

1 Кузеев, И.Э. (2000). *Россия и Турция в Евразии. Евразийство: историко-культурное наследие и перспективы развития*. Уфа: Золотоордынская цивилизация, 66.

наявність у кожної з них власного бачення шляхів і методів розвитку та реалізації своїх інтересів у даному регіоні.

Стикання між цими світоглядними концепціями значною мірою і визначає межі Євразії як геополітичного концепту. При цьому результат цього стикання буде визначальним для багатьох політичних процесів, що відбуваються у світі, а також для того, в якому саме напрямі відбудеться їх розвиток у майбутньому.

References

1. Bzhezinskij, Z. (1998). *Velikaja shahmatnaja doska*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.
2. Haushofer, K. (2001). *Kontinental'nyj blok*. Moskva: Mysl'.
3. Kuzeev, I.Je. (2000). *Rossija i Turcija v Evrazii. Evrazijstvo: istoriko-kul'turnoe nasledie i perspektivy razvitija*. Ufa: Zolotoordynskaja civilizacija.
4. Mackinder, H.J. (1919). *Democratic Ideals and Reality*. London: Constable and Co.
5. Savickij, P. (1997). *Kontinent Evrazija*. Moskva: Agraf.
6. Spykman, N. (1944). *The Geography of the peace*. New York: Harcourt, Brace and Co.
7. Straus, A.L. (1997). Unipoljarnost'. Koncentricheskaja struktura novogo mirovogo porjadka i pozicija Rossii. Moskva: *Polis, 2,* 3.

Illia Havrylenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

U.S. SMART POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS

The article deals with the concepts of "soft power" and "smart power" in modern international relations. The object of the research is the potential of "smart power" of a state, as a combination of both "hard" and "soft" power, in particular of the USA, and the way this potential may be acquired, maintained and used in the foreign policy of a state. Smart power of a state is analyzed both on a theoretical level and on a practical level, on the example of the United States of America. The conclusion of the research is that "soft" and "smart" power are playing constantly growing role in international relations, and no states may ignore this aspect. In order to ensure the comprehensive perception of this instrument one should address the experience of the country, where the particular concept has emerged, and which was one of pioneers of its implementation – the US.

Key words: smart power, soft power, cultural diplomacy, electronic diplomacy, public diplomacy, foreign policy.

After Joseph Nye[1] in the 1990ies coined the term soft power in the scientific turnover, there has settled a division of a state's potential on the international stage, respectively, on hard and soft power. Hard power of a state, which was more traditional in the past, is the ability of coercing by military force or put economic pressure on other actors to make certain actions. Instead, soft power is the ability to reach desired by attracting and persuading others to adopt your goals. However, it would be wrong to consider soft power as definitely more humane then hard power. After all, the ultimate goal of persuasion may also include actions that are quite contrary to interests of an actor under impact.

It is worth to recall that the ideology of the U.S. soft power was suggested as far back as in 1996 by J.S.Nye and W.Jr.Owens[2] as they set out this idea in the study "America's Informational Edge". It reads that "the main force of America is its information capabilities". The study proved the dominant U.S. role in the information revolution, which means the usage of all-important means of communication and informational technologies, the policy of deterrence and neutralization of traditional military threats and of new types of weapons in the world, the availability of information advantage that can cause intellectual link between U.S. foreign policy and its military potential. Information leadership, according to the political scientists, enhances the effect of American diplomacy as a tool of soft power. It will enable the use of information resources for constructive dialogue with potential adversaries such as Russia, China and India.

However, the U.S. informational leadership provides for the resistance to build-ups of informational arms in potentially aggressive countries such as Iran, Iraq and Pakistan etc. The U.S. advantages in the informational sector, according to the experts, will contribute to the prevention and settlement of regional conflicts and solving problems associated with global threats. These issues include: international crime, terrorism, proliferation of weapons of mass destruction, global environmental degradation. The concept of soft power, as noted by J.S.Nye and W.Jr.Owens, is to be implemented in the Doctrine of informational umbrellas, which is to replace the Doctrine of nuclear umbrellas. The U.S. advantages in soft power can be used for the completion of the democratic system in other countries and for the prevention of regional conflicts and to counter new threats on the global arena..

With the establishment of a new world order, soft power ideology becomes a form of support for political dialogue and one of the forms of propaganda for advantages of one system in comparison to another. It also reflects a new broader outlook in politics, new political and cultural values and a way of life in the modern world. Current scope of globalization is forcing leading political actors to seek a comprehensive solution of problems with the broadest possible representation of states. Maximum cooperation of all countries of the world also means finding a compromise between hard and soft power in international cooperation.

However, the imbalance between the use of hard and soft power has led to growing aspirations not to

1 Nye, J.S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books.
2 Nye, J.S. (1996). America's Informational edge. *Foreign Affairs, 75 (2),* 20-36.

use soft power in international relations without hard power, but rather in their combination. Therefore, under the auspices of the American Center for Strategic and International Studies, a commission (the so called Smart Power Commission) was established aiming at ensuring the transition to smart power. It presented an analytical report under the heading "More Intelligent, More Secure America" in 2007. Its developers, J.S. Nye and R. Armitage[1], suggested a combination of hard (military) and soft (cultural) force in a joint effective strategy for the U.S. in the international arena. The intention to implement this report was declared by the administration of U.S. President Barack Obama, although the effectiveness of its implementation is still questionable.

A specific definition of soft power as a democratization component in the larger U.S. strategy was offered by G.Ikenberry[2] and K.Kupchan[3]. The experts consider Democratic Party's innovation policy as a concept of cooperation with the international community. In the theoretical and methodological terms, the most articulate conceptual ideas for the U.S. national security strategy for the XXI century were suggested by a famous political scientist from Yale University J.L.Gaddis[4]. He presented the idea of preventive response to future challenges and threats. Stressing the possibilities of preventive diplomacy, J.L.Gaddis does not preclude the application of hard power as well. The expert believes that more reasonable foreign policy of any president (at that point it was unclear who would be elected president after G.W.Bush) would be to convince the domestic and international community in the correctness of U.S. policy decisions in the international arena. For J.L.Gaddis this strategy should include liberal democratic ideals as basic principles of forming the security in general.

The victory in the U.S. presidential elections in 2008 of a representative of the Democratic Party led to different estimations of his new foreign policy, as it was declared to reset the international relations. Obama was seen as believing in a set of principles of the world's democracy, security and freedom, and as trying to implement practical measures to increase U.S. security and global freedom. He rejected isolationism and tried to clearly abandon unilateralism. At the beginning of the campaign, Obama used as a starting point the fact that America could only develop in a stable international environment. Declaring himself as a supporter of the spread of democratic values in the world through providing an example and influencing, he tried to avoid discussing the relevant situation in Russia, China or in the so called Newly Independent States (NIS). Instead, much attention was paid to the component of soft power as a pleasant image of foreign and security policy of the United States. The idea to end the U.S. mission in Iraq to avoid global wave of anti-American sentiment was a proof of such intention. As for the settlement of the situation in Iraq it was suggested to use several instruments of soft power. They included: maintaining of American influence in the Middle East; avoiding of turning Iraq into Afghanistan as a constant problem of international relations, the transition to a political settlement of violent conflicts between branches of Islam.

Currently the main strategy of U.S. soft power in international relations has become the conceptual report «A Smarter, More Secure America»[5], which was drafted by the experts of the Center for Strategic and International Studies (CSIS), guided by the specialists closely related to the actual practice of American domestic and foreign policy politics. The members of the American Center for Strategic and International Studies are prominent American theorists of political science, including J.G.Hemry, Zb.Brzezinski, H.Kissinger, C.Cohen, R.James and others.

Under the auspices of the American Center for Strategic and International Studies a bipartisan special committee for the transition to smart power (Smart Power Commission) was established. In 2007, the Commission presented analytical report "A Smarter, More Secure America". The core of the new American consensus strategy was developed by J.S.Nye and R.Armitage and presented a combination of hard (military) and soft (cultural) power in a joint effective strategy for the U.S. in the international arena. Its purpose is to return to the America the status of intellectual leader and maintain the image and reputation of

1 Nye, J.S. (2007). A smarter, more secure America. *CSIS Commission on Smart Power.* <http://csis.org/publication/smarter-more-secure-america>.

2 Ikenberry, J.G. (2004). Liberal Realism: The Foundations of a Democratic Foreign Policy. *National Interest, vol. 77,* 38-49.

3 Kupchan, C. (2004). Real Democratik. National Interest. <http://www.nationalinterest.org/ ME2/default.asp>.

4 Gaddis, J.L. (2002). A Grand Strategy of Transformation. *Foreign Policy, November-December,* 50-54; Gaddis, J.L. (2005). Grand Strategy in the Second Term. *Foreign Affairs, January-February.* <http://www. foreignaffairs.org/20050101faessay84101/joh>.

5 Nye, J.S. (2007). A smarter, more secure America. CSIS Commission on Smart Power. <http://csis.org/publication/smarter-more-secure-america>.

the United States on the basis of the idea of global wealth and prosperity.

In the preface to the report, its developers J.S.Nye and R.Armitage referred to the fact that the United States has the potential of smart power as an investment in global future. The realization of the strategy should provide opportunities for economic, political and social development of other countries, which do not match the current level of achievements of mankind. America can offer the world a strategy necessary to respond to urgent global challenges by investing not only in a state's economy and military sector, but also in the policy of soft domination.

The document pointed out that impact and power tend to change over time, and this is an inherent trend of modern world politics. Thus, in the 1990s and actually till the mid-2000s, the political leadership of the United States and most American political scientists positioned United States as the only superpower with a powerful set of influence on geopolitics. U.S. leadership both in its total potential and in each of its individual components, as well as their functional terms, can be limited or grouped by only two categories – hard power and soft power.

Analysts say that in this situation there were conditions for imposing ideology and principles of political development on other countries through the use of tough economic pressure and, above all, forcing by military means. However, the imbalance between hard power and soft power of the U.S. has led to the actual crisis of American soft power. As a result of this situation, the U.S. lost their traditional image of fighter for the values of freedom. However, the global spread of American cultural values and identity brought about a natural and predictable conflict with national traditions of other countries.

On the one hand, the mere statement of this fact, its actual manifestations and consequences for the United States form the complex of ideas, which the authors of the report wanted to bring to the political elite and the new U.S. presidential administration. On the other hand, J.S.Nye and R.Armitage offered to the U.S. government a set of specific principles, compliance with which could help to preserve their leadership in world politics. The concept of smart power, in the interpretation of the authors of the report, is used as a synthesis of two concepts: hard power and soft power. Soft power is seen in the traditional sense as the ability to achieve certain goals by attracting without any coercion. Keeping in mind the major soft power resources – culture and political values, J.S.Nye and R.Armitage pay greatest attention to foreign policy and diplomacy. They are considered by other international actors as legitimate and morally authoritative.

The essence of smart power also consists in the ability to consider and coordinate various multilateral and U.S. interests in international cooperation. In the opinion of J.S.Nye and R.Armitage, financing various international organizations and institutions can prove effective from economic point of view. In turn, it will be ineffective and counterproductive to spend considerable resources to the global war on terrorism and military action in Iraq. Such investments, as it is specified in the report, will enable to involve a number of other countries in implementation of such global projects, thus contributing in a balanced redistribution of the world's problems. At the same time, it will allow the U.S. to position itself in the international arena as a political actor which has a set of promising and optimistic projects and ideas for their implementation.

The concept of smart power lies in the ability to provide complete functioning of various sources of soft power which act differently, because they are not directly depending on the government. Among such fields one would mention: private business, civil society (public diplomacy), bilateral agreements and declarations, cooperation and consultation at the level of multilateral organizations. The researchers agree that hard power is a complex set of simpler mechanisms, so it is easier to use it to achieve specific goals. However, smart power provides its application only in terms of international consensus, and that means that it cannot be separated from soft power.

It is stated that thinking in terms of political and military blocs, which were characteristic of the Cold War era, is now obsolete. In today's world only the multilateral diplomacy can be effective, which involving negotiations and collaboration with all actors in international relations. Excessive aggressiveness, as emphasized in the report, is a manifestation of conceptual and ideological weaknesses and technological imperfection of a state. From the perspective of American researchers, the smart power logic makes it necessary to combine the declared ideas and fundamental features of their implementation in real life. The possible situation, when political and ideological allies doubt the officially proclaimed American goals and ideals, is considered unacceptable. Therefore, if the United States choose the smart power strategy, they should take into account the position of other states, namely of those, seen as America's key partners – South Korea, Japan, Europe, etc.

However, J.S.Nye and R.Armitage hoped that the new presidential administration would continue the

political tradition of preserving the US world leadership. Their smart power should allow regaining the status of a state confident in itself and the one, which is ready to solve global problems. The USA should be seen as a state, relying on a broad consensus of the international community and immediate cooperation with the BRIC countries (Brazil, Russia, India and China), which have recently acquired the characteristics of regional leadership.

The political and applied component of the report can be seen directly from the conceptual meaning of smart power. It is reflected in the five areas in which the U.S. government should focus their political attention and financial resources. The first direction is related to strengthening the traditional intergovernmental political alliances and forming the new ones. It also includes the search of partners and the formation of international institutional bodies for various purposes. According to the political scientists, in the current situation, the USA should not contribute to further weakening of existing international institutions, many of which were created with active support of the US, and in which the United States possess quite a significant authority. It is emphasized that the US should not allow other political actors to overtake their initiative to create new international institutions.

Global development is another important direction. It is considered as humanitarian, health, educational, economic and technological support to the most disadvantaged countries in the developing world. These initiatives should be conducted both directly and through international organizations and institutions.

The third area embraces the society and public diplomacy and is associated with the expansion of humanitarian exchanges between the U.S. and other countries. The authors consider as the fourth direction the adjustment of mechanisms of economic integration. They should be based on the effective activities of the international financial institutions, targeted assistance to poor countries and promotion of their economic development. The fifth direction is marked as technology and innovation and is mainly associated with ensuring global energy security, the emergence of information society and the introduction of high technologies.

Smart power politics can also be seen in the context of new, promising ways to influence geopolitics of states, which include informational and intellectual and innovative capacities of modern states. The potential of information and intellectual influence includes the ability of using communication technologies to create relevant images and notions of certain events of international life and international political processes. The innovative capacity can be regarded as the ideological potential of a state, which is created in the framework of analysis and research of academic institutions. The fact that the concept of smart power emerged in the U.S. evidences that the realities of traditional international policy and power relations existing within its framework are now really undergoing significant changes.

A critical examination of the concept of smart power was held in April 2008 in the Senate Committee on Foreign Relations chaired by the Vice President Joe Biden. In the presence of concept's developers J.S.Nye and R.Armitage and experts from both parties, the hearings "The idea of smart power: an agenda for reform of the national security" were held. Noting the idea of a new consensus U.S. strategy aimed to return the USA their status of the global leader, the experts pointed to the reason of reduction of confidence in American values. Thus, one suggested to abandon the policy of double standards, inefficient symbols, ruining the positive image of the United States.

The practical implementation of the concept of smart power can be seen in the speeches and statements of representatives of the Obama's Administration. The President's team decided to abandon power diplomacy conducted by the George W. Bush Administration, which in many areas was considered to be ineffective. The decision was made to push diplomacy to the forefront of the US foreign policy and to the balance it with military power together with innovative means of the XXI century. This approach can be called pragmatic diplomacy.

Thus, at the hearing of the Senate Committee on Foreign Relations on the appointment of the Secretary of State H.R.Clinton, the latter introduced a policy of smart power as an effective strategy for America in world politics. In her opinion, after the policy of unilateral decision-making in the international arena America got a real opportunity to change its reputation in the world community. In order to return to the practice of moral leadership of the US and to restore confidence of other states in the US, the state should use multilateral diplomacy for resolving international problems. Clinton said that the US foreign policy had become imbalanced, and the Administration would try to return it to greater equilibrium. It would benefit the government and the image of the country abroad. Thus, Clinton said, foreign policy should strengthen America's global leadership as a positive force in the world, providing opportunities for

progress and prosperity of other countries. In addition, according to Clinton, foreign policy should be guided by the idea of smart power, which is embodied in Clinton's definition as the combination of diplomatic, economic, military, political, legal, and cultural means. Clinton stressed the commitment to tough and, at the same time, intelligent diplomacy. Military force, in her opinion, is necessary for protecting the interests of America in exceptional situations. The conclusion is that the basic ideological principles of America's foreign policy should be the pursuit of moral leadership in the world with effective diplomacy and soft power policy[1].

Despite the willingness of Obama to foster more active international cooperation, he cannot go beyond the established US foreign policy doctrine. It excludes the possibility of dependence of US foreign policy decisions on multilateral organizations in the event of their nonconformity with America's national interests. It is expected that the US administration would keep on more or less the policy of protection of their national interests through the full potential of soft and hard power.

Taking into the account the fact that previously United States had spent too much on foreign policy, the use of US hard power is yet limited. It can be demonstrated by a practical non-participation of the United States in the events in Libya, Egypt and Syria. However, Washington was active in two regional conflicts, in sponsoring the NATO enlargement process, in the deployment of new weapons systems, namely the anti-missile protection in Europe and in financial incentives of loyal partners. In the times of economic crisis, when one of the main problems was the dramatic reduction in public spending, Obama could not disperse resources. For this reason, through both Obama's presidential terms, America found itself in the period of accumulation and concentration of resources and, thus, ensuring the national interests policy through soft power.

Altogether the potential of soft power of a state should be measured and used, with special attention being paid to given declared principles of foreign policy, and can cover diplomatic, political, economic, cultural, technological innovation and information components of soft dominance in world politics. The United States offer us a bright example of how all these factors can be combined and used for use of a state. The concept of smart power promotes a wide range of foreign policy goals of a state, in particular, the policy of global leadership, through a combination of diplomatic, economic and military potential. Ideology of smart power, in the author's opinion, professes the main imperative of functioning of any state and its activity in the international arena – the protection of national interests in the context of new structure of foreign influences.

References

1. Clinton, H. (2009). Speech by Secretary Clinton at the Council on Foreign Relations. *U.S. Department of State.* <http://www.america.gov/st/texttrans-english/2009/July/20090715155458xjsnommis0.2510034.html>.
2. Clinton, H. (2010). Diplomacy, Development Critical to National Security. U.*S. Department of State.* <http://www.america.gov/st/peacesec-english/2010/May/20100528135215ptellivremos2.753323e-02.html>.
3. Gaddis, J.L. (2002). A Grand Strategy of Transformation. *Foreign Policy, November-December,* 50-54.
4. Gaddis, J.L. (2005). Grand Strategy in the Second Term. *Foreign Affairs, January-February.* <http://www.foreignaffairs.org/20050101faessay84101/joh>.
5. Ikenberry, J.G. (2004). Liberal Realism: The Foundations of a Democratic Foreign Policy. *National Interest, vol. 77,* 38-49.
6. Kupchan, C. (2004). Real Democratik. *National Interest.* <http://www.nationalinterest.org/ ME2/default.asp>.
7. Nye, J.S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power.* New York: Basic Books.
8. Nye, J.S. (1996). America's Informational edge. *Foreign Affairs, 75 (2),* 20-36.
9. Nye, J.S. (2007). A smarter, more secure America. *CSIS Commission on Smart Power.* <http://csis.org/publication/smarter-more-secure-america>.
10. Obama Seeks Security Through Peace, Cooperation (2010). *U.S. Department of State.* <http://www.america.gov/st/peacesec-english/2010/May/20100527121611dmslahrellek0.6792414.html>.

1 Clinton, H. (2009). Speech by Secretary Clinton at the Council on Foreign Relations. *U.S. Department of State.* <http://www.america.gov/st/texttrans-english/2009/July/20090715155458xjsnommis0.2510034.html>; Clinton, H. (2010). Diplomacy, Development Critical to National Security. *U.S. Department of State.* <http://www.america.gov/st/peacesec-english/2010/May/20100528135215ptellivremos2.753323e-02.html>.

Marta Domochko
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

FORMATION OF SYSTEM OF FOREIGN POLICY PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF SOUTH SUDAN

The purpose of the article is a comprehensive study of the foreign policy priorities of South Sudan on current stage. Comparative and descriptive methods were employed; systematic approach was applied for writing the article.
This article provides description of the concept of the foreign policy priorities and theirs main features, correlation of this concept with such categories of theory of international relations as "national interest", "foreign policy target" and "priority-target", factors, that influence the formation of the foreign policy priority, the official reasoning of the foreign policy priorities of South Sudan, the concept of the foreign policy priorities of the state, formed by scientists of analytical institutions.
Key words: The foreign policy priorities, the national interest, the foreign policy of South Sudan.

In a line with political conditions of the formation of South Sudan as an independent state and the current tendencies of transformation of international relations and the peculiarities of international relations in Africa, identification, formation and implementation of the foreign policy priorities of South Sudan are issues of high priority for the science and practice of international political, legal and economic relations. Since the implementation of coherent foreign policy will promote South Sudan to come over the current domestic and international problems, economic modernization of the state, to maintain international and regional peace and security, to ensure respect for human rights and to create an image of South Sudan as a credible participant of international relations.

At the present stage, the evolution of the foreign policy activity on the African continent is pivotal for Ukraine, due to the potential intensification of relations in the energy, educational and other spheres with African states at the bilateral level and in frameworks of international organizations.

The objectives of this article involve:

1. Identification of term “foreign policy priorities” and defining their essential features;
2. Determination of the official interpretations of the foreign policy priorities of the Republic of South Sudan;
3. To characterize the concepts of the foreign policy priorities of South Sudan, formed by analytical institutions.

The article draws its data from such primary sources as statements of Ministry of Foreign Affairs of South Sudan and the official documents of this state. The researches of such scholars as Brown C., Kirsten A., Navari C., Sullivan M., Malskyy M.Z., Matsiakh M.M., Mogilev V., Lomahin N., Khrustalev M., Tsygankov P. were also consulted. The analysis of Ukrainian doctrine of international relations permits to draw conclusions about the lack of research in the field of the foreign policy priorities of South Sudan.

Providing functioning of a state as a complex political and social mechanism is a critical aim of policy, which could be implemented through executing pivotal issues, set by state authorities, and realization of national interests and state’s priorities. Political priorities (lat. prior – First, Senior) – are the most significant ideas and plans, which are used by a government as a pillar for decision making[1]. The foreign policy priorities are a kind of political priorities and are correlated directly with the cooperation with other states in international relations.

In the theory of international relations the concept of the foreign policy priorities is partly referred to the concept of the national interests, therefore, the appropriate consideration of both concepts and defining their mutual influence are expedient for better understanding of the concept of the foreign policy priorities. The term “national interest” is always considered in the context of the relationship and interdependence of

1Policy priority. *Collins English Dictionary.* <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/policy-priority?showCookiePolicy=true> (2014, may, 28).

states and can be identified as the desired conditions of international relations. On the whole, the national interest is a desirable situation, while the foreign policy target is a desirable option. Thus, the interest and the goal are a kind of a cause, basis for political decisions and are situated in the analytical field of international relations (in a line with C. Wright's concept)[1].

Since, the national interest is a subjective idea, which is interpreted differently by distinctive political groups; there are several approaches:

1.The first system is based on the division of national interests into psychological (national interests are the phenomena, correlated with human consciousness, and express merely the understanding of the needs, not the real situation) and objective (interest derived from the real needs and has an objective character)[2];

2.The second system involves the interpretation of national interests by representatives of political realism (national interests serve as an objective, a rational pillar for policy and are based on geographical, economic factors of state's existence and human nature) and representatives of liberalism (keynote of foreign policy is national identity, since national interests do not take into account more subtle factors, that determine foreign policy)[3].

In a line with such tendencies of modern international relations as globalization and integration, some scientists conceive, that such process as «dilution» of national interest occurs, in the light of emergence of new non-state actors of international relations and the provision of particular importance to the interests of the global community, while their opponents still adhere to views on the enormous importance of national interest for the efficient implementation of foreign policy[4].

National interests are the basis of the old politics, inherent in the Cold War and the arms race, while entrepreneurial idealism, reform and reconstruction are the foundation of modern democracy. In fact, the state interest is replaced by a broader view of human rights, the principles of international law, security and prosperity[5].

Therefore, national interest is a widely encompassing, long-term concept, that largely determines the logic implementation of foreign policy, while foreign policy priority is a more precise, explicit and specific concept, the implementation of which can serve as a tool of embodiment of national interest. Thus, the foreign policy priorities can acquire as priority goals – the purpose for realization of which the entity may abandon any other purpose of this level. Priority goals are either declared or frequently masked by the political elite. Foreign policy priority goals belong to ideal goals (goal-ideal is the top of a hierarchical system of goals, which must be formed in any politically developed socio-political organization in a mature society) that are correlated with certain stage of realization of the significant political goal of the state, under specific situational conditions of international environment[6].

The foreign policy priorities of the state are dictated by the necessity of the promotion of announced intrastate goals (e.g. democracy, market economy) and periodic declaration of confirmed course of reform[7]. In addition, the identification of the foreign policy priorities largely determines the course of foreign policy, because priorities have a considerable influence on the process of making and implementation of foreign policy decisions.

The foreign policy priorities can look like as a pyramid, where well-formed, widely encompassing foreign policy priority is on the top, and concrete steps towards its realization are situated below and, at the same time, their embodiment approximates the implementation of the first. Thus, the implementation of foreign policy priority appears as a series of foreign policy actions, which can be identificated as purposeful actions of one state towards another subject of international relations, the aim of which is the alteration of

1 Мацях, М.М., Мальський, М.З. Теорія міжнародних відносин. *Студентська бібліотека "Читалка".* <http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_2346.html> (2014, june, 15).

2 Мацях, М.М., Мальський, М.З. Теорія міжнародних відносин. *Студентська бібліотека "Читалка".* <http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_2346.html> (2014, june, 15).

3 Цыганков, П.А. (2003). *Теория международных отншений:* учебное пособие. Москва: Гардарики, 249.

4 Цыганков, П.А. (2003). *Теория международных отншений:* учебное пособие. Москва: Гардарики, 249.

5 Navari, C. (2000). *Internationalism and the state in the twentieth century*. London; New York: Routledge, 253.

6 Могилевська, В.П. (2009). *Міжнародні відносини*: навчальний посібник для дистанційного навчання. Київ: Університет «Україна», 175.

7 Цыганков, П.А. (2003). *Теория международных отншений*: учебное пособие. Москва: Гардарики, 34.

the modern conditions of relations[1].

The following characteristics of the foreign policy priorities can be underlined:

1.Hierarchy of priorities, which is determined by the principle of the deficit: the less benefit (which can be obtained as a result of the implementation of priority) are available – the more valuable it is. For example, if the economic development of a state is on the high level, then the post materialistic values of a society will transform foreign policy as follows: environmental protection and soft security will be the spheres of high priority in the field of security cooperation with other actors of international relations [2];

2.Partial dynamism and flexibility of priorities, which, in turn, would ensure a stable foreign policy course, however, with considering global trends and changes in international relations;

3.Realistic, which is expressed in the possibility of their implementation and an adequate foreign policy course.

In a line with the above-mentioned aspects, the foreign policy priorities can be defined as principles, the main foreign policy objectives, defined by the competent public authorities and relevant officials of high ranks, and on the implementation of which foreign policy should be directed.

The foreign policy priorities cannot be considered as individual concept as two sets of factors have a considerable influence on them: external and internal determinants. The first group of factors includes:

1.Affiliation of a state to a particular region of the world;

2.Modern trends of international relations;

3.Hierarchy of contemporary international relations and the existing of the main centers of power.

Internal political determinants can be elucidated as follows:

1.Internal development of a country, as foreign policy is based on the potential of the state, which, in turn, allows to set priorities in the formulation and implementation of its foreign policy goals[3];

2.Specific political events, that have occurred during the formation and development of a state, and determine the level of cooperation or confrontation between states at the present moment;

3.Ruling political power of a state, because adjustment of the foreign policy priorities is possible with its alteration.

For the newly formed states, one of which is South Sudan, the definition of the foreign policy priorities has enormous importance, as the foreign policy priorities are the basis for the progressive development of foreign policy, realization of national interests and intensification of cooperation with other actors of international relations. Considering the formation of the foreign policy priorities of South Sudan, it should be elucidated how external and internal determinants are arranged in this case. The first group of factors affects the formation of priorities as follows:

1.Affording particular political importance to cooperation with African countries and integration processes in Africa in the sphere of foreign policy of South Sudan steams from South Sudan's affiliation to the African region.

2.Such trends of modern international relations as increasing attention to the countries, activity of which is connected with the export of natural resources; regionalization of international relations, the increasing role of the security sector of cooperation (the war against terrorism, piracy) influence formation of the foreign policy priorities of South Sudan.

3.Geopolitical struggle between the U.S. and China for the spheres of political and energy influence in the world and a sharp increasing political and economic role of BRICS lead to more intensive attention from South Sudan through donation high importance to relations with these states.

In turn, the internal factors influence the formation of the foreign policy priorities of South Sudan as follows:

1.Potential in the energy sector, which is illustrated by the presence of significant deposits of oil resources, and problematic relations with Sudan, cause to the increasing role of neighboring countries in foreign policy. Their importance is stipulated by searching of the alternative ways of exporting oil and is expressed in the identification cooperation with the countries of the African region as a priority of foreign policy of South Sudan.

2.The U.S. support of South Sudan in its aspiration for independence and the U.S. mediation efforts

1 Хрустальов, М.А. (1984). *Основы внешней политики государства*. Москва: Наука, 60.

2 Ломагин, Н.А. (2001). *Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики:* учебное пособие. Санкт-Перербург: Сентябрь, 144.

3Ломагин, Н.А. (2001). *Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики:* учебное пособие. Санкт-Перербург: Сентябрь,103.

during the signing of the Comprehensive Peace Agreement in 2005, has transformed, at present stage, into the donation of high value to cooperation with the U.S. At the same time problematic aspects (energy and security spheres) occur in relation between South Sudan and Sudan due to the controversial seam of historical past regarding the separation of South Sudan from Sudan.

3.Provided arrival of a new political party to power after the elections may probably led to the correction of the foreign policy priorities of South Sudan.

Formation of the foreign policy priorities of South Sudan started immediately after gaining independence on July 9, 2011 with the definition of entry to the United Nations, the African Union and other international organizations as "strategic priority" for South Sudan.

On July 30, 2011 the State Government considered its foreign policy for the first time, and in the light of historical development and national interests outlined the significant priorities of foreign policy as follows:

1.Respect and adherence to the principles of international law and support of good neighborly relations;

2.Joining the UN Charter, the AU and other regional and international agreements and conventions;

3.Restructuring the Ministry of Foreign Affairs and expansion of diplomatic missions of the state;

4.Attracting foreign investments;

5.Assignment of Permanent Representatives to the UN General Assembly and the AU[1].

After appointment Barnaba M. Benjamin on the post of Foreign Minister, in August 2013 it was announced that the inevitable priority for South Sudan is to achieve economic and social development, and foreign policy should reflect this imperative. However, the following priorities as adherence to the principles of international law and good neighborly relations, expansion of cooperation with other states on the basis of mutual benefit, close cooperation with the African Union and other regional organizations have been confirmed again and the three main areas of foreign policy have been identified: the low level of tolerance with neighboring countries, including Sudan; promotion of African unity, solidarity and cooperation; balance in bilateral relations with the U.S. and China[2].

Article 43 of the Transitional Constitution of South Sudan indicates that Foreign policy of the Republic of South Sudan shall serve the national interest and shall be conducted independently and transparently with the view to achieving the following:

1.Promotion of international cooperation, specially within the United Nations family, African Union and other international and regional organizations, for the purposes of consolidating universal peace and security, respect for international law, treaty obligations and fostering a just world economic order;

2.Achievement of African economic integration, within the ongoing regional plans and fora as well as promoting African unity and cooperation as foreseen in those plans;

3.Enhancement of respect for human rights and fundamental freedoms in regional and international fora;

4.Promotion of a dialogue among civilizations and establishment of international order based on justice and common human destiny;

5.Respect for international law and treaty obligations, as well as the seeking of the peaceful settlement of international disputes by negotiation, mediation, conciliation, arbitration and adjudication;

6.Enhancement of economic cooperation among countries of the region;

7.Non-interference in the affairs of other States, promotion of good-neighborliness and mutual cooperation with all neighbor-states and maintaining amicable and balanced relations with other countries;

8.Combating international and trans-national organized crime, piracy and terrorism[3].

Besides the official versions of the foreign policy priorities of South Sudan, scientists of leading research centers also impose their concepts to this issue. According to the concept of the foreign policy priorities of South Sudan, developed by scientists of Centre for Strategic Research and Analysis (South Sudan), aspects of particular political importance in the foreign policy of South Sudan should involve:

1. Formation of a positive image of the new nation;

---

1 South Sudan cabinet endorses first foreign policy after independence. *Sudan Tribune.* <http://www.sudantribune.com/spip.php?article39688> (2014, may, 25).

2 Dhanojak, O. The South Sudan foreign policy. *Sudan Tribune.* <http://www.sudantribune.com/spip.php?article47712> (2014, may, 25).

3 Переходная конституция Южного Судана, ст. 43 (2011) (Уряд Південного Судану). *Конституции государств (стран) мира.* <http://worldconstitutions.ru/?p=340&page=2> (2014, june, 2).

2. Ensuring security and independence;

3. Reliance on international centers of power: the powerful international organizations and key actors of international relations;

4. The use of effective strategies for media, which would help to create the image of Juba as an independent, reliable and prudent player of international relations[1].

Another analytical institute – The Sudanese Society for Political Sciences – has positioned priorities of South Sudan's foreign policy as follows:

1. Relations with the United States are characterized as "political relations of exceptional importance", justifying this by the fact that the United States were at pains for South Sudan to achieve independence and were the author of many peace agreements that led to the signing of the CPA, which results in transformation of South Sudan into a "protégé" of the United States of America;

2. Relations with Uganda are identified as "strategic relationships" because most of the circulation of commodities and human resources come to South Sudan from Uganda. Moreover, cooperation in the security sector is pivotal for both states, as it allows to resist the militias Lord Resistance Army (LRA) and to ensure peace and stability in the border area of Uganda.

3. Kenya is classified as the patron of the Comprehensive Peace Agreement, considering its significant role in the negotiation process.

4. Cooperation with the Arab countries (Egypt, Saudi Arabia, Qatar and UAE) may have an impact on the future relationship between Sudan and South Sudan;

5. Perspective cooperation can arise between South Sudan and Israel, especially in the field of water resources[2].

Despite the recent gaining of independence, South Sudan managed to form its foreign policy priorities in a line with contemporary trends of international relations. Analyzing the foreign policy priorities of African states, it can be summarized that they are multilateral, because South Sudan will focus on cooperation with African countries, with the leading actors of international relations and key international organizations.

Thus, form the above mentioned, the following conclusions may be drawn:

1.The foreign policy priorities can be identified as principles, the main foreign policy objectives, defined by the competent public authorities and relevant officials of high ranks, and on the implementation of which foreign policy should be directed. They are characterized by such following features as hierarchy, rationality and flexibility. In the context of the interrelation of concepts of national interest and the foreign policy priorities, the latter are more accurate and specific concepts, which might serve as a tool for implementing national interest.

2.Formation on the foreign policy priorities is influenced by external determinants (belonging of a state to a certain region of the world, modern trends in international relations, hierarchy of contemporary international relations and the presence of major power centers) and internal determinants (the internal development of a country, the events of historical retrospective of formation and development of a state, the ruling political power of the state, because adjustment of the foreign policy priorities is possible with its alteration). In South Sudan, these factors are as follows: the first group of factors includes South Sudan's affiliation to the African region; increased attention to countries, economy of which depends on export of resources, regionalization of international relations, the increasing role of security sector cooperation (the war against terrorism and piracy); geopolitical struggle of the U.S. and China for the scope of political and economic influence in the world and a sharp increase in political and economic role of BRICS. The second group involves: the potential in the energy sector, a historical retrospective of the struggle of South Sudan to secede from Sudan and gaining the independence; possibility of the arrival of a new political party to power after the elections.

3.Considering the foreign policy priorities of South Sudan, it can be concluded that the key aspects of them are: respect to the principles and norms of international law; South Sudan's participation in pivotal international and regional organizations; attracting foreign investments in order to promote sustained economic development; intensification of cooperation with the countries of the African region. Considering

1 Tesfai, M. Rethinking South Sudan Forein Policy. *MirayaFM.* <www.mirayafm.net/index.php/special-report/8387-rethinking-south-sudan-forein-policy> (2014, may, 20).

2 News analysis: South Sudan needs equation on external relations to satisfy all parties. *People's Daily Online.* <http://english.peopledaily.com.cn/90001/90777/90855/7435222.html> (2014, june, 30).

the cooperation of individual actors in international relations, priority is given to the United States, Uganda, Kenya, the Arab States and Israel.

References

1. Perehodnaya Konstitutsia Uzhnoho Sudana., st. 43 (2011) (Uryad Uzhnoho Sudana). *Konstitutsii hosydarstv (stran) mira*. <http://worldconstitutions.ru/?p=340&page=2> (2014, june, 2).
2. Dhanojak, O. The South Sudan foreign policy. *Sudan Tribune*. <http://www.sudantribune.com/spip.php?article47712> (2014, may, 25).
3. Navari, C. (2000). *Internationalism and the state in the twentieth century*. London; New York: Routledge.
4. News analysis: South Sudan needs equation on external relations to satisfy all parties. *People's Daily Online*. <http://english.peopledaily.com.cn/90001/90777/90855/7435222.html> (2014, june, 30).
5. Policy priority. *Collins English Dictionary*. <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/policy-priority?showCookiePolicy=true> (2014, may,28)
6. South Sudan cabinet endorses first foreign policy after independence. *Sudan Tribune*. <http://www.sudantribune.com/spip.php?article39688> (2014, may, 25)
7. Tesfai M. Rethinking South Sudan Forein Policy. *MirayaFM.* <www.mirayafm.net/index.php/special-report/8387-rethinking-south-sudan-forein-policy> (2014, may, 20).
8. Lomagin, N.A. (2001). *Vvedenie v teoriyu mezhdunarodnyih otnosheniy i analiz vneshney politiki:* Ucheb. Posobie. Sankt-Pererburg: Sentyabr.
9. Matsyah, M.M., Malskiy, M.Z. Teoriya mizhnarodnih vidnosin. *Studentska biblioteka "Chitalka"*. <http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_2346.html> (2014, june, 15).
10. Mogilevska, V. P. (2009). *Mizhnarodni vidnosini:* navch. posib. dlya distantsiynogo navchannya. Kiiv: Universitet «Ukrayina».
11. Hrustalov, M.A. (1984). *Osnovyi vneshney politiki gosudarstva.* Moskva: Nauka.
12. Tsyigankov, P.A. (2003). *Teoriya mezhdunarodnyih otnosheniy*: Ucheb. posobie. Moskva: Gardariki.

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Emma Gansova, Sc.D in philosophy
South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskyi

DEMOCRACY AND SOCIAL POLICY[1]

The article contains two approaches which are taken from political science and from sociology. Sociology of policy is the methodological basis of this research. Peculiarity of democratic system implies the wide participation of population in the process of governing. This principle means that the politicians should consider the specific of social relations, the public opinion, the state of satisfaction of people's needs, wants, interests. When we try to find the definition of democracy it is necessary to define the aim of this mental operation. First of all the major error of modern politicians is a great wish to create an ideology or a mythology. According to the democratic idea democracy is the best organization of human life in the contemporary world.
Key words: democracy, social policy, social relations.

1. Instead of Preface. Dialectical interaction of Political and Social Elements of Society

In this article we intent to display that democracy is only one of the organizational means which mankind invented as well as authoritarian rules.

Democracy does not exist as an independent phenomenon in society structure. It is meant to be the certain social form of relationship. This form is presented in different spheres of society: economy, policy and interpersonal contacts. Democracy is the most substantial matter for the political area. Here it takes role of power's form, of managerial instrument. One of the significant signs of democratic rules is involvement the civil society in the process of management. That's why democracy implies the conjunction of political and social elements of society. They make up the universal where social component is the goal and the means are political one. In our opinion social policy forms the core of democratic system. The problem demands a range of definitions.

2. Definition of Main Categories of Social Policy System

One can find the set of terms characterizing social policy in sociology. The main term we need to describe the social system is "social relations". Sociological theory accumulated a lot of definitions of this notion. The article proposes four of them as a summary of a long discussion:

– social relations assume differentiation in society;

– social relations are connections among groups of society;

– social relations are the system of values of citizens through which they assess past, present, and future of their country;

– social relations are interaction between the state and the population, an individual or a group and the state, in connection with meeting their various wishes, wants, and needs in particular with necessity of social security.

So these definitions contain a wide field of democratic space. The first of them concerns the certain direction of policy and namely the problem of balance among the different parts and layers which society is divided into.

The second definition assumes another purpose of a democratic efforts. Social stability is depending on ability of power to meet different group interests and needs creating appropriate conditions for their realization. One of the functions of the state is to support the equilibrium among diversity of group interests.

The third statement supposes multisided counting of public opinion and accountable attitude to it from the side of authorities of different levels.

The fourth judgment summaries all mentioned above. It gives a special sense to democratic activity

[1] This article is result of author's activity in Canadian-Ukrainian project "Study Democracy" during her staying at Quin's university (State Ontario)

determining its contents. Moreover we can say that the type of democracy is determined by the mechanism of involvement of public needs in process of governing.

Social policy makes up such mechanism which serves as a substantial link between the state and civil society. Our major argument says: developed social policy is the sign of developed democracy.

Social policy may be defined as a system of actions to provide following directions of human existence: enhancement of public and individual wealth, improvement of quality of people life, maintenance of social and political stability. Social policy performs a main function of democracy in its attitude to an individual. This function is creation of economical, political, and cultural conditions for protection and development of "social capital".

3. Economic Determinants of Policy. The types of democracy as the types of social policy

Democratic expansion has global character nowadays. But globalization is not homogeneous process. There are different types of democracy in the modern world.

The type of political regime depends not only on political forces' will. Economic factor determines political order in a country to a great extent. But link between policy and economy does not have direct character. We share the view of Canadian specialists

Analysis of economical circumstances implies eligible approach.

There is a set of indices which function as means of measurement for contemporary world economy. Appropriate state of national economy causes appropriate state of policy and social policy particularly. World experience demonstrates three states of economy and three states of policy. Economic states of crisis, stability and development agree with policy of extreme measures, stimulation and laissez-faire respectively. Basis of indices' system includes such indicators: volume of production (or GDP — Gross Domestic Product), level of inflation, level of unemployment, correlation between the cost of consumer basket and average wage. If paces of volume of production are (-20%) annually the state of economic crisis will be as consequence, policy of extreme measures, is followed by. It also means that social programs must be curtailed.

State of economic stability is accompanied by zero (0%) percentage of volume of production. This process expedites emergence of stimulating policy and extension of social programs. + 10% of annual economic development is called dynamic growth. It is assumed to be laissez-faire policy and wide realization of social policy in one of existing forms: liberal, conservative or paternalistic (social-democratic) models (see below).

Three states of political regime and social policy may be observed in connection with indicator of inflation: there are crisis and policy of extreme measures in situation if inflation achieves 50% annually; stabilization and stimulating policy when paces of inflation are 30%; dynamic growth and laissez- faire policy emerge when 6% of inflation takes place. Appropriate dimension of unemployment corresponds to state of economic and political life. It is successively 20% annually (economic crisis and policy of extreme measures), 10% (economic stability and stimulating policy), 5% (dynamic growth and laissez-faire policy).

The fourth index (relation between average wage and the cost of consumer basket) shows the level of life in the society. It evolves from 50 % (economic crisis and policy of extreme measures) to 70 % (stability and stimulation policy). 100 % indicates dynamic growth and laissez-faire policy.

Idea of unity political and social elements was elaborated by G. Espin- Anderson. According to him there are three types of countries depending on style of state's activity in the social sphere. The scientist proposed "liberal'," conservative" and "social-democratic" models[1].

More obviously this comparative aspect may be manifested when three major political ideologies are represented. Three following attributes are the basis for such comparison: 1. Attitudes to individuals; 2. Attitude to State; 3. Attitude to Current Social Welfare System (CSWS).

Social welfare measures are undertaken not as desirable, but as necessary defense to save the political system therefore CSWS should be curtailed.

Stephan Leifried briefly but exactly describes conservative system of Germany "Today's German unification repeats, compressed in time, the pattern of 1871: civil and social unification preceded the political union"[2].

The remarkable trait of conservative policy is a trend of" compensatory strategies" which substitute a

1 *Divisions of Welfare: A critical Introduction to Comparative Welfare Policy* (1993). London: SAGE Publication, 21.

2 Adorno, T.W., Horkheimer, M. (oth.) (1998). German Sociology. *Toward a European Welfare State? On integration Povetry Regimes into the European Community.* New York: Continuum, 261.

right to social security for a right to work.

State takes a care of individuals but also of group; 2. State should protect individuals but should not alter basic structures or ways of conducting the country's affairs; 3 CSWS needs to be coordinated because of a large variety of local and federal CSWS. For liberals many differing programs may be necessary but they confront their rationality.

After S. Leibfried's characteristic "the historical sequencing of "citizenship" is "normal"... first come civil, then political, and then social rights"[1].

The countries of liberal democracy have always emphasized the "residual welfare model"[2].

1. Main direction of social activity of the state is concern for equality of individual opportunities. 2. State is interested in emergence of civic and political organizations, as well as provision workers by new jobs. 3. The socialists settle for policies that are seen as initiating trends to a more equitable distribution of income. They are seen to be ready to continue the process of reforming to more comprehensive reforms. CSWS is valued by socialists as the main purpose of power.

Since World War II, the welfare states of socialistic choice (for example Scandinavia) have stressed the right to work for everyone and have centered their welfare state policy on this issue and not on compensatory income transfer strategies.

David Held in his work "Models of democracy" explaining evolution of liberalism marks. "Gradually, liberalism became associated with the doctrine that individuals should be free to pursue their own preferences in religious, economic and political affairs'[3]. In accordance with D. Held all factors of democracy (the constitutional state, private property and the competitive market economy) are the central mechanisms for coordinating individuals interests. There is the principal problem joining political and social aspects. The question is: how is the "sovereign state" to be related to the " sovereign people"? For while the state must have a monopoly of coercive power to provide a secure basis upon which "free trade", business and family life can prosper, its coercive and regulatory capability must be contained so that its agents do not interfere with the political and social freedoms of individual citizens, with the pursuit by them of their particular interests in competitive relations with one another.

The second principal problem concerns the contradictions between political power and social policy. This contradiction is described by Larry Diamond very convincingly." ...founding a democracy and preserving it are two different things. To be stable, democracy must be deemed legitimate by the people; they must view it as the best, the most appropriate form of government for their society... Democracy will net be valued by the people unless it deals effectively with social and economic problems'[4]. Democratic countries have found a set of means to solve this contradiction. Their peculiarities form certain models of democracy.

Liberal model is characterized by general features which are inherent for different countries of liberal democracy. They are following:

– decentralization of power, principle of self — governing of provinces;

– ideology of individualism; consciousness of personal responsibility for own wealth;

– a wide range of public organizations performing functions of social security.

Contemporary Canadian state has both features of liberalism and conservatism though it proclaims liberal values. Liberal ideas were connected with wide activity in social domain. The Canadians keep in their mind names of "pioneers " of "social welfare ": Goldwin Smith, J.J. Kelso, J. Sh. Woodsworth.

Ken Battle argues that in the 90s transformation of social policy was initiated by the Wilson Conservatives and continued by the Martin Liberals[5].

In the April 1996 the Canada Assistance Plan (CAP) was based on a federal and provincial "cost

1 Adorno, T.W., Horkheimer, M. (oth.) (1998). German Sociology. *Toward a European Welfare State? On integration Povetry Regimes into the European Community.* New York: Continuum, 261.

2 Diamond, L., Plattner, M.F. (eds). (1998). The Global Resurgence of Democracy. *Three Paradoxes of Democracy.* Second edition. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 12.

3 Abel-Smith, B., Tirmuss, M. (1987). The Philosophy of Welfare. Selected Writings of Richard M. Timuss. *Developing Social Policy in Conditions of Rapid Change: the Rode of Social Welfare.* London: Allen & Unwin, 262.

4 The Development of Liberal Democracy, For and against the State (2006). *Models of Democracy.* Second edition. Stanford, California: Stanford University Press, Chapter 3, 74.

5 Pulkingham, J., Ternowetsky, G. (ed.) (1996). Remaking Canadian Social Policy. *Desperately Seeking Substance...* Eernwood Publishing, Halifax, 52.

shared" approach to the funding of social programs. According to the Canada Health and Social Transfer, the CHST, federal transfers enter the provinces for health, post-secondary education, social assistance and welfare services.

" Social welfare" can be defined as a network of legislation, policies, institutions, resources, and services that have been developed to ensure that citizens will have access to those materials, services, and resources of society that will permit them to develop their potential as individuals in a manner acceptable to them with due regard to the rights of others'[1].

The most valuable experience of Canadian policy of "social welfare" is the process of realization principles of liberalism in a real practice. This process begins from the tax policy. Tax policy is determined by social interests and that is why it is not purely economic instrument. If we continue our comparison we shall be able observe how three types of countries differ from each other concerning tax policy. Table 1 shows that tax rate increases from liberal kind of states as far as social-democratic. So social-democratic model turned out to be the most expensive for society. And inversely, the countries of liberal democracy are relatively cheaper for citizens.

In the range of liberal states Canadian total government tax rate is the highest and it approaches to the level of conservatives group of countries.

Countries differ not only by virtue of their level of taxation, but also by the composition of taxes. Government usually tax income, profit, payrolls, consumption and wealth. Liberal countries (except U. S.) in contrary to conservative ones rely far more on income taxes than most other countries as a revenue source. Second, their reliance on social security/payroll taxes is much lower than both the United States and European countries. This statement concerns Canada in the first turn.

Table 1

Comparison of Total Government Tax Rate as a Percent of GDP of three types of countries

Liberal		Conservative		Social-democratic	
Australia	25,5	Germany	39,6	Denmark	49,3
U.S.	29,4	Austria	43,5		
Canada	36,5	France	43,6		

Source: Revenue Statistics of OECD Countries i 993; OECD (Organization for Economic and Cooperative Development).

Flexibility and social purpose of liberal orientated policy are exposed in system of tax expenditures. Idea of the redistribute welfare state (redistribution of income) and the concept of a welfare state are ideological foundation of state social expenditures. All kinds of modern democratic states realize three important conditions: the assurance of a minimum income for individuals and families, protection against certain universal risks (sickness, old age, unemployment), equal access to the range of services (education, health care and so on). There are the set of instruments which are resemble for every type of state, such as full employment policy, minimum wage standards, tax exemptions, and direct provision of certain goods and services.

However, it also requires some special programs for those who cannot participate in the labor market. Canadian types of cash income programs are samples in this respect. The selective transfer payment is one of the cash income programs. It is also known as social assistance or social allowance. It is basically the transfer of money from the general revenue funds of any level of government to selected individuals or families in need. The universal transfer payment is a type of income maintenance program that provides fixed rate benefits to individuals or families defined by certain demographic characteristics, such as age or number of children. Social insurance income maintenance programs are intended as protective measures against certain universal risks, such as old age or unemployment.

Analysis of all the major federal programs and provincial and municipal programs in Canada allows to make the range conclusions.

1. The system of Canadian social policy was basically launched in period after World War II and in the 60-s. This situation is rather typical for countries of liberal democracy because conservative regimes predominately created their system of social policy in the last century.

Social security system (Social Insurance) takes essential place in the structure of Federal

1 *Canadian Social Welfare* (1981). Canada, 3.

expenditures while the social assistance forms major part of provincial social policy.

Relation between the total of state social expenditures and average wage makes up an indicator (coefficient of substitution, CS) which may be used for definition of the type of democratic model. It shows Canada's position among other democratic countries.

N. Ginsburg built the scale of divisions of welfare states putting in the basis coefficient of substitution (CS) (Table 2).

Table 2

Divisions of Welfare S tates on the basis of Coefficient of Substitution (CS)

Liberal	CS	Conservative	CS	Social-democratic	CS
Australia	13,0	Austria	31,1	Denmark	38,1
Canada	22,0	Belgium	32,4	Finland	29,2
Japan	27,4	France	27,5	Netherlands	32,4
Switzerland	29,8	Germany	27,7	Norway	38,3
USA	13,8	Itali	27,1	Sweden	39,1

Source: Ginsburg, N. (1993). *Divisions of Welfare: A critical Introduction to Comparative Welfare Policy*. London, SAGE Pubtications, 2.

Diversities among countries are observed when we make juxtaposition of their social payments. Each state sustains own ideological principles in its financial policy. The last can be seen in Table 3.

Table 3

Social payments in the countries of OEC (Organization for Economic Cooperation) (in % of GDP)

Liberal	%	Conservative	%	Social-democratic	%
Australia	18,4	Austria	28,8	Denmark	33,9
Canada	22,6	Belgium	35,8	Finland	22,8
Japan	16,2	France	34,2	Netherlands	31,8
Switzerland	20,5	Germany	25,8	Norway	23,5
USA	18,2	Italy	26,7	Sweden	32,0

Source: Welfare in Civil Society (1993). *Report for the Conference of European Ministers Responsible for Social Affairs*. Bratislava, European Center Vienna, 9.

Table 2 and Table 3 show that states of liberal democracy spend less finances for social payments than conservative and social-democratic ones. But this is only visible side of problem. One can reveal invisible side if compare social expenditures with total government tax rate as a percent of GDP of three types of countries. For example, tax rate of the U. S. A. is 29,4 %, Germany – 39,6 %, Denmark – 49,3%. So pressure of taxes under liberal conditions is comparatively less than under social-democratic regime.

This analyses of social policy demonstrates following fact. Conditions of life, living level depend not only the state of national economics. Political factor, promises of political leaders, their responsibility are substantial elements of social relations.

References

1. Abel-Smith, B., Tirmuss, M. (1987). The Philosophy of Welfare. Selected Writings of Richard M. Timuss. *Developing Social Policy in Conditions of Rapid Change: the Rode of Social Welfare*. London: Allen & Unwin.
2. Adorno, T.W., Horkheimer, M. (oth.) (1998). *German Sociology. Toward a European Welfare State? On integration Povetry Regimes into the European Community.* New York: Continuum.
3. *Canadian Social Welfare* (1981). Canada, 3.
4. Diamond, L., Plattner, M.F. (eds). (2006). The Global Resurgence of Democracy. *Three Paradoxes of Democracy*. Second edition. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
5. *Divisions of Welfare: A critical Introduction to Comparative Welfare Policy* (1993). London: SAGE Publication.
6. Pulkingham, J., Ternowetsky, G. (ed.) (1996). Remaking Canadian Social Policy. *Desperately Seeking Substance*... Eernwood Publishing, Halifax.
7. *The Development of Liberal Democracy, For and against the State. Models of Democracy*. Second edition. Stanford, California: Stanford University Press, Chapter 3, 74.

Людмила Герасіна, д.соц.н.,
Вікторія Погрібна, д.соц.н.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОРАЛІ

Liudmyla Gerasina, Sc.D in sociology,
Viktoriia Pohribna, Sc.D in sociology
Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine)

A PROBLEM OF POLITICAL CONSENSUS THROUGH PRISM OF MODERN POLITICAL MORAL

The article proves that today when problems of political moral acquire non-formalized maintenance, a consensus strategy which leans on democratic principles of tolerance and respect to other spiritual values and practical positions, allows to consolidate society, prevents the origin of various conflict situations should become the most effective way for realization of political-administrative decisions. The analysis of nature and essence of consensus presented by authors in sociological, legal, political and conflict aspects allowed to ground a conclusion that there is an objective necessity of „democratic dialog" in a political process. „Democratic dialog" is a social mechanism when acceptance of managerial decisions takes place as a result of leading through of decentralizing public discussion, but not hardly through the institute of power. In such political practice which in a socio-political theory is marked as „democracy of discussion", society especially needs a moral consensus that determines introduction to the policy of the moral measuring.

Key words: political consensus, political moral, political ethics, tolerance

> Атакуйте проблему, а не партнерів, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати опонентів у справедливості й обґрунтованості ваших позицій замість того, щоб просто зламати їхню волю.
>
> *Р. Фішер, С. Браун*

Відомо, що функціонування сучасної держави неможливе без чітко встановлених, раціонально обґрунтованих правил, професіоналізації політики та механізму соціального управління. При цьому будь-який політик упродовж життя стикається з проблемами поєднання морально-етичних і результативних засад своєї діяльності. Крім того, варто згадати той незаперечний факт, що будь-яка суспільно-політична система не може довгий час існувати, по-перше, без легітимації, а по-друге, без хоча б зовнішніх атрибутів реалізації елементарних норм справедливості. Не випадково ж найбільш жорстокі, тиранічні режими без упину декларують свою прихильність до справедливості та інших етичних цінностей, які насправді вони послідовно знищують.

Сьогодні проблеми політичної моралі набувають все більше неформалізованого змісту. Ускладнення міжнародних відносин суттєво підвищує значущість соціальних наслідків дій політиків. Політик у владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик та людина, яка випадково потрапила на „політичний олімп" по-різному використовують принципи політичної моралі. Тому політична етика має містити ціннісно-нормативне орієнтування політичної діяльності, вияв її сенсу та нормативних засад, процедуру досягнення консенсусу та балансу інтересів політичних акторів, моральний вибір у політиці, за умов чого формуються конкретні рекомендації щодо поведінки політика за різних обставин: етика боротьби, етика успіху, етика поразки, етика очікування, етика опозиції, етика компромісу тощо.

Прикладну політичну етику найчастіше розуміють як нормативні вимоги громадян до наділених владою професійних політиків, чиновників і всіх тих, хто виявився залученим до цієї сфери. Але ми вважаємо, що основною сутнісною характеристикою означеного поняття є не конкретні вимоги до політиків, а здатність громадян висувати такі вимоги та реалізувати їх. Отже, *політична етика* – це нормативні орієнтири, що реалізуються у колективних діях при вирішенні політичних питань. Її носіями є громадяни (підкреслюємо, саме громадяни, а не політики), а простором – сфера публічності.

На відміну від політичної етики, *політична мораль* – це нормативне мислення індивідів як приватних осіб, що виносять судження про політику, не залишаючи приватної сфери. Якщо загальнолюдська мораль в теоретичних інтерпретаціях – це різноманіття нормативних моделей соціальної поведінки, то політична мораль характеризує множинність життєвих позицій тих сил, які дають оцінку політичним явищам.

Такий підхід обумовлений розумінням політики як організуючої сили щодо розв'язання та стримування тих конфліктів, які не можуть бути стриманими чи розв'язаними іншими засобами, крім політичної сили. Власне наявність і неодмінність такої сили і актуалізує моральний аспект політичної діяльності. Втім, сам по собі „моральний аспект політичної діяльності" є досить розпливчастим з точки зору його наукового аналізу.

Моральні установки будь-яких соціальних акторів, в т.ч. і політичних, визначають готовність і бажання вирішувати відповідні задачі, формують почуття відповідальності за їхнє виконання з найбільш результативним ефектом. У той же час люди, які роблять щось, чого не вміють інші, відразу ж опиняються перед необхідністю виконувати певні обов'язки стосовно тих, хто користується їхніми послугами. Цей найбільш розповсюджений аргумент у поясненні необхідності професійної етики (в нашому випадку – політичної) приводиться в роботі тюменських соціологів В.І.Бакштановського і Ю.В.Согомонова «Професійна етика: соціологічні ракурси»[1]. Дана аргументація є цілком логічною: саме так виникають моральна відповідальність фахівців, їхній моральний борг. Більше того, така логіка доповнюється авторами апеляцією до соціальної відповідальності професії, професійного покликання і служіння, саморегуляції професії, до необхідності виправдання й обмеження влади професіоналів над іншими людьми тощо.

Можна погодитися з висновком зазначених авторів про те, що в науці сьогодні остаточно ще не склалося єдності думок щодо питання принципової необхідності існування феномену професійної етики в принципі. Так, ними приводиться точка зору, згідно якої приєднання до основних понять етики (обов'язок, совість, гідність, честь, відповідальність і т.і.) визначення „професійні" (отже, і політичні) не додає ніякої нової інформації до тієї, що була відома до цього. А говорити про „добро" і „зло" із приставкою „професійне" – взагалі нонсенс. Розвиваючи свою тезу, вони вибудовують відповідну аргументацію: якщо погодитися з ідеєю існування професійної етики, паралельної або навіть етики, яка дублює загальновідому мораль, то почнуть розхитуватися бар'єри, що перешкоджають розмиванню настроїв і установок релятивізму. Це може призвести до хаосу у світі цінностей, нерозбірливості у виборі засобів досягнення індивідуальних цілей, тобто біморалізму[2].

Відмовити у певній логіці цій позиції досить складно, особливо якщо звернутися до прикладу такого біморалізму, який можна знайти в монографії «Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ. Соціологічний та історико-правовий аналіз». У ній наводяться результати опитування 2000 респондентів з п'яти регіонів України, згідно з якими більше 38% опитаних громадян вважають, що насильство в міліції при розкритті злочинів дуже поширено, і ще 35%, що воно скоріше поширено. У той же час серед працівників міліції практично ніхто не вважає таке насильство розповсюдженим явищем (0%)[3]. Також показовою в цьому сенсі є оцінка морального збитку потерпілих внаслідок застосування міліцією незаконного насильства. Експерти не з числа правоохоронців упевнені, що в 67% випадків потерпілим був нанесений значний моральний збиток, а міліціонери – що тільки в 20%, і, навпаки, у 13% випадків міліціонери вважають, що моральний

1 Бакштановский, В.И., Согомонов, Ю.В. (2005). Профессиональная этика: социологические ракурсы. *СОЦИС, 5,* 3-13.

2 Бакштановский, В.И., Согомонов, Ю.В. (2005). Профессиональная этика: социологические ракурсы. *СОЦИС, 5,* 6-7

3 Соболєв, В.О., Ярмиш, О.Н. та ін. (2005). *Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ. Соціологічний та історико-правовий аналіз*. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 88.

збиток не був нанесений взагалі, а серед експертів таких тільки 1%[1].

Аналізуючи соціологічні ракурси вивчення професійної етики, тюменські автори посилаються і на іншу позицію, яка обґрунтовує принципову припустимість існування професійних етик. Вона виходить з об'єктивної можливості відходу від загальних моральних норм, що диктуються своєрідністю професії. Підкреслюється, що прихильники цієї позиції стверджують, нібито при цьому мова йде про такі виняткові ситуації, коли кращим способом додержання норми є відхід від неї, тобто «виключення підтверджує правило». Ці ситуації або допускають морально аргументовані відступи від добра, або морально санкціонують використання зла. До того ж, як зазначав Н.Луман, труднощі виникають і з двозначним кодуванням «добре/погано» у ситуації становлення або кризи функціональних соціальних підсистем (економіки, політики, права). Такі труднощі він назвав «парадоксами морального коду»[2]. Отже, виникає цільком логічне питання: чи може взагалі існувати мораль у політиці?

Пошук відповіді на це питання підштовхнув нас до звернення до феноменологічного підходу, в якому мораль розуміється й аналізується за допомогою інтерпретації її проявів. У рамках даного підходу професійна мораль – це система цінностей і уявлень, що певним чином задають рамки індивідуальної поведінки. Основний механізм створення цих рамок полягає у формуванні індивідуального й організаційного репертуару сприйняття й інтерпретації конкретної ситуації. Таким чином, сам репертуар також можна інтерпретувати як прояв моралі. Це означає, що в цій логіці професійна (в т.ч. і політична) мораль може бути визначена як набір значень, змістів, символів, ритуалів, міфів і ідеологічних установок, що поділяються членами відповідної групи і дозволяють інтерпретувати і конструювати ситуацію.

Хоча на таку мораль, безумовно, можна впливати, управління нею у феноменологічній традиції представляється досить проблематичним, оскільки наслідки цього впливу є мало передбачуваними. Крім того, мораль з таких позицій не може бути оцінена як позитивна або негативна, оскільки вона набуває цих рис в контексті вирішення конкретної задачі або ситуації, коли виникає взаємодія різноманітних інтересів окремих індивідів і соціальних груп з відповідними поведінковими кодексами. У процесі формування останніх виникає важлива і складна проблема переводу того, що «повинно бути», у те, що «може бути». Отже, якщо зіштовхується високоморальне «ідеально-належне» із прагматичним «реально-можливим», високоімовірним є виникнення конфліктів, які дуже складно розв'язати.

Тому ми пропонуємо *мораль у політиці* розглядати як свідоме індивідуальне самовизначення і самопримус індивідів до певного нормативного стандарту поведінки, в силу якого, з одного боку, формується можливість розрізняти допустиме та недопустиме в політиці, а з іншого, не виникає абсолютного нігілізму чи абстрактної моралізації щодо конкретних ситуацій або соціально-політичних обставин.

Таке визначення ми вважаємо цілком коректним через те, що конфлікт, як типовий вимір політики, провокується протистоянням та зіткненням приватних інтересів, рівноправних у своїх ціннісних обґрунтуваннях. Розв'язання даної ситуації можливе лише через свідоме приборкання індивідуального егоїзму на користь загальної справи єдності та гармонії соціального буття. При цьому активним важелем політичної моралі виступає імперативність обов'язку.

Мораль, як самостійне мислення з приводу взяття на себе певного обов'язку, є невід'ємною складовою власне політичного мислення, особливо з огляду на притаманність політиці можливості бути „брудною справою”. Саме тому обґрунтування потребують питання, пов'язані з визначенням системи базисних цінностей суспільства, формуванням соціального порядку, який відповідає цим ціннісним уявленням.

Більш прозорою стає ситуація суперечливих відносин моралі та політики при деталізації розуміння самої сутності політики. Так, Бернхард Сутор в своєму аналізі проблем політичної етики виділяє три близьких за значенням поняття, що характеризують політичну сферу – policy, polity та politics. Через перше поняття (policy) він характеризує проблеми виправдання цілей та програм; через друге (polity) – проблеми виправдання засобів, що представлені інститутами, правилами та законами політичного порядку; третє (politics) – проблеми політичної діяльності політиків та

1 Соболєв, В.О., Ярмиш, О.Н. та ін. (2005). *Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ. Соціологічний та історико-правовий аналіз*. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 100.

2 Луман, Н. (1992). Честность политики и высшая аморальность политики. *Вопросы социологии, 1,* 22-37.

громадян у їх взаємодії[1]. В такій деталізації виявляється змістовна варіативність політичної етики, як етики цілей, етики інститутів та етики дій.

В аспекті політичних цілей етичною проблематикою стає ціннісне виправдання інтересів в ситуації їх конкуренції та пошук засобів розв'язання їх конфліктності через ставлення до спільного інтересу як всезагального блага. В такому контексті питання політичної етики обертаються навколо проблеми співвіднесення конкретної політики з її специфічними інтересами та спрямованістю до безпосереднього втілення певних інтересів та об'єднуючими спільноту цілями-цінностями, як-то мир, свобода, справедливість. Останні, будучи лише принципами, які задають ціннісні орієнтири та масштаб політичної діяльності, а не нормують детально дії, існують не як метафізичні абстракції, а як постійні запити у процесуальності політичного розвитку. Цим вимірюється політичний порядок в його відповідності балансу цих цілей-цінностей.

В аспекті інститутів політична етика зорієнтована на питання продуктивної соціальної інтеракції, яка напряму залежить від ступеню надійності очікувань щодо поведінки діючих осіб. Більше того, чим складніше соціальне ціле, чим більш розгалужені соціальні зв'язки, чим вища анонімність у групових взаємодіях, тим більш надійними мають бути правила дій. Тому, безсумнівно, зростає необхідність обов'язкового регулювання відносин в соціальних об'єднаннях, між ними та у їхніх стосунках із державою.

Причому на відміну від організації як складової соціальної системи, що підкорена певній меті і тим детермінує і обмежує індивідуальність, інститут є нормативною структурою, яка врегульовує відповідні соціальні стосунки. Ці стосунки постійно відтворюються в соціальному бутті і вимагають певної сталості та стабільності як гарантії безпеки індивідів.

Відомо, що інститути є історичними результатами людської інтеракції, в яких втілено загальні сенси. У такий спосіб політичні інститути забезпечують та регулюють співіснування індивідів у великих соціальних групах, встановлюють межі та орієнтацію дій людини та груп. Звідси зрозумілим є те, що моральна якість політики не може обмежуватись таким індивідуально-перфекціоністським виміром, як моральність політичних діячів. Моральна якість політики значною мірою залежить і від її здатності та готовності забезпечувати успішну реалізацію політичної діяльності засобами інституціонального порядку. Маються на увазі соціальні, політичні, правові інституційні умови для гуманної інтеракції між групами та їх представниками, які б забезпечували її незалежно від моральної спроможності чи неспроможності людей.

В аспекті ж політичної діяльності етичні дискусії розгортаються щодо саме моральної спроможності діячів у контексті ситуативної конкретики. В такому ракурсі предметом політичної етики стають моральні якості політично діючої особи та їх роль у нестандартних ситуаціях, які постійно супроводжують політику і позбавлені можливості розв'язання суто інституціональними засобами. При цьому моральні якості мають відповідати характеру саме „політичної справи”: бути тим мінімумом людяності та моральності, який є можливим в певних політичних ситуаціях, котрі обумовлені інституціональними чи груповими інтересами. До таких якостей відносяться політична розумність, політична совість, політична мужність, політична поміркованість тощо.

Отже, політична етика на шляхах свого самовизначення являє сьогодні досить широке проблемне поле. Сам факт її актуалізації засвідчує, що на сьогодні, на жаль, питання, чи має політика спиратися на етичні підґрунтя, не є головним. Виклики реальної соціально-політичної практики є наочними свідченнями такої необхідності. Сучасна соціокультурна ситуація характеризується загостренням геополітичних суперечок та конфліктів, ускладненням міжетнічних та міжнаціональних відносин, активізацією загроз, пов'язаних з тероризмом, екологічною безпекою та багатьма іншими проблемами. Для їх розв'язання та подальшого соціального розвитку продуктивного синтезу інтересів і цінностей політичних акторів вона потребує побудови цивілізаційно-ціннісного простору для сучасної політичної практики.

Людина за усіх часів природно прагнула створити найбільш комфортні умови свого існування в оточуючому соціальному середовищі, а саме – зберігати мир, стабільність і правопорядок, продуктивно взаємодіяти, з найменшими втратами врегульовувати об’єктивні кризи і конфлікти. Це, безумовно, передбачає дію механізмів, які зближають і збалансовують її прагнення та інтереси з потребами та інтересами інших осіб. Проблемний і часто кризовий розвиток сучасного світу на початку XXI ст. переконує, що найбільш ефективним шляхом здійснення політико-управлінських

1 Див. Sutor, B. (1997). *Kleine Politische Ethik*. Bonn: Bundeszentrale fur politische Bildung.

рішень мала б стати *консенсуальна стратегія*, яка спирається на демократичні принципи толерантності й поваги до інших духовних цінностей та практичних позицій, дозволяє консолідувати суспільство, попереджати виникнення різноманітних конфліктних ситуацій. Саме тому, як свідчить сучасна медіація, консенсуальні практики найбільш ефективні у полі соціальних, політичних і правових колізій, вони здатні не тільки розширяти прогнозування потенційних конфліктів, а й сприяти їх згортанню на ранніх стадіях.

У науці категорія „*консенсуалізм*" (від *лат.* consensus – згода, узгодження, єдність, одностайність, домовленість, співучасть, гармонія, стрункість) визначає певну форму духовної організації особистості чи суспільства, яка відповідає поведінковій стратегії соціального партнерства. На відміну від цього, поняття „*дисенсуалізму*" (від *лат.* disensus – суперечка, незгода, невідповідність, розкіл, суперечність, розлад, звада, чвара) – це специфічне ставлення індивідів один до одного, до природи і до себе, така організація суспільства, що демонструє іншу поведінкову стратегію – соціальної конфронтації, розмежування і розколу. Обидва поняття активно використовуються в науково-дослідному обігу[1], відображаючи полярні, антиномічні дії та вчинки, розуміння і судження, стан думок і духовний стан людей.

Нам представляється, що широке концептуальне розуміння консенсусу символізує певний стан суспільної, колективної (корпоративної) або індивідуальної свідомості, за якої індивіди, які входять до різних соціальних груп чи страт, орієнтовані на стратегію соціального партнерства або інші комунікативні стратегії взаємодії. Нормативно-інституційний зміст консенсусу втілює колективну думку тих, хто доклав зусиль з його вироблення; виражає очікуваний технологічний результат спільних інтелектуальних зусиль по узгодженню спірних позицій. Тому, в більш вузькому сенсі, консенсус є погодженим рішенням, прийнятним для сторін-опонентів, в опрацюванні якого раціонально і свідомо брали участь всі учасники проблемної взаємодії.

В сучасному науковому дискурсі природа та сутність консенсусу найбільш ґрунтовно інтерпретується в соціологічному, правовому, політичному і, безперечно, у конфліктологічному аспекті.

Соціологічне трактування консенсусу та обґрунтування його необхідності походить із проблем, породжених соціальною диференціацією сучасних суспільств, коли старі й нові соціальні групи, верстви, класи виборюють свої інтереси у латентному протистоянні чи відкритій боротьбі; зокрема, транзитивні пострадянські суспільства й досі реально характеризуються ворожістю окремих груп соціуму (майнових, статусних, політичних, етнічних, релігійних) одна до одної. Дихотомія між вищими і нижчими стратами соціуму поглиблюється; а боротьба за владу у верхніх прошарках, її ресурси та привілеї певним чином вражає інші верстви суспільства і породжує „епідемію" неминучих конфліктів. Відповідно, неможливо прагнути і проектувати соціальну злагоду, не торкаючись стану соціальної структури суспільства, адже суспільний консенсус стає реальністю лише за умов, коли раніш конфліктуючі групи згодні переглянути свої позиції або скорегувати інтереси заради підтримання соціального миру.

Принцип консенсусу, закладений в основу політико-правових процедур демократичних суспільств, забезпечує дію соціально необхідних функцій:

протидію формуванню (чи збереженню) політичних систем автократії та диктатури, що насаджують деспотію, фанатизм, шовінізм, ксенофобію тощо;

забезпечення гарантій плюралізму щодо позицій різних політичних суб'єктів та відносин між ними (поділ гілок влади, множинність політичних інститутів, багатопартійність, гарантії прав опозиції та етно-релігійних меншин т.і.);

гарантування реальних прав і свобод людини в суспільному житті, але не за рахунок не-свободи інших[2].

У демократичному соціумі консенсус ґрунтується на пріоритеті прав і свобод особистості, визнанні не лише її прагнень та інтересів, але й прав, інтересів та цінностей інших членів суспільства. Консенсуальна думка є поміркованою, серединною і виваженою, з огляду на це – рівень консенсусу свідчить, наскільки та чи інша позиція узгоджена, тобто наближена до загально прийнятої суспільної думки. Визнання соціальної злагоди однією з найважливіших цінностей життя формує толерантне суспільство з особливою свідомістю громадян, в якому поступово зникає

1 Див.: *Словник термінів з правової конфліктології* (2006). Харків: Одіссей; Зайцев, А.К. (2001). *Социальный конфликт*. Москва: Akademia; та ін.

2 Хэлд, Д. (2001). *Современная политическая теория*. Москва: NOTA BENE, 76-85.

упередженість, непримиренність та агресія, панують гуманістичні консенсуальні відносини.

Цивілізаційна практика історичного розвитку суспільств формує ряд об'єктивних умов, які знижують вірогідність виникнення соціальних конфліктів. Американські конфліктологи Джефрі Рубін, Дін Пруйт і Сунг Хе Кім, проводячи аналіз цих умов, звертаються до феномену *нормативного консенсусу в соціумі*[1].

Суспільствам з низьким рівнем загальної конфліктності, як правило, властива широка нормативна згода щодо цілей і правил поведінки, визначення соціальних ролей, порядку прийняття рішень, системи влади та її статусів. Наприклад, у містечках нової Англії XIX ст. соціально-цементуючу роль відігравали протестантська церква і спільна культурна спадщина. А коли суспільні норми безперечно підтримуються найбільш впливовими верствами громади, то у груп, що не дуже задоволені своїм станом, мало шансів виявити наміри, які б загрожували цим нормам. Більшість людей в них привчаються дотримуватись нормативних приписів і робити максимум можливого за умов обмежень. Але подібний стан речей не є соціальною ідилією – їхні прагнення, таким чином, починають відповідати реальності.

Найбільш стабільні суспільства встановлюють і твердо охороняють норми взаємовідносин у тих галузях, яким більш за все властиві конфлікти – це стосується системи влади, статусів і відносин на виробництві. Так, інтереси підприємців і найманих робітників часто стикаються, утворюючи трудові або адміністративні конфліктні ситуації. Але коли учасники виробничого процесу чітко уявляють свої ролі та функції (працівники виконують свої завдання та створюють собі добру репутацію; підприємці – чітко здійснюють менеджмент, організаційне забезпечення, підтримку порядку, фінансування), то подібна організація цілком виправдовує себе, як консенсуальна модель праці.

Дж. Рубін, Д. Пруйт і С.Х. Кім доводять, що країни з індивідуалістичними культурами (США, Англія, Німеччина, Франція) високо цінують автономію особистості, її незалежність та індивідуальні досягнення; це примушує розвивати і частіше застосовувати методи консенсусу. В той же час, суспільства колективістської культури (азіатські та латиноамериканські) високо цінують міжособистісну гармонію, конформізм, корпоративізм і спільні досягнення. Цим аргументується висновок, що в колективістських суспільствах нормативна згода сильніше, ніж у соціумах індивідуалістської традиції, і, відповідно, соціальні санкції за непідкорення консенсуальним нормам більш суворі.

Зміст *правового розуміння консенсусу* пов'язаний зі способом вироблення і прийняття рішень, норм, актів, який спирається на два принципи: 1) підтримка акту чи норми більшістю тих, хто її сформулював; 2) відсутність принципових заперечень щодо прийняття рішення з боку учасників цього процесу. Консенсуалізм у праві (як і в політиці) не є одноголосністю, він тільки вимагає відсутності прямих заперечень й цілком припускає нейтральну позицію.

Як стратегія розв'язання або попередження правових конфліктів, юридичний консенсус полягає в передбаченому рівні узгодженості позицій, коли під час прийняття певного нормативного акту більшість суб'єктів права (напр., законодавці) підтримають його, а ті, що незгодні, не виступлять проти. В цьому розумінні юридичний консенсус має застосовуватись як принцип і процедура розв'язання не тільки міждержавних конфліктів, а й сприяти врегулюванню внутрішньої соціально-правової та політичної діяльності.

Оскільки конфлікт і консенсус постають двома важливими і взаємопов'язаними рисами будь-якої правової системи, В.М. Кудрявцев логічно стверджує, що юридична політика починається там, де мають місце соціально-правові конфлікти[2]. Отже, юридичний консенсус (разом із приписом і примусом) є однією з важливих технологій правової політики, яка тісно пов'язана з сучасним рівнем праворозуміння і технікою нормотворчості. Консенсус також сприяє формуванню нового юридичного мислення, що відображає тенденції розвитку соціально-правових реалій в законотворчості та правозастосуванні.

Консенсус як юридична процедура – це колегіально погоджене рішення, таке що є протилежним праву вето (право учасника законотворчого процесу заборонити прийняття норми); консенсус, навпаки, сприяє позитивному вирішенню правотворчих питань на основі співробітництва, узгодження позицій, компромісу. Відповідно до цього, чинне законодавство і

1 Див.: Рубин, Дж., Пруйт, Д., Ким, Х.С. (2001). *Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение*. Санкт-Петербург: ЕВРОЗНАК, 49 – 59.

2 Кудрявцев, В.Н. (1995). *Юридическая конфликтология*. Москва: РАН, 214–215.

право в цілому можна розглядати як результат досягнення юридичного консенсусу в суспільстві. Завдяки узгодженню інтересів забезпечується підгрунття для верховенства закону в ієрархії правової системи, таким чином налагоджується соціальне співробітництво і солідарність на всіх рівнях структури суспільства.

Питання демократичного втілення юридичного консенсусу набуває нині пріоритетного значення в Україні; його визначальний вплив зростає в аспекті здійснення конституційної, адміністративної та судової реформи, у змісті антикоррупційного закону та дій з „очищення" влади. Вбачається, що соціолого-правове сприйняття закону як юридичного „консенсусу інтересів", відкриває реальний шлях для стабілізації соціальних відносин в Україні. Орієнтирами консенсуального вирішення спірних питань є необхідність суворого дотримання правових норм за умов обмеження чи недопущення застосування примусу.

Однак, затвердження консенсусу провідним методом прийняття правових рішень – не просте завдання, що вимагає значного часу і досвіду, особливо за умов нерозвинутої юридичної техніки, низької парламентської культури та жорстких установок на силові засоби дій в конфлікті. Слід згадати, що конституційні норми демократичної держави – це втілення філософії суспільного договору, ідей загальної рівності та справедливості, які передусім закріплюють базові засади громадського консенсусу і мають забезпечувати соціальні, економічні й політико-правові умови консенсуальної згоди в суспільстві.

Так, одним із чинників збереження суспільної злагоди державознавці вважають забезпечення стабільності конституційного ладу**:** конституція має бути надійно захищена від політизованих прагнень безпідставно змінювати її норми! Деякі країни правовим чином закріпили ті конституційні норми, що не підлягають перегляду: так, у Конституції Франції 1958 р. – це територіальна цілісність держави і неприпустимість зміни президентської форми правління; за Конституцією ФРН 1949 р. не припускаються зміни, що порушують принципи федералізму, народовладдя, розподілу влад і захисту людської гідності. Консенсусний потенціал чинної Конституції України виявляється, як підкреслював Ю.М. Тодика, у змісті ст. 22, яка наголошує, що конституційні права і свободи людини не можна скасовувати[1], а за умов прийняття нових законів чи внесення змін до законодавства не припустимо звуження їх змісту та обсягу. Кардинально важливе значення у розрізі пост-революційних подій в Україні 2014–2015 рр., на наш погляд, також має положення ст. 157 про те, що Конституцію не можливо змінити, якщо це передбачає скасування чи обмеження прав і свобод громадян, або якщо ці зміни спрямовані на ліквідацію незалежності або порушення територіальної цілісності України. Такі прерогативи конституційних норм, безперечно, виходять з інтересів суспільної інтеграції та консенсуально впливають на збереження політико-правової стабільності.

Політологічна інтерпретація консенсусу передбачає наявність або акцентування певних базисних політичних цінностей і норм, які поділяє більшість соціально-політичних áкторів. Стратегія консенсусу – не просто нова система голосування, а принципово новий підхід до вирішення гострих суспільних і державних проблем, універсальний демократичний принцип, що сприяє вільному розвитку всіх форм соціально-політичної активності. Він передусім свідчить про узгодженість процесу прийняття політичних рішень**:** коли меншість раціонально готова поступитися рішенням більшості, що перемогла у відкритому політичному протистоянні; а владна більшість згодна забезпечити право меншості на протест, критику і опозицію. Таким чином, політичний консенсус перетворює диктат влади на її авторитет.

Безсумнівно, досягнення консенсусу в наш час стає майже єдиним раціональним способом розв'язання найскладніших державно-політичних конфліктів. Найбільш сприятливі умови досягнення узгоджених політичних рішень виникають завдяки поширенню в суспільній свідомості консенсуальних принципів – компромісу, толерантності, громадянськості, поваги до чинних правових норм, що спрямовані на гармонізацію егоїстичних інтересів і потреб окремих статусно-економічних, етнокультурних та релігійних груп. Подібну ж роль зі збалансування різних соціальних інтересів відіграють громадські об'єднання, політико-правові інститути (партії, парламент), суди, коаліції політичних сил, публічна освіта, культурні інституції, церква тощо, які консолідують плюралістичне суспільство.

Всі сучасні ліберально-демократичні держави, стверджує В.М. Кудрявцев, в аспекті

1 Тодыка, Ю.Н. (1999). *Основы конституционного строя Украины*. Харьков: Факт, 264–265.

політичної взаємодії можуть розглядатися як «консенсуальні демократії»; вони характеризуються здебільш лояльною опозицією до правлячої влади та ефективними політико-правовими механізмами вирішення соціальних протиріч, конфлікти ж між гілками влади прагнуть розв'язувати конституційним шляхом[1]. Проте, через дію цивілізаційних чинників одні суспільства є більш консенсуальними (чого прагне і Україна), ніж інші. Звідси виникає необхідність оцінки ступеня політичного консенсусу в окремій державі, по-перше, виходячи з природи конфліктів, що виникають усередині даної політичної системи; по-друге, за наявності правил і норм консенсусного врегулювання політичних і державно-правових конфліктів; по-третє, згідно стратегій, методів і тактичних дій, що застосовуються для розв'язання конфліктних ситуацій.

В ході державно-політичних конфліктів, які свідчать про вади і дисфункції влади та вимагають юридичного чи політичного способу вирішення, завдяки консенсуальним практикам закріплюється принцип правової й політичної відповідальності, змінюється тональність і зміст взаємовідносин суб'єктів конфлікту, як наслідок, відбувається перетворення політико-правової системи на концептуально нових засадах. Політологія та конфліктологія опрацьовують консенсуальні методи і технології, які використовують політика і право у відповідності до кризових умов**:** анти-конфронтаційні програми виведення країни з кризи або колапсу; політичні меморандуми консенсусу влади та опозиції; погоджувальні ради парламенту; узгоджені з суспільними вимогами рішення уряду; громадсько-політичні акції або рухи, що акцентують соціальну злагоду („За соборність України", "Разом" та ін.); внесення ЗМІ до суспільної свідомості загально інтегруючих ідей та цінностей, які проголошуються пріоритетними стосовно групових інтересів тощо.

Консенсуалізм у конфліктологічній парадигмі раціонально виходить з того, що конфліктами слід управляти таким чином, щоб не тільки мінімізувати втрати, але й збільшити загальну користь для сторін-опонентів. Спроба ввести протиборство у регульоване, нормативне річище помітно посилює взаємозалежність суперників, які раніше виборювали протилежні цілі; цьому сприяє перехід до консенсуальних дій та їх інституціоналізація шляхом дотримання узгоджених правил та умов.

Але технологія досягнення консенсусу майже завжди є тривалою і складною, його зміст і процедура вимагає врахування широкого спектру соціально-психологічних, політичних, дипломатичних і юридичних чинників. Як модель завершення конфліктів, консенсус виникає тоді, коли згоду досягнуто внаслідок збігання думок усіх сторін, або коли узгодження відбулося під впливом моральної чи законодавчої волі зовнішньої сторони, з якою мали погодитися конфліктанти. Обираючи одну з альтернатив – „сила права" або „право сили" – медіатор (арбітр) має врахувати, що доцільність тиску на конфліктантів залежить від таких чинників, як ступінь його легітимності, авторитету, довіри та професійна точність оцінок усіх втрат і преференцій. На думку конфліктолога В. Сосніна, консенсуальну стратегію до розв'язання соціальних конфліктів, взагалі доцільно застосовувати лише за таких умов:

– предмет спору складний, але інтереси сторін занадто значущі, щоб прийняти просте рішення;

– за наявністю часу й ресурсів для вироблення альтернатив, які б задовольнили вимоги сторін;

– суперники готові розпочати пошук прихованих, близьких інтересів і потреб;

– сторони зацікавлені у достроковому, а не у тимчасовому вирішенні проблеми.

Серед конкретних методів досягнення консенсусу конфліктуючих сторін найвідомішим є прийняття рішень шляхом консенсуального голосування. Воно передбачає наявність декількох пропозицій з проекту обговорюваного політичного, управлінського рішення або законопроекту і здійснюється через погодження запропонованих варіантів. Якщо ж у ході обговорення було висловлено декілька суперечливих пропозицій, то підбиваючи підсумки слід взяти за основу ту з них, що здобула найбільш високий рівень консенсусу і принципово не суперечить ідеї проекту. Зокрема, цю ефективну методику консенсуального голосування доцільно було б застосувати в процедурі обрання претендентів на деякі представницькі мандати: якщо б виборці мали можливість виставити у бюлетенях свої преференції в рейтингу, то кінцеві результати були б зрозумілі вже у першому турі; тоді з політико-правової практики зникли б повторні голосування чи поняття „виборів, що не відбулися".

У процесі погоджувальних комунікацій опонентів і посередника рекомендують методи, що

1 Кудрявцев, В.Н. (1995). *Юридическая конфликтология*. Москва: РАН, 210 – 214.

ґрунтуються на принципі „чесних переговорів”, які виключають можливість застосування нечесних кроків, щоб запобігти перетворенню політичних конфліктів на некеровані, деструктивні процеси. Якщо суб’єкти конфлікту не зорієнтовані на модель перемоги за будь-яку ціну, то доцільно застосувати технологію „кооперативної орієнтації” з вирішення спору на підставі консенсусу, тобто налагодити відповідальну розмову, в ході якої опоненти могли б відкрито висловити думки і наміри, виокремити взаємовиключні позиції та скорегувати власні інтереси в напрямку зближення.

Згідно іншої тактики консенсуальних дій, визначальну роль у примиренні відіграє принцип „дистрибутивної справедливості” – розподіл поступок між опонентами залежно від участі та витрат, хоча його порушення має ризиковані наслідки (психологічний опір, негативні емоційні реакції сторін) та може спричинити ескалацію конфлікта. Щоб запобігти цьому, на стадії згортання протиборства і досягнення бажаної згоди між сторонами передбачається необхідним сформулювати пропозицію т.зв. „найкращої альтернативи”. Нерідко вона є спробою „конвертації” об’єкту конфлікту на рівнозначну матеріальну чи духовну цінність, або пропонується визначена у правовий спосіб версія розподілу/сумісного користування об’єктом. Кінцевим результатом переговорів з цього приводу має бути сформульований посередником пункт угоди, від якого вже ніхто із супротивників не відмовиться.

Проте, консенсуальний метод, крім позитивних якостей, має деякі вади і складнощі втілення, серед них:

– необхідність багаторазових узгоджень позицій, що занадто затягує процес прийняття рішення;

– виникає загроза, що більш суттєве, прийняття неконкретних, розпливчастих і зрештою неякісних рішень;

– юридичний консенсус, зокрема, майже завжди має факультативний характер (тобто процедуру узгодження розглядають як попередню стадію чи як альтернативний варіант прийняття заключного рішення); саме тому законодавство, як правило, не містить принципових вимог щодо вирішення спірних питань виключно консенсуальним методом;

– перспектива розв’язання конфлікту шяхом консенсусу, нажаль, стикається з об’єктивними перешкодами, особливо за відсутності належного рівня правової культури еліти та громадської злагоди.

Отже, між теоретичною думкою та діями соціальних суб’єктів в ситуації дійсного конфлікту може виникати „колізія непорозуміння”, тобто неготовність до сприйняття (або відторгнення) методів вироблення суспільно врівноважуючих рішень з позицій консенсусу, який би задовольнив усі зацікавлені сторони. Але саме консенсус формує нову толерантну свідомість суспільства, коли визнання чужих інтересів стає умовою здійснення власних цілей і прагнень.

Висновок. Не викликає сумніву, що сфера політики є зоною постійної небезпеки виникнення конфліктів. Більше того, саме в політиці конфлікти ініціюються як прояв реальних протиріч соціального життя. Втім в той же час, політика є діяльністю по упорядженому регулюванню конфліктних ситуацій, а морально-етична складова стає необхідною основою для конструктивного їх розв'язання.

В сучасних умовах політика вимушена звертатися до моралі. Відомо, що державна влада, з одного боку, є наслідком соціальної асиметрії в суспільстві, а з іншого, покликана служити виконанню загальносуспільних завдань, особливо тих, які пов'язані із задоволенням колективних потреб. Саме тому держава повинна виступати в ролі арбітра. Відповідно, основним завданням державної політики має стати пошук шляхів до соціального консенсусу. На ґрунті консенсусу виникає не тільки політичний, але й соціальний контракт у суспільстві, який не виключає боротьби різних соціальних груп, а органічно сполучає цю боротьбу з пошуками соціальної згоди, шляхів і способів гармонізації відносин влади й пересічних громадян.

Якщо із самого початку аналізу взаємин політики й моралі їх продуктивна єдність бачилася в досягненні загального блага, то сучасне ліберально-демократичне суспільство загострює їхні відносини щодо проблеми консенсусу, ефективного балансу в конфлікті інтересів суспільства й індивіда в умовах вільного ринку. Цього вимагають як складні системні умови, так і досягнутий рівень готовності особистості до формування свідомого розуміння масштабів та форм своєї участі в суспільно-політичному процесі.

Отже, в політичному процесі складається об’єктивна необхідність т.зв. „демократичного діалогу” – соціального механізму, коли прийняття управлінських рішень відбувається внаслідок

проведення децентралізованого суспільного обговорення, а не жорстко через інститут влади. В такій політичній практиці, котра в соціально-політичній теорії позначена як „демократія обговорення" (delibtration), суспільству особливо потрібний моральний консенсус, що й визначає введення в політику морального виміру. На думку теоретиків „деліберативної демократії" і сучасної комунікативної етики (Ю Хабермас, Дж Роулз, З Бенхабіб), саме раціональний консенсус щодо базових моральних цінностей може бути універсальним способом розв'язання конфліктних ситуацій і проблем сучасного глобального суспільства.

Однак для здійснення продуктивного діалогу необхідна низка умов. Це, по-перше, *культура толерантності* як здатності до несилового, власне політичного, урегулювання конфліктів через пошук компромісів.

По-друге, це *оптимальна поведінка в конфліктних ситуаціях*, здатність до активного їх вирішення через пошук домовленості в конфлікті інтересів, уміння вибирати кращий на даний конкретний момент варіант в межах загального інтересу (блага) задля забезпечення порядку соціальної життєдіяльності без порушень базових цінностей і основних прав людини.

І, нарешті, – це *культура вести діалог*, вміння розмовляти один з одним, а не тільки повторювати свою думку, здатність не лише стверджувати, але й міркувати, прислухатися до аргументів, бути готовим подивитися на речі по-новому.

Політика інтегрує людські спільноти, саме тому політична етика, будучи важливим елементом політичної культури, створює механізм суспільної довіри. Цей механізм забезпечує стабільне функціонування соціальної системи, перешкоджає виникненню протиріч, здатних зруйнувати її зсередини.

References

1. Bakshtanovskij, V.I., Sogomonov, JU.V. (2005). Professional'naja ehtika: sociologicheskie rakursy. *SOCIS, 5,* 3-13.
2. Khehld, D. (2001). *Sovremennaja politicheskaja teorija*. Moskva: NOTA BENE.
3. Kudrjavcev, V.N. (1995). *Juridicheskaja konfliktologija*. Moskva: RAN.
4. Luman, N. (1992). Chestnost' politiki i vysshaja amoral'nost' politiki. *Voprosy sociologii, 1,* 22-37.
5. Rubin, Dzh., Prujt, D., Kim, KH.S. (2001). *Social'nyj konflikt: ehskalacija, tupik, razreshenie.* Sankt-Peterburg: EVROZNAK.
6. *Slovnik terminiv z pravovoї konfliktologii* (2006). Kharkiv: Odissej.
7. Sobolev, V.O., Jarmish, O.N. ta in. (2005). *Protizakonne nasil'stvo v organakh vnutrishnikh sprav. Sociologichnij ta istoriko-pravovij analiz*. Kharkiv: Vid-vo Nac. un-tu vnutr. sprav.
8. Sutor, B. (1997). *Kleine Politische Ethik*. Bonn: Bundeszentrale fur politische Bildung.
9. Todyka, JU.N. (1999). *Osnovy konstitucionnogo stroja Ukrainy*. Khar'kov: Fakt, 264–265.
10. Zajcev, A.K. (2001). *Social'nyj konflikt*. Moskva: Akademia.

Марат Закіров, к. і. н.
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Marat Zakirov, PhD in History
Lugansk Taras Shevchenko National University, Ukraine

PROBLEM OF TYPOLOGY OF POLITICAL THOUGHT OF RUSSIAN DIASPORA

This paper analyzes characteristic signs of basic ideological and political currents of Russian Diaspora. It determines political views of individual thinkers of Russian emigration. The author emphasized that a description of ideological and political currents, doctrines and concepts should be put as the basis for typology of political thought of Russian Diaspora. A necessary condition for adequate understanding of essence of political reality is recognition and observance of primacy of aims and values in creative and practical activity of political subjects. Unique character and quality composition of post-revolutionary Russian emigration manifested up in eurasianism and other ideological and political currents. Description of their vision about the "third way" form the basis for creation of the generalized model and the subsequent grouping.

Key words: political thought, Russian diaspora, emigration, typology, ideological and political current, criterion.

За останні десятиліття політична наука накопичила значний пласт досліджень, присвячених проблемі Російського Зарубіжжя. Інтерес до творчої спадщини російської післяреволюційної еміграції обумовлений з одного боку тим, що значну її частину становила культурна, наукова та політична еліта Російської імперії, що продовжила активну наукову, творчу та видавничу діяльність далеко від батьківщини. З іншого боку, довгі десятиліття емігрантська проблематика вивчалася мало. Особливо гнітючим було становище в дослідженнях політичної спадщини діячів еміграції. Якщо культурна та частиною філософська складова творчості емігрантів розглядалася більш-менш об'єктивно, то політична історія оцінювалася виключно в негативно – тенденційному ключі: «агонія білої еміграції». Ситуація поступово почала змінюватися з другої половини 80-х років минулого століття. Зусиллями багатьох дослідників політичні теорії і роздуми російських емігрантів повертаються на батьківщину, знаходять друге дихання. Актуальність досліджень політичної думки Російського Зарубіжжя обумовлена і їх практичним значенням. Вони можуть не тільки теоретично збагатити політичну науку, а й сприяти відновленню втрачених історичних коренів і традицій. Крім того, переважна більшість мислителів-емігрантів приділяли значну увагу розробці концепцій майбутнього пострадянської Росії. Їх напрацювання здатні стати важливою частиною стратегії подальшого ефективного розвитку суспільства і держави, а для сусідів і партнерів нової Росії стати підґрунтям до розуміння і прогнозування її внутрішньої і зовнішньої політики.

Спроби осмислення явища і його вивчення були зроблені ще в самій діаспорі. Зокрема, слід відзначити книгу російського письменника, публіциста і громадського діяча М.В. Назарова[1]. Автор, який віддав багато років роботі в одному з політичних центрів Зарубіжжя, на основі дослідження історії політичної еміграції оцінює досвід перебування російських емігрантів в різних суспільних системах. У книзі дається інформація про найважливіші емігрантські організації, проводиться аналіз їх політики, помилок і розбіжностей. Однією з перших спроб системного опису основних течій політичного життя еміграції став збірник документів і матеріалів під редакцією А.Ф. Кисельова[2]. Основу книги склали архівні матеріали, а також емігрантська періодика, окремі праці та мемуари.

1 Назаров, М.В. (1994). *Миссия русской эмиграции*. Москва: «Родник».
2 Киселев, А.Ф. (1999). *Политическая история русской эмиграции, 1920-1940 гг.: Документы и материалы*. Москва: ВЛАДОС.

Крім того, були використані і деякі найбільш цікаві публікації документів недавнього часу. Аналізу ідейно-політичних орієнтацій нових політичних течій, що виникли та організаційно оформилися в еміграції, присвятила свою роботу Г.В. Жданова[1]. Авторка підкреслює, що зміновіхівці, євразійці, младороси і новоградці прагнули відкрити інші шляхи історичного розвитку і відродження Росії з урахуванням змінених соціально-економічних умов і національно-культурних особливостей. На основі аналізу різних монархічних концепцій прагне виявити основні тенденції у розвитку емігрантської консервативної думки Н.В. Антоненко[2]. Роботу відрізняє комплексний підхід до вивчення ідейно-теоретичних уявлень монархічної еміграції про систему державного устрою, економічну, соціальну, національну, конфесійну, зовнішньополітичну доктрини постбільшовицької Росії. Актуальні для соціально-політичної трансформації сучасної Росії ідеї І.О. Ільїна представлені в роботах Н.І. Изергіної[3]. Дослідниця визначає положення теорії органічної демократії, що мають методологічне значення для системних перетворень сучасної Росії. Підкреслена ключова ідея перетворення національних особливостей в конкурентні переваги на основі органічної парадигми розвитку суспільства і держави. Євразійство як систему фундаментальних ідей і цінностей, як цілісний світогляд, вкорінений в традиції народів Євразії, розглядають у своїй колективній роботі А.В. Іванов, Ю.В. Попков та ін[4]. Дослідники піддали теоретичному осмисленню наукову спадщину класиків євразійства і аналізують можливість його застосування для вирішення сучасних проблем. Проведений аналіз публікацій, природно, є далеко не вичерпним. Наше завдання підкреслити широту дослідницького інтересу і різноманітність представлених робіт, які включають в себе як оглядові роботи, присвячені проблемі в цілому, дослідження самостійних політичних течій чи теоретичних концепцій окремих мислителів, а також збірники документів і матеріалів.

Більш детальне ознайомлення з історіографією проблеми політичної думки Російського Зарубіжжя розкриває явний недолік узагальнюючих робіт. Зокрема, присвячених проблемі типології політичної думки російської післяреволюційної еміграції. Для цього слід визначити критерії класифікації. Провести аналіз характерних ознак основних ідейно-політичних течій. Розмежувати політичні погляди окремих мислителів російської еміграції, що виходили у своєму науковому пошуку за рамки конкретних політичних течій. Або, що також мало місце, успішно розробляли декілька напрямів.

Перш ніж приступити до безпосереднього аналізу і встановлення характерних і відмінних ознак різних ідейно-політичних течій Російського Зарубіжжя, нам необхідно визначити зміст понять «політична думка» і «типологія». Під політичною думкою прийнято розуміти систему ідей, поглядів, уявлень, що знайшла свій теоретичний вираз та обґрунтування в політичній науці. Політична думка формує знання про політичну діяльність, політичну свідомість і форми політичних відносин, про природу сутності та функції влади, про структуру політичних систем та їх елементів, про внутрішню і зовнішню політику, про історію політичних вчень[5]. У цьому визначенні не тільки розкривається сутність поняття «політична думка», а й окреслюються загальні критерії класифікації окремих течій політичної думки.

Під типологією розуміється науковий метод, основу якого складає розчленування систем об'єктів та їх подальше групування за допомогою узагальненої моделі або типу[6]. Під об'єктами в нашому випадку маються на увазі окремі політичні концепції мислителів Російського Зарубіжжя, а також ідейно-політичні течії, які розчленовуються і групуються відповідно за їх характерними ознаками. Визначаючи напрям і методологічні прийоми дослідження, на наш погляд, доцільно враховувати зауваження російського дослідника К.С. Гаджиєва: «У сфері соціального мова йде не тільки про пояснення речей, але і про адекватне їх розуміння в сенсі осягнення. Пояснити

1Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов, 3,* 33 – 46.

2 Антоненко, Н.В (2007). *Идеология и программатика русской монархической эмиграции.* Мичуринск: Издательство МГАУ.

3 Изергина, Н.И. (2008). *Теория органической демократии И.А. Ильина и политическая трансформация постсоветской России.* Саранск: Изд-во Мордов. ун-та.

4 Иванов, А.В., Попков, Ю.В., Тюгашев, Е.А., Шишин, М.Ю. (2007). *Евразийство: ключевые идеи, ценности, политические приоритеты.* Барнаул: Изд-во АГАУ.

5 *Власть. Политика. Государственная служба. Словарь* (1996). Москва: Луч, 172.

6 *Большой энциклопедический словарь* (2002). Москва – Санкт-Петербург: Сов. энцикл.: Фонд «Ленингр. галерея», 1175.

соціальний феномен – значить, перш за все, «описати його» ... Опис складає істотну частину соціальних і гуманітарних дисциплін та основу знання, що класифікує»[1].

Власне актуальність типологічного дослідження політичної думки Російського Зарубіжжя визначається значним обсягом різнопланових досліджень, накопиченого до теперішнього часу. У цих умовах подальше повноцінне та об'єктивне вивчення такого масштабного і неоднорідного явища вимагає комплексного, системного підходу. Цей підхід передбачає, з одного боку, розгляд політичної думки російської еміграції в якості цілісного феномена, елементи якого знаходяться в певній системній єдності, а з іншого боку, виділення чітких класифікуючих ознак і типології основних політичних течій і політичних концепцій окремих мислителів. Останнє має особливо важливе значення, оскільки творчість цілого ряду значущих фігур Російського Зарубіжжя має неоднозначний характер. Багато мислителів-емігрантів творили або на стику різних політичних ідеологій, або з плином часу їх погляди зазнавали певної, іноді достатньо істотної еволюції, або їх окремі політичні концепції знаходяться в руслі різних ідейно-політичних течій.

Під час досліджень слід враховувати, що розвиток класифікаційної думки людства щодо політичних ідеологій має відносно недавню історію. Як зазначає К.С. Гаджиєв: «Поняття «праві» і «ліві», «консерватизм», «лібералізм» і «радикалізм» отримали ходіння в суспільствознавстві в XIX ст.»[2]. Тоді ж завершується і процес оформлення основних ідейно-політичних течій консервативного, ліберального і соціалістичного, в рамках яких політична практика, а потім і політична наука виділяють ще цілий ряд різних варіацій.

Також зауважимо на особливостях соціально-гуманітарної науки, сформульованих в свій час німецькими філософами Вільгельмом Віндельбандом і Генріхом Ріккертом. Відмінності між природними і суспільними науками вони зводили до протилежності категорій причинності і цінності. Таким чином, якщо в природничих науках пріоритет віддається вивченню фактів причинно-наслідкових зв'язків, то в суспільних науках на перший план виходять цілі та засоби. Виходячи з цього, вже згадуваний нами К.С. Гаджиєв підкреслює: «Без проникнення в сферу цілей та ідеалів не може бути й мови про адекватне вивченні світу політичного ... політична наука має справу з розумінням і тлумаченням людських цілей, а там, де йдеться про цілі, неодмінно присутні цінності»[3].

Виходячи з цього, можна констатувати наступне. Оскільки в різні історичні періоди і цілі суб'єктів соціально-політичних процесів, і цінності, що панують у суспільстві, зазнають суттєвих змін, природним буде припустити і мінливість сутності та змісту понять і категорій, якими оперує політична наука. І як наслідок, до такої ж мінливості схильні і характеристики ідейно-політичних течій. «Очевидно, що визначення того чи іншого перебігу політичної думки як деякого комплексу постійних і однозначно трактованих ідей, концепцій та доктрин може лише спотворити його дійсну сутність»[4].

Отже, в процесі роботи над описом, розумінням і відповідною типологізацією ідейно-політичних течій необхідно враховувати конкретно-історичні умови їх виникнення та розвитку, а так само і мінливий характер їх сутності та змісту. Крім того, виходячи з розуміння примату цілей і цінностей у політичній дійсності, стає зрозумілим різноманіття ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій, які активно розроблялися в російській післяреволюційної еміграції. Оскільки однією з характерних і таких, що визначають її унікальність, ознак цієї еміграції було найширше соціально-політичне представництво, що охоплювало практично весь спектр партій, ідей, політичних течій і соціальних верств дореволюційної Росії.

Також слід звернути увагу, що в еміграції продовжився процес створення нових ідейно-політичних течій. До них відносяться і відносно незначні за кількістю младороси і утвержденці, і істотно більш масові і теоретично значущі зміновіхівці. Аналіз показує, що своєю появою вони зобов'язані виключно тому збігу цілого ряду обставин і багато в чому унікальному поєднанню факторів, що зумовив виникнення самого феномену Російського Зарубіжжя.

Поряд з тим, у важких умовах еміграції під враженням краху російської державності і становлення нової, до того невідомої в історії форми держави, в рамках вже, здавалося б, усталених ідейно-політичних течій народжуються абсолютно нові та оригінальні концепції. Зокрема,

1 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 46.
2 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 55.
3 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 47.
4 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 55.

консервативна ідеологія збагатилася концепцією «народної монархії» І.Л. Солоневича і теорією «органічної монархії» І.О. Ільїна. Той же Ільїн вніс вагомий внесок у розвиток ідей ліберальної держави. Він на основі детального дослідження феномену формальної демократії виділив її негативні риси і запропонував власну, більш досконалу форму – «органічну демократію». Усвідомлення неможливості перемогти більшовиків збройним шляхом і одночасне прагнення допомогти своїй батьківщині, взяти участь в її долі пробудило до життя зміновіхівство і одне з його відгалужень – возвращенчество. Під враженням успішного будівництва радянської держави в рамках зміновіхівства виникає концепція націонал-більшовизму. Отримують подальший розвиток ідеї слов'янофілів і почвенників, що сприяли остаточному оформленню євразійства, основи якого були закладені ще в дореволюційну пору.

Все це ідейно-політичне різнобарв'я стало можливим завдяки тому, що в емігрантському середовищі химерним чином змішалися різні течії суспільної думки. Традиційні ідеали – «Православ'я», «Самодержавство», «Народність» стикалися з ліберально-республіканськими поглядами лідерів Лютневої революції. Непохитної рішучості білих генералів продовжити «Кубанський похід» протистояла настільки ж непохитна рішучість зміновіхівців «йти в Каноссу» і євразійців почати «похід до Сходу». Продовжували відстоювати істинність і чистоту своїх марксистських позицій меншовики та троцькісти. Молоді політики, так звані емігрантські «діти», розривали з «батьками». Вони відкидали всі «дореволюційні» ідеології і прагнули знайти свій «третій шлях» «пореволюційного синтезу»[1].

Що ж стосується хронологічних рамок проведення типологічного дослідження, то це, безумовно, 20-ті – 30-ті роки минулого сторіччя. Поза всяким сумнівом, це був найбільш значимий для розвитку політичної думки Російського Зарубіжжя період. Саме в ці роки набувають нового змісту традиційні ідейно-політичні течії, виникають, переживають становлення і отримують теоретичне оформлення оригінальні доктрини, викликані до життя особливою соціально-політичною та культурно-науковою дійсністю, створеною російською післяреволюційної еміграцією. Саме в ці, перші роки радянської влади, активна науково-теоретична, публіцистична та культурна діяльність емігрантів могла надати перші, досить вагомі практичні результати і впливала як на процеси, що відбувалися всередині СРСР, так і навколо нього.

Досить згадати, що націонал-більшовизм активно використовувався у внутрішньопартійної боротьбі ВКП(б) в середині 1920 – х років. Зокрема, Г.Є. Зінов'єв в своїй статті, опублікованій на сторінках газети «Правда» у вересні 1925 року, виступив з критикою М.В. Устрялова, оперуючи при цьому термінами «устряловщина», «дрібнобуржуазне виродження». Однак, як зазначає М.С. Агурский: «Сенс її був настільки очевидний, що вона була негайно витлумачена як атака і на М.І. Бухаріна, і на І.В. Сталіна напередодні чергового XIV з'їзду партії, який повинен був відбутися в грудні»[2].

Сам М.І. Бухарін відразу ж постарався відмежуватися від свого необережного гасла «збагачуйтесь», кинутого їм у доповіді «Про нову економічну політику і наші завдання» 17 березня 1925 р. на зборах активу Московської організації і потім позитивно оціненого М.В. Устряловим. Сам Сталін обійшов мовчанням натяки Зінов'єва, а от його прихильники дружно напали на нього. Зокрема Л.М. Каганович стверджував, що Г.Є. Зінов'єв своєю критикою поцілював саме в М.І. Бухаріна, і саме його, Бухаріна, Зінов'єв звинувачував у переродженні[3]. Ось такий легкий, але водночас виразний штрих до загальної картини взаємин післяреволюційної еміграції з більшовиками. Наведений нами епізод переконливо демонструє значущість діяльності емігрантів і обґрунтовано підтверджує їх реальну участь у політичному житті батьківщини.

Ще одним фактором активної творчої діяльності російської еміграції було її залучення в загальноєвропейський політичний процес. У силу обставин, що склалися, значна частина російської наукової, політичної та культурної еліти опинилася у вирі бурхливого європейського політичного життя. Емігрантська політична думка зазнала впливу більшої частини ідейних течій Заходу 1920-х – 30-х років: солідаризм, фашизм, немарксистський соціалізм та ін. Результатом і відповіддю стали праці С.М. Булгакова і Г.П. Федотова, які розвивали концепцію християнського соціалізму. Активно розробляє ідеологію націонал-більшовизму М.В. Устрялов. Виникає і цілий ряд вже згадуваних

1 Киселев, А.Ф. (1999). *Политическая история русской эмиграции, 1920-1940 гг.: Документы и материалы.* Москва: ВЛАДОС, 6.

2 Агурский, М.С. (2003). *Идеология национал-большевизма*. Москва: Алгоритм, 216.

3 Агурский, М.С. (2003). *Идеология национал-большевизма*. Москва: Алгоритм, 218.

нами оригінальних ідейно-політичних течій: зміновіхівство, «Союз младоросів», новоградці, націонал-максималізм та ін.

Не стояли осторонь загальних тенденцій і традиційні політичні напрямки, зокрема, консерватизм. У цьому зв'язку слід згадати ідеологів емігрантського консерватизму І.О. Ільїна, І.Л. Солоневича, П.Б. Струве, В.В. Шульгіна. Їх творчість стала черговим кроком у розвитку ідеології монархізму і ілюстрацією трансформацій, які відбувалися в умах і настроях консервативних верств Російського Зарубіжжя. Як зазначає російська дослідниця Н.В. Антоненко, серед політичних партій та угруповань в еміграції спостерігалося зростання популярності монархічної ідеї та перехід значної частини російської інтелігенції від традиційних для неї радикальних поглядів і переконань на консервативно-ліберальні позиції[1].

Однак було б помилковим представляти консервативне крило російської еміграції як монолітне політичне та інтелектуальне співтовариство, яке беззастережно розділяє єдину точку зору. Монархісти полемізували один з одним з приводу кандидатури майбутнього монарха, розпадалися на угруповання за ступенем матеріальної заможності, географії розселення в світі та з приводу орієнтації на тих чи інших лідерів. Причому ця роз'єднаність і внутрішнє протиборство були характерні для більшості ідейно-політичних течій російської післяреволюційної еміграції. Це ускладнює роботу дослідників політичної думки Російського Зарубіжжя, істотно розширюючи діапазон переслідуваних різними організаціями цілей і відстоюваних ними цінностей, що лежать в основі їх групування. Крім того, як ми вже зазначали вище, світогляд деяких діячів російської післяреволюційної еміграції з плином часу переживав певну еволюцію. Зокрема, як вказує американський дослідник Ричард Пайпс, ідеолог ліберально-консервативної течії П.Б. Струве, поступово просуваючись «вправо», перейшов в табір монархістів[2]. Однак це не завадило йому на певному етапі плідної роботи в ліберально-консервативному ключі сформулювати парадигму російського ліберального консерватизму в концепції «Великої Росії».

Поряд з П.Б. Струве свій внесок у розвиток політичної думки вніс і російський релігійний мислитель С.Л. Франк. Він виступив з пропозицією переосмислити з позицій ліберального консерватизму політичні терміни, що втратили своє первісне значення. Зокрема, він запропонував аналізувати різноманіття політичних течій не через традиційний поділ їх на «праві» і «ліві», що невірно в силу їх історично зумовленого сенсу і до того ж тісно прив'язує ці поняття до конкретної епохи, а через універсальні критерії «духовних і політичних мотивів». Перший критерій аналізу – філософська відмінність між традиціоналізмом і раціоналізмом. Другий критерій – політична відмінність між етатизм і лібералізмом. Третій критерій – соціальна ознака – позиція, яку відстоюють політичні організації в боротьбі багатих і бідних класів[3]. Наведений нами фрагмент концепції С.Л. Франка використовується тут лише як один з прикладів і ілюстрація результатів роботи мислителів Російського Зарубіжжя. Власне опис і осягнення політичної думки по-перше, виходить за рамки поставлених нами в даній роботі цілей, а по-друге, вимагає іншої за своїм форматом форми дослідної роботи.

Отже, ми бачимо, що в еміграції не тільки зберегли свою життєздатність, але й досить активно розвивалися традиційні ідейно-політичні течії дореволюційної Росії. Їх діячі продовжували звіряти свої теоретичні викладки з ситуацією в більшовицькій Росії. Найбільш консервативні кола проявляли ворожість до більшовиків і радянської влади. Інші, під тиском обставин, переглядали своє ставлення до нової держави і вносили корективи до програм. А деякі лідери зберігали надію на переродження більшовизму і передбачали його історичну приреченість і компрометацію соціалістичного ідеалу[4]. Таким чином, одним з критеріїв типології, що враховуватиме специфіку політичної думки Російського Зарубіжжя, має бути ставлення до більшовицької Росії.

І все ж, поза всяким сумнівом, найбільш виразним відображенням своєрідності емігрантської політичної думки стали нові ідейно-політичні течії: зміновіхівство, євразійство, младороси, новоградці. Як зазначає Г.В. Жданова, вони істотно розходилися з програмними цілями і

1 Антоненко, Н.В (2007). *Идеология и программатика русской монархической эмиграции*. Мичуринск: Издательство МАГУ, 9.

2 Пайпс, Р. (2001). *Струве: правый либерал. 1905-1944*. Москва: Московская школа политических исследований, 9.

3 Франк, С.Л. (1931). По ту сторону «правого» и «левого». *Числа, 4,* 132.

4 Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов, 3,* 34.

тактичними установками традиційних політичних партій. Вони прагнули відкрити інші шляхи історичного розвитку і відродження Росії, з урахуванням змінених соціально-економічних умов, національно-культурних особливостей. У пошуку третього шляху історичного розвитку полягав основний сенс їх наукових досліджень[1]. Розуміння сутності та змістовного наповнення поняття «третій шлях», вибір тактики і стратегії подальшого розвитку Росії, бачення ними ідеології нового російського суспільства є ще одним критерієм для визначення їх місця в типології політичної думки Російського Зарубіжжя.

Резюмуючи вище сказане, слід зазначити, що в основу типології політичної думки Російського Зарубіжжя необхідно покласти опис ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій як основу знання, що класифікує. Гарантією адекватного осягнення істинної сутності різних проявів політичної дійсності є визнання і дотримання примату цілей і цінностей як основних спонукальних мотивів і орієнтирів як творчої, так і практичної діяльності суб'єктів політики. Характерною рисою російської післяреволюційної еміграції є перехід значної частини інтелігенції на консервативно-ліберальні позиції, що втім, не заважало їм суттєво розходиться в питанні про ставлення до більшовицької Росії. Повною мірою унікальний характер і якісний склад російської післяреволюційної еміграції проявився в зміновіхівстві, євразійстві та інших ідейно-політичних течіях, що виникли з прагнення відкрити нові незвідані шляхи відродження та подальшого розвитку суспільства і держави. Опис тих цілей і цінностей, які різні ідейно-політичні течії Російського Зарубіжжя вкладали в своє бачення «третього шляху», їх ставлення до більшовицької Росії, аналіз концепцій її пострадянського розвитку становлять основу для створення узагальненої моделі та їх подальшого групування.

Російська післяреволюційна еміграція була не тільки значною кількісно, але і надзвичайно строкатою за своїм ідейно-політичним складом. За таких умов, навіть залишення за рамками дискусій одвічного питання «Хто винен?» не могло б забезпечити консенсусу. Оскільки одного такого ж одвічного питання «Що робити?», яке залишиться, цілком достатньо, щоб надати невичерпну поживу для суперечок. Емігранти ж активно і самовіддано шукали відповіді й на обидва ці питання і, крім того, намагалися переосмислити минуле Росії, оцінити її сьогодення і змоделювати майбутнє. І за всіма цими позиціями вони полемізували один з одним. Саме в цій полеміці народжувалася багатолика, масштабна і унікальна політична думка Російського Зарубіжжя. Осягнення, опис і осмислення цього феномена успішно розпочато. Уже накопичено значний теоретичний матеріал, що вимагає відповідного аналізу, оцінки й узагальнення.

References

1. Agurskiy, M.S. (2003). *Ideologiya natsional-bolshevizma*. Moskva: Algoritm.
2. Antonenko, N.V (2007). *Ideologiya i programmatika russkoy monarhicheskoy emigratsii.* Michurinsk: Izdatelstvo MGAU.
3. *Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar* (2002). Moskva – Sankt-Peterburg: Sov. entsikl.: Fond «Leningr. galereya».
4. Frank, S.L. (1931). Po tu storonu «pravogo» i «levogo». *Chisla, 4,* 128 – 142.
5. Gadzhiev, K.S. (1994). *Politicheskaya nauka*. Moskva: Soros: Mezhdunar. otnosheniya.
6. Ivanov, A.V., Popkov, Yu.V., Tyugashev, E.A., Shishin, M.Yu. (2007). *Evraziystvo: klyuchevyie idei, tsennosti, politicheskie prioritetyi.* Barnaul: Izd-vo AGAU.
7. Izergina, N.I. (2008). *Teoriya organicheskoy demokratii I.A. Ilina i politicheskaya transformatsiya postsovetskoy Rossii*. Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta.
8. Kiselev, A.F. (1999). *Politicheskaya istoriya russkoy emigratsii, 1920-1940 gg.: Dokumentyi i materialyi.* Moskva: VLADOS.
9. Nazarov, M.V. (1994). *Missiya russkoy emigratsii*. Moskva: «Rodnik».
10. Payps, R. (2001). *Struve: pravyiy liberal. 1905-1944*. Moskva: Moskovskaya shkola politicheskih issledovaniy.
11. *Vlast. Politika. Gosudarstvennaya sluzhba. Slovar*. (1996.). Moskva: Luch.
12. Zhdanova, G.V. (2010). Ideyno-politicheskie techeniya russkogo zarubezhya. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhbyi narodov, 3,* 33 – 46.

1 Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов, 3,* 34.

Світлана Топалова, к.політ.н.
Університет банківської справи Національного банку України

«РУССКИЙ МИР» ТА РАДЯНСЬКИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ МІФ: НОВА ФОРМА ПРИ НЕЗМІННОСТІ ЗМІСТУ

Svitlana Topalova, PhD in political science
University of Banking of the National Bank of Ukraine

«RUSSIAN WORLD» AND SOVIET COMMUNISTIC MYTH: A NEW FORM WITH A CONSTANT MEANING

We study the main components of the «Russian World» concept. The article defines common features of the Soviet Communistic myth and the myth about «Russian World». The author determines fundamental components that ensure continuity of myth and its perception of mass consciousness. Key means for implementation which declared in the concept of geopolitical strategy, activities of public and private institutions for implementation of the myth in mass consciousness. The author set out main features, which make «Russian World» systemic political myth of modern Russia that formed state ideology, which contains all the basic features of left and right extremism. It was concluded that «Russian World» oriented on civilizational conflict and changes in world order. The vision of strategy for influence on carriers of the «Russian World» myth was formulated.

Key words: political myths, «Russian World», political consciousness, archetype, political strategy.

Російська військова агресія в Україні загострила низку проблем регіонального та світового масштабу. Мирне життя після Другої світової війни, руйнування Радянського Союзу, падіння Берлінського муру та відхід від холодної війни, впевненість у дієвості системи світової безпеки створили ілюзію руйнування тоталітаризму та тріумфу демократії і демократичних цінностей, послабили пильність політичних інститутів та західної спільноти. Росія перестала сприйматися як ідеологічний опонент і джерело військової загрози, хоча неодноразово подавала світу сигнали про свої наміри. Анексований і привласнений з допомогою технології «зелених чоловічків» Крим став причиною «стурбованості і занепокоєння» провідних міжнародних організацій, у яких виявилися відсутніми механізми розв'язання подібних проблем. Лише пряме військове вторгнення поставило на порядок денний питання про можливу загрозу з боку Росії не лише для її найближчих сусідів. Однак навряд чи західний світ готовий сьогодні визнати, що масштаби загрози з боку Росії не тільки не поступаються радянським, а є значно більшими. Ідеологічне обґрунтування агресивної політики базується на міфі, який спирається на усі імперські архетипи та радянські стереотипи. Цей міф став основою зовнішньої і внутрішньої політики держави, сформував державну ідеологію, яка містить усі базові ознаки екстремістських ідеологій.

Необхідність розуміння суті проблеми і загрози, яка проявилася на локальному, регіональному і глобальному рівнях, а також, визначення напрямків пошуку шляхів її вирішення актуалізує дослідження сутності «Русского мира» та його архетипічного і ментального підґрунтя, встановлення спільних ознак із радянським комуністичним міфом.

Автором концепції «Русского мира» є П. Щедровицький. Подальшого розвитку його ідеї отримали у роботах С.Градировського, Б.Межуєва, Н.Нарочницької. Серед відомих теоретиків також слід відмітити С. Переслєгіна, Н. Ютанова, Д. Іванишинцова. Одним із провідних ідеологів міфу є О.Дугін. Більшість російських дослідників політичного міфу не розглядають «Русский мир» як системний політичний міф сучасної Росії. Спроби такого аналізу здійснені Т.Полосковою, В.Скринником, О.Батановою, В.Тішковим.

Формування концепції «Русского мира» та її активне впровадження у свідомість наших співвітчизників залишилося і поза увагою українських дослідників. Лише пряма військова агресія і

її інтерпретації владою та ЗМІ РФ змусили дослідників усвідомити одночасно наявність і деструктивні наслідки впливу політичного міфу сусідньої держави, звернутися до його дослідження. Вийшли публікації, присвячені аналізу загроз для України, технологіям впровадження ідей «Русского мира». Національний інститут стратегічних досліджень у аналітичній доповіді «Україна та проект «Русского мира»» надав достатньо змістовний аналіз концепції і політичної стратегії РФ стосовно України і пострадянського простору. Наше завдання полягає у здійсненні аналізу ідеологічної складової «Русского мира», яка забезпечила дуже специфічну трансформацію суспільної свідомості. Носії радянського міфу непомітно для себе стали носіями міфу про «Русский мир», навіть не здогадуючись про його існування. Очевидно, пояснення цього слід шукати у змісті та засобах впровадження міфів. З іншого боку, західна спільнота переконана у тому, що із руйнуванням Радянського Союзу припинилося й ідеологічне протистояння із Росією, яка вже не будує комунізм і не приваблює інші країни проектами світлого майбутнього. Однак зміст нового міфу та засоби його впровадження, стан політичної свідомості носіїв міфу вказують на помилковість такого судження.

Періодом концептуального оформлення поняття «Русского мира» П. Щедровицький називає 1993-97 рр. За його визначенням, це розгалужена структура великих і малих спільнот, що думають і говорять російською мовою[1]. Ідея має чітку геоекономічну та геополітичну спрямованість, а 1998 р. є початком її становлення у якості базової формули, що визначає стратегію російської політики на пострадянському просторі. В основі стратегії твердження про наявність спільного соціокультурного простору, який повинен бути інтегрований у «Русский мир». Ще до концептуального оформлення міфу, у 1994 р. на конференції у Санкт-Петербурзі, присвяченій взаємовідносинам Заходу і Сходу з Росією, тоді ще мало відомий В.Путін вказував на те, Росія добровільно відмовилась від величезних територій, які завжди історично їй належали, а 25 мільйонів росіян, які раптом опинилися за кордоном, повинні бути захищені державою[2]. У цьому виступі вже простежуються три фундаментальні принципи майбутнього міфу: виділення стратегії захисту у якості ключової; історично безпрецедентне визначення «потенційно скривджених», кількість яких є максимально великою, визначається за мовною ознакою і тут же ототожнюється із національною спільнотою росіян; імперські архетипи, як підґрунтя для формування і сприйняття міфу. То ж можемо стверджувати, що концепція «Русского мира» за усіма складовими відповідала політичним намірам В.Путіна.

Надання концепції статусу державної політики, спрямованої на структурування «Русского мира» на усьому просторі, де «думають і розмовляють російською», російські дослідники пов'язують із виступом В.Путіна на Конгресі зарубіжних співвітчизників у 2001 р., у якому не лише акцентувалась увага на суті ідеї, але вже визначалося завдання щодо визначення суб'єктів, які можуть виконувати місію, визначення і розподілу їх функцій. Т.Полоскова та В.Скринник також відмічають, що В.Путін постійно наголошував на багатонаціональності цього феномена; відмічав, що його носії є демографічним ресурсом; говорив про «ноосферу русского мира», яка передбачає культурну, релігійну, мовну присутність; наголошував на наявності у держави мобілізаційного ресурсу, який дозволятиме розширювати коло прибічників і носіїв «Русского мира» за кордоном[3].

Оскільки новий міф чітко відображав стратегію влади на «виправлення історичної помилки» та спирався на колективне підсвідоме, притаманне росіянам, актуалізував низку радянських стереотипів, вказував на глобальні масштаби майбутнього «Русского мира», процес його впровадження у масову свідомість не був надто складним і тривалим. Міфологічний образ доповнювався політичним прагматизмом: визначалася ключова політична мета і засоби її реалізації, орієнтири на створення державних і громадських інститутів, можливі політичні дивіденди від впровадження міфу. Були також визначені пріоритетні і стратегічні рамки «Русского мира». До пріоритетних віднесено близьке зарубіжжя, якому притаманні демографічна, соціокультурна та мовна близькість. Окрім культурної ідентичності, представники певних соціальних спільнот є

1 Пётр Щедровицкий. Русский мир. Возможные цели самоопределения. *Русский архипелаг*. <http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petr/?library=2015> (2014, грудень, 25).

2 Путин с 1994 года мечтал аннексировать Крым и «защищать» русских за границей. *Обозреватель*. <http://obozrevatel.com/politics/48970-putin-s-1994-goda-ne-skryival-planov-anneksirovat-kryim.htm> (2015, лютий, 25).

3 Полоскова, Т., Скринник, В. (2003). *Русский мир: мифы и реалии*. Москва: Московский Фонд «Россияне». <http://rusproekt.org/2010/12/24/russkiy-mir-mifyi-i-realii/> (2015, січень, 20).

носіями ностальгічних настроїв щодо «радянського соціалізму». Саме ці два фактори здійснювали визначальний вплив у процесі перетворення прибічників радянського міфу на носіїв «Русского мира» у сусідніх державах. До стратегічних відносились зв'язки у «дальньому зарубіжжі» з діаспорами, та «лояльними» до Росії політичними організаціями.

Таким чином, міф уже отримав базові складові: визначені політичні рамки, які чітко відтворювали територію та сферу домінування Радянського Союзу; потенційних носіїв, які повністю чи частково ідентифікували себе із російською культурою, відчували ностальгію за радянським минулим; пріоритетні засоби реалізації і шляхи збільшення кількості прибічників, що передбачали формування цілої системи специфічних інститутів, аналогічних радянським; найближчу і стратегічну мету, низку завдань, поступова реалізація яких має забезпечувати сходження від локальних і регіональних до глобальних масштабів впливу. Держава стала ключовим провідником міфу.

Одним із «стовпів» міфу по «Русский мир» є російська мова і, відповідно, «російськомовні». Мовна проблема політизувалася у царській Росії, СРСР, РФ, у незалежній Україні проросійськими політичними силами. Суть політизації зводилася не лише до формування переконання у визначальності місії російської мови у політичних та культурних процесах, а, передусім, до обґрунтування того, що витоки мов слов'янських народів і мов є російськими. Одним із ідеологів, що доводив походження від «великороссийского наречия» усіх слов'янських мов і, відповідно, обґрунтовував статус російської мови як першої у Європі, був М. Поґодін. Л.Белей, досліджуючи лінгвістичні висновки М. Поґодіна, наводить низку його аргументів з приводу того, що давні київські літописи не містять слідів впливу української мови, що у літописах панує «великороссийское наречие, а не малороссийское»[1]. Також історик вказує на факт розширення М. Поґодіним ареалу розселення росіян у час виникнення старослов'янської писемності. Факт підтримки цієї теорії, очевидно, був свідченням її відповідності політичним намірам імперії, яка уже тоді визначала мову у якості головного засобу асиміляції народів, і не лише слов'янських. То ж радянські ідеологи спиралися на уже сформульовану науково і сприйняту політично та ментально концепцію. Ідеологи «Русского мира» обрали цей архетип у якості ключового для трансформації радянського міфу.

Образ ворога, що втілює міфологічне зло, як і суть місії захисту, фактично не змінились. Згідно радянського міфу, головним джерелом загрози був західний світ із його капіталістами, НАТО. Також були «вороги народу», «агенти заходу», які руйнували радянську систему зсередини. Тому захищатися від руйнівного західного впливу потрібно було на «двох фронтах». Після пошуку нового ворога у особі молдаван, грузинів, прибалтів, «українських фашистів» та «бандерівців», офіційна пропаганда «Русского мира» повернулася до перевіреного часом образу. Як показало дослідження низки інформаційних джерел, образ «українського фашиста» почав активно формуватись у свідомості росіян із 2005 р. Стала зрозумілою і одна із ключових причин відсутності силового варіанту втручання РФ у 2004 р.: у масовій свідомості росіян була живою міфологема про братні народи, тому суспільство не було готовим сприйняти пряму агресію. Протягом 10 років вона витіснялась іншою. При цьому, ідеологи «Русского мира» з самого початку вторгнення в Україну доволі чітко визначали сутність війни як боротьби проти західного світу і його ліберальної ідеології. В.Путін у своїх виступах неодноразово називав розпад СРСР «історичною помилкою». Отже, політика «нового пророка» спрямована на її виправлення. О.Дугін виділяє три головні причини: війна цивілізацій і розпад СРСР, що став свідченням поразки «цивілізації суші»; боротьба ідеологій лібералізму, комунізму і фашизму; війна проти «п'ятої колони» (прибічників лібералізму) у самій Росії, яка ніколи не була ліберальною. Анексія Криму і війна на Донбасі трактуються як виключно захисна місія[2]. Відомий російський пропагандист С.Доренко також пояснює, у досить доступній формі, сутність подій в Україні та наміри і роль Росії[3]. У монологах представлені усі компонети сучасного міфу: ключові вектори політичної стратегії, в основі яких – імперські архетипи;

1 Любомир Белей. Михаил Поґодин как «изобретатель» «Русского мира». *Tyzhden.ua.* <http://tyzhden.ua/History/120980> (2014, листопад, 8).

2 Александр Дугин – Украина, Новороссия, Россия … (интервью) 23.08.2014. <http://www.liveinternet.ru/users/4896115/post334792288/> (2014, листопад, 17).

3 Нам нужен Киев, а не Луганск – Сергей Доренко (ВИДЕО) .<...uapress.info/ru/news/show/35172>; Сергей Доренко -Мы дойдем до устья Дуная-28.08.2014. <...vk.com/video69518601_169706024> (2014, листопад, 17).

обґрунтування доцільності війни для досягнення політичної мети. Усе це дає цілісну характеристику екстремістської політики держави, в основі якої – модифікований міф.

Захисна місія також успадкована від радянського міфу. Щоб вона була дієвою, необхідно визначити не тільки образ ворога, але і того, хто потребує захисту. Визначення «потенційно скривджених», що тотожне поняттю «співвітчизник» і виступає важливою складовою концепції «Русского мира»,_спирається імперські архетипи. О.Батанова, посилаючись на текст Закону РФ «Про співвітчизників», наводить таке визначення: «Зарубіжний російський співівітчизник – індивід, котрий походить із раніше єдиної держави (Російської держави, Російської республіки, РСФСР, СРСР, Російської Федерації), володіє російською мовою, ідентифікує себе з Росією і лояльно ставиться до неї, відчуває духовно-культурні зв'язки з прабатьківщиною, підтримує контакти з Російською Федерацією»[1]. Як бачимо, визначення дає можливість як завгодно широко та з невизначених часів трактувати належність до «співвітчизників».

Символічним свідченням міфологічної спадкоємності є і той факт, що з ініціативи В.Путіна Гімн РФ став звучати під мелодію Гімну СРСР. Важливими показниками величі СРСР були розміри території держави та військова могутність. Таким чином, орієнтація на глобальну роль і мілітаризація країни цілком вписувалися у контекст нового міфу і забезпечували його зв'язок із радянським. Стереотипи радянської історії про усі «исконно русские земли» та визначальну роль держави на світовій арені закріплені і міфом про «Русский мир». Непереможність російської армії є і зараз важливим предметом національної гордості. Інформаційні кампанії по інформуванню населення РФ про випробування нових видів зброї перед президентськими виборами значно впливали на підвищення рейтингу В.Путіна.

Формальною відмінністю від попереднього міфу можна визначити лише те, що новий союз має бути не результатом «перманентної революції» і втілювати міфологічний рай у вигляді «царства комунізму», а об'єднати слов'янські народи на основі культурної ідентичності. Ще далі у проектах «Русского мира» просунувся О.Дугін, який запропонував «нову національну ідею», суть якої у приєднанні Європи до Росії[2]. Як бачимо, «нова ідея» чітко накладається на традиційні імперські уявлення.

Відповідаючи на питання про причини прагнення Росії залишатися в імперському форматі, А.Ілларіонов вказує на їх раціональний та ірраціональний характер. До перших відносить жорсткий авторитарний тип політичного режиму, який спирається на міф, що може існувати лише за умови його переконливості для широких мас та наявності образу ворога, реальної загрози від нього. Ірраціональну частину складають ідеологічні компоненти, наявність у свідомості В.Путіна ідеї «…об'єднання найбільшого розділеного народу світу – росіян»[3].

Пропагандистська кампанія, що розпочалася у РФ задовго до вторгнення на територію України і триває досі, розроблена згідно кращих радянських традицій. Вона сформувала у свідомості росіян гібридний образ ворога, який впродовж 2014 р. кілька разів трансформувався, але у раніше засвоєних рамках: американці як джерело деструктивного впливу («майдани» в Україні є його наслідком); «бандерівці» та «український фашизм», як загроза для «російськомовних»; загроза від НАТО та змова проти Росії. Усі штампи є добре відомими з радянських часів. Основою пропаганди і сьогодні є тотальна політизація історії, при чому, у її радянському варіанті. Напрацьовані радянськими ідеологами технології обробки свідомості також по суті не змінилися, але значно доповнилися з урахуванням можливостей інформаційного суспільства. Традиції заперечення присутності також мають радянське коріння. Цілком обґрунтовано деякі аналітики порівнюють події Євромайдану та «Празьку весну», зокрема й участь СРСР та РФ. Державою, за радянським зразком, створена низка інститутів для просування «Русского мира». Деяке уявлення про масштаби їх діяльності та фінансування державою дає аналіз реалізації ідеї «Русского мира», здійснений П.Охотіним[4].

1 Батанова, О.Н. (2008). Понятие «соотечественник за рубежом» и его научно-правовая интерпретация. *Вестник Национального института бизнеса, вып. 6,* Москва: Национальный институт бизнеса, 16.

2 Александр Дугин: Присоединить Европу – это по-русски. <...www.youtube.com/watch?v=I_y_19ja_hs> (2014, грудень, 6).

3 Андрєй Ілларіонов: «Агресія проти України неминуче завершиться зміною кордонів Росії». *Tyzhden.ua.* <http:// /Politics/111051> (2014, грудень, 10).

4 Петро Охотин. «Русский мир» как технология. *Tyzhden.ua.* <http://tyzhden.ua/World/29591> (2014, листопад, 15).

Одним із ключових засобів впровадження комуністичного міфу у масову свідомість була тотальна політизація освіти та ідеологізація виховного процесу. Оскільки «Русский мир» успадкував ті уявлення про світ і місце Росії у ньому,_які ще з часів імперії запозичив СРСР, значна трансформація історичної пам'яті відповідно до нової державної концепції не відбулася. Тому у суспільстві не виникають конфлікти між представниками радянських і пострадянського поколінь на основі різного розуміння суті історичних подій. Сучасна молодь є носієм усіх радянських історичних міфів. На зустрічі із молодими істориками восени 2014 р. В.Путін надав «достовірну» інтерпретацію низки історичних подій, спрямовуючи фахівців у потрібне русло політизації.

Система виховання на різних рівнях освіти також цілком підпорядкована сучасному політичному міфу. Дослідження низки джерел, присвячених проблемі патріотичного виховання в сучасній Росії, дає підстави для висновку про те, що основні положення «Русского мира» виступають його ідеологічною основою. У більшості джерел фігурує поняття «воєнно-патріотичне виховання», яке було ключовим і за радянських часів, а трактування поняття патріотизму нерозривно пов'язане з утвердженням уявлення про визначальну геополітичну роль Росії.

Першою ланкою патріотичного виховання у визначеному напрямку є школа. Російськими авторами досить детально обґрунтовані теоретичні засади, напрямки і головні засоби воєнно-патріотичного виховання. Серед практичних заходів, ключове місце посідають інтелектуальна гра «Русский мир» та воєнно-патріотична гра «Зарница», яка проводилася щорічно за часів СРСР. Не залишилася поза увагою і студентська молодь. Із 2005 р. проводиться Всеросійський молодіжний форум «Селігер». Селігер-2014 відзначився значним збільшенням кількості форумів і учасників, безпосереднім зв'язком з ідеями «Русского мира», що найбільше простежувався у роботі форумів «Росія у центрі» та «Громадянського форуму». На цьогорічний форум зібралися також аспіранти та молоді викладачі історії, соціології, політології, філософії з різних регіонів Росії, з якими актуальні питання політичного життя та міжнародні проблеми обговорили В.Путін, що вчетверте відвідав форум, і С.Лавров. Коментарі В.Путіна щодо подій в Україні можна охарактеризувати як «міфологічну суміш» із радянського «братерства народів» та «захисту співвітчизників» із «Русского мира»[1]. Перегляд розміщених «В контакте» відгуків і коментарів учасників форуму стосовно проблем, що там обговорювались, дає підстави для висновку про навність тієї ж «міфологічної суміші» у свідомості молоді. Більшість коментарів, автори яких висловлюють готовність захищати «Новоросію», у якості аргументів містять три складових: усе це «споконвічно наше»; синдром «старшого брата»; переконання у тому, що «російськомовним загрожують» і їх необхідно «захищати».

За визначенням В.Невшупи: «...Для партіота історія ...не може ділитися на гарну і погану, являє собою дещо неподільне, цілісне, що містично живе у кожному з нас. ...Патріотизм є готовністю тих, хто збагачений ідеєю, національною ідеєю, у нашому випадку ідеєю «Русского Мира» за необхідності пожертвувати навіть своїм життям2. Як бачимо, підхід до визначення суті патріотизму і розуміння патріотом історії дуже нагадує виховання у дусі комуністичної ідеології із готовністю до постійної самопожертви, здатністю бачити в історії лише «ідеологічно доцільне», а практичні заходи з патріотичного виховання цілком відповідають стратегії.

За часів СРСР комуністична ідеологія, що засуджувала віру в Бога, сама втілювала низку складових віровчення та усі ознаки релігії, і, фактично, замінила останню. В.Пастухов акцентує увагу на релігійній природі більшовизму, його глибинному зв'язку із правосла'ям, визначає західництво, слав'янофільство і православну релігійну традицію як головні його складові.

Таким чином, євразійство, що отримало у рамках міфу про «Русский мир» статус сучасної державної ідеології, на думку В.Пастухова, генетично пов'язане із російським більшовизмом, який, у свою чергу, значною мірою базується на православ'ї3. Привабливості більшовизму надавав проект міфологічного раю – «світле комуністичне майбутнє». Об'єктами культу були вожді і правителі. Справою поширення міфу займалася ієрархічна каста «ідеологічних жерців», які потім, за висловом В.Пастухова, вийшли із обкому і, без зайвих зусиль, пішли до храму. На фоні стрімкого руйнування

1 Выступление Владимира Путина на форуме «Селигер». <http://ria.ru/politics/20140829/1021869087.html> (2014, жовтень, 8).

2 Невшупа В. Патриотическое воспитание невозможно без идеологии, но она у нас запрещена Конституцией. <http://www.gosrf.ru/experts/199/> (2014, жовтень, 8).

3 Проблемы необольшевизма. «Весь этот русский мир с его Новороссией – фейк…» <http://www.kavkazcenter.com/russ/content/2014/10/29/106718.shtml> (2014, грудень, 21).

віри у комуністичні ідеали та збереження потреби у вірі, суспільство природним шляхом стало повертатися до віри у Бога, а держава – активно використовувати цю потребу і пристосовувати її до оновленої політичної стратегії. Тому ідеологи «Русского мира» залучили РПЦ до поширення нового політичного міфу. РПЦ підпорядкувала свою діяльність цій справі, а Патріарх Кірілл став головним проповідником міфу на церковних, державних і культурних заходах.

Ще однією характерною рисою радянського міфу, як і усіх екстремістських ідеологій, був культ вождів. Ця традиція у незмінному вигляді успадкована «Русским миром». Культ В.Путіна реалізується у повному спектрі харизматичних якостей. Однією із наочних ілюстрацій є стаття про В.Путіна, запропонована для обговорення. В ній, у розділі «Цитати про Путіна» наводиться висловлювання О.Дугіна, яке, на нашу думку, цілком відображає стратегію і сенс культу: «Супротивників путінського курсу більше немає, а якщо і є, то це психічно хворі і їх потрібно відправити на диспансеризацію. Путін – скрізь, Путін – все, Путін абсолютний, Путін незамінний»[1]. То ж цілком природним виглядає переконання росіян у відсутності альтернативи улюбленому правителю. До того ж система влади РФ чітко відтворює традиції СРСР за усіма параметрами, зокрема і стосовно довічного правління.

Отже, здійснене нами дослідження джерел, ключових положень, шляхів і засобів реалізації концепції «Русского мира» дає підстави для низки висновків.

1. «Русский мир» є системним політичним міфом сучасної Росії, який прийшов на зміну радянському міфу, зберіг усі його ключові складові. Століття тому радянський міф став своєрідною «генетичною модифікацією» імперського міфу. На початку XXI ст., внаслідок нівелювання проекту комуністичного майбутнього, відбулося повернення до більш давніх міфологічних основ. Оновлений політичний міф містить традиційні імперські та радянські ідеологічні компоненти, які поєднуються у різних пропорціях у свідомості представників радянських та пострадянського поколінь. Найважливіші наші аргументи такі: 1) міф про «Русский мир» базується на імперських архетипах, радянських стереотипах, використовує всі раніше напрацьовані шляхи і засоби впливу на масову свідомість, увесь символічний арсенал радянського міфу; 2) за змістом і політичною стратегією, втіленою у ньому, міф є модернізованою ідеєю російських слав'янофілів, що була однією із фундаментальних основ більшовизму і комуністичної ідеології, згідно з якою Росії належить провідна роль серед слов'янських народів; 3) міф поєднує релігійні і політичні складові, має ідеологічне обґрунтування і гуманітарну базу, під нього створена відповідна законодавча основа; 4) державою задіяні всі радянські і новітні засоби поширення міфу: система освіти, громадські інститути, держава та ЗМІ, відповідно до змісту міфу оновлена «пропагандистська машина», активно залучена церква.

2. «Русский мир» не має чіткої ідеологічної ідентифікації, але сукупність і характер складових вказує на те, що це своєрідний екстремістський гібрид, який поєднує риси лівоектремістських і правоектремістських ідеологій. Протягом останнього десятиліття відбувалося зміщення «ідеологічного маятника» від лівого до правого екстремізму. Сьогодні у масовій свідомості наявний своєрідний «екстремістський ідеологічний мікс». Як і раніше, головним засобом досягнення політичної мети є терор. Таким чином, набір екстремістських компонентів залишається сталим, але пріоритетність змінюється залежно від обставин і політичних цілей конкретного періоду.

3. Внаслідок збереження і відтворення у міфі про «Русский мир» усіх фундаментальних складових радянського міфу, відбувся фактично непомітний для російського суспільства перехід від попереднього до наступного. Представники «радянських поколінь», значна частина яких взагалі не мають уявлення про концепцію «Русского мира», виступають носіями усіх її складових, спираючись на радянські стереотипи і «знання історії», традиційні образи ворогів. У структурі міфу, притаманній їхній свідомості, домінуючими є радянські компоненти. Стан свідомості молоді, вихованої під безпосереднім впливом оновленого міфу, навпаки, демонструє переважання актуалізованих складових із чітко вираженим правоекстремістським спрямуванням.

4. Сила віри у міф його прибічників, внаслідок дії усіх вищезгаданих чинників, має характер релігійного фанатизму. Це також вказує на екстремістський характер міфу.

1 Статья. Владимир Путин. Обсуждение. <http://ruxpert.ru/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD#.D0.91.D0.BB.D0.BE.D0.B3.D0.B5.D1.80.D1.8B.2C_.D1.87.D0.B0.D1.81.D1.82.D0.BE_.D0.BF.D0.B8.D1.88.D1.83.D1.89.D0.B8.D0.B5_.D0.BE_.D0.9F.D1.83.D1.82.D0.B8.D0.BD.D0.B5> (2015, січень, 20).

5. Боротьба із міфом неміфологічними засобами не може бути ефективною. Для «очищення» свідомості носіїв екстремістського міфу, яких, нажаль, багато і в Україні, необхідне протиставлення йому конструктивного міфу із підкріпленням стратегії реалізації дійсними, а не симулятивними кроками. Сьогодні українське суспільство демонструє високий запит на такий міф, а влада – нездатність його запропонувати.

6. Дослідження стану масової свідомості сучасного російського суспільства вказує на глибоке коріння імперських архетипів, що є живильним середовищем для сприйняття усіх експансіоністських стратегій влади і зростання її суспільної підтримки внаслідок реалізації завойовницьких планів. Влада є виразником міфу, а суспільство – носієм. Тому стратегія протидії має бути спрямована як на владу, так і на суспільство.

7. Ключовий висновок: сучасна російська військова агресія проти України є етапом ціннісної агресії проти західної цивілізації, тактична мета якого – отримання певного реваншу за руйнування СРСР. Стратегічна мета орієнтована на зміну світового порядку за правилами, визначеними Росією. Наявність глибокого ментального підґрунтя, фанатична віра російського суспільства у оновлений радянський міф вказують на те, що сподівання на «автоматичне» вирішення проблеми з усуненням від влади В.Путіна є надто завищеними. Стратегія впливу на носіїв міфу про «Русский мир», на нашу думку, має включати дві складові: вплив на вищу владну олігархічну та військову верхівку і вплив на суспільство. Реалізація обох векторів впливу потребує створення ситуації, за якої небезпека втрати життєво важливих благ стає невідворотною, а також, забезпечення для російського суспільства своєрідного «струсу мозку» з метою «увімкнення» інстинкту самозбереження, що, можливо, згодом почне формувати потребу у критичному осмисленні того, що відбувається.

References

1. Aleksandr Dugin – Ukraina, Novorossija, Rossija … (interv'ju) 23.08.2014. <http://www.liveinternet.ru/users/4896115/post334792288/> (2014, listopad, 17).
2. Aleksandr Dugin: Prisoedinit' Evropu – ehto po-russki. <...www.youtube.com/watch?v=I_y_19ja_hs> (2014, gruden', 6).
3. Andrej Illarionov: «Agresija proti Ukraini neminuche zavershit'sja zminoju kordoniv Rosiї». *Tyzhden.ua.* <http:////Politics/111051> (2014, gruden', 10).
4. Batanova, O.N. (2008). Ponjatie «sootechestvennik za rubezhom» i ego nauchno-pravovaja interpretacija. *Vestnik Nacional'nogo instituta biznesa, vyp. 6,* Moskva: Nacional'nyj institut biznesa.
5. Ljubomir Belej. Mikhail Porodin kak «izobretatel'» «Russkogo mira». *Tyzhden.ua.* <http://tyzhden.ua/History/120980> (2014, listopad, 8).
6. Nam nuzhen Kiev, a ne Lugansk – Sergej Dorenko (VIDEO) .<...uapress.info/ru/news/show/35172>.
7. Nevshupa V. Patrioticheskoe vospitanie nevozmozhno bez ideologii, no ona u nas zapreshchena Konstituciej. <http://www.gosrf.ru/experts/199/> (2014, zhovten', 8).
8. Petro Okhotin. «Russkij mir» kak tekhnologija. *Tyzhden.ua.* <http://tyzhden.ua/World/29591> (2014, listopad, 15).
9. Pjotr Shchedrovickij. Russkij mir. Vozmozhnye celi samoopredelenija. *Russkij arkhipelag.* <http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petr/?library=2015> (2014, gruden', 25).
10. Poloskova, T., Skrinnik, V. (2003). Russkij mir: mify i realii. Moskva. *Moskovskij Fond «Rossijane».* <http://rusproekt.org/2010/12/24/russkiy-mir-mifyi-i-realii/> (2015, sichen', 20).
11. Problemy neobol'shevizma. «Ves' ehtot russkij mir s ego Novorossiej – fejk…» <http://www.kavkazcenter.com/russ/content/2014/10/29/106718.shtml> (2014, gruden', 21).
12. Putin s 1994 goda mechtal anneksirovat' Krym i «zashchishchat'» russkikh za granicej. *Obozrevatel'.* <http://obozrevatel.com/politics/48970-putin-s-1994-goda-ne-skryival-planov-anneksirovat-kryim.htm> (2015, ljutij, 25).
13. Sergej Dorenko - My dojdem do ust'ja Dunaja-28.08.2014. <...vk.com/video69518601_169706024> (*2014, listopad, 17*).
14. Stat'ja. Vladimir Putin. *Obsuzhdenie.* <http://ruxpert.ru/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD#.D0.91.D0.BB.D0.BE.D0.B3.D0.B5.D1.80.D1.8B.2C_.D1.87.D0.B0.D1.81.D1.82.D0.BE_.D0.BF.D0.B8.D1.88.D1.83.D1.89.D0.B8.D0.B5_.D0.BE_.D0.9F.D1.83.D1.82.D0.B8.D0.BD.D0.B5> (2015, sichen', 20).
15. Vystuplenie Vladimira Putina na forume «Seliger». <http://ria.ru/politics/20140829/1021869087.html> (2014, zhovten', 8).

Vasyl Popkov, Sc.D in philosophy
Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

METHODOLOGY OF ARISTOTLE FOR DEMOCRATIC PRACTICES OF XXI CENTURY.

In the article the basic methodological issues of Aristotle to political organization of society are analyzed in the context of problems of political development in XXI century. Is given the substantiation of perspectives of personalısm as paradigm of sociocultural development of modern epoch. The modern world, in spite of the fact that he is engulfed by the process of globalization, exists as the pluralistic world, which present the bright mosaic of independent sociums, ethnic's and cultures. And every element of this bright mosaic is intended by the Creator to realize its unique potential, its thelos to a full degree.

And in every socium a fundamental moral imperative must become the aspiring to the common benefit. Extraordinarily actual is Aristotle's appeal of to the members of every socium to tirelessly aspire to the searching of the original form of social harmony, to such politia which would open the way of free and happy self-realization of every citizen in the concrete terms of his cultural and historical life.

All of it conduces to that the banner of XXI century would be not dying off ideologies of socialism, liberalism or nationalism. They are more and more actively ousted by the global ideology of personal self-realization, ideology of personalism . After two with a half thousand years in a radically new global situation and in a fantastically new information-technological interior we go back to the great wisdom of Protagoras: A «man is the measure of all of things» – to that wisdom which was incarnated to the political ideas of Aristotle.

Key words: Aristotle, thelos, common blessing, politia, man, freedom, democracy, personalism.

Somebody says that Aristotle's views on democracy are hopelessly out of date. Because, from the era when the great philosopher lived and worked have passed almost twenty-four centuries.

However, in the great philosophical systems, and in the great religions there are thoughts and ideas that belong to eternity. They compose the axis around which revolves the entire history of the world. Not by chance the outstanding German philosopher existentialist Karl Jaspers put forward the concept of "axial time" that permeates the whole history of mankind, and the great French philosopher Jean-Paul Sartre coined the term "world time". To this "axial time" and to the "world time" communicate the political ideas of Aristotle, the father of modern European knowledge. These ideas were formulated in his great work "Athenians Politia".

Methodologically, Aristotle inherited from his teacher Plato thesis about the primacy of ideas in relation to the material world, and the philosophical orientation to the allocation (separation) of ideal originals from the chaos of real life. Plato demonstrated that the path to truth is to purify the key notions from local, present in the day-to-day experience, of variations and distortions with the subsequent identification of internal "ideal" essence from each subject and each event. This process did not require attention to the outside world. Meaning of this method was that: through brokency and disorder of the present world to see the ideal world. By Plato to achieve this goal could only people with high considering, who can discuss their ideal issues separately from the real world.

Aristotle followed this method. On the basis of Plato's political philosophy, he has transformed a special study of social relations to the independent science of politics. In his perception the science of politics has become the science about the way to the best organization of joint lives in the State. But in doing so, he strongly disagreed with Plato's views on the political organization of society. When Democritus in his time had argued that the order and freedom can coexist side by side, Plato strongly rejected freedom for the total control. Using a method inherited from Socrates, he created the image of a society in which poets cannot write poems for fear of offending authorities, in which only the philosophers have the right to rule, where the future members of the ruling class are produced and brought up solely for their sublime vocation.

In 1945 in a book «The Open Society and Its Enemies» with shattering criticism of the Plato's

political ideas came out C.R. Popper, philosopher and refugee from occupied by nazis Austria. Popper asserted that the implementation of Plato' ideas to a policy and his method of ideal society construction are the direct way to the totalitarism[1].

Aristotle went through another way. **The central idea of his political philosophy was the idea *of thelos*,** in accordance with which every thing contains not only static essence but also that, in what it can to develop potentially («natural destiny» or «thelos»). An acorn contains the essence of oak tree, a child – the essence of the grown man. An acorn and a baby grow up, submitting each to his own thelos, as to natural genetic reason. They must pass from the enclosed potential to realization; they must be realized accordingly, as the oak tree and as the grown man. Motion, thus, is not only the mechanical moving. It also is the realization and actualization of potential, which exist in living organisms.

Human society submits to the thelos as any living organism. Thus most proper to its thelos is that society, in which the thelos of every separate person is opened up most completely. The aim of benefit life – in execution for the thelos. It consists in going to the best activity which is more corresponding to the concrete person, to her capabilities, her temperament and way of life. In the political life the city-state or "polis" is the realization of potential, which is concentrated in the association of virtuous people. A "polis" must aspire to execution of its destiny – to arrange the society in which every citizen can find possibility to realize his personal destiny[2].

This Aristotle's thesis directly corresponds to the political practices of XXI age. The sharp social conflicts, explosions of violence, assassinations and wars, shaking the modern world, testify that in this world there are a great number of societies and states, which have loosed their «natural destiny», their thelos. They are the sick societies, staggered by hatred, envy, callousness and lie. In such societies it is extraordinarily difficult for persons to realize their natural destiny, based on honest self-examination. Their thelos is exposed to frightful deformations.

The modern politicians must understand that not state of the market, not electoral success of one or another political party is their super task. Their super task must be the awareness of «natural destiny» of societies which they present, their supporting of millions men and women in their search and realization of their «natural destiny». Not populist campaigns, but laborious «psycho-analysis» of all of societies of the world, searching for their authentic «I» and their authentic «thelos» will be able.

The second major thesis in the political views of Aristotle is his teaching about a public benefit. As an analogue of the Aristotelian understanding of idea of benefit there is a modern concept about quality of life. Benefit life is the life of high quality – well-to-do, spiritually saturated, virtuous and happy. Space of public life is limited by Aristotle to the limits of "polis". Thus the "polis" has an ethical setting. It exists for the sake of good, kind, morally valuable life. The Aristotle's thesis about relations between of life theoretical and life political is based on anthropological criteria. So the criterion of reasonableness of theoretical ideas embodiment to the political life is a man, and only he. So that Aristotle applies the Protagoras formula «A man is the measure of all of things» to a full degree.

Aristotle adds politics and ethics to «practical» disciplines. He does not perceive a policy as exceptionally race for power (as it was afterwards done by Machiavelli). Policy must be opened and free of prejudices co-operation during which people mutually formate and enlighten each other, and also aspire to attain just and good decisions[3] Hanna Arendt, Jorgen Khabermas and their colleagues applied this position to the policy of the end of XX – beginning of XXI age.

A theory, which Aristotle understood as clean cognition, unconnected with any benefit, was primary. Exactly from this sphere, unconnected with a search of any mercenary benefit, the practical policy must ladle ideas for practical activities. Here the special role is taken by philosophy, through which is going the realization of the state aims.

Exactly these two moments: ethical setting of "polis" and necessity to ladle from the independent and clean theoretical source the ideas for achievement to the public benefit, have the most direct relation to political practices of XXI age. Aristotle teaches: the state can arise up only then, when is created fruitful intercourse between families, generations, and separate citizens for the sake of perfect and well-to-do life for all free people. Nature of the state stands «ahead of» family and individual. Perfection of citizen is stipulated by quality of society to which he belongs. Who wish to create perfect people, must create perfect citizens, and who wants to create perfect citizens, must create the perfect state.

1 See: Поппер, К. (1992). *Открытое общество и его враги*. Москва: «Культурная инициатива».

2 Осборн, Р. (2008). *Цивилизация. Новая история западного мира*. Москва: АСТ, 129.

3 Скирбекк, Г., Гилье, Н. (2000). *История философии*. Москва: Владос, 134.

Unfortunately, this thesis is forgotten by the modern political world, which is oriented not to creation of the perfect state and perfect citizens, but to manipulation of citizens in interests of ruling elites. Modern political communication in any way does not remind Aristotelian intercourse between citizens for the sake of good life, it rather reminds the systematical process of "mind-making" for the sake of maintenance of unfair and inhumane social and political organization.

Has forgotten that part of Aristotelian thesis, in which it was talked about that the source of perfection of society can not be considering of momentary political benefit. The source of society perfection must be free theoretical cognition, must be free of profit search of truth. Unfortunately modern political practices are practices, which utilize so cold «advantageous» theories and quite ignore theories true, which help society to find its «тhelos».

Essence of policy is opened up through its purpose, which, in opinion of Aristotle, consists in achievement of public benefit, in giving to citizens high moral qualities, in making up them the people, acting justly. Attaining this purpose is uneasy. A politician must take into account that the people possess not only virtues but also vices. Therefore the task of policy is education of virtues in citizens. Virtue of citizen consists of ability to carry out the civil debt and in ability to obey to authorities and laws. Therefore society must search the best that can be most answering to the indicated purpose of political system. Policy is necessary for people in their order to organize public life correctly, but not in an order to disorganize it.

Here we go to the **third major thesis of Aristotle** – thesis about that the society must not submit blindly to any casual forms of rule, but tirelessly must search ***the politia,*** its unique form of political organization which can answer to thelos of this society, indissolubly related with the idea of benefit. A man is born as a political creature and carries in himself the instinctive aspiring to joint life. And his instinctive aspiration must be supported by a reasonable policy.

The innate inequality of capabilities is the reason of association of people to separate groups which are determined distinction of functions and position of people in society. Different combinations of these separate groups can generate different public devices. Aristotle undertook the giant on scales research of «constitutions» of political device of 158 states. Totally was born the typology of the states in depending on aims which put up rulers of these states. Aristotle distinguished *correct* and *wrong* political systems.

A correct formation is in Aristotle's understanding, it is that formation in which is pursued the general benefit, regardless of whether one person governs, some persons or many:

Monarchy (from the Greek: "monarchia" – autocracy) it is a form of rule, at which all of sovereignty belongs to the monarch. This form of ruling can be correct in condition, if a monarch does not subjugate interests of society to his own interests, but governs in behalf of the general benefit.

Aristocracy (from the Greek "aristokratia" – power of the best) it is a form of state ruling, at which sovereignty belongs to the nobility, privileged estate, in inheritance. It is power of several. To be correct such formation can be in condition, if an aristocracy subordinates its high origin and high culture to the achievement of universal benefit.

A wrong formation by ***Aristotle's*** opinion was such public organization which has inferior to the personal aims of rulers. To the type of wrong formation Aristotle attributes:

Tyranny — such monarchist power, which has inferior to the egoistical interests of authoritarian ruler.

Oligarchy, which observes the benefits of small group of well-off citizens.

Democracy which observes the benefits of poor, in a counterbalance to interests of society on the whole. However among the wrong forms of the state Aristotle gave a preference exactly to democracy, in considering about it as more tolerable. On the whole reviews of ancient philosophers about democracy were very skeptical.

Plato considered that the democracy was the power of incompetent people. Aristophanes ridiculed a «spiteful, touchy, obstinate old man by name of Demos». As a result democracy did not hold out in a country which was its cradle, and over thousand years almost nobody reminisced about it[1].

On a background all of these types of public device **politia** by Aristotle's opinion were the best type. But he was forced to acknowledge: politia take place extremely «rarely and not for many». In politia majority governs in behalf of the general benefit. In politia Aristotle searched a «golden middle» — «middle» form of the state, where the aspiring to the middle prevails is under everything: in dispositions must be moderation, in property – middle sufficiency, in ruling – middle level. «The state,

1 Дэвис, Н. (2006). *История Европы.* Москва: АСТ, 96.

consisting of middle people, will have the best political system». Some specialists guess pre-conditions of ideology of «middle class » in these judgments of Aristotle.

As an important element of Aristotle's «Athenian politia» was his thesis about that, the positive types of public device are not assured from deformation and erosion:

A monarchy can degenerate to tyranny,

Aristocracy – to an oligarchy,

democracy – to ochlocratia (power of crowd),

Politia – to democracy, with subsequent degradation to ochlocratia and tyranny.

The unique method to attain, save and strengthen politia – is the permanent joint aspiration of citizens with all varieties' of their statuses, – to the common benefit, to the opened dialog, to realization of their thelos in public service.

At any political system the general rule must be following: not a single citizen can be enable to increase his political force over proper measure. Aristotle advised to look after rulings persons, not to give them convert a public place into the source of their personal enriching.

So, realization of the thelos personality and society, aspiring to the general prosperity and achievement of politia, are the central theses of Aristotle's political philosophy. Fully understandably, that all of riches of Aristotle's political ideas are not exhausted far by these theses. But they make the kernel of his political thought and ethics.

These three Aristotelian principles are extraordinarily actual as possible imperative of political life in XXI century. The modern world, in spite of the fact that he is engulfed by the process of globalization, exists as the pluralistic world, which present the bright mosaic of independent sociums, ethnic's and cultures. And every element of this bright mosaic is intended by the Creator to realize its unique potential, its thelos to a full degree.

And in every socium a fundamental moral imperative must become the aspiring to the common benefit. Extraordinarily actual is Aristotle's appeal of to the members of every socium to tirelessly aspire to the searching of the original form of social harmony, to such politia which would open the way of free and happy self-realization of every citizen in the concrete terms of his cultural and historical life.

All of it conduces to that the banner of XXI century would be not dying off ideologies of socialism, liberalism or nationalism. They are more and more actively ousted by the global ideology of personal self-realization, ideology of personalism. After two with a half thousand years in a radically new global situation and in a fantastically new information-technological interior we go back to the great wisdom of Protagoras: A «man is the measure of all of things» – to that wisdom which was incarnated to the political ideas of Aristotle.

References

1. Canfora, Luciano (2012). *Democratia. Istoria odnoi ideologii*. Sankt-Peterburgh: "Alexandria".
2. Dehvis, N. (2006). *Istorija Evropy*. Moskva: AST.
3. Juvenel, B. (2011). *Vlast: estestvennaya istorya ee vosrastanyia*. Moskva: IRISPEN, Misl.
4. Osborn, R. (2008). *Civilizacija. Novaja istorija zapadnogo mira*. Moskva: AST, 129.
5. Popper, K. (1992). *Otkrytoe obshchestvo i ego vragi*. Moskva: «Kul'turnaja iniciativa».
6. Sartr, J-P. (2009). *Bytie I nichto. Opyt fenomenologicheskoi ontologii*. Moskva: AST
7. Skirbekk, G., Gil'e, N. (2000). Istorija filosofii. Moskva: Vlados.
8. Yaspers, K. (1991). *Smysl I naznatchenie istorii*. Moskva: Politizdat.

Іван Феськов
Національний університет «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПРИКЛАД ПРОТОКОНВЕРГЕНЦІЇ У XIX СТОЛІТТІ

Ivan Feskov
National University "Odessa Law Academy", Ukraine

SOCIAL DEMOCRACY AS AN EXAMPLE OF PROTOCONVERGENCE IN THE XIX CENTURY

This article devoted to argumentation of the nature of convergence theories relatively to the main provisions of social democratic paradigm by analyzing the views and works of the most prominent representatives of the social democratic movement as Ferdinand Lassalle and Karl Kautsky. It was specified that political and legal ideas of Lassalle and his followers largely coincided with the program of Marx and Engels. The main difference between Lassalleanism and Marxism was fundamental objection of forced replacement of capitalism by socialism through violence and coercion, i.e. by proletarian revolution. In addition, Lassalle views on the nature and form of a state were significantly different from the teachings of Marx and Engels on the class nature of political superstructure. Attention is paid to the fact that Karl Kautsky put forward a very important and interesting theory of ultraimperialism according to which a new phase of capitalism should derive with the removal of its class and social contradictions.
The author came to conclusion about presence of tendencies for recognition of bloodless and peaceful transition of national capitalist societies of Europe into the form of socialist democracy, which seems to be the most appropriate and consensus agreement for all social strata.
Key words: convergence, protoconvergence, social democracy, Ferdinand Lassalle, Karl Kautsky.

Будь-який суспільний процес має внутрішні спонукальні детермінанти, мотиви, чинники, що привели до його виникнення як самостійного явища. Не є винятком і теорія конвергенції. Хоча вона виникла й оформилася в остаточному вигляді лише після Другої світової війни, ще із середини XIX ст. існував неоднорідний політико-соціологічний напрям, що відстоював схожі погляди еволюційного перетворення соціально-економічного устрою держав по всьому світу. Вищевказаний рух нині відомий як соціал- демократія[1].

Дана стаття присвячена аргументації спадкоємного характеру теорій конвергенції відносно основних положень соціал-демократичної парадигми (в її «поступовому» крилі) в XX і XXI ст.ст. шляхом аналізу поглядів і праць таких найбільш яскравих представників соціал-демократичного руху, як Фердинанд Лассаль і Карл Каутський.

Ідеологія соціальної демократії склалася з низки ідей і прагнень першої половини XIX ст. Ще тоді зародилася ідея держави, що допомагає трудящим здійснити глибокий суспільний переворот. Для цього держава повинна стати демократичною, із загальним виборчим правом, без яких би то ні було майнових цензів. Така держава, як передбачалося, надасть допомогу найманим робітникам згуртуватися в організації виробничих майстерень, кооперацій, об'єднань, які поступово витіснять буржуазію з усіх сфер економічної діяльності.

Чималу роль у поширенні ідей соціальної демократії відігравала невіра їх прихильників у можливість насильницького, примусового створення соціалістичного ладу.

Найбільш яскравим теоретиком соціальної демократії другої половини XIX ст. був публіцист і адвокат Фердинанд Лассаль (1825–1864). Його зусиллями була створена 1863 р. перша робоча соціалістична партія - «Загальний німецький робочий союз».

Талановитий агітатор і пропагандист, Лассаль називав себе учнем Маркса. Знаючи напам'ять "Маніфест комуністичної партії" та економічні праці Маркса, він так активно і широко пропагував його ідеї в німецькому робочому русі, що після загибелі Лассаля Маркс визнав за необхідне на

[1] Иванов, Г.И. (1975). *Социальная сущность теории конвергенции*. Москва, 13.

першій же сторінці "Капіталу" (1867 р.) заявити про своє авторство ідей, поширених Лассалем.

Проте теорія Лассаля та її практичні додатки, як там же писав Маркс, відрізнялися від марксизму. Лассаль не хотів кликати робітничий клас до насильницької комуністичної революції, він не вірив у її успіх. Лассаль не бажав повторення "жахів червневих днів" (жорстокого придушення повстання паризького пролетаріату 1848 р. і державної реакції стосовно «Весни народів» Європи), він прагнув до того, щоб ініціатива вирішення соціального питання стала результатом науки і злагоди, "а не ненависті і дикої санкюлотської люті"[1].

Прихильник ідей не тільки Маркса, а й Гегеля, Лассаль уважав державу втіленням публічного інтересу, що протистоїть індивідуалізму та соціальному егоїзму. У книзі "Програма працівників" він писав, що моральна природа держави, її істинне і піднесене призначення полягають у розвитку роду людського в напрямі до свободи. Історія людства - це боротьба з природою, злиднями, невіглаством, бідністю, безсиллям, неволею всякого роду. "Поступове подолання цього безсилля - ось розвиток свободи, яка становить історію".

Організуючим і об'єднуючим початком суспільства та його історії є держава, стверджував Лассаль. Однак у сучасному суспільстві держава не відповідає своїй ідеальної сутності, оскільки буржуазія підпорядковує державу "грубій матерії грошей". За допомогою майнового цензу буржуазія перетворює державу на свого слугу, охоронця, "нічного сторожа".

Це визначення "держава - нічний сторож" надовго встановилося в публіцистиці й у науковій літературі за буржуазною державою, яка, відповідно до доктрини класичного лібералізму, здійснювала лише охоронні функції і ніяких соціальних.

Для звільнення від егоїстичного панування буржуазії і відновлення справжньої ідеальної сутності держави Лассаль уважав за необхідне скасування майнового цензу і завоювання загального виборчого права. Це, підкреслював Лассаль, "єдиний засіб поліпшити матеріальне становище робочого стану"[2].

Лассаль закликав усі класи, особливо інтелігенцію, об’єднати зусилля для того, щоб за допомогою державних заходів допомогти нужденним класам, "поліпшити становище робітничого класу за допомогою виборів, де трудящі обрані загальною подачею голосів". Він стверджував, що повинно йтися не про встановлення політичного панування "четвертого стану" (тобто робочого класу), а "тільки про те, щоб зробити ідею четвертого стану керівною державною ідеєю". Це означає, що держава, заснована на загальному виборчому праві, стане народною державою, що допоможе робочому класу звільнитися від матеріальних потреб і капіталістичної експлуатації. З держави - "нічного сторожа" – вона перетвориться на "соціальну державу", за допомогою необмеженого кредиту допоможе робочим створювати виробничі товариства.

За теорією Лассаля, це єдино можливий шлях до соціалізму; вирішення даного завдання - вираження справжньої сутності держави. "Якщо ідея робочого стану стане панівною ідеєю держави, - писав Лассаль, - то це тільки приведе до тями і зробить свідомою метою суспільства те, що завжди було непізнаною органічною природою держави"[3].

Лассаль закликав робітничий клас, інтелігенцію, всі класи і стани до легальної політичної боротьби за загальне виборче право - до мітингів, петицій, демонстрацій. "Піднятий мною прапор є прапором демократії взагалі, - говорив Лассаль. - Я закликаю на рух загальне, демократичне, народне, а не класове тільки".

У боротьбі за демократичну та соціальну державу Лассаль не цурався компромісів з владою: за моральну підтримку інкорпорації в Пруссію Шлезвіг-Гольштейну канцлер Бісмарк обіцяв Лассалю заснувати загальне виборче право в Німеччині (обидві сторони виконали свої обіцянки). У листуванні з Бісмарком Лассаль навіть розмірковував про можливість підтримки робочим класом монархії, якби вона на противагу егоїзму буржуазного суспільства встала на справді революційний і національний шлях "і перетворилася б з монархії привілейованих станів на соціальну і революційну монархію".

Лассаль опублікував чимало праць на філософські, історичні і політико-правові теми. Великої

[1] Федоровский, Н.Г. (1986). К вопросу о классовой сущности лассальянства. История социалистических учений. Москва: изд-во АН СССР, 46.

[2] Федоровский, Н.Г. (1981). Парижская Коммуна и трансформация лассальянства. История социалистических учений. Москва: изд-во АН СССР, 94.

[3] Ватсон, Э.К. (1892). Вопрос об улучшении быта рабочих в Германии. *Этюды и очерки по общественным вопросам*. Санкт-Петербург, 16.

популярності набула його промова "Про сутність конституції" (1862 р.), особливо міркування про відмінність між фактичною і юридичною конституціями держави. "Питання про конституцію є перш за все питання сили, а не права, - говорив Лассаль. - Реальна конституція становить собою дійсні співвідношення громадських сил країни; писана конституція лише тоді має значення і довговічність, коли є точним відображенням цього співвідношення". Міркування Лассаля про відмінності між реальною і писаною конституціями, його визначення конституції як співвідношення громадських (класових) сил країни справили довготривалий вплив на теоретичне державознавство[1].

Робочий рух Німеччини розвивався під сильним впливом лассальянських ідей, утілених у програмі "Загального німецького робочого союзу". Під впливом лассальянства друга робоча партія, створена у м. Ейзенахе 1869 р. ("ейзенахці"), взяла найменування "соціал-демократична", а також включила у свою програму пункт про державну допомогу виробничим товариствам і назвала свою газету "Народна держава". 1875 р. "Соціал-демократична робоча партія Німеччини", керівництво якої (Бебель, Лібкнехт) співчувало ідеям марксизму, домовилася із "Загальним німецьким робочим союзом" про об'єднання на з'їзді в м. Гота. Підготовлена до з'їзду програма містила низку ідей Лассаля, які Маркс піддав принизливій критиці в праці "Критика Готської програми". У цій праці Маркс, відкидаючи ідею "вільної держави", підкреслював значення революційної диктатури пролетаріату. Предметом полеміки були й інші проблеми.

Політико-правові ідеї Лассаля і його послідовників багато в чому збігалися з програмою Маркса й Енгельса. Головною відмінністю лассальянства від марксизму було принципове заперечення форсованої заміни капіталізму соціалізмом за допомогою насильства і примусу, тобто пролетарської революції. Крім того, значно відрізнялися від вчення Маркса й Енгельса про класову сутність політичної надбудови погляди Лассаля на суть і форми держави. У сфері політико-правової програми найскладнішим було співвідношення поглядів лассальянців і марксистів на загальне виборче право.

Тут слід зазначити, що погляди Маркса й Енгельса на загальне виборче право не залишалися незмінними. Під завоюванням демократії в "Маніфесті комуністичної партії" розумілося, за словами Енгельса, саме завоювання загального виборчого права[2]. У 40–50-х роках Маркс і Енгельс вважали, що в таких країнах, як Англія, загальне виборче право безпосередньо дає політичну владу пролетаріату, який становить більшу частину населення. Результати революцій «Весни народів» 1848–1849 рр. та подальший розвиток представницької системи в капіталістичному суспільстві привели до перегляду ними колишніх поглядів. "Заможний клас панує безпосередньо за допомогою загального виборчого права, - писав Енгельс 1884 р. - Загальне виборче право - показник зрілості робітничого класу. Дати більше воно не може і ніколи не дасть в теперішній державі". Однак ці та аналогічні судження, почасти продиктовані потребами полеміки з лассальянством, були знову переглянуті 1895 р. Посилаючись на результати виборчої реформи і успіхи соціал-демократів у рейхстазі, Енгельс писав, що загальне виборче право робочі Німеччини "перетворили із засобу обману, яким воно було досі, на знаряддя звільнення... Всюди німецький приклад використання виборчого права, завоювання всіх доступних нам позицій знаходить собі наслідування".

Німецька соціал-демократія виробила форми і методи парламентської діяльності, що стали зразком для соціал-демократичних партій інших країн. За словами Енгельса, мільйони виборців і члени їхніх сімей, які голосують за соціал-демократів, складають вирішальний "ударний загін інтернаціональної пролетарської армії". Зростання цього "ударного загону" веде до того, зазначав Енгельс, що соціал-демократія в Німеччині набагато більше досягає успіху за допомогою легальних засобів, ніж за допомогою нелегальних або за допомогою революційного перевороту[3].

Однак ідеологія соціальної демократії не в усьому збігалася з марксизмом. Сталося так, що до кінця XIX ст. програмні документи німецької соціал-демократії містили низку явних суперечностей: їх теоретична частина в дусі ідей марксизму засуджувала капіталізм і обґрунтовувала його повалення в результаті пролетарської революції; практичні ж вимоги програм не виходили за межі реформ, сумісних з розвитком капіталізму і соціалізацією громадянського суспільства. Енгельса тривожило захоплення частини керівництва німецької соціал-демократії легальною парламентською діяльністю, спрямованою на проведення приватних реформ, опортуністичне перебільшення надій на

[1] Классен, В.Я. Фердинанд Лассаль. Его жизнь, научные труды и общественная деятельность. <http://www.litmir.net/br/?b=114125>.

[2] Маркс, К. (1976). *Маніфест комуністичної партії*. Київ: Політвидав., 30.

[3] Энгельс, Ф. (1981). *Анти-Дюринг*. Москва: Политиздат, 121.

державну допомогу робітничого класу. У 90-х роках XIX ст. Енгельс нарікав, що в Німеччині забобонна віра в державу проникла у свідомість багатьох робітників. "Останнім часом соціал-демократичний філістер знову починає відчувати рятівний страх при словах: диктатура пролетаріату, - писав Енгельс. - Чи хочете знати, як ця диктатура виглядає? Подивіться на Паризьку комуну. Це була диктатура пролетаріату". Тоді ж Енгельс визнав за необхідне опублікувати роботу Маркса "Критика Готської програми", в якій Маркс, засуджуючи "нескінченну демократичну тріскотню", стверджував, що Готська програма "суцільно отруєна властивим лассальянській секті вірнопідданим ставленням до держави".

Керівництво німецької соціал-демократії глибоко переживало опублікування цієї праці, яка містить різко негативну оцінку Лассаля і багатьох його ідей. Старі члени партії, а також величезна більшість більш молодих посилалися на те, що початки соціалістичних знань і перший захват перед соціалізмом вони ввібрали з творів Лассаля, вчителя та передового борця німецьких соціалістів. У центральному органі німецької соціал-демократичної партії у зв'язку з опублікуванням "Критики Готської програми" стверджувалося: "Німецькі соціал-демократи не є ні марксистами, ані лассальянцями, вони - соціал-демократи".

На закінчення про діяльність Фердинанда Лассаля необхідно процитувати низку його висловлювань, які можливо віднести до «протоконвергенційних»: «Робочий клас діє для свого звільнення насамперед у рамках сучасної національної держави, усвідомлюючи, що необхідним результатом його прагнень, які спільні робочим усіх культурних країн, буде міжнародне братство народів... Виходячи з цих принципів, німецька робоча партія домагається всіма законними засобами вільної держави і соціалістичного суспільства: скасування системи заробітної плати разом з її залізним законом і експлуатації у всіх її формах; усунення всякої соціальної і політичної нерівності... Щоб продовжити шлях до вирішення соціального питання, німецька робоча партія вимагає установи продуктивних товариств з державною допомогою під демократичним контролем трудящого народу. Продуктивні товариства як в промисловості, так і в землеробстві мають бути викликані до життя в такому обсязі, щоб з них виникла соціалістична організація сукупної праці... Загального і рівного для всіх народного виховання за посередництвом держави. Обов'язкового відвідування школи. Безкоштовного навчання... Нормальний робочий день... Обмеження жіночої і заборона дитячої праці... Державний нагляд за фабричною, ремісничою і домашньою промисловістю... Дієвий закон про відповідальність...»[1].

«Творчим» соціал-демократом можна також сміливо назвати Карла Каутського, який певною мірою був активним продовжувачем і прихильником лассальянства ще з часів свого студентства у Відні, з 1874 р. Після особистого знайомства з К. Марксом, Ф. Енгельсом, А. Бебелем 1881 р. став переконаним прихильником марксизму, з усіх його основних положень піддавав критиці вчення про диктатуру пролетаріату і марксистське вчення про «відмирання» державної влади і власне держави...

У період з 1883-го по 1917 р. К. Каутський видавав і редагував теоретичний журнал німецьких соціал-демократів «Нойє Цайт» («Die Neue Zeit»). У 1885–1888 рр. жив у Лондоні, де спілкувався з Енгельсом. З 1890 р. - у Німеччині. У 80–90-х роках написав низку праць і статей, що пропагували марксистські ідеї: «Економічне вчення Карла Маркса» (1887), «Томас Мор і його утопія» (1888), «Коментарі до Ерфуртської програми» (1892), «Попередники новітнього соціалізму» (т. 1-2, 1895) та ін. Праця Каутського «Аграрне питання» (1899; рос. переклад 1900) викликала найбільш жваву дискусію зі зрозумілих причин саме в Російській імперії, отримавши позитивну оцінку В. І. Леніна, але її розкритикував філософ С. М. Булгаков.

Після ревізіоністського виступу його колишнього друга і прихильника Едуарда Бернштейна К. Каутський включився в боротьбу з ним лише після тривалих коливань. Книга Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма» відіграла основну позитивну роль у боротьбі з ревізіонізмом, але обходила питання про ревізію Бернштейном марксистського вчення про державу і диктатуру пролетаріату[2]. Після II Лондонсько-Брюссельського з'їзду РСДРП (1903) активно підтримував меншовиків.

На початку XX ст. Каутський опублікував низку праць, присвячених перспективам марксистського руху: статтю «Слов'яни і революція», надруковану 1902 р. в ленінській «Іскрі»,

[1] Маркс, К., Энгельс, Ф. (1956). Избранные сочинения. *Т. 2. Критика Готской программы*. Москва: Политиздат., 344.

[2] *К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»)* (2003). Лениздат., 100.

брошури «Рушійні сили та перспективи російської революції» (1906–1907, рос. переклад 1907, під редакцією і з передмовою В. І. Леніна), «Шлях до влади» (1909) та ін.

У роки, що передували Першій світовій війні 1914–1918 рр., К. Каутський за суттю своєї теоретичної діяльності стає ревізіоністом, підтримує реформістський «об'єднавчий» напрям у німецькій та європейської соціал-демократії. Підтримуючи антимарксистські теорії насильств, соціал-дарвінізму, мальтузіанства, намагався довести сумісність наукового соціалізму з немарксистськими філософськими системами. Став засновником та ідеологом теорії «центризму», говорив про еволюційні перетворення національних капіталістичних товариств на соціалістичні «без утрат і потрясінь».

Карл Каутський висунув надзвичайно важливу і цікаву теорію ультраімперіалізму, за якою повинна була настати нова фаза капіталізму з усуненням його класових і соціальних суперечностей. Відкидав монополістичну практику капіталістичного Заходу як кінцеву, яка в суті своїй є рушійною підставою для революції[1].

Із початком війни теоретик остаточно розірвав з революційним марксизмом, виправдовував союз з відкритими соціал-шовіністами. Жовтневу соціалістичну революцію Каутський зустрів вороже, виступав проти встановлення диктатури пролетаріату на захист буржуазної демократії, цілком правомірно заявляючи, що суспільство не визріло до належного рівня демократизму, здатного втілитися в соціалізм, а в Росії і розвиток продуктивних сил залишає бажати кращого внаслідок руйнівних наслідків революцій, злочинного утиску прав мільйонів людей, Світової та Громадянської воєн. Ця сукупність поглядів ученого відображена в його книжковій полеміці з Л. Троцьким «Карл Каутський. Тероризм і комунізм» (Берлін, 1919). Відповідна книга: «Троцький Лев. Тероризм і комунізм. Анти-Каутський» (1920). Відповідна книга: «Карл Каутський. Від демократії до державного рабства. (Відповідь Троцькому)» (Берлін, 1921).

1917 р. Каутський брав участь у створенні Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. У період Листопадової революції 1918 р. фактично підтримував контрреволюційну політику Шейдемана і Носке, виступав проти встановлення дружніх відносин з Радянською Росією. Очолюючи комісію із соціалізації, Каутський активно проводив лінію на збереження в Німеччині капіталістичного ладу. 1922 р. вітав об'єднання правого крила «незалежників» із соціал-демократичною партією. Виступав проти встановлення єдиного робочого фронту в боротьбі з фашизмом[2]. З 1924 р. жив у Відні. Після захоплення Австрії фашистською Німеччиною (березень 1938 р.) переїхав до Праги, потім до Амстердама, де і помер 17 жовтня 1938 р.

Таким чином, вищевикладений матеріал дозволяє зробити висновок про наявність тенденцій до визнання мирного безкровного переходу національних капіталістичних суспільств Європи у форму соціалістичної демократії, яка уявлялася як найбільш прийнятна і консенсусна угода для всіх соціальних прошарків. На превеликий жаль, незважаючи на величезний позитивний досвід активної співпраці соціал-демократії з державними урядами, питання мирної побудови здорових у соціально-економічному плані товариств був відстрочений як найменше на століття внаслідок жахливих потрясінь, зазнаних світом у період 1914–1945 рр.

References

1. Ehngel's, F. (1981). *Anti-Djuring*. Moskva: Politizdat.
2. Fedorovskij, N.G. (1981). Parizhskaja Kommuna i transformacija lassal'janstva. *Istorija socialisticheskikh uchenij*. Moskva: izd-vo AN SSSR, 87 105.
3. Fedorovskij, N.G. (1986). K voprosu o klassovoj sushchnosti lassal'janstva. *Istorija socialisticheskikh uchenij*. Moskva: izd-vo AN SSSR, 49 51.
4. Ivanov, G.I. (1975). *Social'naja sushchnost' teorii konvergencii*. Moskva.
5. *K kritike teorii i praktiki marksizma* («Antibernshtejn») (2003). Lenizdat.
6. Kautskij, K. (1931). Materialisticheskoe ponimanie istorii. *T. 1*. Moskva.
7. Klassen, V.JA. Ferdinand Lassal'. *Ego zhizn', nauchnye trudy i obshchestvennaja dejatel'nost'*. <http://www.litmir.net/br/?b=114125>.
8. Marks, K. (1976). *Manifest komunistichnoi partii*. Kiiv: Politvidav.
9. Marks, K., Ehngel's, F. (1956). Izbrannye sochinenija. *T. 2. Kritika Gotskoj programmy*. Moskva: Politizdat.
10. Vatson, EH.K. (1892). Vopros ob uluchshenii byta rabochikh v Germanii. *Ehtjudy i ocherki po obshchestvennym voprosam*. Sankt-Peterburg.

[1] Каутский, К. (1931). Материалистическое понимание истории. *Т. 1*. Москва, 71.
[2] Каутский, К. (1931). Материалистическое понимание истории. *Т. 1*. Москва, 90.

Олександр Довгань, к. ю. н.
Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА – ГАРАНТ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Oleksandr Dovhan, PhD in law
Scientific and Research institute of informatics and law of the National academy of legal sciences of Ukraine

INFORMATION SECURITY AS A GUARANTOR OF THE NATIONAL INFORMATION RESOURCES SAFETY

The article deals with the essense of the concept of information security in conditions of global influences activation. The description of sovereign information resources is specified as a basic constituent element of information basis of the nation and state development. The role of information sovereignty as the basic object of modern information security is shown. The article considers issues about organization of work for the use of information resources and offers the ways to increase its efficiency. The author indicates a necessity in effective regulation of legal use concerning modern instruments for provision of sovereign rights to information resources, firstly organizational, and also issues related to the use of sovereign information resources both at the internal and international information markets.

Key words: information security, information resources, sovereign information resources, information policy, information sovereignty.

За умов швидкого формування і розвитку інформаційного суспільства в Україні та глобального інформаційного простору, широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життя привертають увагу і набувають особливого значення проблеми інформаційної безпеки.

Проблемі забезпечення інформаційної безпеки особливої гостроти надають обставини, які пов'язані з широкомасштабним впровадження інформаційних та комунікаційних технологій в усі соціально значущі сфери людської життєдіяльності, у тому числі і в критично важливі для життєзабезпечення держави, нормального суспільного розвитку і дотримання інтересів особистості, темпи якого будуть тільки збільшуватися; зростанням ролі інформаційних ресурсів та їх вразливістю від різного роду загроз, різних видів інформаційної зброї та ін.

За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку.

Інформаційна безпека в національному законодавстві розглядається як системне явище. Законом України «Про основи національної безпеки України» визначається, що всі напрямки цієї безпеки побудовано на основі базових елементів[1]. Даний закон розкриває шляхи формування ефективної правової бази розвитку сучасної інформаційної безпеки (ст. 2). Зважаючи на складність, багатоаспектність прояву інформаційних загроз сучасності, законом передбачається відповідна жанрова різноманітність документів для забезпечення ефективної практики організації безпеки: законів, концепцій та доктрин. У контексті розвитку сучасних інформаційних процесів ст. 3 цього Закону передбачає процес створення системи, відповідної перебігу подій і ситуацій в вітчизняній інформаційній сфері. На основі аналізу суспільної практики в сфері розвитку сучасної інформаційної сфери, закон визначає найбільш дієві напрями розвитку правових норм, засобів і форм державного впливу на інформаційну сферу.

1 *Закон про основи національної безпеки України* 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, *29*, 38.

Такий державно-правовий механізм інформаційної безпеки визначають як «впорядковану сукупність інститутів держави, задіяних у процесі формування і впровадження політики інформаційної безпеки, внутрішні та зовнішні ролі і відносини якої регулюються системою правових норм та принципів»[1]. Він складається з трьох взаємопов'язаних елементів.

По-перше, це сукупність державних інституцій задіяних у процесі формування і впровадження політики інформаційної безпеки, тобто інституціональний механізм інформаційної безпеки.

По-друге, це сукупність ролей та відносин, яка включає правові відносини що виникають при проведенні політики інформаційної безпеки та специфічні ролі, форми і методи діяльності суб'єктів проведення політики інформаційної безпеки.

По-третє, це ієрархічна сукупність правових норм та принципів, що регулюють зміст та процес проведення політики інформаційної безпеки, тобто правовий механізм інформаційної безпеки[2].

Організація сучасної інформаційної безпеки розглядається як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує його формування, використання й розвиток в інтересах громадян, організацій, держав[3]. Відзначаючи зростаючу важливість сучасного структурного розвитку суспільства, Б.А.Кормич до даного переліку справедливо додає також суверенітет народу та нації як суб'єктів інформаційних відносин[4]. Дане положення базується на Законі України «Про інформацію». В ньому фіксуються важливі положення про те, що основою інформаційного суверенітету України є національні інформаційні ресурси, про створення національної системи їх розвитку та регламентується відповідна міжнародна діяльність[5]. При цьому, однак, згідно з Законом, інформаційний суверенітет в Україні поширюється лише на ті з продукованих у наш час ресурси, що формуються за рахунок коштів державного бюджету. На жаль, даним формулюванням не охоплюються інформаційні ресурси, що є духовним надбанням українського народу, напрацьованим ним протягом віків, надбанням, що не підлягає об'єктивно будь-якому виду приватизації, що насьогодні є традиційним орієнтиром у розвитку інформаційної діяльності.

Заслуговує на особливу увагу те, що «У широкому значенні інформаційний ресурс – це важливий засіб, джерело соціального розвитку і прогресу, який актуалізується в людській діяльності та ефективно використовується як інструмент соціальних перетворень. Це головний ресурс людської діяльності»[6]. Поняття про суверенні інформаційні ресурси є базовим при розгляді національного інформаційного суверенітету та національного інформаційного середовища. Ці ресурси є основним об'єктом збереження і розвитку в контексті організації інформаційної безпеки. Вони являють собою сукупність окремих документів і масивів документів, зафіксованих на матеріальних носіях, бази і банки даних, інформацію в архівах, бібліотеках, музейних фондах, інших складах і сховищах даних, що включені у сферу соціальних відносин і мають загальнонаціональну цінність та є об'єктом права власності будь-якого суб'єкта України.

З розвитком глобального інформаційного простору на основі зростання обсягів загальноцивілізаційних інформаційних ресурсів спостерігається інтенсифікація його впливу на інформаційний простір, що формується та контролюється наявними засобами, правовими, технічними та іншими, кожною окремою державою, кожною нацією.

При цьому видається справедливою думка Р.Марутяна про те, що від ставлення суспільства до національного інформаційного ресурсу, розуміння необхідності утвердження національної ідентичності та реального інформаційного суверенітету залежать саме позитивні перспективи інтеграції до глобальної інформаційної інфраструктури. Усвідомлення вирішальної ролі інформаційного ресурсу державами, які прагнуть інтегруватися у світове інформаційне співтовариство в найближчому майбутньому, стає важливою передумовою здійснення

1 Кормич, Б.А. (2004). *Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України*. Київ, 135.
2 Кормич, Б.А. (2004). *Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України*. Київ, 135.
3 Базилюк, Я.Б., Власюк, О.С. (ред.) (2009). *Україна у системі міжнародної безпеки.* Київ: Фоліант: Стилос.
4 Кормич, Б.А. (2004). *Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України*. Київ, 135.
5 *Закон про інформацію* 1992 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 48,* 650.
6 Марутян, Р. (2010). Національні інформаційні ресурси як першооснова інформаційного суверенітету України. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ: ВД «Стилос», 495.

інтеграційних процесів[1].

Різка активізація глобальних процесів протягом останніх десятиріч сприяла розвитку глобального інформаційного простору, інтенсифікації впливів на інформаційні ресурси всіх країн світу, всіх націй, всієї системи сучасних соціальних структур.

Глобальний інформаційний простір – це інформаційні масиви, орієнтовані їх виробниками для загального використання (інформація – як товар, реклама, інший засіб впливу на потенційного користувача, в т. ч., не виключаючи ворожий, агресивний). При сучасних технічних можливостях ці масиви інформації, мають змогу проникати, впливати на розвиток всіх елементів соціальної структури суспільства. Такі впливи мають і позитивні, й негативні фактори в житті людей. Значною мірою негативні впливи обумовлені нерівномірністю розвитку в різних регіонах світу, а отже, нерівноправністю суб'єктів даного процесу в перехідний до нового, інформаційного етапу розвитку суспільства період. Це призводить до формування нової ієрархії сильних і слабких за критеріями володіння новими інформаційними технологіями, а значить – і рівнем розвитку.

Одним із найбільш наочних прикладів активізації таких процесів є вплив сучасної масової культури на розвиток національних культур в умовах глобалізації. Характерна для сучасності глобальна інформаційна експансія також дуже помітно впливає на суверенні інформаційні ресурси на рівні насамперед державному, уніфікуючи їх в інтересах транснаціональних корпорацій та провідних в сучасному процесі інформатизації держав.

Даний процес набув додаткової динаміки у зв'язку із розширенням неправомірного використання інформаційних технологій, розвитком кіберзлочинності, а також застосуванням все більш ефективних інформаційних воєн у відносинах між державами. Одним із найбільш наочних прикладів активізації таких процесів є вплив сучасної масової культури на розвиток національних культур в умовах глобалізації.

Під загрозою культурної уніфікації, ущемлення економічних, політичних та ін. інтересів в різних регіонах світу активізувались зворотні процеси, пов'язані із прагненням захисту суверенітету держав і націй, збереження і розвитку суверенних інформаційних ресурсів. Інформаційні суверенні ресурси є визначальним стержнем національних інформаційних ресурсів. Це ресурси, що є обов'язковими і необхідними для існування нації, держави і розвиваються у відповідності із сформованою традицією її еволюції. В силу цього життєво необхідним для національного розвитку є використання наявних інструментів впливу для контролю життєво необхідної інформації, її збереження і розвитку.

Нація, держава виступають в якості суверена даної інформації. В процесі еволюції суверенні для даної соціальної структури масиви інформації в основі своїй характеризуються стабільністю і частково можуть оновлюватись чи вилучатись із загальних обсягів лише у відповідності зі змінами в процесі розвитку самих структур-суверенів.

В порівнянні із інформацією загальної значимості суверенна частина ресурсів соціальних інформаційних баз змінюється саме під впливом викликів, що обумовлюють еволюцію суверена[2]. Обмежені суверенітетом інформаційні масиви (в масштабах держави, нації – це надбання багатьох попередніх поколінь, наявний уже доробок покоління нинішнього) відіграють суттєву еталонну, стабілізуючу роль, забезпечують спадкоємність напрацьованих традицій, духовно-ціннісних орієнтирів у сфері інфотворення. Під вплив суверенного контролю, таким чином, підпадає та частина нової інформації, що потрібна для існування та розвитку відповідної соціальної структури, і виводиться з-під контролю та частина інформації, яка втрачає для неї цінність (як, наприклад, система правових актів союзної держави, що діяла на перших порах після створення СНД в регулюванні взаємовідносин між незалежними державами і поступово втрачала свою відповідність реаліям постсоціалістичної дійсності).

Наявність багаторівневої системи необхідної для розвитку держави, нації, всіх елементів сучасної складної соціальної структури суверенних інформаційних ресурсів, що в своїй сукупності становлять інформаційний суверенітет українського суспільства, є показником його гармонійного розвитку і життєздатності. У нинішньому швидкоплинному за подіями і ситуаціями світі ефективність інформаційного суверенітету вимірюється якістю організації його захисту, а також

1 Марутян, Р. (2010). Національні інформаційні ресурси як першооснова інформаційного суверенітету України. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ: ВД «Стилос», 495.

2 Горовий, В.М. (2005). *Особливості розвитку соціальних інформаційних баз сучасного українського суспільства*. Київ: НБУВ.

контролю, постійного коригування масивів контрольованих інформаційних ресурсів. Сучасна система вітчизняних інформаційних ресурсів є дуже складною як за призначенням, засобами вираження, системою носіїв та ін. Відповідно організація національної інформаційної безпеки потребує використання напрацювань різних аспектів теорії інформації, починаючи від теорій математичних, що є важливими для характеристик насамперед технічних показників розвитку інформаційних процесів. Важливими для дослідження безпекових проблем є дослідження понятійного апарату інформаційної сфери, зокрема змісту поняття соціальної інформації, соціальних інформаційних баз, а також активізації глобальних процесів в інформаційній сфері.

У зв'язку з інтенсифікацією інформаційних впливів глобального інформаційного простору на національні інформаційні ресурси зростає значення проблеми захисту інформаційного суверенітету, що вимагає також досліджень в даному напрямі. В цілому ж складна структура інформаційного забезпечення розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації потребує відповідної їй комплексної організації інформаційної безпеки, базованої на оперативному аналізі синтезу результатів науково-дослідної роботи в інформаційній сфері. Ця робота має забезпечити не лише збереження, але й розвиток національних інформаційних ресурсів. Це, в свою чергу, пов'язано із дієвістю функціонування механізмів оновлення інформації баз соціальних структур та захисту суверенної частини ресурсів від несанкціонованих впливів.

Низький рівень дієвості цих механізмів обумовлює:

– по-перше, звуження впливу суверенних інформаційних ресурсів на розвиток соціальних структур при недостатньому їх оновленні актуальними продуктами інфотворення, що негативно впливає на процес розвитку цих структур;

– по-друге, затримка виведення із суверенних масивів інформації застарілої, тієї, що втратила актуальність для розвитку, стала надлишковою знижує якість інформаційного впливу на структуру-суверен, негативно відбивається на стійкості соціальних структур в загальносуспільних взаємовпливах;

по-третє, недостатня організація захисту суверенних інформаційних ресурсів в умовах активізації сучасних інформаційних взаємовпливів призводить до несанкціонованого введення в суспільний обіг специфічної для даної ситуації структури (в тому числі конфіденційної, таємної) інформації, що відображає характерні для неї джерела і особливості розвитку, забезпечує конкурентоздатність в сучасному світі, а також створює можливості для введення в сферу суверенних інформаційних ресурсів чужорідної, або ж просто шкідливої інформації, що обумовлює можливість руйнування цих структур.

В той же час систематичний планомірний розвиток інформаційної основи незалежної, самобутньої України, є стратегічним завданням для нашого суспільства. При цьому інформаційний потенціал суспільства, як культурне явище в широкому значенні цього слова, не може розвиватися у відриві від його культурної традиції, без духовної спадкоємності поколінь.

У числі актуальних проблем зберігання і розвитку інформаційного суверенітету в сучасних умовах набуває все більшої актуальності формування ефективної правової бази. Варто зауважити, що у швидкоплинному перебігу подій суспільного життя, з революційними процесами у розвитку інформаційних технологій значна частина існуючих уже нормативних актів як внутрідержавних, так і міжнародних поступово втрачає актуальність, відповідність процесам, які ними нормуються і потребує уточнень або ж перегляду. Розвиток інформаційної діяльності створює необхідність правового урегулювання нових аспектів цієї діяльності. Потребує досконалого правового обґрунтування питання забезпечення інформаційного суверенітету в умовах активізації глобальних впливів, в умовах нових інформаційних технологій[1].

В сучасних умовах потрібна ефективна регламентація правового використання сучасних інструментів забезпечення суверенних прав на інформаційні ресурси, насамперед організаційних. Потребує правової регламентації весь комплекс питань пов'язаних із використанням суверенних інформаційних ресурсів на внутрішньому інформаційному ринку, що формується в Україні, а також на міжнародних ринках інформації. Потребує розробки також питання визначення інформаційного суверенітету над ресурсами, продукованими на спільних із зарубіжними економічними структурами підприємствах, питання приватного права на інтелектуальну власність в суверенних масивах

1 Довгань, О.Д. (2014). Національний інформаційний суверенітет – об'єкт інформаційної безпеки. Київ: *Інформація і право, 3(12),* 102-112.

інформації та ін. Цілий пласт організаційних та правових питань найближчим часом потребує вирішення в питанні з'ясування значення інформаційного суверенітету як основи зберігання балансу державних, національних, корпоративних інтересів у міжнародному співробітництві.

Для успішного входження нашої держави в міжнародні інформаційні обміни вона має зосередитись насамперед на таких напрямах у сфері правової діяльності: розробляти систему правових актів, спрямованих на якісне збереження національних інформаційних ресурсів, їх розвиток і ефективне використання в національних інтересах; здійснювати необхідну адаптацію національного інформаційного законодавства до загальновизнаної міжнародної правової бази з метою активізації своєї участі у міжнародних інформаційних обмінах; брати активну участь у міжнародній правотворчості, що має оперативно регламентувати нові явища в сфері інформатизації; сформувати правову базу для регламентації участі у міжнародній діяльності по забезпеченню дотримання міжнародного інформаційного законодавства, боротьби з кібертероризмом та ін. видами інформаційної злочинності.

Для забезпечення ефективного розвитку вітчизняної інформаційної безпеки державні органи, наукові установи, всі суб'єкти інформаційної інфраструктури України, залучені до формування і суспільно значущого використання національних інформаційних ресурсів, мають налагодити систематичне вивчення характеру інформаційних, інформаційно-аналітичних запитів соціальних структур сучасного суспільства, а також широкої аудиторії неорганізованих (чи слабоорганізованих) на даному етапі розвитку суспільства користувачів сучасною інформацією, рівня орієнтування цих запитів на суспільно значущу тематику, на інформаційне забезпечення діяльності національного соціокультурного процесу; основних тенденцій розвитку, відповідно до еволюції суспільних запитів на інформацію, інформаційного ресурсу та інноваційних технологій для їх задоволення; інноваційних підходів до організаційно-кадрового забезпечення процесу сучасної інформатизації українського суспільства.

Реалізуючи вищезазначене Україна має стати інформаційно розвиненою державою, повноправним і впливовим учасником європейського життя, посісти гідне місце у глобалізованому світі, забезпечивши при цьому захист власного інформаційного простору від небажаного інформаційного впливу, захист національних, у тому числі й державних інформаційних ресурсів, безпечне функціонування інформаційних та телекомунікаційних систем, зокрема тих, що функціонують в інтересах управління державою, захист інформації, що циркулює в них.

References

1. Baziljuk, JA.B., Vlasjuk, O.S. (red.) (2009). *Ukraina u sistemi mizhnarodnoi bezpeki.* Kiiv: Foliant: Stilos.
2. Dovgan', O.D. (2014). Nacional'nij informacijnij suverenitet – ob'jekt informacijnoi bezpeki. Kiiv: Informacija i pravo, 3(12), 102-112.
3. Gorovij, V.M. (2005). *Osoblivosti rozvitku social'nikh informacijnikh baz suchasnogo ukrains'kogo suspil'stva.* Kiiv: NBUV.
4. Kormich, B.A. (2004). *Organizacijno-pravovi osnovi politiki informacijnoi bezpeki Ukraini.* Kiiv, 135.
5. Marutjan, R. (2010). Nacional'ni informacijni resursi jak pershoosnova informacijnogo suverenitetu Ukraini. *Aktual'ni problemi mizhnarodnoi bezpeki: ukrains'kij vimir*. Kiiv: VD «Stilos».
6. *Zakon pro osnovi nacional'noi bezpeki Ukraini* 2003 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij visnik Ukraini, 29,* 38.
7. *Zakon pro informaciju* 1992 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 48,* 650.

Ольга Андрєєва, д.політ.н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ІНФОРМАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ КОНЦЕПТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Olha Andrieieva, Sc.D in political science
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE SPECIFICS OF INFORMATIONAL COMPONENT IN A CONCEPT OF STATE NATIONAL SECURITY

Rapid growth of a role of information in society causes the need to research informational component of national security because of its specificity and multi-competence. The article analyzes structural components within the concept of national security of a state, their origins and role in holistic system of national security of a state. This paper also researches main approaches to formation of the concept of national security and gives basic definitions within these approaches.

Speaking about contemporary conditions for realization of state's right to security with help of new information and communication technologies we should bear in mind that this process has many aspects, main of which may be enshrined in two basic points. Firstly, the values of information should be reflected in human consciousness, its political culture, which in turn prevents manipulation with public opinion in times of information war. Secondly, the technological side, i.e. the availability and use of new information and communication achievements of mankind in security activity, should be based on the process of informatization. The newest technologies have opened new opportunities for development of these phenomena, because in some way they have brought to a surface defects and shortcomings of traditional systems of national security. Access to information in these conditions may be provided not with an appropriate legal framework, but with technical and intellectual abilities of a person or organization.

It was concluded that at modern stage of state building, it is impossible to overestimate the role of informational component in the concept of national security in the process of operation and sustainable development of a society.

Key words: national security, public safety, information security, information war, social development, information society.

Проблема національної безпеки держави викликає багато суперечок і дискусій в наукових та науково-практичних колах, є багато визначень поняття національної безпеки. Зокрема, це пов'язано із тим, що у сучасній науці існує проблема визначення таких понять як «нація» та «безпека». Наприклад, Прохожев О.О. стверджує у своїй роботі «Загальна теорія національної безпеки», що особистість, суспільство і держава формують в остаточному підсумку націю. Під безпекою традиційно розуміють, насамперед, фізичне виживання держави, захист і збереження її суверенітету й територіальної цілісності, здатність адекватно реагувати на будь-які реальні й потенційні зовнішні загрози. Тому за Прохожевим О.О. «національна безпека» або «безпека нації» – захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави у різних сферах життєдіяльності від внутрішніх та зовнішніх загроз, що забезпечує стійкий поступальний розвиток країни[1].

Український дослідник Ліпкан В.А. у своїх роботах подає більше десяти визначень національної безпеки. Більшість з них зорієнтована на те, що національна безпека є процесом[2], де найбільш вдалими, на нашу думку, можна вважати наступні:

1 Прохожев, А.А. (2002). *Общая теория национальной безопасности*. Москва: РАГС.

2 Ліпкан, В.А. (2003). *Безпекознавство: навчальний посібник для студентів вузів із спеціальності у галузі безпеки*. Київ: Видавництво Європейського університету, 524-527.

- постійний процес, в рамках якого представники однієї нації прагнуть виявити і забезпечити свій спільний інтерес;
- процес прийняття рішень в галузі національної безпеки, через який різні представники нації виявляють і реалізують свої спільні інтереси відповідно до власних очікувань відповідних процесів і ефективності в управлінні загрозами та небезпеками;
- подолання ентропії, підтримання доцентрових, інтегруючих сил суспільства і боротьба із відцентровими тенденціями дезінтеграції, які призводять до дестабілізації системи національної безпеки;
- складний процес упорядкування соціального життя, спрямований на досягнення визначеності і справедливості суспільних відносин;
- інтегральна частина абсолютної безпеки;
- певна константа інтегрованості безпеки держави і нації, опосередкована безпекою конкретної особи, органічно поєднана із дією механізмів забезпечення надійного функціонування самої системи.

Основний зміст статті

Історично відомо три основні підходи до забезпечення безпеки. Першим виник підхід, який зробив ставку на соціальний егоїзм і можливість будь-якої сваволі при його реалізації. По суті своїй – це нав'язування силою своєї волі іншим, для чого необхідна власна перевага (охоронний підхід).

Другий підхід також спирається на силу, на здатність дати ефективну відсіч потенційному агресору. При цьому визнається небажаність або навіть неприпустимість силового тиску, диктату стосовно тих, хто не є в цей момент ні реальним, ні потенційним агресором («конкурентний» підхід).

Суть же третього підходу пов'язана із прагненням до встановлення безпеки через відмову від насилля взагалі, через процес всебічного роззброєння. На сучасному етапі утопічність цього підходу очевидна, тому у системах національної безпеки в політичній практиці використаються перші дві концепції[1].

Протягом багатьох століть міць, військова перевага служили державі для самозахисту і для нападів. Чим сильнішою була держава, з військової точки зору, тим менше було шансів, що її атакують інші держави. Сила давала можливість завоювання сусідніх територій, зменшуючи тим самим ризик нападів ззовні, і, звичайно ж, усунення будь-яких безладів, повстань усередині держави. У той же час сила давала можливість державі досягати своїх цілей, використовуючи силу як основний засіб проти супротивників. В умовах, коли національні інтереси формулювалися виходячи з уявлення про захист державної території, населення й природних ресурсів, військова сила виступала як головний атрибут влади й моці держави[2]. Виходячи із цього, можна сказати, що концепція національної безпеки довгий час мала зовнішню спрямованість, і в цьому розумінні головними для неї були зовнішньополітична стратегія, дипломатична практика, військово-політична платформа й військово-силове забезпечення.

У сучасних умовах національна безпека залежить не тільки від збройних сил, але й від ряду таких факторів, як економіка країни і її конкурентноздатність, добробут громадян і т.д. Серед джерел реальної загрози для багатьох країн можна назвати: тероризм, поширення зброї масового знищення, міжетнічні конфлікти, забруднення навколишнього середовища, уповільнення або зупинка економічного росту. Окрім забезпечення фізичної безпеки країни і її територіальної цілісності, сьогодні національну міць у всіх її аспектах варто реалізувати, беручи до уваги забруднення навколишнього середовища, чисельність населення, енергоресурси й безліч інших проблем, що підсилюються зростаючою взаємозалежністю. На сучасному етапі національну міць кожної окремої держави можна визначити тільки в контексті її відносин з іншими державами і їхнього сприйняття одна одної[3].

Термін «національна безпека» вперше було вжито у посланні американського президента Т. Рузвельта конгресу США у 1904 році. У цьому посланні мова йшла про приєднання до США зони Панамського каналу, причому ця акція обґрунтовувалася інтересами «національної безпеки» США.

1Серебрянников, В.В. (1991). Новая модель безопасности: диалектика средств её обеспечения. *Международная экономика и международные отношения, 3,* 15-18.

2 Косолапов, Н. (1992). Национальная безопасность в меняющемся мире. *Международная экономика и международные отношения, 10,* 8-13.

3 Ларин, В. (1997). Безопасность развития и развитие безопасности. *Свободная мысль, 7,* 21-25.

У наступні роки проблема національної безпеки зайняла провідне місце в дослідженнях американських політологів. А з 1986 року Президент США щорічно звертається до конгресу з посланням, що має назву «Стратегія національної безпеки США». Надалі американські політологи виробили концепцію національної безпеки, потім на її базі розробили доктрину держбезпеки, що дало основний напрямок для всіх дій держапарату. Було також прийнято закон про національну безпеку, що ставить за обов'язок всім державним структурам вести певну політику, введено державну посаду – спеціальний помічник президента з національної безпеки. Г.Кіссинджер, З.Бжезинський пройшли через цю посаду – були головними радниками президента США з питань національної безпеки. На початку доктрина була суцільно підпорядкована військово-політичному протистоянню з Радянським Союзом і із блоком держав Варшавського договору. У 1990 році було переглянуто основні установки національної безпеки, оскільки відпала військова загроза Сполученим Штатам й їхнім союзникам: тепер основоположним моментом є економіка – боротьба за забезпечення переважного становища американців й їхніх компаній у всіх куточках земної кулі[1].

У країнах колишнього Радянського Союзу проблемами національної безпеки стали займатися лише на початку 1990-х років. До цього займалися проблемами державної безпеки. Радянська наука фактично ігнорувала категорію національної безпеки, фокусуючи свою увагу, в основному, на проблемах міжнародної безпеки. Поняття «національні інтереси», «національна безпека» були для радянських учених «буржуазними вигадництвами», винайденими «апологетами» політичного реалізму для обґрунтування агресивної імперіалістичної політики Заходу[2]. У тих же випадках, коли мова йшла про інтереси СРСР або інших країн соціалізму, радянські міжнародники воліли використовувати державоцентричні терміни – «безпека СРСР», «державна безпека», залишаючи осторонь такі найважливіші компоненти національної безпеки, як безпека суспільства й особистості. Тому ученим і політикам на теренах колишнього Радянського Союзу довелося освоювати категорію «національної безпеки» фактично «з нуля» й у гострих дискусіях вирішувати, яким конкретним змістом наповнити це досить абстрактне поняття.

Система національної безпеки складна й багаторівнева, вона утворює цілий ряд підсистем, кожна з яких має свою власну структуру і основою цієї системи є особистість; саме вона є основним об'єктом і суб'єктом системи.

Теоретичною метою політики національної безпеки є створення найкращих можливих умов для вільного пошуку, знаходження й реалізації сенсу життя кожною людиною, що є й оптимальним станом суспільства й держави.

Як уже зазначалося, національна безпека поняття комплексне та багатогранне. Вона представляє собою систему і містить у собі різноманітні підсистеми – складові, які можна вирізняти за сферами прояву національної безпеки.

Об'єктивною підставою для виокремлення складових частин національної безпеки стало загострення глобальних проблем у другій половині XX ст, поява нових загроз у різних сферах суспільного життя та людської діяльності. Тоді вчені звернули увагу на те, що постала реальна необхідність забезпечення захищеності різноманітних життєво важливих інтересів націй, окрім тих, що були об'єктом захисту до того часу – саме існування націй.

Думки вчених різняться щодо загальної кількості складових, які може мати система національної безпеки. У багатьох наукових працях перелік складових національної безпеки зазвичай закінчується словами «і т.д.» або мова йде лише про основні види національної безпеки. Повний, чіткий набір складових віднайти досить складно. Пояснення цьому феномену досить просте: життя кожної нації розгортається у різних сферах і у кожній з них можлива дія несприятливих факторів, що відповідно потребуватиме застосування відповідних інструментів відновлення безпеки і стабільності.

Український дослідник Г.А. Пастернак-Таранушенко у своїй роботі відобразив національну безпеку у вигляді кола і його секторами стали ключові види безпеки: військова, політична і економічна. Кожен з цих видів, у свою чергу, містить у собі інші види безпеки. Зокрема, економічна безпека вміщує фінансову, трудову та матеріальну безпеки, що включають у себе системи забезпечення безпеки нижчого рівня: енергетичну, питноводну, продовольчу, медичну, соціальну,

1 Леонов, М. Основы национальной безопасности. *ХРОНОС Всемирная история в интернете*. <http://www.hrono.ru/statii/ob.html> (2014, січень, 18).

2 Сергунин, А.А. Российская внешнеполитическая мисль. *Бесплатная электронная он-лайн библиотека*. <http://www.nationalsecurity.ru/library/00001/00001ch1part2.htm>.

екологічну, демографічну, інформаційну тощо. Таким чином вибудовується складна, багаторівнева структура національної безпеки[1].

Необхідно зауважити, що кожен з видів національної безпеки тісно взаємодіє з іншими складовими частинами, виконуючи при цьому певну роль у забезпеченні захищеності й стабільності тієї або іншої держави й суспільства в цілому.

У сучасних умовах загальної інформатизації й розвитку інформаційних технологій різко зростає значення забезпечення національної безпеки держави в інформаційній сфері. Інформація стає одним з головних важелів у новому протиборстві між різними країнами й соціальними силами. Тому захист державного інформаційного ресурсу від втрат важливої політичної, економічної, науково-технічної й військової інформації стає імперативом нашого часу[2].

На жаль, найчастіше роль інформаційної безпеки недооцінюють. У порівнянні з іншими компонентами безпеки цей вид безпеки розглядається односторонньо, лише щодо комп'ютерних технологій. Підходи до забезпечення інформаційної безпеки страждають відсутністю комплексності, слабко враховуються нові небезпеки інформаційного плану, викликані сучасним науково-технічним прогресом[3].

Національні інтереси будь-якої держави в інформаційній сфері досить широкі. Вони включають не тільки питання розвитку сучасних комунікаційних засобів, але й вирішення таких завдань, як: дотримання конституційних прав і свобод громадян в області одержання й обміну інформацією, захист національних духовних цінностей, пропаганда культурної спадщини, забезпечення суспільної моральності й прав громадян на одержання достовірної інформації, неприпустимість використання інформації для маніпулювання масовою свідомістю[4].

Визначень інформаційної безпеки на сьогодні існує досить багато. Лише в нормативних документах і в науковій літературі їх налічується шістнадцять. Єдиної думки про те, що таке інформаційна безпека – нема. Але при спробі скласти усі існуючі визначення в одне, можна говорити про те, що під інформаційною безпекою слід розуміти стан захищеності інформаційних ресурсів суспільства, особистості, держави, будь-якої технічної системи від різного роду загроз. І оскільки відсутність загроз – недосяжний ідеал для сучасного небезпечного світу, то інформаційна безпека визначається можливостями нейтралізувати небезпечні інформаційні впливи.

Наукова розробка проблем інформаційної безпеки завжди здійснювалася у двох основних напрямках.

Перший напрямок – комплекс теорій у рамках концепції постіндустріального й інформаційного суспільства. Другий напрямок – роботи, присвячені проблемам еволюції систем національної й міжнародної безпеки. Другим важливим теоретичним джерелом дослідження проблем інформаційної безпеки є комплекс робіт, присвячених проблемам національної й міжнародної безпеки. Традиційно фахівці в області безпеки приділяли основну увагу її військовим аспектам і проблемам роззброювання. У зв'язку із цим особливу важливість для проведеного дослідження здобувають роботи, у яких безпека розглядається як багатофакторне, «структурне» явище, незвідне тільки до військово-політичного й військово-технічного компонентів, у яких соціальний вимір здобуває все більше значення.

Таким чином, для дослідження проблем інформаційної безпеки на сьогоднішній день накопичений великий теоретичний матеріал, що, по-перше, має потребу в узагальненні й систематизації, а, по-друге, повинен бути співвіднесений зі швидко мінливими реаліями інформаційної епохи й використаний при розробці конкретних практичних програм інформаційної політики й стратегій забезпечення інформаційної безпеки.

---

1 Пастернак-Таранушенко, Г.А. Філософські засади забезпечення економічної безпеки держави (з викладенням основ філософії екосестейту). *Онлайн бібліотека Kniglib.* <http://knigilib.net/book/175-texnicheskij-progress-i-yeffektivnost-proizvodstva-sbornik-nauchnyx-trudov-7-2011/21-filosofski-zasadi-zabezpechennya-ekonomichnoyi-bezpeki-derzhavi-z-vikladennyam-osnov-filosofiyi-ekosesentu.html> (2014, січень, 5).

2 Затуливетер, Ю. (1996). Компьютерная революция в социальной перспективе. *Свободная мысль, 7,* 117-128.

3 Меньшиков, В., Родионов, Б. (1996). Информационная безопасность страны. *Армейский сборник, 10,* 88-90.

4 Белов, А.Ф. (2004). Национальная безопасность личности, общества, государства. *Служба безопасности, 9,* 6-8.

Основа інформаційної безпеки – захист інформаційних інтересів, прав і свобод всіх соціальних суб'єктів, забезпечення сприятливих інформаційних умов для нормального стану масової свідомості й на цій базі стійкого функціонування й прогресивного розвитку соціальної системи при ефективній протидії деструктивним інформаційним впливам.

Тому забезпечувати масово-інформаційну безпеку – значить домагатися адекватної інформованості через надання всім соціальним суб'єктам («виробникам й «споживачам» масової інформації) інформаційних ресурсів, необхідних і достатніх для адекватної орієнтації в навколишньому просторі й прийняття рішень по всьому спектру проблем, що виникають. У тому випадку, якщо інформованість у більш-менш повній і достатній мірі досягнута, набагато простіше протистояти небезпекам і загрозам при зіткненні із різнонаправленою, неадекватною, маніпулятивною, сумнівною, уривчастою, помилковою інформацією.

Таким чином, спрощена модель інформаційної безпеки суспільства характеризується наявністю двох основних складових: поінформованістю всіх соціальних суб'єктів (державна політика в рамках даного напрямку повинна вирішувати проблему рівного й вільного доступу до інформації) і наявністю у даних суб'єктів можливості брати активну участь в інформаційному обміні – служити «джерелами інформації» (політика держави в цьому випадку подвійна: з одного боку – забезпечувати плюралізм у суспільстві, з іншого боку – забезпечувати інформаційну безпеку громадян, а також перешкоджати поширенню політичних і релігійних поглядів, що загрожують стабільності суспільства). Отже, виникає необхідність більше широкого, чіткого й системного визначення діючих осіб у системі інформаційної безпеки суспільства. Об'єктами інформаційної безпеки в сучасному суспільстві виступають всі його складові: і держава в сукупності всіх її органів, і вся сукупність економічних структур, і всі елементи громадянського суспільства як «виробники» й «споживачі» масової інформації. Очевидно, що кожний із суб'єктів має право виробляти й відстоювати власне уявлення про свою інформаційну безпеку й шляхи її підтримки й зміцнення. Між ними неминучі протиріччя різної форми й змісту, боротьба теоретичних підходів і практичних дій у сфері забезпечення кожним «власної» інформаційної безпеки.

Досліджуючи технологічний аспект інформаційної безпеки, розуміють феномен інформаційної війни – війни з використанням інформаційних технологій. Найпоширенішим зараз є визначення, прийняте Об'єднаним комітетом начальників штабів збройних сил США: «Інформаційна війна – це дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги на підтримку національної військової стратегії за допомогою впливу на інформацію й інформаційні системи супротивника при одночасному забезпеченні безпеки й захисту власної інформації й інформаційних систем».

Висновки

Інформаційна індустрія та інформаційна сфера стає однією з найважливіших складових життєдіяльності суспільства. Разом з тим, необхідно враховувати, що інтенсивний розвиток інформаційних технологій приводить до посилення небезпеки несанкціонованого втручання в роботу інформаційних і телекомунікаційних систем в державі.

Характерна риса інформаційної ери – глобалізація інформаційного простору крім багатьох позитивів призвела до того, що жодна держава технічно не в змозі ізолювати свій інформаційний простір – тобто, сукупність доступних з території країни інформаційних джерел та потоків – від надходження інформації ззовні. І навпаки, розмаїття каналів зв’язку ускладнює запобігання витоку за межі країни небажаної для держави інформації (від державної таємниці до подробиць здійснення політики, укладання ділових і політичних угод).

Підсумовуючи, варто зазначити, що жодна сфера життя сучасного суспільства не може функціонувати без розвиненої інформаційної структури. Національний інформаційний ресурс стає сьогодні однією з головних основ економічного росту будь-якої держави.

Проблема інформаційної безпеки з погляду державних інтересів в останні роки стала дуже актуальною і розглядається як одне із пріоритетних державних завдань, як важливий аспект національної безпеки.

References

1. Belov, A.F. (2004). Nacional'naja bezopasnost' lichnosti, obshchestva, gosudarstva. *Sluzhba bezopasnosti, 9,* 6-8.
2. Kosolapov, N. (1992). Nacional'naja bezopasnost' v menjajushchemsja mire. *Mezhdunarodnaja ehkonomika i mezhdunarodnye otnoshenija, 10,* 8-13.
3. Larin, V. (1997). Bezopasnost' razvitija i razvitie bezopasnosti. *Svobodnaja mysl',* 7, 21-25.

4. Leonov, M. Osnovy nacional'noj bezopasnosti. *KHRONOS Vsemirnaja istorija v internete.* <http://www.hrono.ru/statii/ob.html> (2014, sichen', 18).
5. Lipkan, V.A. (2003). *Bezpekoznavstvo: navchal'nij posibnik dlja studentiv vuziv iz special'nosti u galuzi bezpeki*. Kiïv: Vidavnictvo Єvropejs'kogo universitetu.
6. Men'shikov, V., Rodionov, B. (1996). Informacionnaja bezopasnost' strany. *Armejskij sbornik, 10,* 88-90.
7. Pasternak-Taranushenko, G.A. Filosofs'ki zasadi zabezpechennja ekonomichnoï bezpeki derzhavi (z vikladennjam osnov filosofiï ekosestejtu). *Onlajn biblioteka Kniglib.* <http://knigilib.net/book/175-texnicheskij-progress-i-yeffektivnost-proizvodstva-sbornik-nauchnyx-trudov-7-2011/21-filosofski-zasadi-zabezpechennya-ekonomichnoyi-bezpeki-derzhavi-z-vikladennyam-osnov-filosofiyi-ekosesentu.html> (2014, sichen', 5).
8. Prokhozhev, A.A. (2002). *Obshchaja teorija nacional'noj bezopasnosti.* Moskva: RAGS.
9. Serebrjannikov, V.V. (1991). Novaja model' bezopasnosti: dialektika sredstv ejo obespechenija. *Mezhdunarodnaja ehkonomika i mezhdunarodnye otnoshenija, 3,* 15-18.
10. Sergunin, A.A. Rossijskaja vneshnepoliticheskaja misl'. *Besplatnaja ehlektronnaja on-lajn biblioteka.* <http://www.nationalsecurity.ru/library/00001/00001ch1part2.htm>.
11. Zatuliveter, JU. (1996). Komp'juternaja revoljucija v social'noj perspektive. *Svobodnaja mysl', 7,* 117-128.

Світлана Ніщимна, д. ю. н.
Чернігівський національний технологічний університет

СУТНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Svitlana Nischymna, Doctor of Laws
Chernihiv National University of Technology, Ukraine

THE ESSENCE OF PUBLIC FINANCIAL ACTIVITY

The article aims to determine the essence of public financial activity as one of the key categories of financial law. On the basis of conducted researches it was proved that changes in categorical apparatus of financial law started with introduction of the term "public" and gradual transformation of the term "financial activity of a state" to the term "public financial activity".
Recent studies of financial-legal direction actively use the category of "public financial activity". The origins of this concept come from the next categories: financial state economy, financial activity of a state, financial activity of a state and local governments.
Since the moment of its inception, "public financial activity" as the key category of financial law notably evolved from economic to specifically financial and legal essence. We may distinguish the following stages of its formation:
– The 18th century – the first half of the 20th century – the concept of "state financial economy" was used;
– The mid-20th century – early 90's of the 20th century – introduction of the category "financial activity of a state", which received broad acceptance and use;
– The second half of 90's of the 20th century – the beginning of the 21st century – key category of financial law was transformed to "financial activity of a state and local governments (or municipalities)";
– From the beginning of 21st century – introduction of new key financial and legal category of "public financial activity". However, specialized literature still uses the concept of "financial activity of a state", which also covers financial activity of local authorities.
The concept of "public financial activity" has been recently introduced into financial and legal circulation, although textbooks and tutorials still use the concepts outdated for financial and legal science. Some changes occurred regarding the use of the term "public" in definition of "financial activity of a state and local governments". A key factor for determination of public financial activity is the public interest. Today, public financial activity reflects the interconnection between state, economy, public financial interests and needs.
Key words: finances, public finances, financial activity of a state, public financial activity.

Постановка проблеми. Процес оновлення фінансового права з метою наближення його термінологічного апарату до вимог сучасності, певною мірою позначається й на понятті «фінанси». Більше того, у сучасному фінансовому праві пострадянських держав закономірно запроваджуються нові поняття, а деякі трансформуються в нові. Водночас, сучасні фінансово-правові дослідження мають витоки з попередніх фінансово-правових досліджень. Так, у працях учених-фінансистів XIX ст. – початку XX ст. Г. І. Тіткіна, С. І. Іловайського й інших розглядалися саме публічні фінанси; за часів існування СРСР їх замінили на поняття «державні фінанси». А зараз, на початку XXI ст., у фінансово-правовій науці активно досліджуються саме публічні фінанси. Загалом, відповідаючи вимогам сьогодення, публічні фінанси стали однією з ключових категорій фінансового права. Якщо раніше державні фінанси досліджувалися як економістами, так і юристами, то зараз публічні фінанси – є сферою виключно правових досліджень, а економісти здебільшого так само розглядають проблеми державних і місцевих фінансів, не об'єднуючи їх у публічні фінанси.

Публічні фінанси, будучи основною структурною ланкою ринкової економіки, опосередковують процес суспільного відтворення, завдяки чому забезпечують розподіл та перерозподіл вартості суспільного продукту; пронизують усі сторони суспільного та державного

життя. У державі фінанси здійснюють функцію стимулювання розвитку різних сфер функціонування суспільства.

Стан дослідження. Проблемам дослідження сутності фінансів та публічної фінансової діяльності присвячені наукові праці таких учених: Л. К. Воронової, О.Ю.Грачової, М. В. Карасьової, О. А. Музики-Стефанчук, Т. А. Латковської, О. П. Орлюк, Л. А. Савченко, Е. Д. Соколової, Н. І. Хімічевої й інших.

Останні дослідження фінансово-правового спрямування активно використовують категорію «публічна фінансова діяльність». Витоки даного поняття походять від таких категорій, як: фінансове державне господарство, фінансова діяльність держави, фінансова діяльність держави та органів місцевого самоврядування. Отже, можемо з впевненістю говорити що категорія «публічна фінансова діяльність» є породженням фінансово-правової науки, яка постійно динамічно розвивається.

Мета статті. Важливим у контексті нашої роботи є дослідження різноманітних наукових підходів до визначення фінансів, публічних фінансів, публічної фінансової діяльності як юридичних та економічних категорій в їх еволюційному розвитку.

Виклад основного матеріалу.

Вочевидь, розуміння поняття «фінанси» не є однозначним. В економічній та юридичній літературі це поняття розглядають у двох аспектах:

1) як сукупність економічних відносин з мобілізації, розподілу й використання грошових фондів, що необхідні державі для виконання її завдань і функцій;

2) як сукупність грошових фондів, що мобілізуються державою для виконання своїх функцій[1].

Так чи інакше, слід мати на увазі, що фінанси – це економічна категорія, визначальне значення для якої мають суспільні відносини, які складаються в державі у процесі розподілу та перерозподілу валового продукту та частини національного доходу у зв'язку із утворенням та використанням грошових фондів. Фінанси в суспільстві, де існують товарно-грошові відносини, об'єктивно необхідні. Вони проявляються не стихійно, а тільки в процесі планомірної діяльності держави. Ця діяльність спрямована на утворення, розподіл та використання грошових фондів і має назву публічної фінансової діяльності – пов'язана з публічними фінансами та здійснюється органами публічної влади.

Держава в процесі своєї фінансової діяльності здійснює облік доходів і видатків у грошовій формі та створює різні публічні грошові фонди. У фінансово-правовій науці у найбільш загальному розумінні, фінансами позначають не самі грошові фонди, а суспільні відносини з приводу мобілізації, розподілу й використання коштів цих фондів.

Сутність публічної фінансової діяльності слід розкривати через поняття «фінансова діяльність держави», яке, активно застосовувалося, й нині використовується у фінансово-правовій науці. Учені-фінансисти трактують сутність цієї категорії майже однаково, без виділення суттєвих відмінностей. У найбільш спрощеному варіанті фінансова діяльність держави визначається як діяльність держави щодо створення, перерозподілу та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів (фінансових ресурсів) із метою реалізації своїх завдань[2]. Тобто визначення не містить жодних особливих характеристик діяльності, що розглядається. Проте існують й інші визначення подібні одне до одного, які містять певні ознаки, що відрізняють трактовки фінансової діяльності держави. Так, деякі підручники й монографії з фінансового права наводять такі визначення фінансової діяльності держави:

- діяльність держави щодо створення, перерозподілу та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів, що забезпечують безперебійне функціонування держави на кожному етапі суспільного розвитку[3]. Із наведеного та подібних цьому визначень постає потреба в додатковому розкритті такого поняття, як «суспільний розвиток»;
- діяльність держави щодо формування, розподілу й використання централізованих і децентралізованих грошових фондів із метою забезпечення здійснення функцій держави, завдань

[1] Грачева, Е.Ю. (2000). *Финансовое право.* Москва: Юриспруденция, 4; Мелихова, Л.В. (2001). *Финансовое право.* Москва: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 6.

[2] Пашенцев, Д.А. (2005). *Правовое регулирование финансовой деятельности в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века)* : дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 17-18.

[3] Горбунова, О.Н. (2003). *Финансовое право и финансовый мониторинг в современной России.* Москва: ООО «Профобразование», 16.

соціально-економічного характеру, управління, обороноздатності, діяльності державних органів[1]. Особливість даного визначення полягає в перерахуванні функцій держави, які забезпечуються за рахунок державних коштів, причому на перше місце поставлено функції соціально-економічного характеру, що відповідає сутності соціальної держави. Аналогічні визначення наводять і Н. І. Хімічева[2] та Є. М. Ашмаріна[3]. Хоча у визначені останньої йдеться також про діяльність, спрямовану на створення оптимальних умов, які спонукають у потрібному державі напрямі щодо створення, розподілу та використання децентралізованих грошових фондів із метою забезпечення безперебійного функціонування держави та муніципальних утворень на тому чи іншому етапі економічного розвитку[4]. Аналізуючи наведену наукову думку, А. А. Пилипенко вважає, що таке розуміння, зроблене у контексті перманентного пошуку оптимального поєднання публічноправових і приватноправових інтересів у правовому регулюванні фінансових відносин[5];

- діяльність із випуску грошових знаків та організації грошового обігу в державі, мобілізації грошових коштів у державні та муніципальні фонди, використання їх в інтересах суспільства й держави. Ця діяльність здійснюється на основі управлінських рішень, фінансового планування та контролю за правильністю всіх фінансових операцій як державних (публічних), так і приватних структур[6]. Дане визначення, на наш погляд, дещо обтяжене та потребує додаткового розкриття понять «державні структури» та «приватні структури»;

- заснована на правових нормах публічна діяльність суб'єктів фінансового права зі створення оптимального механізму фінансово-правового регулювання з метою планомірного акумулювання, розподілу та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів загального значення[7];

- особливий вид державної діяльності, спрямованої на вдосконалення організаційних та інших дій органів держави, як правило, в правовій формі, в процесі розподілу валового внутрішнього продукту й частини національного доходу суспільства шляхом утворення, розподілу (перерозподілу) та використання різних централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, необхідних для забезпечення фінансовими ресурсами функціонування органів держави всіх трьох гілок влади, здійснення заходів щодо внутрішньої безпеки та оборони держави, для виконання національних програм соціально-економічного та культурного розвитку та задоволення інших потреб суспільства. Далі Е. Д. Соколова зазначає, що фінансова діяльність є особливим видом людських дій, що має різний ступінь узагальнення та виражається в різноманітних формах: у діях держави, муніципальних утворень, господарюючих суб'єктів (зокрема юридичних осіб), обумовлених наявністю в суспільстві товарно-грошових відносин, спрямованих на утворення, розподіл (перерозподіл) та використання фондів грошових коштів[8]. Як бачимо, вчена спочатку говорить про правові форми фінансової діяльності, а потім – про її форми як дії певних суб'єктів;

- діяльність держави, що виступає в цілому в особі уповноважених на те органів, по створенню грошової інфраструктури країни та забезпеченню її належного функціонування, а також щодо формування, розподілу та організації використання державних грошових фондів[9]. Окремі вчені неоднозначно ставляться до цього визначення. Наприклад, Е. Д. Соколова пише, що запровадження в понятті фінансової діяльності нового елементу – «створення грошової інфраструктури країни» дещо змінює «тріаду» (утворення, розподіл, використання), що

[1] Кудряшова, Е.В. (2011). *Принцип плановости финансовой деятельности государства (правовые аспекты).* Москва: Финансовый университет, 11.

[2] Химичева, Н.И. (1999). *Финансовое право*. Москва: Юристъ, 27.

[3] Ашмарина, Е.М. (2004). Финансовая деятельность современного государства. *Государство и право, 3*, 87-88.

[4] Ашмарина, Е.М. (2004). Финансовая деятельность современного государства. *Государство и право, 3*, 87-88.

[5] Пилепенко, А.А. (2007). Финансовая деятельность государства: научно-модификационные аспекты познания. *Університетські наукові записки, 2 (22),* 304.

[6] Запольский, С.В. (2011). *Финансовое право*. Москва: Юридическая фирма «Контракт»; Волтерс Клувер, 19.

[7] Крохина, Ю.А. (2004). *Финансовое право России.* Москва: Издательство «Норма», 19.

[8] Соколова, Э.Д. (2011). Финансы, финансовая система и финансовая деятельность: теоретико-правовой анализ. *Очерки финансово-правовой науки современности*. Москва – Харьков: Право, 63-64.

[9] Худяков, А.И. (2002). *Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть*. Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 18.

застосовується вченими при характеристиці фінансової діяльності держави, відображаючи організаційну ознаку у використанні державних грошових фондів[1]. А. А. Пилипенко також відмічає, що у визначенні А. І. Худякова з'являється новий елемент «створення грошової інфраструктури країни», а такий елемент, як «використання грошових фондів», пропонується замінити на «організацію використання грошових фондів»[2]. Е. Д. Соколова також критично оцінює пропозицію А. І. Худякова та Д. А. Лісіцина[3] звузити межі фінансової діяльності держави, вилучивши з її складу дії, пов'язані з використанням коштів грошових фондів. Так, Д. А. Лісіцин зазначає, що «за своєю суттю дані відносини є переважно товарно-грошовими й трудовими. З правової точки зору – відповідно цивільно-правовими та трудовими». Е. Д. Соколова слушно наголошує на тому, що слово «використання», широко застосовується в науці фінансового права для характеристики фінансової діяльності держави, повністю відповідає сутності відносин, що виникають у процесі її здійснення та не виражають собою відносини обміну, тобто товарно-грошові відносини за схемою товар-гроші чи гроші-товар. В основі слова «використовувати» покладена правомочність, надана кимось для здійснення визначеної ним результативної дії. Слово «витрачання» – вузьке за значенням, що передбачає здійснення конкретної дії. У зв'язку з цим доречніше застосовувати слово «використання» при характеристиці фінансової діяльності, а слово «витрачання» залишити для цивільного обігу[4].

Е. Д. Соколова наголошує на тому, що фінансова діяльність держави, її органів охоплює своїм впливом і процес створення, розподілу й, певною мірою, використання фондів грошових коштів господарюючими суб'єктами, які функціонують на праві приватної власності. Публічний характер даного виду діяльності щодо господарюючих суб'єктів, які функціонують на праві приватної власності, виявляється передусім у встановленні певних умов участі всіх господарюючих суб'єктів незалежно від форми власності у створені централізованих фондів грошових коштів. Це положення у свою чергу обумовлює необхідність проведення державного фінансового контролю за діяльністю господарюючих суб'єктів щодо створення, розподілу та використання ними відповідних фондів грошових коштів[5].

У 90-х рр. XX ст. розпочалася активна дискусія щодо предмета фінансового права, оскільки очевидною стала самостійна участь у фінансових правовідносинах органів місцевого самоврядування – так у фінансовому праві почали використовувати поняття «фінансова діяльність держави та органів місцевого самоврядування». У цій дискусії особливо активно приймали участь Л. К. Воронова, М. В. Карасьова, А. А. Нечай, П. С. Пацурківський, Н. Ю. Пришва, згодом – О. Б. Заверуха, О. А. Музика-Стефанчук й інші.

Е. Д. Соколова проводить чітке відмежування публічної фінансової діяльності від фінансової діяльності господарюючих суб'єктів. Так, вона зазначає, що фінансова діяльність держави та муніципальних утворень – це дії їх органів, спрямовані на реалізацію фінансової політики держави шляхом створення, перерозподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, які необхідні для забезпечення їх завдань і функцій. Фінансова діяльність господарюючих суб'єктів виражається в діях відповідних суб'єктів, спрямованих на створення фондів грошових коштів, необхідність яких обумовлена наявністю товарно-грошових відносин, і без яких неможливе здійснення господарської чи будь-якої іншої діяльності[6].

У підручниках з фінансового права «фінансова діяльність держави (місцевих утворень)» або ж фінансова діяльність держави й органів місцевого самоврядування визначається як:

- врегульована нормами права організаційна діяльність уповноважених органів держави

[1] Соколова, Э.Д. (2011). Финансы, финансовая система и финансовая деятельность: теоретико-правовой анализ. *Очерки финансово-правовой науки современности*. Москва – Харьков: Право, 61.

[2] Пилепенко, А.А. (2007). Финансовая деятельность государства: научно-модификационные аспекты познания *Університетські наукові записки, 2 (22),* 303-304.

[3] Лисицын, Д.А. (2004). *Финансовая деятельность государства: содержание, методы осуществления*: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 9-10.

[4] Соколова, Э.Д. (2011). Финансы, финансовая система и финансовая деятельность: теоретико-правовой анализ. *Очерки финансово-правовой науки современности*. Москва – Харьков: Право, 62.

[5] Соколова, Э.Д. (2011). Финансы, финансовая система и финансовая деятельность: теоретико-правовой анализ. *Очерки финансово-правовой науки современности*. Москва – Харьков: Право, 63-64.

[6] Соколова, Э.Д. (2011). Финансы, финансовая система и финансовая деятельность: теоретико-правовой анализ *Очерки финансово-правовой науки современности*. Москва – Харьков: Право, 64.

(органів місцевого самоврядування) щодо утворення, розподілу, перерозподілу й використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів із метою забезпечення безперервного функціонування держави та її складових частин (адміністративно-територіальних утворень)[1];

- організаційна діяльність уповноважених органів із утворення, перерозподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів, що забезпечують безперебійне функціонування держави та муніципальних органів на кожному етапі суспільного розвитку[2];

- процес планомірного утворення, розподілу та використання державою та муніципальними утвореннями фінансових ресурсів через свої грошові фонди для виконання поставлених завдань[3];

- заснована на правових нормах діяльність держави, її органів й органів місцевого самоврядування з мобілізації, розподілу, використання централізованих і децентралізованих фондів коштів, які є частиною національного доходу країни й необхідні для виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування. Тобто фінансова діяльність є плановою діяльністю для виконання завдань і функцій держави й органів місцевого самоврядування, що базується на правових нормах. Об'єкт фінансової діяльності – це те, на що вона спрямована, зокрема фінанси, але не всі, а тільки публічні: державні та місцеві[4]. Як бачимо, автор пише про публічні, а не лише про державні фінанси, хоча згодом у своїх працях розкриває поняття «публічна фінансова діяльність». Тобто у визначенні з'являється категорія «публічний». Аналогічне визначення наводить і Н. Л. Губерська[5].

Нині інколи вживається поняття «фінансова діяльність органів публічної влади». На наш погляд, воно є не зовсім коректним, оскільки може розумітися і як публічна фінансова діяльність органів публічної влади, і як їх фінансова (у значенні економічна чи господарська) діяльність, що не є предметом фінансово-правового регулювання.

Зауважимо, що досить часто в підручниках з фінансового права вживали (і досі вживають) поняття «фінансова діяльність держави», розуміючи під ним і діяльність органів місцевого самоврядування. Наприклад, О. П. Гетманець вважає, що «фінансова діяльність держави – це організована, регламентована нормами права діяльність уповноважених державних органів влади та органів місцевого самоврядування з формування, розподілу, використання фондів коштів, необхідних для створення умов соціально-економічного розвитку країни»[6].

З моменту виникнення, публічна фінансова діяльність уже не може припинитися, вона здійснюється постійно, хоча інколи з перебоями, викликаними, зокрема, економічною та політичною нестабільністю. Потреба в існуванні товарно-грошових відносин пояснюється потребою у створенні публічних грошових фондів, постійному та ефективному управлінні ними. Наявність таких фондів забезпечує фінансування потреб держави й суспільства, тобто практично робить державу фінансово спроможною.

Отже, сучасна дискусія щодо розуміння поняття «публічна фінансова діяльність» зводиться до з'ясування таких питань: зміст, стадії, мета і функції, коло суб'єктів цієї діяльності; характер інтересів, що задовольняються в процесі вказаної діяльності; форма власності на кошти публічних грошових фондів, відносно яких здійснюється публічна фінансова діяльність.

Формами власності на кошти публічних грошових фондів, відносно яких здійснюється публічна фінансова діяльність, виступають державна та комунальна форми власності. Державна стосується тих грошових фондів, за рахунок яких фінансуються загальнодержавні потреби, задовольняються публічні інтереси на всій території держави (йдеться, наприклад, про Державний бюджет України, фонди соціального страхування). Комунальна форма власності поширюється на місцеві публічні грошові фонди.

На думку Т. Б. Шолкової, «публічні фонди органів місцевого самоврядування – це фонди грошових коштів, які створюються органами місцевого самоврядування в межах їх повноважень з

[1] Нагребельний, В.П. (2004). *Фінансове право України. Загальна частина.* Суми: ВТД «Університетська книга», 16.
[2] Грачев, Е.Ю., Толтопятенко, Г.П. (2007). *Финансовое право*. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 7.
[3] Карасева, М.В. (2002). *Финансовое право Российской Федерации.* Москва: Юристъ, 23-24.
[4] Музика-Стефанчук, О.А. (2007). *Фінансове право*. Київ: Атіка, 14.
[5] Губерська, Н.Л. (2007). *Фінансове право: методичні рекомендації, нормативно-правові акти, бібліографія. Загальна частина*. Київ: Знання, 24.
[6] Гетманець, О.П. (2008). *Фінансове право*. Харків: Еспада, 17-18.

метою забезпечення публічних потреб населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці, кошти яких акумулюються на спеціалізованому рахунку у відповідній фінансово-кредитній установі, які функціонують на засадах відкритості і прозорості та щодо яких визначений порядок формування, розподілу, управління, використання і контролю»[1]. Дане визначення викликає декілька запитань і потребує уточнень. Так, кошти акумулюються на рахунку не фінансово-кредитної установи (такими установами є, наприклад, банки, кредитні спілки, ломбарди, недержавні пенсійні фонди), а на рахунках Державної казначейської служби України, оскільки в нашій державі запроваджена казначейська, а не банківська форма обслуговування бюджетів. Якщо ж йдеться про інші місцеві публічні грошові фонди, то вони можуть обслуговуватися в банках, але аж ніяк не в інших фінансово-кредитних установах.

О. П. Орлюк стверджує, що в процесі публічної фінансової діяльності держава, органи місцевої влади, місцевого самоврядування виконують цілий ряд завдань, серед яких визначальними є: 1) планування й розподіл публічних грошових фондів відповідно до визначених законодавством цілей і завдань; 2) економічне стимулювання суспільного виробництва з метою його розвитку, інтенсифікації, запровадження національної інноваційної моделі; 3) контроль за законним та доцільним збиранням, розподілом і використанням грошових, матеріальних ресурсів[2]. Вказані завдання певною мірою стосуються стадій чи етапів публічної фінансової діяльності (йдеться, зокрема, про планування та контроль).

Отже, з часу виникнення, ключова категорія фінансового права – публічна фінансова діяльність, помітно еволюціонувала – від економічної до власне фінансово-правової. Можна виділити такі етапи її становлення:

– XVIII ст. – перша половина XX ст. – використовувалося поняття «державне фінансове господарство»;

– середина XX ст. – перша половина 90-х рр. XX ст. – запроваджено категорію «фінансова діяльність держави», яка знайшла широке визнання та використання;

– друга половина 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст. – видозмінено ключову категорію фінансового права на «фінансова діяльність держави та органів місцевого самоврядування (чи муніципальних утворень)»;

– з початку XXI ст. – запроваджено нову ключову фінансово-правову категорію «публічна фінансова діяльність». Хоча у спеціальній літературі ще використовується поняття «фінансова діяльність держави», яким охоплюється також фінансова діяльність органів місцевого самоврядування.

Висновок. Поняття «публічна фінансова діяльність» лише нещодавно було запроваджено у фінансово-правовий обіг, хоча в підручниках та навчальних посібниках і надалі переважно використовується застаріле для фінансово-правової науки поняття. Певні зміни відбулися щодо використання терміна «публічний» у визначенні поняття «фінансова діяльність держави та органів місцевого самоврядування». Ключовим моментом у визначенні публічної фінансової діяльності є публічний інтерес. Нині публічна фінансова діяльність відображає зв’язок держави, економіки, публічних фінансових інтересів та потреб.

На нашу думку, поняття «публічна фінансова діяльність» – це заснована на правових нормах сукупність послідовних операції з планомірного створення публічних грошових фондів, їх розподілу, перерозподілу, використання, а також постійного контролю в цій сфері.

References

1. Ashmarina, E.M. (2004). Finansovaja dejatel'nost' sovremennogo gosudarstva *Gosudarstvo i pravo, 3,* 87-88.
2. Getmanec', O.P. (2008). *Finansove pravo*. Kharkiv: Espada.
3. Gorbunova, O.N. (2003). *Finansovoe pravo i finansovyj monitoring v sovremennoj Rossii*. Moskva: OOO «Profobrazovanie».
4. Grachev, E.JU., Toltopjatenko, G.P. (2007). *Finansovoe pravo*. Moskva: TK Velbi, Izd-vo Prospekt.
5. Gracheva, E.JU. (2000). *Finansovoe pravo*. Moskva: Jurisprudencija.
6. Gubers'ka, N.L. (2007). *Finansove pravo: metodichni rekomendacii, normativno-pravovi akti, bibliografija*. Zagal'na chastina. Kiiv: Znannja.
7. Karaseva, M.V. (2002). *Finansovoe pravo Rossijskoj Federacii*. Moskva: Jurist".

[1] Шолкова, Т.Б. (2011). *Правові основи публічних фондів органів місцевого самоврядування*: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 184.

[2] Орлюк, О.П. (2010). *Фінансове право. Академічний курс*. Київ: Юрінком Інтер, 46.

8. Khimicheva, N.I. (1999). *Finansovoe pravo*. Moskva: Jurist".
9. Khudjakov, A.I. (2002). *Finansovoe pravo Respubliki Kazakhstan. Obshchaja chast'.* Almaty: TOO «Izdatel'stvo «Norma-K».
10. Krokhina, JU.A. (2004). *Finansovoe pravo Rossii*. Moskva: Izdatel'stvo «Norma».
11. Kudrjashova, E.V. (2011). *Princip planovosti finansovoj dejatel'nosti gosudarstva (pravovye aspekty).* Moskva: Finansovyj universitet.
12. Lisicyn, D.A. (2004). *Finansovaja dejatel'nost' gosudarstva: soderzhanie, metody osushchestvlenija:* dis. ... kand. jurid. nauk. Cheljabinsk.
13. Melikhova, L.V. (2001). *Finansovoe pravo*. Moskva: Izdatel'sko-knigotorgovyj centr «Marketing».
14. Muzika-Stefanchuk, O.A. (2007). *Finansove pravo*. Kiiv: Atika.
15. Nagrebel'nij, V.P. (2004). *Finansove pravo Ukraïni. Zagal'na chastina*. Sumi: VTD «Universitets'ka kniga».
16. Orljuk, O.P. (2010). *Finansove pravo. Akademichnij kurs*. Kiïv: Jurinkom Inter.
17. Pashencev, D.A. (2005). *Pravovoe regulirovanie finansovoj dejatel'nosti v Rossijskoj imperii (vtoraja polovina XIX – nachalo XX veka*): dis. ... dokt. jurid. nauk. Moskva.
18. Pilepenko, A.A. (2007). Finansovaja dejatel'nost' gosudarstva: nauchno-modifikacionnye aspekty poznanija. *Universitets'ki naukovi zapiski, 2 (22),* 303-304.
19. Sholkova, T.B. (2011). *Pravovi osnovi publichnikh fondiv organiv miscevogo samovrjaduvannja:* dis. ... kand. jurid. nauk. Irpin'.
20. Sokolova, EH.D. (2011). Finansy, finansovaja sistema i finansovaja dejatel'nost': teoretiko-pravovoj analiz. *Ocherki finansovo-pravovoj nauki sovremennosti*. Moskva – Khar'kov: Pravo.
21. Zapol'skij, S.V. (2011). *Finansovoe pravo*. Moskva: Juridicheskaja firma «Kontrakt»; Volters Kluver.

Віктор Савенко, к. і. н.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРАВОВІДНОСИНИ ЯК ФОРМА ВІДОБРАЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В ДЕРЖАВІ

Victor Savenko, PhD in history
Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk, Ukraine

LEGAL RELATIONS AS A FORM FOR REFLECTION OF LEGAL NATURE OF SOCIAL RELATIONS IN A STATE

This article explores the peculiarities concerning formation of legal relations, as a regulated form of social relations and legal awareness of citizens in a civil society. The philosophical aspects of legal relations in a state have been analysed. The fundamental principles concerning formation of legal relations in conditions of legal harmonization of modern Ukrainian society have been studied.

We concluded that legal relations arise as a result of legal socialization, consistent entry into legal knowledge, involvement into legal values and cultural heritage of society, implementation of legal activity features into legal behaviour. So, one of the ways of formation and development of general legal relations and legal awereness is social control and legal education of population.

Key words: legal relations, legal awareness, legal effect, social control, legal behaviour.

Постановка проблеми. Розвиток громадянського суспільства тісно пов’язаний з горизонтальним принципом побудови правовідносин між громадянами та рівнем розвитку соціального капіталу як кореляту міри взаємодовіри, справедливості та рівності в середині суспільства.

В онтогенезі розвитку сучасного суспільства наступає період, коли перевага у матеріальних благах як ознака соціального домінування, поступається місцем інтелектуальним. Сучасна інформаційна доба диктує нам чіткі умови існування, без усвідомлення яких адекватний суспільний розвиток унеможливлюється. Серед цих умов найголовнішою є наявність правової системи як основи утвердження правового закону та інструменту суспільних правовідносин.

У цьому контексті важливого значення набуває процес правового врегулювання суспільних відносин в державі.

Стан дослідження. З теоретичного боку, питання правовідносин в державі було об’єктом багатьох спеціальних досліджень. Зокрема, проблемам формування правової культури та правової свідомості громадян України присвячені праці В. М. Коробки, П. П. Баранова, В. Л. Васильєва, С. С. Сливки, В. І. Темченка, В. М. Столовського, Н. Я. Соколова, І. П. Зеленко, О. В. Землянської, П. М. Рабиновича, С. С. Алексєєва, О. С. Пінська, В. В. Копейчикова, Г. Х. Єфремової, О. Ф. Скакуна, О. В. Аграновської, В. П. Сальникова, В. Копейчикова, М. Матузова, О. Зрячкіна, І. Голосніченка, Н. Волковицької, В. Туманова. В.В. Пашутін

Мета статті: розкрити зміст поняття «правовідносини». Розглянути структуру, ознаки та види правовідносин. Проаналізувати співвідношення закону і правовідносин.

Виклад основних положень. Науковий аналіз будь-якого явища потребує, перш за все, з’ясування його змісту і на цій основі формування поняття щодо об’єкта вивчення. У даному контексті визначення поняття «правовідносини» буде ключовим для розуміння філософсько-правової парадигми формування режиму правозаконності держави.

У будь-якому суспільстві існують зв'язки між людьми, які встановлюються у процесі їх спільної діяльності. Ці зв'язки певною мірою упорядковані і організовані за допомогою моральних, релігійних та інших соціальних норм. Але значна частина суспільних відносин будується на підставі правовідносин.

Як особливий вид суспільних відносин, правовідносини визрівають у глибині суспільних відносин і обумовлюються політичними, економічними та іншими соціальними потребами, що сприяють необхідності їх визначення і захисту з боку держави. Проте, наділені вольовим, ідеологічним характером суспільних відносин, правовідносини мають ще й державно-вольовий характер. Оскільки державна влада юридично об'єктивує і закріплює ці відносини в системі діючих законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, правовідносини зазвичай не можуть існувати без системи права і законодавства, а розкриття їх змісту вимагає відмежування від інших соціальних відносин (моральних, економічних, політичних, релігійних тощо). Однак є і винятки. Як показала практика останніх років, відсутність законодавства в певних галузях суспільних відносин нерідко призводила до утворення двох груп правовідносин: врегульованих та неврегульованих законодавством. При цьому останні з них, виникали зазвичай стихійно, на підставі природного права. Наприклад, орендні відносини між суб'єктами цивільного права з'являлися й існували до появи закону про оренду.

Отже, будь-які правові відносини є суспільними, але не всі суспільні відносини є правовими. Правові відносини виникають на основі норм права, проте дії права межі не є абсолютними, визначеними назавжди. Умови змінюються, і те, що в один часовий контент регламентувалося законом, у інший – перестає бути його об'єктом. Правові відносини – явище складне для реального сприймання, їх не можна побачити чи сприйняти органами чуттів. В дійсності ми можемо лише спостерігати конкретну поведінку людей, наприклад поведінку продавця і покупця, які, взаємодіючи, реалізують власні передбачені цивільним законодавством суб`єктивні права та інтереси. Правовідносини виникають в конкретній поведінці суб'єктів правовідносин (громадян, організацій, підприємств та ін.) і відображають моделі суспільних стосунків в межах яких життєдіяльність суспільства набуває цивілізованого, стабільного і передбаченого характеру.

В нормах права вказується зміст правовідносин, умови їх виникнення, сторони, які приймають в них участь. Саме тому, – на думку С. В. Бошно, – вони володіють такими ознаками, як зв'язок між особами, що виникає на основі норм права і здійснюється через суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Державна влада, при цьому, підтримує (гарантує) дії носія суб'єктивного права (уповноваженої особи) і забезпечує виконання ним обов'язків, та дотримання визначених норм суспільної поведінки[1]. Учасники правовідносин у цьому контексті пов'язані між собою конкретними суб'єктивними правами, а право та закон виступають в якості двокомпонентного наповнення правової реальності. В органічному симбіозі вони формують її зміст, організовують та упорядковують правові відносини як динамічний елемент правової системи, впливають та регулюють правову реальність. При цьому, праву відводиться функція соціально-нормативного впливу на правову реальність, а закону – її упорядкування (регулювання)[2]. Рівень правовідносин у суспільстві напряму залежить від правосвідомості людей. Правосвідомість є формою суспільної свідомості, сукупністю світоглядів, ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, класів до права, його мети, законності, правосуддя, а також їх уявлення про те, що є правомірним і що є неправомірним. Предмет правосвідомості, у цьому випадку, збігаючись із об'єктом, розчиняється в останньому та фокусується на окремих речах і явищах, представлених зовнішнім світом та звернених як «назовні», так і «всередину»[3]. Це означає, що свідомість передбачає усвідомлення суб'єктом власної соціальної ролі, а правосвідомість виявляє його ставлення до навколишньої правової дійсності і ґрунтується на інформації, яку він повинен усвідомити. З огляду на це, вплив закону на свідомість та світогляд людини можна розглядати як джерело формування самого суспільного життя. Останнє, ґрунтуючись на суспільних відносинах як формі взаємодії індивідів між собою у процесі формування, обміну та розподілу матеріальних благ, передбачає формування системи правовідносини як підґрунтя правової дійсності та правового закону.

Вплив закону на механізм формування свідомості та правосвідомості індивіда напряму залежить від ефективності і результативності загального механізму правового регулювання суспільних відносин. Першоджерелом правової матерії у даному випадку виступають норми права. На їх основі держава, в особі компетентних органів, закріплює права та обов'язки окремих

1 Бошно, С.В. (2002). *Правоведение*: учебное пособие для студентов неюридических вузов. Москва: Право и закон, 142.

1 Марченко, М.Н. (2002). *Общая теорія государства и права*. Москва: Зерцало, 295.

3 Хамелко, В.Є. Найзагальніші особливості суспільних відносин. <http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/02_osobSuspVid.pdf> (2015, грудень, 30)

суб'єктів, забезпечує правовідносини між ними. Основою правовідносин при цьому виступає правосвідомість суб'єктів права, носієм якої є не лише окрема особистість, а й громадські об'єднання, політичні партії, державні органи і посадові особи, юристи-практики, суспільство в цілому. Правосвідомість у цьому випадку знаходить відображення в оцінці та ставленні цих суб'єктів до права загалом (юридичної практики, поведінки (діяльності) та суб'єктів правовідносин зокрема.

Оскільки, будь-яка правова діяльність неможлива без усвідомлення та керування суб'єктами права своїми діями, то правосвідомість виявляється на всіх етапах правового регулювання і впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи[1]. Когнітивна складова правосвідомості, представлена сукупністю правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відображають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права механізму утворення, правового розвитку та правового урегулювання правових режимів, суспільних відносин у них, та обґрунтовують необхідність сприймання чинного права в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо) як об'єкта пізнання правосвідомості. По цій причині легітимність прав і законів визначається не лише їх юридичним декларуванням, а й внутрішнім сприйняттям тією чи іншою спільнотою людей. Іншими словами, правосвідомість виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під якою прийнято розуміти входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних надбань суспільства.

З огляду на це, правосвідомість можна розглядати як одну з головних функцій правового регулювання – засобом ідеологічного впливу на суспільні відносини в державі що, з одного боку, передує праву, оскільки є виразом волі суспільства або певної його частини, а з іншого – виступає засобом його обґрунтування, застосування і дотримання.

Когнітивна складова правосвідомості, представлена сукупністю правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права, правового розвитку, правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин, визначає об'єктом пізнання правосвідомості чинне право в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо). По цій причині легітимність прав і законів визначається не лише їх юридичним декларуванням, а й внутрішнім сприйняттям тією чи іншою спільнотою людей. Іншими словами, правосвідомість виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних надбань суспільства. З огляду на це, правосвідомість можна розглядати як одну з головних функцій правового регулювання – засобом правового впливу на суспільні відносини в державі яка, з одного боку, передує праву, оскільки є виразом волі суспільства або певної його частини, а з іншого – виступає засобом його обґрунтування функціонування права, його застосування і дотримання.

У цьому сенсі правовий вплив може розглядатися у двох аспектах: як психологічна складова дії права (психологічний механізм поведінки людини, сприйняття тих чи інших закономірностей правового регулювання і впливу) і, як його ціннісно-орієнтаційний механізм (спосіб реалізації та охорони найважливіших для людини та суспільства цінностей)[2].

Оскільки правовий вплив здійснюється у двох формах: активній, яка передбачає пряме використання засобів загально-юридичного характеру та правової охорони в межах суспільного життя членів тієї чи іншої спільноти і пасивній, що зумовлює опосередкований правовий вплив на членів суспільного життя, факту безпосереднього втручання права в суспільні відносини не відбувається. Однак сам факт його існування та буття відіграє роль певного фактора, який спонукає конкретну особу зокрема, та суспільство в цілому діяти згідно текстуально фіксованих приписів, а також, не вдаватися до дій протиправного характеру.

Проблема дії закону як засобу правового регулювання суспільних відносин в державі тісно пов'язана із проблемою соціального контролю – особливого механізму регулювання поведінки та підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, усталеної в суспільстві. Нормативно

1 Пінська, О.С. (2011). Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права, 1,* 785.

2 Венгеров, А.Б. (1998). *Теория государства и права*. Москва: Новий юрист, 234.

обмежуючи життя своїх членів, група здійснює контроль за тим, щоб ніхто не відхилявся від встановлених правил[1]. Поняття соціального контролю пов'язане із поняттям дії закону невипадково. Це підтверджується як мінімум тим, що і соціальний контроль і дія закону характеризується двокомпонентною структурою та здатністю не лише регулювати механізми поведінки, а й підтримувати суспільний порядок у державі. При цьому, перше здебільшого відбувається на основі другого. В такий спосіб закон, пронизуючи сфери соціальної системи, набуває здатностей універсального регулятора усього, що має значущість для права. Цінність дії закону у цьому сенсі, проявляється як результат його ефективності та відповідності вимогам суспільного життя, його перманентному перебігу та стрімкій динаміці.

Такий взаємозв'язок і взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства загалом і конкретної людини зокрема. Право у цьому сенсі необхідно розглядати як багатоаспектний феномен, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів формою життєдіяльності яких виступає юридичний закон.

Дія закону, що виявляється у взаємозв'язку правого впливу та правового регулювання являє собою злагоджений механізм, що зазнає різного роду суб'єктивних впливів, проте постає ядром правового життя, встановлюючи його рамки. Цей процес неможливий як без природно-правових цінностей, як-то правових принципів, так і виключно юридичних засобів – норм права, правовідносин, актів реалізації права, правової поведінки. Особливий інтерес у цьому сенсі становить правова поведінка.

Формування моделі правової поведінки значною мірою нагадує процес утворення особистісної системи норм моралі та використання їх як умов і детермінант соціального розвитку особистості – її соціалізації. Відбувається це шляхом формування так званих статусних характеристик, котрі виникають в процесі оволодіння особистістю системою норм і цінностей соціальної групи, до якої вона належить. Соціолог П. А. Сорокін ставить цю модель поведінки у залежність від психофізичних механізмів функціонування людей, інтегруючим чинником соціалізації яких виступає колективний рефлекс[2]. Соціальний аспект цієї поведінку можна трактувати як широку систему або сукупність взаємопов'язаних дій та вчинків, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя. Серед яких, згідно з природно-правовою концепцією Еріха Фромма, виокремлюють потреби у спілкуванні, у між індивідуальних зв'язках, у творчості, у прагненні до пізнання, уподібнення, освоєння буття тощо[3].

Натомість правове розуміння поведінки, обмежується лише трьома критеріями: фактором впливу, відповіддю на вплив та підкріплювального наслідку (системи заохочень або покарань). З погляду на це соціальна поведінка, синонімізується із правовою і визначається як поведінка особи (дія чи бездіяльність) свідомо-вольового характеру, врегульована нормами права, що тягне за собою юридичні наслідки.

Так-як поведінка людини завжди є її свідомим волевиявленням (на відміну від інших дій, що, носять, наприклад, інстинктивний чи рефлективний характер), вона повинна чітко усвідомлювати, що її вчинки в межах закону набуватимуть конкретного змісту та юридичної оцінки.

Деякі дослідники наділяють правову поведінку внутрішньою структурою, елементом якої є правовий вчинок. При цьому під правовим вчинком розуміють діяння, складовими елементами якого є суб'єкт (фізична чи юридична особа, наділена правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю), суб'єктивна сторона (передбачає внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння та включає цілі, мотиви, правові установки тощо), об'єкт (явища навколишнього середовища, на які спрямовані діяння – суспільні відносини, соціальні цінності) та об'єктивна сторона (форма зовнішнього прояву вчинку – діяння, суспільно значущі наслідки та причинний зв'язок між діянням та його наслідками).

Суб'єктивна сторона правового вчинку відображує внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння та його наслідків. В межах такого праворозуміння відбувається апеляція до справедливості як закономірної форми людського буття та існування. Формальна визначеність та юридична закріпленість права, а також і примус, визнаються лише за умови вільної самореалізації людини, її

1 Настасяк, І.Ю. (2008). *Соціологія права.* Львів: ПАІС, 95.

2 Сорокин, П.А. (2009). *Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства.* Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб.ун-та, 514.

3 Фромм, Э. (1994). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика, 87.

індивідуальності, забезпечення якого неможливо без взаємного визнання суб'єктивності іншого[1].

Даний тип праворозуміння виступає також рівнозначною противагою природно-правовій, тобто нормативістській концепції осмислення права. Він шукає базові засади та граничні основи права у свідомості суб'єкта і, тому утворює самодостатню та цілісну реальність, що є прикладом взаємодії цілого комплексу взаємопов'язаних елементів – особливим універсумом, який формує модуль ідеального світу, і заодно, слугує організатором та упорядником даного світу в житті людини.

Висновок. Отже, особливості тлумачення правовідносин як форми відображення юридичної природи суспільних відносин обґрунтовують необхідність використання широкого набору оціночних складових з усіх сфер, що є виявом аксіологічної функції даного поняття. Це оцінки правового характеру, правові судження та ідеї, традиції та звички, які у певній формі (гіпотетичній, імперативній, бажаній тощо) містять вказівки на існуючі, можливі та необхідні правові межі.

У правовідносинах чітко виявляється оціночно-моральний аспект, що створює можливість критично оцінювати їх відповідність суспільним потребам через чинну систему права.

Правовідносини виникають в наслідок правової соціалізації особи, послідовного набуття нею правових знань, залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, втілення у її правомірній поведінці якостей правової активності. Відтак одним з найважливіших шляхів становлення й розвитку загальносуспільних правовідносин є правової свідомості, соціальний контроль та правове виховання населення.

В умовах правової реальності сучасного соціуму феномен суспільних правовідносин набуває надзвичайного значення і не втратить своєї актуальності та досліджуватиметься в міру парадигмального розвитку громадянського суспільства.

References

1. Boshno, S.V. (2002). *Pravovedenie*: uchebnoe posobie dlja studentov nejuridicheskikh vuzov. Moskva: Pravo i zakon.
2. Fromm, EH. (1994). *Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti*. Moskva: Respublika.
3. Gavrilov, V.V. (2004). Razvitie koncepcii pravovoj sistemy v otechestvennoj doktrine prava: obshcheteoreticheskij i mezhdunarodno-pravovoj podkhody. *Zhurnal rossijskogo prava, 1,* 87.
4. Khamelko, V.Je. Najzagal'nishi osoblivosti suspil'nikh vidnosin. <http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/02_osobSuspVid.pdf> (2015, gruden', 30).
5. Marchenko, M.N. (2002). *Obshchaja teorija gosudarstva i prava*. Moskva: Zercalo.
6. Nastasjak, I.JU. (2008). *Sociologija prava*. L'viv: PAIS.
7. Pins'ka, O.S. (2011). Pravova svidomist': zagal'na kharakteristika, osnovni risi ta struktura. *Forum prava, 1,* 785.
8. Sorokin, P.A. (2009). *Ehlementarnyj uchebnik obshchej teorii prava v svjazi s teoriej gosudarstva*. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb.un-ta.
9. Vengerov, A.B. (1998). *Teorija gosudarstva i prava*. Moskva: Novij jurist.

1 Гаврилов, В.В. (2004). Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права: общетеоретический и международно-правовой подходы. *Журнал российского права, 1,* 87.

Олександр Сметаняк
Національна академія внутрішніх справ

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК РАЦІОНАЛЬНА ПІДСТАВА РОЗРІЗНЕННЯ РЕГУЛЯТИВНОГО ТА НОРМАТИВНОГО В ПРАВІ

Oleksandr Smetaniak
National Academy of Internal Affairs, Ukraine

ACTIVITY AS A RATIONAL GROUND FOR DISTINCTION OF REGULATIVE AND NORMATIVE IN LAW

This paper deals with current legal literature concerning activity as a rational ground of regulative and normative in law. A summary of some methodological considerations about costs and benefits of regulatory and normative distinction in law was made. Also importance of the subject is that by examining the specific law, it is natural to begin consideration from the characteristics of law as set of rules that ordering, regulate, determine human behavior. The rules create legal order, which, according to most authors, differs from other legal orders its coercive powers to suppress (Kant, Kelzen, Honoré). This procedure may be called "forcibly". Thus, not only legal rules have binding power and may compel action (or refraining from action). Public condemnation in its various manifestations may be equally effective. The purpose of the article to reveal real relationship and regulation in law and analyze their effectiveness in law-making.

Key words: law, legal activity, act of legislation, precedent, legal culture.

Вступ. Специфіка права полягає в тому, що воно розвивається та формується в зорганізованому суспільстві як потужний регулятор суспільних відносин. Соціальні норми наряду з правом мають другорядний характер, оскільки в цивілізованому суспільстві перевага надається потужному правовому механізму регулювання суспільних відносин.

Актуальність дослідження. Досліджуючи специфіку права, цілком природно розпочати розгляд із характеристики права як сукупності норм, що упорядковують, регулюють, визначають людську поведінку. Правові норми утворюють правовий порядок, який, на думку більшості авторів, відрізняється від інших нормативних порядків своїм примусовим характером, повноваженням на примус (Кант, Кельзен, Оноре). Такий порядок можна назвати «примусовим порядком»[1]. Так, не тільки правові норми мають зобов'язальну силу і можуть примушувати до дії (або до утримання від дії). Суспільний осуд у своїх різноманітних виявах може виявитися не менш ефективним засобом.

Аналіз досліджень та публікацій. Питаннями проблем права відносно регулятивних та нормативних аспектів займалося багато зарубіжних, український та російських учених. Серед зарубіжних учених слід зазначити таких: І. Кант, Г. Кельзен, Оноре, Л. Фулер, Л. Шютц, К. Маркс, Х. Харт та ін. Серед українських та російських авторів, у тому числі й сучасних, які зробили істотний внесок у вивчення зазначених теоретико-правових проблем, слід зазначити таких: А. В. Халапсіс, О. В. Хіжняк, О. Ю. Хорошилов, О. П. Христинченко, Ф. Б. Цвіх, О. О. Чемшит, А. Б. Чефранов, В. Ф. Шаповалов, Г. Л. Щєдрова та ін. На сьогоднішній день не має конкретних наукових праць, які аналізують взаємозв’язок реального та нормативного в праві.

Стан досліджень. Науковий аналіз статей відносно проблем права в контексті регулятивних та нормативних питань є підґрунтям для подальшого дослідження.

Мета статті. Розкрити взаємозв’язок реального та нормативного в правових нормах (праві) та проаналізувати їх ефективність у правотворчій діяльності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних працях дуже поширена ідея, що надання праву

[1] Чистое учение о праве Ганса Кельзена: К XIII конгресс Международной ассоциации правовой и социальной Философии (1987). Москва: ИНИОН, *вып. 1*.

повноважень застосовувати фізичну силу може допомогти його ототожненню й відрізненню від інших соціальних явищ. На нашу думку, ця ідея дуже зашкодила ясності уявлення про функції, які виконує право. Цілком природно, що в суспільстві має існувати певний механізм, готовий у разі потреби застосувати силу на підтримку закону. Однак це аж ніяк не виправдовує тлумачення застосування сили як визначальної характеристики права. За Фуллером, «право - це спроба підкорити поведінку людей владі правил». Право - це діяльність, а правова система є продуктом безперервних цілеспрямованих зусиль[1]. Ця теза якнайкраще виявляє цілий комплекс проблем, пов'язаних як з природою правових норм, так і з тими способами, в яких ці правові норми можуть поставати регулятивами людської практики.

Лише практику людини можна розглядати як певний регуляторний порядок. Без певного типу регуляторності не може виявитися свобода людини, її власна воля. На перший погляд, це може здивувати. Адже буденне розуміння свободи пов'язано з поняттям незалежності від чогось або когось. Однак без регулярності думок і вчинків людина не може зрозуміти саму себе, іншу людину і довколишній світ. Усвідомлення регулярності уможливлює свободу від неконтрольованих потягів, від неочікуваних подій та від випадковостей зовнішніх впливів. Якщо кожна наступна подія не пов'язується з попередньою і не утворює з нею певного послідовного порядку, то така подія не має жодного сенсу, вона руйнує саму себе. Якщо індивідуальне і соціальне життя не є певним регулярним порядком, то вони просто неможливі (бо навіть випадковість і виняток мають сенс за умови наявності правил). Особа - це певним чином усвідомлюваний порядок минулих, теперішніх і майбутніх подій. Спільнота - це певним чином усвідомлювана послідовність і спадкоємність колективного досвіду в культурно-історичному просторі. Сам же порядок можливий лише на підставі правил як регулярний порядок.

Якщо події є непередбачуваними, їх неможливо раціонально осмислити. Адже ми не можемо передбачити наслідків подій, не знаємо їх причини. Якщо людські дії є непередбачуваними, ми не можемо за них відповідати, вважати їх своїми власними діями в контексті дій інших індивідів у межах єдиної спільноти. Тоді порядок спільного існування кожної миті загрожує бути зруйнованим. Людина може виявити себе як вільна і розумна істота лише в рамках регулярного порядку. Людська практика є нічим іншим, як діяльністю, що регулюється правилами, раціонально регульованою діяльністю.

Що таке взагалі правова норма як практичне правило? Яким чином правило може визначати, тлумачити поведінку людини? Завдяки чому певні правила отримують статус загальнозначущих і загальновизнаних? Звідки береться зобов'язувальна сила правил? Навіщо людям підкорятися правилам? Щоб відповісти на ці запитання, треба спочатку з'ясувати, що мають на увазі, коли кажуть: «норма», «закон», «правило», «правова норма», «юридичний закон».

Вживаючи словосполучення «правові норми», бажано сформулювати, що таке «норма», «нормативність», «нормування». Норми - це положення, які висловлюють, що дещо повинно або не повинно відбутися. Слово походить від латинського «norma» і означає «все, що може служити як правило або мірило». У грецькій мові терміну «норма» відповідає канон. Це слово позначало інструмент, що використовувався для будівництва (у греко-російському словнику Вейсмана знаходимо такі значення: «правило, снурок, отвес, лот»). З таких практичних конотацій утворюється звичний для нас синонімічний ряд: «правило, норма, взірець». Саме зі сфери практичної діяльності поняття «норма» поширюється на прояви духовної діяльності. Перший крок робить Цицерон, коли прикладає поняття «норма» до сфери права. У другій книзі трактату «Про закони» він ставить поняття «норма», яке вживає в правовому аспекті, у відношення до поняття природи як взірця для закону: «Ось це (у тексті йдеться про закони щодо охорони гробниць. - О. С.) і знаходимо у Дванадцяти таблицях — у повній згоді з природою, що є для закону зразком»[2].

Також і в середньовічній схоластиці, передусім у філософії права, поняття «норма» пов'язується з природністю - з природою як зразковістю. Але частіше вживається термін «правило» (regula). Не дивно, що в авторитетному лексиконі Людвіга Шютца (Thomas-Lexikon. Paderborn, 1958) ми взагалі не знаходимо терміна «норма». Не знайдемо ми цього терміна і в авторитетному компендіумі Йозефа Гредта (Josephus Gredt O. S. B. Elementa philosophiae aristotelico-thomis-ticae. Friburg, 1923). Значення поняття «норма» змінюється на початку XVII століття. У гуманістів

[1] Фуллер, Л.Л. (1999). Мораль права. Київ: Сфера.

[2] Хайек, Д. (1990). Дорога к рабству. *Вопросы философии, 10,* 10-16.

новочасної доби «норма» - це загальний масштаб досконалості, критерій, згідно з яким дещо вимірюється за допомогою чогось іншого. Саме в руслі цього повороту осмислює норми Кант. У Кантовій теорії пізнання і практичній філософії «норми» розуміються як «незалежні від досвіду поняття, що уможливлюють оцінку законів теоретичного і практичного розуму», проте не як сукупність самих цих законів[1]. Але якраз Кант і впроваджує тему норм у дискусії наступних двох століть. Неокантіанці вже розуміють «норми» у зв'язку з поняттям «належне» (das Sollen) (наприклад, Філософський словник Айслера. - С. 248).

Для Когена проблема норми формулюється у площині відношення належного і визначеної законом волі. У Наторпа «нормативність» — це те, що властиво практичній свідомості як такій. У Рікерта інтерпретація сутності норми пов'язана з поняттям цінності й поняттям належного (Sollen). Не дивно, що в Кельзена, який пройшов школу неокантіанства, норми належать виключно до сфери das Sollen. Більшість німецькомовних філософів права й досі дотримуються цієї традиції. Як правило, питання про природу норм пов'язано з проблемою апріорі. Наприклад, у словнику Макса Мюллера читаємо: «Норми - апріорні структури («закони»), вкорінені у природі мислення (логічні норми), сприйняття (естетичні норми) і поведінки (етичні норми), дотримання котрих із передумовою для адекватного, тобто правильного та істинного мислення, сприйняття та етичної поведінки. Тому логіка, естетика й етика отримують назву нормативних дисциплін філософії. На відміну від законів природи, які чинні в рамках каузальності, норми є законами для свободи. Філософія цінностей витлумачує норми як цінності, котрі є не суттєвими, а такими, що повинні бути (sein-sollende Werte)»[2].

В античнo-середньовічному інтелектуальному просторі терміни «норма» і «нормальність» витлумачувалися за допомогою поняття «природа», що тлумачилась як взірець. У співвідношенні природи з Богом явно помітний вплив стоїцизму. Цей вплив навіть збільшується в епоху Модерну, причому як у християнських авторів, так і у радикально-секулярних мислителів. Коли ті й інші тлумачать «нормальність» у світлі «людської природи», або «природи людського розуму», то незалежно від того, чи пов'язують вони ці поняття з Богом чи ні, вони перебувають у рамках єдиної традиції розуміння поняття «норма». Ще в Канта помітний цей вплив. Але вже неокантіанці пов'язують проблему норм виключно з тематикою практичного розуму (і з тематикою a priori), сферою «належного» і темою цінностей. І це тлумачення залишається визначальним для німецькомовних філософів права, коли вони досліджують проблему норм.

Інший ключовий термін, аналіз якого допоможе нам підійти до з'ясування специфіки правових норм, це термін «правило». Цей термін тісно пов'язаний із поняттям закону в широкому сенсі, оскільки «закон» традиційно витлумачувався через «правило».

Поняття закону є одним із найважливіших понять західної традиції. Повага до закону, розуміння закону, здатність створювати закони і підкорятися їм - все це створило велику традицію, до якої належимо і ми з вами. Священний трепет, пафос раціоналізму, поетичне захоплення - ось ті почуття, які супроводжували ставлення до закону протягом століть. Через століття ми можемо відчути пафос Арістотелевого твердження (цитуємо в перекладі Олександра Кислюка): «Хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, виявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів із істинного шляху; навпаки, закон - це розум поза пристрастями і бажаннями»[3].

Грецьке слово «nomos» походить від індо-європейського кореня «nem», який вказував на сферу розподілу і наділу. «Nemein» означає «розподіляти пасовища». Історія поняття вказує на обожнення соціальних стосунків. Релігія постає гарантом справедливого розподілу. Походження слова «lex» важко встановити. Ісидор Севільський виводить значення цього слова від legere - «читати», «збирати» (Etymol., lib. I, c. 3). Цицерон - від eligere - «обирати» (De legibus, lib. 1, 19). Тома Аквінський виводить слово lex від ligare - «зобов'язувати», «зв'язувати» (Summa theologiae III 90, 1).

За Гредтом, закон (1) у найширшому сенсі є правилом і мірилом будь-якого акту (наприклад,

[1] Халапсис, А.В. (2008). Культурная стратегия Украины в цивилизационном контексте. *Грані, 3,* 74.

[2] Хантингтон, С. (1995). Будущее демократического процесса: от зкспансии к консолидации. *Мировая зкономика и международньте отношения, 6,* 85-88.

[3] Хёффе, О. (1994). *Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства*. Москва: Гнозис.

фізичний закон regulat activitatem virium naturae - пояснює природні процеси); (2) у широкому значенні закон регулює і визначає дії людини, коли вона щось виробляє, створює (prout est artificiosus) (тобто йдеться про техніко-прагматичні правила; людина тут виявляється лише частково, не розкриває своєї сутності як такої); нарешті, закон (3) у вузькому, суворому значенні є правилом і мірилом людських дій, оскільки людина виявляє в цих діях свою суть (regulat actum humanum ut humanus est). Такий закон скеровує людину до вищої мети (propter Jinem ultimum positus)[1].

Перший тип законів можна ще назвати «описовими», або «науковими». Як трактує сучасний англосаксонський «Словник політичної думки», йдеться про твердження «щодо загальних закономірностей виникнення природних і соціальних процесів (закони руху, закони термодинаміки, закон попиту і пропозиції)»[2]. Другий тип законів можна назвати просто технічними правилами. А третій тип — це «нормативні закони». Тут ідеться про «встановлення порядку у справах розумних істот (закон країни, моральні закони, закон Божий, правила гри в гольф)»[3]. Нейл Мак-Кормік у своєму визначенні нормативного закону, очевидно, включає до поняття «нормативний» і техніко-прагматичні правила. Кант розрізняє природничі (фізичні) закони і практичні закони. Останні виражають необхідність вільної дії.

Але які б дистинкції ми не вводили, всюди терміном, що розкриває і витлумачує закон, є «правило». Є цілком очевидним, що недоречно вживати термін «правило» стосовно закономірностей природи. У філософській літературі правило розуміється як вказівка до дії або прескриптивне визначення способу дії, яке, на відміну від наказу, стосується не тільки темпорально-означеної ситуації («ось тут і зараз роби X»), а, претендуючи на універсальну значущість, стосується (1) або всіх можливих умов та обставин, або (2) принаймні подібні до умов, прямо або безпосередньо зазначених у самому формулюванні правила. Понад усе правило ще має служити критерієм правильності дії, має бути принципом виправдання і обґрунтування дії, для якої воно є правилом.

Враховуючи сказане, Ульріх Штайнворт дає таке визначення: «Правило є універсальним приписом (вимога, дозвіл, заборона) поводитися в певний спосіб у всіх або деяких чітко означених випадках, що служить критерієм для кваліфікації поведінки як прийнятної або неприйнятної»[4]. Саме це визначення ще не дає відповіді на головні питання. Як узагалі можлива така річ, як правило? Яким чином правило може визначати дії людини? Що є правило за своєю суттю? Відповідь на ці питання не пов'язана з проблемою фактичного існування правила. Описуючи поведінку людини, яка фактично дотримується правил, ми мало дізнаємося про природу самого правила. Констатація того, як виглядає поведінка людини, котра стверджує, що дотримується правил, не може дати відповіді на поставлені питання. Адже питання полягає в тому, чим за своєю суттю є наслідування правил?

Можна розрізнити (1) конвенційні правила, (2) правила досвіду і (3) не конвенційні, природно-сталі правила. Конвенційні правила є правилами, яких дотримуються, оскільки вони створені або авторитетною інституцією, або особою (групою осіб) за конкретних історичних обставин. Недотримання або порушення цих правил карається санкціями (тобто вони тримаються на примусі й існують завдяки примусу або завдяки повазі до авторитету). Приклади конвенційних правил: правила дорожнього руху, корпоративні правила, цивільні закони, деякі правила гри тощо. Правила досвіду є правилами, яких дотримуються, оскільки досвід показує, що відповідна до цих правил поведінка є успішною для досягнення поставленої мети. Тобто ми будемо мати успіх, якщо будемо керуватися цими правилами. Приклади правил досвіду: народні прикмети, правила рахування, навігаційні правила тощо. Природно-сталі правила є правилами, які невідомо коли і невідомо ким установлені, але їх дотримуються, або навіть не знаючи про це, або тому, що «так заведено». Кажуть: «я роблю, як усі», «все (не все), як у людей», «як правило, роблять так і так». Приклади таких правил: правила соціальної поведінки, правила успадкування і шлюбу в примітивних суспільствах, правила етикету, правила гри, правила мови тощо. Пояснити виникнення цих правил найскладніше. А якщо враховувати той факт, що додержання правил (1) і (2) мають своєю

[1] Хорошилов, О.Ю. (2003). Толерантнысть як універсалія сучасного українського націотворення. *Перспективи, 203 (22-23),* 50.

[2] Христинченко, Н.П. (2008). Правова свідомість громадянина як фактор впливу на формування соціальної, демократичної, правової держави. *Юриспруденція: теорія і практика, 3,* 13-23.

[3] Хьедл, Л., Зиглер, Д. (1999). *Теория личности*. Санкт-Петербург: Питер Ком.

[4] Цвих, Ф.Б. (2002). Гражданскон общество как понятие. *Социально-гуманитарные знания, 2,* 140–157.

передумовою додержання правила (3), то проблема ускладнюється ще більше.

Поняття юридичної норми, або правової норми, використовується як загальне поняття для позначення юридичних правил усіх видів. За своїм змістом воно пересікається з поняттям закону в матеріальному сенсі; обидва поняття (поняття правової норми і закону) визначаються як загальне і універсальне правило[1].

Проте сьогодні закон імплікує поняття специфічної правової норми (такої, що має найвище за рангом державне джерело права: наприклад, законодавчий орган держави - парламент; «закон - нормативний акт вищого представницького органу державної влади (в Україні - Верховна Рада України) або безпосереднього волевиявлення населення»[2]), тоді як «норма» позначає будь-яке правило, однаково, на якому ієрархічному рівні воно виробляється (норма конституції, урядові укази, постанови тощо). Правова норма може позначати також неявним чином установлені юридичні правила звичаєвого права.

У вітчизняній літературі дається в основному позитивістське тлумачення правової норми. В «Юридичному Енциклопедичному Словнику» 1987 р., коли перебудова набирала обертів, зустрічаємо ще традиційне, дуже жорстке марксистське визначення: «Норма права - выражающее волю господствующего класса (в социалистическом обществе - всего народа), установленное или санкционированное государством и обеспечиваемое его принудительной силой правило, регулирующее взаимоотношения отдельных лиц, органов и организаций. Регулирующая роль нормы права выражается как в том, что субъект права действует в соответствии с её предписаниями или требует от других лиц соответствующего поведения, так и в том, что нарушение её требований вызывает применение мер воздействия государства в лице его органов к правонарушителю»[3]. Суворість марксистської формули (по суті, антиправової) пом'якшують слова у дужках (данина «перебудовчим» процесам). Проте це вже ревізія марксизму, оскільки соціалістичне право - диктатура класу (а саме - пролетаріату). Хіба Маркс не викривав лицемірство буржуазії, яка свідомо ототожнювала себе з усім народом?

Теза про «волю народу», яка виконується безпосередньо, звучить на манер Руссо. Без демократичних інститутів її реалізація є неможливою. Але що далі ми рухаємося в напрямі останніх, то далі ми від марксизму. Якщо ж відняти від наведеної формули марксизм, то ми отримаємо символ віри юридичного позитивізму, який сповідується або прямо, або приховано (або навіть несвідомо). «Правова норма - форма вияву права у вигляді санкціонованих державою обов'язкових правил загального характеру в певній галузі суспільних відносин. Норма права полягає в тому, що суб'єкт права діє відповідно до її приписів або вимагає від інших осіб відповідної поведінки, а також у тому, що порушення її вимог зумовлює застосування заходів впливу держави до правопорушника»[4]. «Правові норми - соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі вияви їхньої суспільної активності до вимог держави і цивілізаційної системи в цілому». Останнє визначення виходить за межі жорсткого позитивізму, але робить це за допомогою доволі широкого за обсягом поняття.

По-перше, правова норма є (1) схемою тлумачення поведінки. Норма є узагальненням певних типів суспільної поведінки. Обставини справи тільки завдяки нормі набувають юридичного значення. «Як наслідок, дія може тлумачитися відповідно до норми, котра і виступає тут схемою аналізу»[5]. Норма далі встановлює певний порядок як обов'язковий, як належний. Норма - це (2) «повинність» (Sollen) і як вираження того, що має бути (а не є фактично, тобто не є частиною буття), вона є «значенням дії, яке встановлює, як слід поводитися, дає дозвіл - і насамперед уповноваження - на таку поведінку».

Правова норма є (3) вираженням вольового акта і спрямована до волі кожного члена

[1] Чемшит, А.А., Коноплин, Ю.С., Нагаева, С.К. (2010). Теоретико-методологические основания гражданского общества (антропологический подход). *Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса*. Симферополь: Синтагма.

[2] Чефранов, А.Б. (2005). Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. *Проблеми філософії права, Т. 3, 1–2,* 327–337.

[3] Андрущенко, В.П. (2002). *Філософський словник соціальних термінів*. Київ-Харків.

[4] Чорба, Е. (2003). Диалог как методологический принцип глобализационных процессов. *Наукове пізнання, 1 (11),* 68-72.

[5] Шаповалов, В.Ф. (1998). *Основы философии современности. К итогам XX века.* Москва: Флинта: Наука.

спільноти. Правова норма передбачає простір вибору, варіативність поведінки. А це означає, що правова норма передбачає не тільки дотримання, але й порушення норми. Обов'язковість норми, отже, враховує момент згоди/незгоди, визнання/не визнання, дотримання/порушення. Специфічне існування норми - її (4) чинність. Якщо суворо розрізняти буття і повинність (належність), то, по-перше, певна норма отримує свою чинність лише від іншої норми в рамках нормативного порядку. Тому характерною ознакою правової норми є її належність до нормативної системи. Правова норма завжди є (5) елементом нормативної системи. Але, по-друге, чинність норми буде відрізнятися від дієвості норми. Дієвість є наявним фактом і означає фактичне застосування і реалізацію норми. Тоді як остання - не є фактом буття. Пізніше ми покажемо проблематичність такого розрізнення.

Норма, далі, є (a) приписом, тобто має функцію визначати поведінку. Норма як (c) масштаб є критерієм оцінки і має функцію кваліфікувати поведінку людини, певного урядового органу або держави як припустиму/неприпустиму, відповідну закону (легальну)/не відповідну закону (нелегальну). Норма як масштаб для оцінки легальності/нелегальності дій має за мету створювати і підтримувати громадський порядок. Традиційна проблематика правових норм стосується (d) обґрунтування значущості норм.

Ті, хто представляє цю позицію (наприклад, правові позитивісти, Ганс Кельзен), по-перше, рішуче відмовляються шукати підстави обґрунтування правових норм за межами самих правових норм. По-друге, більшість із них ототожнюють право і закон. Розуміючи під правом тільки чинне право, представники цієї позиції якраз і уможливлюють іманентний підхід до проблеми обґрунтування значущості правових норм. Представники іншої позиції шукають умови можливості обґрунтування правових норм поза межами позитивного права (тобто поза межами чинних правових норм). Представники першої позиції дуже часто звинувачували опонентів у «натуралістичній помилці». Мовляв, правові норми належать виключно до сфери повинності, вони приписують, зобов'язують, уповноважують, дозволяють-забороняють, примушують тощо. Але вони не є фактами буття, не є речами світу. Якщо ви хочете обговорювати проблему норм, кажуть вони, то ви не маєте права наводити як підстави обґрунтування позанормативні чинники. Представники другої позиції відповідають на це приблизно так: авторитетні інстанції, що їх ми покладаємо в основу обґрунтування (чи це Бог, чи це нормативно акцептована природа, чи це практичний розум), є нормотворчими інстанціями.

А на чому взагалі засновується сама претензія правових норм на загальну значущість? Що «виправдовує» ці норми? Право вже давно розуміють як динамічний порядок, який може змінюватися і реально постійно змінюється. Чи може значущість змінюваних норм спиратися на самі норми? Чи потребують правові норми взагалі виправдання? Техніко-прагматична норма є виправданою за умов, якщо вона дозволяє досягти певної мети, якщо, керуючись цією нормою, ми задовольняємо свої потреби. Правову норму можна розглядати в такому аспекті тільки частково. Наприклад, певні закони можуть стимулювати розвиток економіки. Але чи можна сказати, що система надмірно жорстких покарань, навіть якщо вона сприяє зниженню злочинності, саме через це є вже виправданою? Якщо за хабарництво в Україні впровадити смертну кару, то чи виправдає такі жорстокі заходи факт зменшення хабарництва?

Практичні норми виправдовуються через практичну необхідність. «Практичні норми є значущими тільки тоді, коли їх розуміють як такі, що постали з праксису, який сам себе вільно визначає»[1], тобто, коли їх осягають як конститутивні для етичної (або легальної) поведінки. Але що таке практична необхідність? Нам треба відповісти на питання про значущість правових норм, звертаючись до основ самого права. Нам треба запитати: що констатує зобов'язувальні стосунки в праві, що констатує сам правовий порядок і визначає його сенс і мету? На чому ґрунтується ця практична необхідність?

Аналізуючи поняття практичного правила, норми, закону, ми постійно стикалися з висловлюваннями на кшталт: «правила, які визначають поведінку людини», «підкорення людської поведінки правилам», «правила, що регулюють людські стосунки» тощо. Вже тоді в нас виникали запитання, як це можливо. Що відбувається, коли певні правила визначають (витлумачують, оцінюють) поведінку? Здавалося б, все просто. Якийсь авторитет створює правила (наприклад, правові норми), а ми повинні дотримуватися цих правил під загрозою санкцій або в очікуванні

[1] Щедрова, Г.Л. (1994). *Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян.* Київ.

певних переваг (наприклад, в економічній діяльності). Але хіба це не дивно, коли певні вияви моєї поведінки раптом починають витлумачуватись у світлі певних положень і приписів? Коли певні тілесні рухи, фізичні процеси оцінюються не в аспекті своєї «тілесності». А той, хто створює ці критерії оцінки, ці правила, хіба не постає в майже містичному світлі як деміург, «інженер людських душ», «смертний Бог»? Те, що ми звикли до таких див, ще не робить ці дива зрозумілими і банальними.

Спочатку запитаємо: що відбувається, коли одна річ «визначає» поведінку іншої? Ми кажемо, що одна річ певним чином «впливає» на іншу. Це означає, що «поведінка» якоїсь речі створюється, визначається поведінкою якоїсь іншої речі. Ось у центрі столу лежить більярдна куля. Вона не рухається. Аж раптом гравець ударом кия приводить цю кулю в рух, вона починає рухатись і приводить у рух іншу, яка до цього також перебувала у спокої. Ми кажемо у зв'язку з цим, що рука рухає кий, кий «впливає» на кулю, та на іншу кулю.

Тобто певні процеси «визначають» інші процеси. Спостерігаючи за подібними взаємодіями і взаємовпливами, ми помічаємо певний порядок причин і наслідків. Ми називаємо цей порядок «причиновим», або одним словом - «каузальністю». Перед нами певна повторюваність, певна «регулярність», ланцюги причин і наслідків, які можна описувати і пояснювати за допомогою особливих висловлювань, які виражають і формулюють ці регулярності. Такі висловлювання, що є, по суті, універсальними висловлюваннями, називають «законами», або «науковими законами». Наукові закони не визначають поведінки речей світу, а тільки описують і пояснюють її.

Коли сьогодні вживають словосполучення «закономірність природних процесів», то не завжди звертають увагу на його теологічні конотації.

На це звертає увагу Кельзен. «Принцип каузальності виходить із норми відплати... Дуже показово, що грецьке слово «причина» спершу мало значення «провина». Як приклад, він наводить вислів Геракліта (DK. 94): «Сонце не переступить даної йому міри (metra), інакше Еринії, помічниці Справедливості (Dikes), розшукають його». Кельзен зауважує, що закон природи даний тут ще у вигляді правового положення: Сонце не звертає з визначеного для нього шляху, бо коли воно так зробить, органи правосуддя притягнуть його до відповідальності. Подібний погляд тільки посилюється з розвитком античної філософії і християнської доктрини. «Уявлення про те, що каузальність репрезентує конче необхідний зв'язок між причиною і наслідком (це уявлення було панівним ще на початку XX сторіччя), є результатом світогляду, згідно з яким усе відбувається з волі абсолютного і всесильного, а отже, трансцендентного авторитету»[1].

Наприклад, Ньютон, батько новочасного уявлення про каузальність природи, пояснював цю каузальність активною дією Абсолюту. Ньютон розглядає закони природи як регулярне і достеменне вираження влади і волі Бога. На його думку, Бог передбачає історичні події в той самий спосіб, у який Він передбачає і природні події. Ньютон свято вірив у біблійні пророцтва, особливо в пророцтва Апокаліпсиса. Він все життя цікавився алхімією, оскільки вважав, що тільки виключно механічними процесами неможливо пояснити існування живих організмів. Ньютон стверджував, що Бог скеровує рух пасивних часток, живить їх своїм Духом[2]. Наведені приклади не означають, що аж до XIX сторіччя деякі мислителі змішували закони природи з приписами абсолютної волі. Відмінність між теоретичним і практичним знанням обґрунтовує ще Арістотель. Тома та Кант цю відмінність підкреслюють ще чіткіше. Ньютон, Ляйбніц, Кант якраз і створюють класичну концепцію каузальності, уточнюють поняття: «природний закон», «природна закономірність» тощо. Просто коли ця каузальність починає розумітися як механічний порядок анонімних сил, поняття «природний закон» як універсальне висловлювання про природні регулярності починає гостро дискутуватися.

Карл Поппер навіть виключає «принцип каузальності» (тобто твердження, що кожній події можна дати причинне пояснення, тобто можна дедуктивно передбачити) зі сфери науки як «метафізичний». Моріц Шлік узагалі заперечує можливість абсолютної верифікації природного закону, оскільки ми завжди неявно припускаємо, що закон може бути модифікованим у світлі нового досвіду. Закон природи взагалі не має логічної форми висловлювання, а є приписом для утворювання висловлення[3].

Але чи не виключає необхідність природи практичну необхідність? Як вони можуть

[1] Ясперс К. Коммуникация. </http://www.filosoft.tsu.ru>.
[2] Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rigths*. Oxford: Clarendon Press.
[3] Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action.* Boston, Beacon Press, 2 vols.

співіснувати? Хіба не всі речі світу є виявами єдиної природи і тому повинні підлягати тим самим законам? Якщо погодитися з останнім, то мораль і право неможливі як науки (принаймні філософські науки). Треба радше казати про техніку влади. Згідно з цією позицією, право є набором технічних правил примусу задля легітимації панування певного класу.

Висновки. Отже, право - це ідеологія (наприклад, ідеологія буржуазії, що має за мету легітимацію економічної нерівності, постійно наголошуючи на рівності правовій). Якщо ж ми відкинемо таку позицію, то в такому разі ми повинні теоретично уможливити такий розгляд етики і права, який би спирався на необхідність (а отже, закономірність) іншого штибу. Така необхідність мала би бути практичною і відрізнятися від необхідності природи.

References

1. Andrushchenko, V.P. (2002). *Filosofs'kij slovnik social'nikh terminiv*. Kiiv-Kharkiv.
2. Chefranov, A.B. (2005). Problema zastosuvannja teorii cinnostej u pravovikh doslidzhennjakh. *Problemi filosofii prava, T. 3, 1–2,* 327–337.
3. Chemshit, A.A., Konoplin, JU.S., Nagaeva, S.K. (2010). Teoretiko-metodologicheskie osnovanija grazhdanskogo obshchestva (antropologicheskij podkhod). *Rol' intelligencii v formirovanii ideologii srednego klassa*. Simferopol': Sintagma.
4. Chistoe uchenie o prave Gansa Kel'zena: K XIII kongress Mezhdunarodnoj associacii pravovoj i social'noj Filosofii (1987). Moskva: INION, *vyp. 1*.
5. Chorba, E. (2003). Dialog kak metodologicheskij princip globalizacionnykh processov. *Naukove piznannja, 1 (11),* 68-72.
6. Cvikh, F.B. (2002). Grazhdanskon obshchestvo kak ponjatie. *Social'no-gumanitarnye znanija, 2,* 140–157.
7. Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rigths*. Oxford: Clarendon Press.
8. Fuller, L.L. (1999). *Moral' prava*. Kiiv: Sfera.
9. Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Boston, Beacon Press, 2 vols.
10. Jaspers K. Kommunikacija. </http://www.filosoft.tsu.ru>.
11. Khajek, D. (1990). Doroga k rabstvu. *Voprosy filosofii, 10,* 10-16.
12. Khalapsis, A.V. (2008). Kul'turnaja strategija Ukrainy v civilizacionnom kontekste. *Grani, 3*, 74.
13. Khantington, S. (1995). Budushchee demokraticheskogo processa: ot zkspansii k konsolidacii. *Mirovaja zkonomika i mezhdunarodn'te otnoshenija, 6,* 85 88.
14. Kh'edl, L., Zigler, D. (1999). *Teorija lichnosti*. Sankt-Peterburg: Piter Kom.
15. Khjoffe, O. (1994). *Politika. Pravo. Spravedlivost'. Osnovopolozhenija kriticheskoj filosofii prava i gosudarstva*. Moskva: Gnozis.
16. Khoroshilov, O.JU. (2003). Tolerantnyst' jak universalija suchasnogo ukrains'kogo naciotvorennja. *Perspektivi, 203 (22-23),* 50.
17. Khristinchenko, N.P. (2008). Pravova svidomist' gromadjanina jak faktor vplivu na formuvannja social'noi, demokratichnoi, pravovoi derzhavi. *Jurisprudencija: teorija i praktika, 3,* 13-23.
18. Shapovalov, V.F. (1998). *Osnovy filosofii sovremennosti. K itogam XX veka.* Moskva: Flinta: Nauka.
19. Shchedrova, G.L. (1994). *Gromadjans'ke suspil'stvo, pravova derzhava i politichna svidomist' gromadjan.* Kiiv.

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Svetlana Osipova, PhD in political science
T.G. Shevchenko Pridnestrovian State University (Tiraspol)

PUBLIC LIFE DEMOCRATIZATION IN THE CONTEXT OF THE STATE FORMATION PROCESS AND GLOBAL TRENDS OF POLITICAL TRANSITION

The article suggests to consider the problem of new states political recognition through the prism of political transitology, a modern theory of political changes, on the example of the Pridnestrovian (Transnistrian) Moldavian Republic. The author reveals the stages of political transition theory formation and grounds to make a conclusion that initially the object of research within the framework of the late stage in the evolution of political transitology was degeneration of democratic principles in established democracies. However, the collapse of the socialist federations and, as a consequence, the development of state formation process within their territories turned the research interests of the theory supporters to the problem of democratization in the new states of Eastern Europe and the former Soviet Union. Analyzing the political processes taking place in Pridnestrovie (Transnistria) and around it, the author argues that the democratization of public life in Pridnestrovie (Transnistria) takes place within the global trends framework and this, in its turn, is one of the grounds for the Pridnestrovian (Transnistrian) people to have a right for independent statehood. According to the author, future of the states appeared on the political map in the late 20th and early 21st centuries is in the recognition of changed modern world realities by all interested parties.
Key words: democratization of public life, political transition, state formation processes, legitimation of new states.

The concept of «political transition» was included in the scientific terminology not long ago. This category formation was due to limitations of the political modernization theory, which originated in the last quarter of the 20th century and is expressed in its engagement. It turned out that in the theory framework forecasting scenarios of the political development is possible only in a general way. Political practice needs to make analysts, public figures and political leaders answer specific questions and deal with specific political problems.

Firstly, it is a question of what kind of political system should be established in order the state power, the ruling party and other political institutions can most effectively contribute to the economic, social and cultural progress. Secondly, it is a question of what changes need to be carried out in the political system for the implementation of democratic governance of the society. These two problems make up the contents of the political transition as a political transitology process and as a political changes theory. Thus, the study of the democratization processes is an essential element of the study of political transition and political modernization.

In the studies the political scientists carried out within the past three decades, democratization refers to the processes taking place in the successor states within the former Soviet and post-socialist space. However, many researchers forget that the term «democratization» appeared in connection with the development of the political process in Europe and in the world after the Second World War. Changes in the political life during that period were marked by F. Schmitter as the second wave of democratization; moreover, this scientific term was introduced in connection with the Hitler Coalition Member States[1]. The process of democratization in Germany, Italy and Japan had its own characteristics, but to some extent was the result of both direct or indirect impact on these countries on the part of the United States; and the primary sources of democratization in those regions were external factors rather than internal ones.

1 Schmitter, Ph. (1995). Waves of Democratization. *In Encyclopedia of Democracy, 2,* New York, 346-350.

The current stage of the political transition development theory started in 1971, when the Yale University hosted a seminar on the problems of Brazil political development which showed relatively high rates of economic growth after the military coup. This workshop outcome was the publication of «Authoritarian Brazil. Origins, Policies, and Future» edited by A. Stepan, which criticized the modernization theory in the light of the transformation processes in the political life of Brazil and some other Latin American countries. The result of the leading political scientists controversy was the introduction of the «authoritarian situation regime» concept into the scientific literature. The concept is considered to be a special form of a political regime which is different from the total authoritarianism[1].

The key point of the modern political transitology development is a three-volume monograph «The Breakdown of democratic regimes» edited by J. Linz and A. Stepan and pubished in 1978. In this work, the causes and symptoms of the democracy collapse in the twentieth century, basic formes and this process patterns were examined through the comparative historical analysis method; and the problems of possible recovery and consolidation of democracy were investigated[2]. Since that time, the main focus in the research of transitive dynamical systems was placed on the transition to democracy, which was due to the changing nature of the world development and the beginning of a new wave of democratization in the world. Published in 1986 and in 1991 respectively the collective monograph under the title «Democracy in Developing Countries» edited by L. Diamond, J. Linz, S. Lipset [3] and the monograph «The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century» by S. Huntington[4] contributed to the creation of a new research paradigm, which includes a sample analysis of the transition processes to democracy in the modern societies.

Initially, the research focus within the late stage of the of political transition theory development was the deficiencies and the democratic principles degeneration in the countries with so-called stable democracies. By the end of the 1980s, it became obvious that democracies, even in the developed countries, are not the ideal social order the states with emerging democracies could and should follow. However, the political changes that led to the collapse of the USSR and the world socialist system turned the research interests of the specialists in the political transitology field to the political life democratization processes in the countries of Eastern Europe and the former Soviet Union. A new stage in the political transitology development is characterized by a variety of approaches to the social transformations analysis. In modern political science, attempts to conceptualize the changes in the post-communist countries are taking place now; and theoretical reflection is based either on revealing general logic of the processes of transition from authoritarianism and post-totalitarizm to democracy observed in different countries over the past two and a half decades, or on revealyng specific conditions, tasks and other elements of the democratic process in these countries.

The task of the theorists studying the social system development is to figure out which specific events influence the further development of the political regime. According to S. Rokkan, the results of such events as the Reformation, the French Revolution, the Industrial Revolution and the Socialist Revolution in Russia in 1917 determined several ways of the political system development in the European countries. In the early 21st century, this list of events can become longer through including such events as the Second World War, the collapse of the Soviet state and the establishment of a unipolar political world into it. Characterizing the processes specified in the political field of the post-Soviet space, including internationally unrecognized Transnistria (hereafter Pridnestrovie, in accordance with the local name), one should underline the priority influence of internal factors on the processes of the public life democratization. Moreover, it should be noted that these diverse and sometimes conflicting factors make up a unity the result of which is a political development trend. An example of this is contextualism and universalism, globalism and localism, legitimation and self-legitimation, democratic diffusion and democratic evolution.

Thus, legitimation implies recognition of the political regime. Traditionally, the legitimacy of the political regime is associated with the ability of the political power to solve economic and social problems

1 Stepan, A. (1973). *Authoritarian Brazil. Origins, Policies, and Future*. New Haven: Yale University Press.

2 Linz, J., Stepan, A. (1978). *The Breakdown of democratic regimes*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

3 Diamond, L., Linz, J., Lipset, S. ets. (1999). *Democracy in Developing Countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

4 Huntington, S. (1993). *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

and meet the growing aspirations of the population on this basis. However, in regard to Pridnestrovie and other unrecognized post-Soviet states, the problem of the international recognition of the political regime legitimacy shifts from the socio-economic sphere into ideological one. However, the way to provide support to the power on the part of the population in the modern political field has not changed. Therefore, in the opinion of the Pridnestrovian population the political regime, which has evolutated since 1990, is legitimate and the only possible one in the current political environment. Within this political regime, in Pridnestrovie, a constitutional system and a workable system of public authorities were established; and the region economic potential was preserved and increased. Both the government in general and the state leaders are trusted by the Pridnestrovian citizens. The indicator of the high degree of democratic principles development in the Pridnestrovian society is the last presidential election resulted in a change of the political elite. In December 2011, the first President of Pridnestrovie I. Smirnov, who was seventy years old at the election time and whose political position was formed during the Soviet period and was conservative in many ways, lost the election. The winner was a representative of the political elite new generation – a young (43 years old at the election time) liberal and reformer E. Shevchuk. Most experts predicted that the change of elites in Pridnestrovie would lead to an escalation of the political tensions in the breakaway republic, but in practice the change of power was a civilized democratic process.

Do the above mentioned facts mean the Pridnestrovian political organization has no disadvantages? No, it does not. However, it should be noted that this development of the events is a result of establishing a relatively effective system of interaction between the state mechanism and civil society in the environment where any Pridnestrovian citizen can appeal directly to a highest rank official through a public reception office; it is becoming a factor to stimulate the state development and improvement. Having such a possibility to get feedback from the authorities and government representatives manifests one of the many sides of the public life democratization in Pridnestrovie. One of the most effective channels for citizens to influence the authorities is a relatively new institution of the civil society – Public Chamber of the Pridnestrovian Republic established on August 3, 2012 in accordance with the Decree of the President of Pridnestrovie[1].

Analyzing the political processes taking place in Pridnestrovie and around it, one can come to a conclusion that despite all the negative epithets the Pridnestrovian Moldavian Republic got from its opponents – a «black hole», a «shard of totalitarianism» and so on – the public life democratization in the country is going on within the global trends. Studying various aspects of the Pridnestrovian social life indicates that there are more data supporting the democratic principles growth in the society life than the facts supporting the opposite.

The very formation of the Pridnestrovian Moldavian Republic, which can be classified as a direct action of masses in politics according to the political theory is an important argument to prove the democratic institutions development in the Pridnestrovian society. Another important component of the democracy processes in the society is the direct democracy forms development. Evaluating the role of such a form of direct democracy as a referendum in the political process, it should be noted that none of the internationally recognized states has so many referendums in political history in terms of the state age and the number of residents as Pridnestrovie has. The origin of direct democracy institutions in Pridnestrovie should be considered not as a mere borrowing of certain methods and principles from other democratic countries but as a result of an organically formed perceived need and as part of the national way of life. In accordance with the Constitution, referendum provides a direct taking part of the Pridnestrovian people in the state affairs management and administration[2].

Indirect evidences of the public life democratization are the population high political activity expressed, first of all, through taking part in referendums and elections and a high degree of trust to the different government branches. The results of the referendum conducted on September 17, 2006 on the relationships between the Pridnestrovian Moldavian Republic and the Russian Federation and the Republic of Moldova are of a conceptual importance for the further consolidation of the Pridnestrovian statehood and

1 *Указ об Общественной палате Приднестровской Молдавской Республики.* 2012 (Президент Приднестровской Молдавской Республики). *Официальный сайт Президента Приднестровской Молдавской Республики.* <http://president.gospmr.ru/ru/news/ukaz-prezidenta-pmr-no515-ob-obshchestvennoy-palate-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki> (2015, January, 27).

2 *Конституция Приднестровской Молдавской Республики* 1995. *Официальный сайт Президента Приднестровской Молдавской Республики*. <http://president.gospmr.ru/ru/news/konstituciya-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki> (2015, January, 27).

its legitimation on the international arena. 78.6 % of the population took part in the referendum the results of which show that more than 97 % of the Pridnestrovian citizens support the Republic independence and its further free joining the Russian Federation[1].

Evaluating the political situation in Pridnestrovie many researchers place the Pridnestrovian state on a par with Kosovo, Chechnya and other regions where there are heavy political conflicts due to ethnic confrontation. To consider the Pridnestrovian state from this point of view is a great mistake: there is no and has never been an ethnic dimension in the Pridnestrovian conflict. The Moldo-Pridnestrovian conflict is based on both political and socio-economic factors. The citizens of the Pridnestrovian Moldavian Republic clearly identify themselves with a state, not with an ethnic group. This means that for the majority of the Pridnestrovian population self-awareness to be Pridnestrovians is more important than that of Moldavians, Russians, Ukrainians or representatives of any other nationality. Thus, there are all the grounds to state that within twenty-five years of existence there appeared a special community – the Pridnestrovian people – in the PMR, which is a precondition to form an independent state by this community.

Turning back to the division of political regimes into democratic and anti-democratic, it should be noted that according to most scholars concerned in political transition, the political regimes emerged within the post-Soviet space are difficult to be classified. To refer to such regimes scientists introduced such concepts as «delegative democracy», «administrative democracy», «authoritarian democracy» and «exclusive republic». G. O'Donnell suggested to denote transition regimes that are truly democratic in terms of formal procedures but have no evolution in the direction of liberal democracy as delegative democracy. Such regime characteristics as administrative democracy and authoritarian democracy introduced respectively by S. Fisch and R. Sakwa emphasize their hybrid nature and incomplete democracy elements. According to F. Roeder, an exclusive republic is a regime under which the power is accountable to one part of the population, while the other part is deprived of the rights[2]. According to Western political scientists, authoritarian democracy developed in Russia and Kazakhstan where the government is accountable to a narrow circle of the political elite. This type of political regime appeares due to converting populist regimes through a strong executive power establishment; it is considered to be most typical of the post-Soviet space. Administrative democracy where power is an agent of officials and clan groups can be observed in Tajikistan; and an exclusive republic can be observed in Estonia.

While considering the political regime in the Pridnestrovian Moldavian Republicone one should take into account the fact that the origin, formation and development of the independent statehood began and continues to develop in a complex political environment of non-recognition, political, economic, ideological, and, at certain moments, violent pressure on the part of both official Chisinau and the international community. As for the relationship of authoritarian and democratic elements in the political regime, in the opinion of a sufficiently large number of political scientists, during the transitional periods an authoritarian regime with elements of a democratic regime is preferable for any state in terms of responsibility for the impact of political decisions and for all the events taking place in the country. Supporters and defenders of democracy recognise the actual presence of authoritarianism elements in any most democratic of all democracies in the modern political field. By their nature, they can be either subjective, connected with the political or state leader personality, or objective and depend on a particular political situation.

The political process development in Pridnestrovie within global trends thus becomes one more reason for the Pridnestrovian people to have a right to obtain an independent state. In our opinion, the right of Pridnestrovie to have a status of an independent state is not actual so far in the modern political world. The quarter-century history of the Pridnestrovian statehood is a good reason to believe the Pridnestrovian Moldavian Republic to be a full-fledged state. Today's agenda should contain the question to develop a mechanism for the new states recognition, since the problem of the new states recognition is important not only for Pridnestrovie.

The modern practice of international relations contains a contradiction between the two fundamental principles of international law: the right of people to self-determination and the principle of preserving the integrity and inviolability of the European states borders. It is rather problematic to prioritize in this context, but it is necessary to underline that the first principle is nearly 300 years old and the second one is only 40. Society is defined by modern science as a dynamic system, which implies an ability to change any

1 Волкова, А.З. (2006). *Референдумы в Приднестровской Молдавской Республике (1989-2006 гг.).* Тирасполь: Типар, 15.

2 Мухаев, Р.Т. (2008). *Теория политики*. Москва: Юнити-Дана, 506.

of its elements including the international law norms if they become historical that is, they lose their importance and actuality in the current world. So, an offer for modern states to organize the lives of their citizens under the laws of Hammurabi or «Russian truth» by Yaroslav the Wise would be absurd. Therefore, the new realities of the international community development, an integral part of which are peoples of the self-proclaimed states, require the development of new political instruments and procedures and, if necessary, change of the international law norms.

The future of the states emerged on the political map in the late 20th and early 21st centuries is connected with recognition of the modern world changed realities by all interested parties. In this connection it is appropriate to turn to one of the popular theories of political transitology – the theory of ways – which focuses on the dependence of democracy emergence on a vector of historical development a country follows. The theory founder S. Larsen believes there are at least two opposite directions in the development of countries and peoples: 1) a «way of historical trajectories», which is a long historical path characterized by historical predestination and 2) a «strategy gap» corresponding to a democratic breakthrough, which is a changeable way dictating the cause and the effect. However, these opposite directions are united by the basic idea of the «theory of ways» that can serve as a motto of the new states active work towards achieving an international recognition[1]. It is impossible to backtrack after taking a decision and cancel it; the development starts to go on the determined «path» according to the decision.

References

1. Diamond, L., Linz, J., Lipset, S. ets. (1999). *Democracy in Developing Countries.* Boulder, CO: Lynne Rienner.
2. Huntington, S. (1993). *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman: University of Oklahoma Press.
3. Konstitucija Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki 1995. *Oficial'nyj sajt Prezidenta Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki.* <http://president.gospmr.ru/ru/news/konstituciya-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki> (2015, January, 27).
4. Larsen, S. (1999). Analyzing transition to democracy. *Al'manakh «Kosmopolis», 1,* 95-107.
5. Linz, J., Stepan, A. (1978). *The Breakdown of democratic regimes.* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
6. Mukhaev, R.T. (2008). *Teorija politiki*. Moskva: Juniti-Dana.
7. Schmitter, Ph. (1995). *Waves of Democratization. In Encyclopedia of Democracy, 2,* New York, 346-350.
8. Stepan, A. (1973). *Authoritarian Brazil. Origins, Policies, and Future*. New Haven: Yale University Press.
9. *Ukaz ob Obshchestvennoj palate Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki*. 2012 (Prezident Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki). *Oficial'nyj sajt Prezidenta Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki*. <http://president.gospmr.ru/ru/news/ukaz-prezidenta-pmr-no515-ob-obshchestvennoy-palate-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki> (2015, January, 27).
10. Volkova, A.Z. (2006). Referendumy v Pridnestrovskoj Moldavskoj Respublike (1989-2006 gg.). Tiraspol': Tipar.

1 Larsen, S. (1999). Analyzing transition to democracy. *Альманах «Космополис», 1,* 95-107.

Yuliia Uzun, PhD in political science
Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

PROJECT "GREATER ALBANIA" AND PROCESSES OF ITS PRACTICAL REALIZATION

The article describes the process of formation and development of the ideology of Pan-Albanizm. There are presented the projects of political organizations that are directed on the practical implementation of the idea of Albanian territories unification. In the article has been analyzed the activity of the modern proponents of Pan-Albanizm and has been considered their territorial claims against the neighboring countries. The project "Greater Albania" has been recognized as a part of the general process of restructuring in Balkans and Europe. The recognition of Kosovo has demonstrated the possibility of recognition other political formations in Europe that means the revision of the World War II results and postwar borders.

Key words: ideology, Pan-Albanizm, political organization, the project "Greater Albania", Balkans.

The geopolitical projects of spatial restructuring, expressed by the representatives of the authorities and public organizations, became urgent under the conditions of global economic crises that has influenced on the activation of the socio-political processes. Wherein an application of ideas of ethno-national consolidation, escalation of ethno-territorial conflicts, the resolution of which is presented as a way of solution to the national, political and socio-economic problems, are observed.

At the beginning of the XXI century the ideas of ethno-national "renaissance" were mass distributed and had a political platform in the Balkan countries, where the irredentism and separatism movements have politically grew strong, that blurred the images of previously formed integral national spaces. The representatives of extreme-right movements came into power, having an influence on the activity of territorial claims with an aim to implement an "idea of national state".

The features of modern development of "ethno-national renaissance" in Europe are widely studied by such scientists and researchers as E. Gross, E. Guskova, V. Bukarskiy, P. Iskenderov, A. Miller, A. Mylnikova, C. Nasonova, O. Nemensky, A. Nizovskiy, O. Petrunina, Y. Rubinsky, N. Smirnova, A. Yazkova, A. Zadokhin, and also by foreign scientists and researchers, among them – C. Chekrezi, R. Chosya, R. Elsie, K. Frasheri, S. Hasani, L. Kristova, P. Milo, D. Mirovich, S. Pollo, A. Puto, S. Skendi, I. Tabov, etc.

The aim of the article is to analyze the history of the emergence of geopolitical project "Greater Albania" and to analyze the tendencies of its development at the present stage.

For the first time, the projects of "Greater" idea on the Balkans originated from Serbs and Greeks, when Ioannis Kolettis declared the presence of "Greater idea" among Greeks in 1844 during the speech in the parliament, and Ilija Garašanin suggested the idea of creating the Greater Serbia[1]. Furthermore, in both projects the main idea was to consolidate ethno-nation as a core for "gathering lands" for "Greater political institution".

In XIX century some nations of the Peninsula, basing on the idea of right of peoples on self-determination, demanded the autonomy or statehood from Ottoman and Austrian Empires. Other states had been actively participating in all territorial changes and in the processes of recognition of their results, ultimately that had been interference in the "internal affairs", that may be explained as a defence of their national interests, international obligations and geopolitical expediency.

In the same period, the problem of recognition of national self-determination has been expressed, when in 1878 at the Congress of Berlin was raised the question about the creation of new states – Bulgaria, Romania, Serbia[2]. However, the Congress agreed to grant the autonomy only for some territories of historical Bulgaria and Serbia.

Only in the 90s of the XIX century the idea of national sovereignty has been explained as a right of

1 Петрунина, О.Е. (2003). «Великая идея» и геополитическая ситуация на Балканах на рубеже XX-XXI ст. *Полития. Журнал политической философии и социологии политики, 2,* 91.

2 Задохин, А.Г., Низовский, А.Ю. (2000). *Пороховой погреб Европы*. Москва: Вече, 283.

population of the territory to independently decide under the reign of which state to live.

Then, the problem of "national self-determination of peoples" has been developed at the international legal level: the Montevideo Convention on the Rights and Duties of States (1936), the Atlantic Charter (1941), the Charter of the United Nations (1945), the UN General Assembly Resolution №1514 (XV) "Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples" (1960), the UN General Assembly Resolution №2625 (XXV) "Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations" (1970), where as one of the main international principles has been recognized the principle of equal rights and self-determination of peoples[1].

Nowadays, obviously, the realization of the principle of self-determination contradicts with the principle of state`s right on preservation sovereignty and the inviolability of frontiers, that causes the risk of threats to peace. The problem lies in the narrowing of understanding of Balkan peoples` national idea as an idea of geographical expansion, based on the concepts of ethnocentrism, historical revanchism, clericalism and traditionalism. In the same time, it is to be seen the loss of meaning of universal principles of humanity survival and development in all its ethno-national diversity, as a form of rejection of modern ways of globalization with its standards and global inequality.

The majority countries of the Balkan peninsula region (partially or fully there are located 12 countries: Bulgaria, Serbia, Macedonia, Montenegro, Greece, Kosovo, Albania, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, Romania, Turkey) are with varying degrees of explicitness nostalgic for the periods of their maximum territorial expansion, referring to the maps of pre-war or wartime.

The implementation of the policy "Returning to Europe" (Greece, Slovenia, Romania, Croatia and Bulgaria are the EU members-states) or membership in NATO (Albania, Croatia, Romania, Turkey, Greece, Bulgaria, Slovenia) does not relieve from set after the World War II configuration of national borders and does not solve the problems of ethno-national nature[2]. That means that the relevance of these problems has not diminished. Furthermore, the War in Kosovo in 1996-2008 proved the acuteness of these issues in the region. Serbian leader, Slobodan Milosevic, claimed during his speech at the International court, that the World War III is declared on in the Balkans by the fact of the international community recognition of the possibility of revision post-war borders in the region (after recognition of Kosovo by 108 states of the world) and recognition of capability to realize the international principle of "self-determination of peoples". Thus, according to O. Nemensky, the process of establishment of "Greater Albania" has begun after declaration of Kosovo independence in 2008[3].

The origin of the Albanian people has not the unique version in history. One of such versions is a Caucasian origin of Albanians, that is proved by the old maps of the III – XV centuries, which demonstrate that Albania bordered Iberia and Scythia[4]. Another version of origin tells, that Albanians are the descendants of the Illyrians, that emerged as a result of assimilation of Neolithic population of the peninsula (Culture Malik) into new coming Indo-Europeans. Actually, in the ancient period territory of Albania had been inhabited by Illyrian tribes – Taulantii (near city Durres) and Dardanians (on the territories of modern Kosovo and Southern Serbia). Wherein, the Southern part of modern Albania had been within Epirus, and Central Part (since the reign of Philip II) – within the state Macedonia, and after the last one joining Rome in 146 BC – within the Roman province of Macedonia. The Northern Part, with the cities Skodra (Shkoder) and Liss, became the part of the Roman province of Dalmatia since II BC. Dyrrachium (Durres) was a centre of trade route from Balkans to Italia, there was the beginning of the famous Via Egnatia road across the peninsula to Thessaloniki and then through Byzantium to Asia. In the result of division of the Roman Empire, the main part of the state became the part of Byzantium, and Dalmatia became the part of the West Roman Empire. The part of the territory of Albania for some time was within the First Bulgarian Empire that existed from the VII to XI century.

After the capture of Constantinople by the Crusaders, the parts of Albania were alternately under the

1 Декларации ООН. *Официальный сайт ООН.* <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/ declarations/ intlaw_principles.shtml>.

2 Неменский, О. (2000). Независимость Косово и балканизация Центральной Европы. <http://www.apn.ru/ publications/article19437.htm>

3 Неменский, О. (2000). Независимость Косово и балканизация Центральной Европы. <http://www.apn.ru/ publications/article19437.htm>

4 Абдурагимов, Г.А. (1995). *Кавказская Албания – Лезгистан: история и современность*. Санкт-Петербург, Макачкала: Изд-во Дагестанского Университета.

reign of Venetians, the Epirus Kingdom, the Kingdom of Naples, and the Serbian Kingdom. After the first fall of Byzantium in 1204, Crusaders created a small, but significant Albanian Kingdom with capital in Durres (1271-1333; 1355-1368). In the middle of XIV century (1336-1355) the territory of Albania was conquered by the Serbian King Stefan Dusan.

The independent statehood of Albania began in 1368, when city Durres was headed by the first ethnic Albanian prince – Karl Topia, who established there the "Principality of Albania" with the blessing of the Pope.

However, in the second half of the XIV century (in 1381), Turks had intensively interacted into the internal affairs of Albania by supporting the clan Topia against the clan Ballsha in the inter-tribal war, with an aim to strengthen geopolitical presence of Turkey in the region. Thus, Albania became the field of interests conf ict of Venice, that controlled city Durres, and the Ottoman Porte. At the end of the XIV to the middle of XV centuries Albanians tried to assert their independence in the National Liberation War under the leadership of commander George Kastrioti (Albanian: Gjergj Kastrioti Skënderbeu). However, the final expulsion of the Venetians from Albania by Turks had happened only in 1571 as a result of capture Venetian cities Bar and Ulcinj by Turks.

The North Albania had a semi-independent regime, autonomy, within the Ottoman Porta. Gegs or Ghegs (sub-ethnic Albanians) did not let in their villages Turkish officials and tax collectors. In each tribe, internal relations had been regulated in the assemblies and councils of elders, led by Bayraktar (standard-bearer). Although, during wars Gegs served in the Ottoman army in irregular cavalry under the leadership of their chieftain, mainly for getting profit. Turks had a significant influence in the Central and South parts of the country, where they levied moderate taxes and permitted Christian governors to use their lands in exchange for service in the cavalry. The gradual spread of Islam there is explained as a social "lifts" and guarantees for converted to it.

Within the Ottoman Porta the Albanian land had been divided into vilayets of Janina and Rumelia (1835); later – Pashaliks of Monastir (Bitola; up to 1877) and Uskub (up to 1863). After 1865 Istanbul divided Albanian lands between the vilayets Skodra, Janina (from 1867), Bitola (Monastir) and Kosovo (from 1877).

Ideology of the "Greater Albania" became a shining example of geographical national idea, that has been formed during the period of strengthening of geopolitical contradictions of the end of XIX century, when Vienna system of status quo was finally broken. The interests of ex-allies (Russia, Great Britain, Austria, etc.) had competed with each other that influenced on their geopolitical support of "national liberation movement" on the Balkan Peninsula.

First time, the idea of uniting Albanian regions of the Ottoman Empire was presented by the League of Prizren (leader – Abdyl Halid bej Frashëri) in 1878-1881. In 1878 the League signed "the Book of Decisions" ("Kararname") that consisted of 16 articles and expressed the idea of uniting all territories, inhabited by Albanians, in one vilayet[1]. The League of Prizren developed a map and ideology of Greater Albania, due to which Albanians were recognized as descendants of the Illyrians, who inhabited the Balkan Peninsula long before the Slavs (Serbs) and were an autochthonous people[2]. As the source of Albanians statehood absence had been recognized Belgrade, that implemented a strict policy against Albanians, by contributing to their eviction from Southern Serbia and Kosovo during the Serbo-Turkish War of 1877-1878. 13 June 1878, the League submitted the memorandum to the participants of the Congress of Berlin, announcing: *"Just as we are not and do not want to be Turks, so we shall oppose with all our might anyone who would like to turn us into Slavs or Austrians or Greeks. We want to be Albanians"*[3]. In 1879 the ideas of "Kararname" have been developed in the accession program of Kosovo Chameria, Epirus[4].

It should be noted that researchers sometimes doubt the Pro-Albanian nature of the League of Prizren activity, proving that the League had been the geopolitical project of Great Britain. Thus, the Albanian historian K. Frasheri, Serbian historians S. Terzic and D. Milovic and German historian H. Chandler explained the requirement of the League to establish the Albanian vilayet as a project of supporting Albania that resisted the projects of Pan-Slavism and projects of strengthening Serbia, Montenegro and Bulgaria in

1 Смирнова, Н.Д. (2003). *История Албании в XX в.* Москва: Наука, 25.

2 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 32.

3 Skendi, S. (1968). *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. Princeton and London: Princeton University Press, 45.

4 Pollo, S., Puto, A. (1974). *The History of Albania*. Tirana, 125; Hasani, S. (1986). *Kosovo. Istine i zablude.* Zagreb, 284.

the region[1].

However, the aims of the League of Prizren had contradicted the interests of the Ottoman Empire, that is why the League had been forbidden in 1880, but the development of its ideas were continued by the members of the League of Peja (Pec), led by Haxhi Zeka.

In 1879 the "Central Committee for the Defence of Rights of the Albanian Nation" ("Istanbul committee:) had been established in Istanbul[2]. After the overthrow of Sultan Abdul Hamid II in the 1908 has appeared the Albanian schools, newspapers and political clubs of supporters of Albania (in Bucharest: "Drita" ("Light" and "Dituri" ("Knowledge"); in Sofia – "Demira" ("Aspiration"); in Egypt – "Bashkim" ("Alliance"), members of which were the future classics of Albanian literature and proponents of the Albanian independence – Andon Zako Çajupi, Thimi Mitko, Zef Jubani, etc.[3]. In 1908 the National Congress on the issue of national autonomy and creation the unified Latin-based Albanian alphabet was held in Monastir. In response, Young Turks (Turkish: Jön Türkler) passed the law on gangs (1909), that forbad to carry weapons, promoted the ideas of Pan-Turkism and Pan-Turanism with an aim to expand control over Albanians.

In 1909, Albanian rebellion broke out. In 1911 new League draw up the "Gerče Memorandum" ("Red Book") in city Podgorica – as a program of struggle for broad autonomy of Albanian lands[4]. Albanian leaders Bajram Curri, Hasan Prishtina, Isa Boletini claimed: *"We demand special rights for four vilayets: Skodra, Janina, Bitola and Kosovo. What about vilayet of Thessaloniki, we have not came yet to certain conclusions. In this vilayet Albanians live, too"*[5].

In 1912 All-Albanian National Congress, that was a held in Vlorë, proclaimed "The Albanian Declaration of Independence". Ismail Kemali – the leader of the first Albanian government planned to establish Albania with the territories of Janina, Bitola, Skopje, Pristina and Prizren.

In 1913 (at the London Conference) Albania has been recognized, but only as an autonomy in the Ottoman Empire, that included adjacent areas of Adriatic region, while the most part of Kosovo Vilayet was given to Serbia and Montenegro[6]. According to R. Elzi *"the Great Powers excluded about forty percent of the Albanian population from the new state"* that "*had been an error, which haunted the Balkans right to the end of the twentieth century"*[7].

The projects of redistribution of Albania also existed in 1919, when ideas of the establishment of the Protectorate over the Central part of Albania by Italy and transmission the territory of the North and South parts of Albania to Greece, Serbia and Montenegro. However, at the end of the World War I 500 000 Albanians were within the boundaries of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later – Yugoslavia), and 70 000 people – in Greece[8]. The boundaries, set by the Great Powers, made Albania one of the most backward state in Europe.

In 1924 the authorities of Albania (King Ahmet Zog) did not support Pan-Albanizm, considering that idea of strengthening the stability in Albania as the most important thing, expressing this idea under the statement that primarily is Albania, besides the Albanians[9].

However, the collapse of the Ottoman Empire provoked the crises of the identity, the nostalgia for the "imperial grandeur" that was combined with the Romanization of Roman period of Albanian history and orientation on Italy. In 1939 Albania had been occupied by Italy. By 1941 Albania set the desired borders under the protection of Mussolini and Hitler, it was the first time, when Albania implemented the project "Greater Albania". Thus, Italy added to Albania territories of neighbour states:

- Vilayets Prishtina, Peja and Prizren (modern Kosovo);
- Vilayets Tetovo, Debar, Kičevo and Struga (modern Macedonia);
- Ulcinj, Tuzi and Plava (modern Montenegro)

1 Frasheri, K. (1997). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit*. Tirane, 115.
Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 38.
2 Смирнова, Н.Д. (2003). *История Албании в XX в.* Москва: Наука, 25.
3 Смирнова, Н.Д. (2003). *История Албании в XX в.* Москва: Наука, 26.
4 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 35.
5 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 35.
6 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 36.
7 Гуськова, Е.Ю. (2006). Албанский фактор кризиса в бывшей Югославии. Политика двойных стандартов международных организаций. *Аналитические записки,* 18.
8 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 39.
9 Judah, T. (2008). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. Oxford, 43 – 44.

The exceptions were:

• Prefectures of Kosovo – Mitrovica, Vucitrn, Gnjilane, Podujevo had been within Serbia, that was occupied by Germany;

• Chameria (Greek – Epirus), where Italians had appointed the Albanian High Commissioner and in the same time had controlled that region by Italian military command in Athens;

• Macedonian districts of Skopje, Kumanovo and Prespa, Kosovo district – Kacanik and south Serbia district – Presevo had been annexed by Bulgaria.

Nationalist and anti-Communist organizations in Albania – "Balli Kombëtar" (literally "National Front"), established in 1939 and led by Midhat Frashëri (1882 – 1949), implemented its program of creation of "Greater Albania" exactly during the World War II, with the support of fascist Germany and Italy[1]. One of the "Ballists" proclamations included the statement: *"We are fighting for a democratic, ethnic and free Albania with a modern society!"*[2].

With the onset of the World War II "Balli Kombëtar" formally proclaimed fight against Italian and German occupants, however, they continued to cooperate with them, participating in the occupation of the states of Axis powers, Greece and Yugoslavia. Since the end of 1942 the members of "Balli Kombëtar" had carried out the ethnic cleansing, exterminating in Kosovo population that was not Albanian, thus realizing their program[3]. 8[t] of September 1943, after the announcement of the surrender of Italy, Ballists entered into an agreement with Germany and proclaimed the independence of Albania, justifying temporary German presence by necessity of fighting against anti-Hitler coalition.

In 1943 German authorities supported the establishment of the Second League of Prizren (founded by Rexhep Mitrovica) with an aim to coordinate the activity of Albanian movements of ethnic unification in the Balkans. In march 1944, their leader Bedri Pejani requested Hitler assistance in establishing the Greater Albania and appealed for permission to form Albanian army (150 000 people)[4]. Thus, Albanians served in the German army, forming separate divisions: 21th SS Division "Skanderbeg", battalion "Lyubota", regiment "Kosovo", formation Vulnetari. Ballists together with Wehrmacht were fighting against communists, participated in punitive actions in Serbia and Macedonia[5]. According to E. Guskova "from 100 to 200 thousands of Serbians and Montenegrins, due to the different data, left the territory of Kosovo during the war. This territory was inhabited by many thousands of Albanians from Albania, who had remained in this region taking advantage of the favourable political situation in Yugoslavia in 1944-1948, i.e. four years of fascism occupation became the only period of existence the "Greater Albania".

The states of the Anti-Hitler coalition made a decision to return the borders of Albania, set in 1913, during the post-war settlement. However, Albanians did not recognize such decision. Albanians expressed reluctance to be the part of Serbia by conducting demonstrations in Kosovo in 1945. That is why the post-war politic of Yugoslavia was conducted by "coaxing" Albanians: exiled Serbs were forbidden to return to Kosovo. According to J. B. Tito, it would had been advisable to join Kosovo to Albania and by this way realize the project of "Balkan federation with the core in Yugoslavia", because the border between Albania and Yugoslavia had been open before 1949 and the formation of district "Kosovo and Metohija" in Serbia "was intended to support the unification of Albania and Yugoslavia"[6]. In 1947 the negotiations on such an agreement were concluded in Belgrade, however, the Soviet Union and Yugoslavian conflict of 1948 destroyed plans for a Yugoslav-Albanian Federation.

During the governing of Enver Hoxha (1948-1985) the Albanian intention to incorporate Kosovo did

1 Elsie, R. Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme. *Texts and Documents of Albanian History.* <http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1915_2.html>.

2 Смирнова, Н.Д. (2003). *История Албании в XX в.* Москва: Наука, 232.

3 Elsie, R. Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme. *Texts and Documents of Albanian History.* <http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1915_2.html>.

4 Shatri M. Përpjeklet e lidhjes së dytë të Prizrenit për jetësimin e aspiratave jetike të kombit Shqiptar. *E Djathta Shqiptare në Mbrojtje të Shqipërisë Etnike.* <http://www.shqiperiaetnike.de/html/body_prof_dr_muhamet_shatri.html>

5 Shatri M. Përpjeklet e lidhjes së dytë të Prizrenit për jetësimin e aspiratave jetike të kombit Shqiptar. *E Djathta Shqiptare në Mbrojtje të Shqipërisë Etnike.* <http://www.shqiperiaetnike.de/html/body_prof_dr_muhamet_shatri.html>; Elsie, R. Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme. *Texts and Documents of Albanian History.* <http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1915_2.html>.

6 Гуськова, Е.Ю. (2006). Албанский фактор кризиса в бывшей Югославии. Политика двойных стандартов международных организаций. *Аналитические записки, 18,* 69.

not come out into the open. E. Hoxha thought that Kosovo may be transfer to Albania, only when Albania and Yugoslavia would be socialistic states[1].

The project "Greater Albania" became actual again after the breakup of Yugoslavia.

In 1992 (before the war in Kosovo) Albanians declared the creation of "Republic Illiria" in city Struga in Macedonia and demanded federalization of Macedonia[2]. Nowadays the idea of creation the Slavic-Albanian confederation "Republic of Macedonia – Illiria" is alive, that is evidenced by the publications of the American-Albanian digital edition «Illirya» -http://illyriapress.com.

In the same time, in 1992 Sali Berisha (the private doctor of E. Hoxha, the leader of the Democratic Party of Albania, first non-Communist President of Albania) claimed that idea of creation "Greater Albania" did not belong to Albanian authorities, ruling politicians[3]. However, that statement drew criticism from Redjep Chosya and other proponents of Pan-Albanizm (Mahmut Bakalli, Azem Vllasi, Remzi Kolgeci, Mark Krasniqi, Fehmi Agani[4].

Particularly, R. Chosya blamed S. Berisha in neglecting the suffering of Albanians, who died in Serbian prisons and who would had never accepted the borders of 1912[5]. Then, S. Berisha advocated the creation of unified Albanian cultural space without any appeals for Balkan borders transformation[6]. Paskal Milo the Minister of Foreign Affairs of Albania in 1990, Arben Imami Head of the Democratic Party of Albania, Albin Kurti leader of the left-leaning political movement in Kosovo Vetëvendosje (eng. -"Self-determination"); supporters of the "People's Movement of Kosovo" openly supported movement for Kosovo and Albania unification[7].

In 1998 Jakup Krasniqi, the spokesman for the Kosovo Liberation Army (UÇK) and future Chairman of the Assembly of Kosovo, claimed that the target of the UÇK was the unification of all land, inhabited by Albanians. The battles in 1999-2001 in the South-Serbian village of Donji Prekaz and Macedonia had been a stage for "Greater Albania" project. The War in Macedonia had been continuing from February to August of 2001, by the time, when the peace deal had been signed by the government of the Republic of Macedonia and Albanian separatists. The Ohrid Agreement granted autonomy to Albania (the official status of the Albanian language; amnesty to Albanian rebels; Albanian police in Albanian areas).

The Kosovo Declaration of Independence in February 2008 and its recognition by the west states gave the ideologists of "Greater Albania" new hope. In 2008 the Prime-minister of Albania Sali Berisha announced the celebration of the 134th anniversary of the Prizren League[8].

Nowadays Albanians have not been the one ethnos, it is the unite of Gegs – (Arvanites population group that occupies the North-West part of Albania, Macedonia, Kosovo, Montenegro and the right coast of the river Shkumbin); Tosks (South Albanians that occupy the left coast of the river Shkumbin, the South-Central part of Albania and Greece); Arvanitia, Arbëreshë and Cham peoples.

Albanians live in the territories of Albania, Greece, Macedonia, Yugoslavia. While the population of Albanians in Albania is 3,5 million, the estimated over 2 million Albanians live in the adjacent territories. The supporters of the idea of "Greater Albania" think that 12 million internally displaced Albanians live inside Albania.

There are six stars on the state flag of Kosovo that symbolize Albanian national communities, distributed in different states. Two of them are Albania and Kosovo and four of them are Serbian Medveđa and Preševo Valleys (the South of Serbia), also the South Montenegro, the North-West part of Macedonia and Greek Chameria.

In Macedonia the percentage of Albanians is 25 %, who live mostly in the West of the country (in the Polog Region, that is divided into 9 municipalities, there are 50 – 90% of Albanians: in Tetovo – 54% of Albanians, in Jegunovce, Želino, Gostivar, Brvenica, Vrapčište and in the South-West region in Debarca

1 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 39.

2 Bugajzki, J. (1995). *Ethnic Politics in Eastern Europe: a Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties.* – New York, 116.

3 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 42.

4 Akademiku Rexhep Qosja kërkon që Sali Berisha të burgoset. *Illyriapress.* <http://illyriapress.com/akademiku-rexhep-qosja-kerkon-qe-sali-berisha-te-burgoset/>; Чугунов, К. Албанские «игры» без границ. *Бизнес-Газета.* <http://www.rg.ru/bussines/econom/372.shtm>

5 Смирнова, Н.Д. (2003). *История Албании в XX в.* Москва: Наука, 387.

6 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 42.

7 Milo, P. (2001). "*Greater Albania" – Between Fiction and Reality*. Tirana, 45.

8 Мирович, Д. Великая Албания: мечты и рельность. *Фонд стратегической культуры.* <www.fondsk.ru>

and Debar – more than 50%). Still there is the ethnic conflict in Albania. The Albanian population does not want to estimate themselves as an "ethnic minority" or citizens of "second-class". The evidence of that are the events of March 2012, when Albanian violence dramatically escalated against Slavs-Macedonians.

In Greece Albanian population is only 4%. They live in the North region "Epirus and West Macedonia" with administrative centre Ioannina, that borders Albania and is called "Chameria" by South Albanians. In 1995, as commemoration day for the massacred Albanians of Chameria has been officially proclaimed 27th June. In geography the territories, divided between two states, are called the Greek toponymy "Epirus" (respectively the South and North Epirus). The division of territories has been done on the basis of the Congress of Berlin (1878), when the part of Ottoman Empire`s territories, inhabited by Albanians, had been given to Greece. Consequently, the formal decision to establish the Principality of Albania as a sovereign state at the London Conference of the Ambassadors was reached in 1913. Nowadays, Albanian question for Greece is connected with the status of Greeks in the South Albania, and for Albania – with the status of ethnic Albanians in the Greek border areas. Both Parties differently understood the historical belonging of territories and objected to the population size of Albanians and Greeks in these regions.

In Montenegro Albanians occupied the South-West opština Ulcinj (72%), Podgorica (11%) and Plav (9%). On the maps of "Greater Albania" these regions of Montenegro are marked as Albanians. In 2002 Milo Đukanović, who conducted pro-independence policy, came to the power due to the support of Albanians (estimated 5% of population). In result in 2006 Montenegro has been declared independent from Serbia due to the votes of Albanians. However, it was obvious that the main aim of Albanian community was to weaken Montenegro. Although, there was no clashes with Albanians in Montenegro, in September 2006 near city Podgorica, in the settlement Tuzi, was uncovered Albanian subversive and terrorist group.

Serbia de-jure did not recognize Kosovo, but agreed to sign up the Brussels Agreement on normalization the relations with Kosovo on the 14th of March 2013. Albanians live on the territory of 28 municipalities and 1 city, that due to the Constitution of Serbia formed the autonomous province "Kosovo and Metohija", that unilaterally has declared its independence in 2008. Such separation became possible after the NATO 78-days bombing of Yugoslavia (mainly in Serbia) in 1998.

The special situation is on the border of Montenegro and Serbia. In community of Montenegro – Bijelo Polje, located in the historic-geographic region – Sançak, the estimated 43% of population are Serbian Muslims (Bosniaks). In 1999 the Bosniak National Council of Sandzak drafted the "Memorandum on the Autonomy of Sandzak and Special Relations with Bosnia and Herzegovina". Politicians noted that it is possible to create a "Muslim belt" on Balkans by unification of Muslim part of Bosnia and Herzegovina with Albanian lands, if the Christian population is expeled from Sandzak simultaneously with the realization of the project "Greater Albania". This strategy still seems to be possible.

In Turkey the Albanian issue is considered as way of geostrategic presence in the Balkans in the European political space. In regard with the Turkey`s reaction on the "Albanian issue" researchers determine the next potential conflict situations: Turkey – Bulgaria – Macedonia, Turkey – Greece – Albania, Turkey – Macedonia – Serbia, Turkey – Macedonia – Greece, Turkey – Bosnia – Croatia. They may occur, if Ankara takes on a mission of protecting Muslim population of the region.

The idea of creation "Greater Albania" on the Balkans is quite popular – it is supported by more than 80% of Kosovo population, and more than 70% of population of Albania, and also more than half Macedonian Albanians[1].

There are two main political parties in Albania: Socialist and Democratic. Their representatives replace each other on the President post. Now President of Albania is Bujar Nishani (from 2012), a member of the Democratic Party of Albania, a chairman of the NGO for Euro-Atlantic Army in 1997 (completed his master studies in San Antonio, Texas and California), follower of Sali Berisha.

The idea of "Greater Albania" is supported by the public authorities of the Republic of Kosovo. Thus, political wing of the Kosovo Liberation Army – Democratic Party of Kosovo has 34 from 140 seats in Parliament of Kosovo, and leaders of this Party have headed the Cabinet of Ministers from 2008 (Agim Çeku, today is Hashim Thaçi). The President Post is assumed by representatives of Democratic Party, 2010 – 2011 Jakup Krasniqi, since 2011 Atifete Jahjaga.

The Albanian National Army (ANA) and the Kosovo Liberation Army (in Yugoslavian region of

1 Искендеров, П.А. (2012). «Великая Албания»: теория и практика. *Вопросы истории, 1,* 31-46.; Be apo Shqipëri e Madhe: Çfarë të ardhme ka Kosova? (2012). <http://www.telegrafi.com/lajme/be-apo-shqiperi-e-madhe-cfare-te-ardhme-ka-kosova-2-24637.html> (2014, october, 28)

Kosovo) with the branches: the Liberation Army of Preševo, Medveđa and Bujanovac and the National Liberation Army of Albanians of Macedonia (in West Macedonia, adjacent to Albania). The Albanian National Army is a military formation, the aim of which is creation the "Greater Albania" as an ethnically uniform formation (has been formed in 2001). The leaders of the Army are Gafur Adili, Xhezair Shaqiri, Betim Emini, etc. The army consists of divisions – "Adem Jashari", "Skanderbeg" and "Anaconda").

In 2009, Albania became the member of NATO and applied for EU membership. However, the intention of radical forces to renew the "historical justice" and to realize the project of Albanian unification are still existed. Thus, in 2011 the representative of the ANA Sazan Toplica requested from the government to form the armed forces of Kosovo before the 30th of September, threatened with terror acts in northern Kosovo. In spring 2012 the ideologist of the ANA Adil Ghafoor threatened to mobilize ANA forces and to take under control the northern Kosovo, west Macedonia, South Serbia and part of Greece "before it becomes too late"[1].

In January 2013, the Joint Staff of ANA announced the mobilization of militants in regard with the requirement of Serbian authorities to dismantle the monument dedicated to ethnic Albanians, who died in armed rebellion in Presheva valley.

According to the Crist Hedges, foreign correspondent for the "New York Times" on Balkans, and correspondent K. Chugunov – the internal structure and ideology of the Kosovo Liberation Army consists of 3 "groups":1) Stalinists in the units of the Maoist type (that established by Albanian special services during the life of Enver Hoxha; their activeness went down after the murder of members of the Communists Unite and supporters of Ibrahim Rugova); 2) Albanian drug cartel "Camilla" is among the world's top five drug cartels, that uses the drug route: Afghanistan -Turkey – Kosovo – Bosnia -West Europe[2]; 3) neo-Nazis – the followers of the members of fascist paramilitaries "The Balli Kombëtar" and "The 1st Albanian Division of the SS Skanderbeg", that is proved by the uniforms primary standard and greeting extending the arm.

The process of rehabilitation of Ballists and the supporters of Vulnetari started after the collapse of Cooperation of Warsaw Pact, for example, the monument, devoted to the Leader of Vulnetari in Macedonia Xhemail Hasani (Xhem Hasa) has been erected on the demand of Macedonian Albanians "New Democracy" in Gostivar in 2010[3].

The Ballistët, fans of football club Shkëndija, supports the idea of Albanian nationalism and often held the extremist demonstrations (compete with FK "Vardar" and "Teteks").

The example of Pan-Albanian extremism manifestation is desecration of the Orthodox Church in town Bar in southern Montenegro in 2012 (they wrote "ETNIK ALBANIA" and "AKSH" and draw the Coat of arms of Albania on the walls).

Thus, the project "Greater Albania" has been recognized as a part of the general process of restructuring in Balkans and Europe. The recognition of Kosovo has demonstrated the possibility of recognition other political formations in Europe, that means the revision of the World War II results and postwar borders.

References

1. Abduragimov, G.A. (1995). *Kavkazskaja Albanija – Lezgistan: istorija i sovremennost'*. Sankt-Peterburg, Makachkala: Izd-vo Dagestanskogo Universiteta.
2. Akademiku Rexhep Qosja kërkon që Sali Berisha të burgoset. *Illyriapress.* <http://illyriapress.com/akademiku-rexhep-qosja-kerkon-qe-sali-berisha-te-burgoset/>.
3. Albanska nacionalna armija prijeti 'intervencijom' na sjeveru Kosova (2012). Vijesti. *Café.ba (12 Aprea 2012).*
4. Bugajzki, J. (1995). *Ethnic Politics in Eastern Europe: a Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*. New York.
5. Chugunov, K. Albanskie «igry» bez granic. *Gazeta.* ¬<http://www.rg.ru/bussines/econom/372.shtm>
6. Deklaracii OON. *Oficial'nyj sajt OON.* <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml>.
7. Elsie, R. Balli Kombëtar: The Ten-Point Programme. *Texts and Documents of Albanian History.* <http://www.albanianhistory.net/texts20_1/AH1915_2.html>.

1 *Albanska nacionalna armija prijeti 'intervencijom' na sjeveru Kosova* (2012). *Vijesti. Café.ba (12 Aprea 2012)*

2 Чугунов, К. Албанские «игры» без границ. *Бизнес-Газета.* <http://www.rg.ru/bussines/econom/372.shtm>

3 И фашистот Џемо влезе во ред за биста Нова Македонія. <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=28101030458&id=9&prilog=0&setIzdanie=21904>.

8. Frasheri, K. (1997). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit*. Tirane, 115.
9. Gus'kova, E.JU. (2006). Albanskij faktor krizisa v byvshej Jugoslavii. Politika dvojnykh standartov mezhdunarodnykh organizacij. *Analiticheskie zapiski, 18,* 69.
10. Hasani, S. (1986). *Kosovo. Istine i zablude*. Zagreb, 284.
11. I fashistot Џemo vleze vo red za bista. *Nova Makedonija* <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest= 28101030458&id=9&prilog=0&setIzdanie=21904>
12. Iskenderov, P.A. (2012). «Velikaja Albanija»: teorija i praktika. *Voprosy istorii, 1,* 32.
13. Judah, T. (2008). *Kosovo: What Everyone Needs to Know*. Oxford.
14. Milo, P. (2001). *"Greater Albania" – Between Fiction and Reality*. Tirana.
15. Mirovich D. Velikaja Albanija: mechty i rel'nost'. *Fond strategicheskoj kul'tury.* < www.fondsk.ru>
16. Nemenskij, O. (2000). Nezavisimost' Kosovo i balkanizacija Central'noj Evropy. <http://www.apn.ru/publications/article19437.htm>
17. Petrunina, O.E. (2003). «Velikaja ideja» i geopoliticheskaja situacija na Balkanakh na rubezhe XX-XXI ct. *Politija. Zhurnal politicheskoj filosofii i sociologii politiki, 2,* 91.
18. Pollo, S., Puto, A. (1974). *The History of Albania*. Tirana.
19. Shatri M. Përpjeklet e lidhjes së dytë të Prizrenit për jetësimin e aspiratave jetike të kombit Shqiptar. *E Djathta Shqiptare në Mbrojtje të Shqipërisë Etnike.* <http://www.shqiperiaetnike.de/html/body_prof_dr_muhamet_shatri.html>.
20. Skendi, S. (1968). *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. Princeton and London: Princeton University Press.
21. Smirnova, N.D. (2003). *Istorija Albanii v XX v*. Moskva: Nauka.
22. Zadokhin, A.G., Nizovskij, A.JU. (2000). Porokhovoj pogreb Evropy. Moskva: Veche, 283.
23. Be apo Shqipëri e Madhe: Çfarë të ardhme ka Kosova? (2012). <http://www.telegrafi.com/lajme/be-apo-shqiperi-e-madhe-cfare-te-ardhme-ka-kosova-2-24637.html> (2014, october, 28).

Gulnara Andirzhanova, Sc.D in political science
Kuliash Aidarkhanova, Ph.D in Law
Temir Toktybekov
Aigul Beimisheva
New Economic University named after T. Ryskulov, Kazakhstan

STATE INDUSTRIAL AND INNOVATIVE POLITICS IN THE CONTEXT OF PROVISION OF COMPETITIVENESS IN KAZAKHSTAN

In the long term Kazakh strategy of development "Kazakhstan - 2030" Prosperity, security and the improvement of the wealth of Kazakh people" one of the main and most important priority is the economic growth, based on the open market economy with a high level of foreign investment and inner savings, which can give an opportunity to reach real, stable and increasing pace of economic growth of Kazakh society.

For the further strength of the government, its safety, stable development of economy and the growth of the wealth of our citizens Kazakhstan need a long term, stability, peace, agreement and unity. The national idea is the ground for such unity which can unite the whole nation to reach scheduled goals. The success of the reforms will depend much on how the priorities of the long term strategy will be realized in the real economic sector; how the economy recovery will be held and a strong social politics.

The important role in these conditions acquires industrial and innovational politics of our government.

The task of forming of government politics, which could provide innovative development of Kazakh national economy, comes from economic issue to political. The subjects of this politics are the government, enterprises, business, science, their interaction and interconnection presents a great scientific and practical interest. This requires the development of the new legal bases of these relations, clear definition of functions and responsibility of each of them and also the transparency of their activity for the civil society. The last one is especially needed to control the effectiveness of the usage of the allocated state funds.

While following these terms scientific proved, industrial and innovative state politics should be created.

Key words: industrial policy, innovative development, innovative state policy, strategy of development, "Kazakhstan - 2030".

State industrial and innovative politics is a component of social-economic politics, which expresses the attitude of the state towards innovative activity, defines goals, directions, forms of activity of Kazakh bodies of state power in the sphere of science and equipment.

For the political analysis of the role of the government in the formation of industrial and innovative politics the main factors, functions and mechanism of the relation between politics and economy should be reviewed. Kazakhstan enters a new phase of its development, when the society is faced difficult strategic task in the sphere of state building; when people have the right to create political mechanism which is need for realization of these tasks. It is needed to perform a big breakthrough in the political reforms, economy, and the creation of the stable base for the further development of the individual, society and government[1].

The global crisis which the world faced, affected not only economy, but it has a potential threat for the main institute of social organization- the government. It became obvious that the existing conception which presents the market as self-regulated system needs big changes. One of the first men who justified the interference of the government into economy was J. Keyns, and the area of those who followed it was later named the area of "Keynesianism"[2].

1 Ведуга, Е.Н. (2004). *Стратегия и экономическая политика*. Москва: Академичсекия проект, 24.
2 Кейнс, Д. (1997). *Общая теория.* Москва.

The consequences of the world crisis affected Kazakhstan where the government comes to help the economy. In the world crisis conditions our government created the following directions for economic stability: security of macroeconomic stability, social well-being, and economy modernization.

It was required to provide the stability of financial sector of the country by the adoption of financial stability law, reestablish the trust to the bank sector; it had to think about the measures for the income rising and the society employment by the realization of additional investment and regional programs; support small and medium business providing state order.

As a result of a set of anti-crisis measures adoption, which was created by the authority of Kazakhstan, young republic managed to provide food safety of the country, reestablish liquidity if the bank sector, solve the problem of shared construction.

The most important point of further development of the society together with political and economical and scientific and equipment factors is a spiritual and moral progress which is strongly connected with the revival of national consciousness[1].

Analyzing the steps of political development of Kazakhstan, it should be highlighted that the position of the authority of our state in relation to the society democratization is that the process should develop gradually, better against the background of growing prosperity of the society and appearance of institutes of the civil society. That is why in our government the most important elements of democratic development are economic reforms; wherein we should pay attention to the fact that while building a new state, the authority of our country tried to go ahead paying attention to the national interests and peculiars.

Such attitude to the state's building was justified and gave positive results. Kazakhstan achieved certain results in the liberalization of political life. At the present time there is gradual development of political pluralism and democratic institutes.

The base of the successful functioning of any government is the security of the national interests of the country. The more relevant problem in the system of the national interests is the relations with the foreign investors on the exploitation of the mineral resources of Kazakhstan where national interests are not always respected. So, for example, the republic managed to reestablish the initial balance of economic interests of Kashagan project, Kazakhstan increased its share of participation to the level of the participant.

One more important direction in the providing of national interests is the degree of the government participation in the strategically political branches of economy. On this basis as it is required to increase the quality of the state control in the economic sphere, Kazakhstan authority widened its presence in the funds of the active TNC. In particular, the authority gained the share of participation in the share capital Kazakhmys PLC, by exchange and giving some shares in the joint-stock company "Eurasian Natural Resources Corporation" in the exchange for the additional shares outcome of Kazakhmys PLC.

Also there was a task to transfer to the ownership Pavlodar refining oil factory. Such measures will promote social and economic development of the country; the opportunity to govern big enterprises appears on a new qualified basis.

Prior to this politics authorities' activity is aimed at the economy development, development of the regions, creation of new working places, new technologies, strengthening of the control of prices for coal, petrol and electricity.

The government affects the economy of the country very much. The degree of the influence depends on the increasing of the competitiveness of home enterprises, analysis of types of activity, variety and quality of manufactured products. The stable development of the whole society depends on this where there are different demands which form to increase the level of economy. The influence of the government on the economy covers all elements of the public overproduction process are industry structures of the national economy- scientific and technical progress and implementation of the achievements of science and technology in production[2].

Education is a personnel training and retraining, health care, distribution and redistribution of the national income, price level, different groups of population income, payment of the labor, benefit, bank percentage and so on.

In order to develop real relations between the government and economy we can describe economic role of the government in different aspects of its activity. As scientists note: "Economic role of the

1 Беккер, Г. (1993). Экономический анализ,человеческий анализ, человеческое поведение. *Теория и история экономики и социальных институтов и систем.* Москва: Прогресс.

2 Албегова, I.М., Емцов, Р.Г., Голопов, А.В. (1998). *Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку*. Москва.

government presents the degree of the government participation in the economic life of the society. With the development and deepening of process of means of production socialization there is a necessity of the government interference into the economy regulation; and the government becomes the organization which governs the economy of the country"[1].

In our point of view, economic functions of the government in a market economy are very various and they are expressed as following:

1. In order for market economy to function well there is necessity to create the legal base of economic relations. On this occasion different laws are developed in the country, which should regulate business activities, the rights and responsibilities of citizens are defined, law and order is provided[2].

2. It is necessary to stabilize economy which is defined by budget and tax and credit and money politics in order to overcome the downturn of production, decrease inflation and unemployment, support national currency[3].

3. It is necessary to share the mineral recourses so that we could provide the population with the goods and services of the public consumption develop the state production that was not passed the self-employed. The government creates conditions for agriculture development, transport, connection; costs for science and defense are counted.

4. We should take appropriate measures for social provision of population, the state should guarantee the minimum of salary, pension when people are retired, disability, that is to increase standard of living. The industrial and innovative politics should be created for this purpose and relations between the state and business should be developed.

5. It is necessary to provide the further improvement and development of the international, economical relations.

6. Today the interference of the state into the economy caused by contradictory character of the modern market that defines the following peculiarities:

- The state creates the conditions for the maximum use of the opportunities of the market economy.
- In these conditions the state's interference should be obligatory, as market mechanisms will not be able to influence the economy development.
- State's participation is caused by social contradicts such as unemployment, impoverishment of the significant part of the population.
- In order to provide the effective function of the economic branches, such as fundamental science, educational system, health care, the state should improve or change organizational, economical mechanisms.

In our opinion, at the modern stage of relations between the market and the state may be described in the theory and practice in two notions:

1. Industrial and innovative politics of the government
2. The state regulation of economy.

In our view, industrial and innovative state politics is performed by different methods and ways of the state economy regulation, such as:

1. The administrative method which is based on the stable legal environment creation, the defense of the competitive environment, guarantee of the right of ownership, and also the freedom to accept the economic decisions.

2. The economic method considers measures: financing of budget, tax systems, credit and money relations, whereby the state directs the market processes to the right channel.

3. The institutional method deals with the certain legal, economical, psychological, organizational systems.

The state interferes into the market activity with the help of the state market regulation in order to develop the public production and decrease the sharpness of the social problems. The industrial and innovative politics of the state can be subdivided into social and economic, currency and financial, structural and investment, scientific and technical, industrial; their economic levers are different targeted programs of the resourcing, tax and customs tariffs, state orders, and credits. In order to achieve the economic growth and increase the effectiveness of the state economy it is necessary to solve a number of strategic tasks, wherein the government should play the active role in the market economy, it should limit

1 Стиглиц, Дж. (1997). *Экономика государственного сектора*. Москва: Дело.

2 Валовой, Д.В. (2000). *Рыночная экономика. Возникновение, эволюция и сущность*. Москва: Экономика.

3 Мартынов, А.В. (1999). *Структурная трансформация российской экономики*. Москва: Экономика.

the interference into economy, use the international experience in the sphere of macroeconomics[1].

It is necessary to differ the state oriented and market oriented politics:

The first variant of the market oriented politics is to ensure a wide-ranging and favorable environment for the business development almost on the whole spectrum of industries, without support or suppression of any concrete sectors of economy, regions or separate corporations or firms[2].

The second variant of the market oriented politics in the form of industrial policy is a little more difficult, as here economic sector supported by the government becomes too large. Besides it, it is necessary to regulate not only the very business activities, but the regulation as the mean to achieve the social effectiveness in the conditions of development priorities of those branches changes[3].

The formation of industrial and innovation politics on the regional level is the most important component of the modern stage of industry reformation, where the state rules the market environment and separate branches and enterprises. The problem of regional industrial and innovative politics is connected with the defining the place and role in the economy of state authorities management of the different hierarchy levels.

A long experience of the market economy showed that although a market mechanism provides effective usage of recourses on the whole, in some situations the market discovers its insufficiency from the point of view of maximum effectiveness.in these cases there is necessity for the state interference realized in the following directions:

1. Satisfaction of the demands in public goods, involving national defense, provision of public order, control of environmental condition, education, health care and others. The state should take responsibility for the mentioned functions above.
2. Elimination of the negative or stimulation positive side results of the economic activity. The negative side result should cause additional taxation of the producer, straight administrative interference. In case of emergence of positive side effect tax exemptions and subsides are used.
3. Elimination of the information asymmetry of market participants, causing ineffective division of resources and additional expenses.
4. Provision of free inner and inter-branch flow of capital.

In the west economic literature dedicated to the problems of state regulation, it is regarded that the list of economic functions:

1. Provision of the legal base for the market system functioning
2. Formation of the competitive environment and competition protection.
3. Redistribution of costs.
4. Stabilization of economy, that is control of the employment level and inflation, caused by fluctuations in the economic conjuncture, appropriate correcting impacts and also economic growth stimulation.

There are following factors of the economic growth: factors of offer, demand and distribution. Factors of offer make the growth potentially possible, as it involves:

- The volume and quality of mineral recourses;
- The number and quality of workforce;
- The volume and state of fixed assets;
- The level of the technologies used[4].

In order for mechanism of industrial and innovative politics to be effective, in our view, it is necessary to:

1. To divide powers of control according to the level of industrial politics;
2. Select subjects whose functioning and developing regulated by the state and regional politicians.
3. A structural policy should be based on the following principles:
4. 1. GDP is regulated by the state on the whole, sectorial structures, macro proportions;
5. Stability, predictability and stimulus to growth of production creation are foreground in the budget

1 Сабден, О., Кошанов, А.К. (2002). *Конкурентоспособность экономики: критерии оценки и пути повышения.* Алматы: Аналитический центр «Стратегия».

2 Нигматулин, Н.З. (2001). *Приоритеты экономической и социальной политики государства в контектсе рыночной трансформации казахстанского общества (политический анализ).* Алматы.

3 Мамыров, Н., Саханова, А., Ахметова, Ш., и др. (1999). *Государство и бизнес*. Алматы.

4 Бункина, М.К. (1997). *Национальная экономика*. Москва.

formation[1].

6. At the present time for a successful development of the market economy it is necessary a great number of independent sellers and buyers to participate; there is a need in uniformity of production, free entrance to the market of any producer and buyer, market transparency.

7. The economic growth of our country is influenced by two vital moments:

8. 1. Favorable environment in the world commodity market- Kazakh hydrocarbon feedstock, black and nonferrous metals have high world prices, as a result their export has increased.

9. Our republic also is in leading positions among CIS countries in the number of the foreign investments attracted.

The perspective of the national economy development was set out in the letter to the population of Kazakh president N. A. Nazarbaev "Kazakhstan-2030". The strategy of Kazakhstan's development till 2030 is worked out in it, when the country will reach economic prosperity. Today the rates of economic development allow making some corrections to the given strategy.

As the president Nazarbaev noted: "The new aim is to enter the number of 50 competitive countries of the world, and also 20 most developed countries of the world"[2].

A great influence on the dynamics of the economic growth has two components- natural recourse and investments. In the near future the main task of industrial and innovative politic of our country is decreasing the dependence of exogenous factors, especially conjuncture of world prices in the commodity markets; due to it we will be able to leave export of raw materials direction. In order to achieve it Kazakhstan has to achieve a high competitiveness I the industrial production and services. For this it is necessary to create an appropriate competitive environment, and also a system of events of the state support and stimulation of the effective demand of the potential consumer, development of the national export program, increase of competitiveness of home commodity producers.

The president of Kazakhstan Nazarbaev in his letter to the population determined the realization of "breakthrough" projects of the international importance, industry development, goods and services production as the main point. The president of Kazakh Republic noted: "We should bet on the creation and development of the products which are oriented on the export of the final product; joint enterprises in the oil and gas, transport sphere and other sub branches of mechanical engineering, metallurgy, chemistry, agribusiness sphere.

The authority should accept concrete programs of competitiveness support of national goods and services. It is necessary to have specialized structures of private business support and promotion of its goods and services to the world markets; study the world experience of such organizations and adopt them to the state of our country"[3].

The government adopts different laws, decrees, the implementation of which depends the further stable social and economic development of the country. In our view, a permanent control and analysis of the implementation of the accepted state decisions. Interaction of state and social and political institutes systems, regulating provision of stable economic growth inside the state can be seen in the pic. 1.

Today a very relevant problem of Kazakhstan about civilized society included into the world community of developed countries and self-regulated on the basis of political, economic and spiritual human freedom.

In order to realize all program task on the modernization of the productive force and economy for near 10-15 years, all Kazakh people will have to realize the necessity of new strategic decisions acceptance, for this there is a need in consolidation of the will of the whole society. The most important recourse of the world economic development is the economic growth on the basis of the knowledge used and innovations. As analytics noted, the national wealth of the developed countries is 5% mineral resources, 18% physical capital, and the main place occupy 77% – knowledge and the skill of their usage[4].

National priorities of the country should be directed to the creation of balanced that is flexible economy able to compete on the world level, with the aim to provide the fast economic growth and increase of the well-being level of the country's population. So, considering the importance and relevance of the national peculiars consideration in the political and social and economic development of any country there

1 Ашимбаев, М.С. (2004). *Современные проблемы мировой экономики*. Алматы.

2 Назарбаев, Н.А. (2007). *Новый Казахстан в новом мире*. Астана, 8.

3 Алшанов, Р.А. (1999). Реформы и экономический рост: результаты и достижния. *Журнал Туранского университета, 3-4,* 5-27.

4 Баймуратов, И. (2005). *Инвестиции и иннвации: нелинейный синтез.* Алматы: БИС.

is a need to find out if there any national peculiars in the Kazakh economy?

In the conditions of globalization of the world crisis phenomena affect, downturn on national economy increased a lot and this affected economy of our country.

As analytics note there are several ways to solve the system of sharp conflicts and overcome difficult conflicts- civilized and formative. The first is long, but modernized, the second revolutioning, by sharp break, cardinal change of social and political sharps. Two tendencies of social and economic and political- capitalization and socialization are two mutually conditioned sides of the one dialectical process. Absolutisation of each of two sides leads to the unstable economy and creates the basis of system crisis. The main task of the state in this period – solving relevant problems caused by crisis is to safe and multiply its reserves.

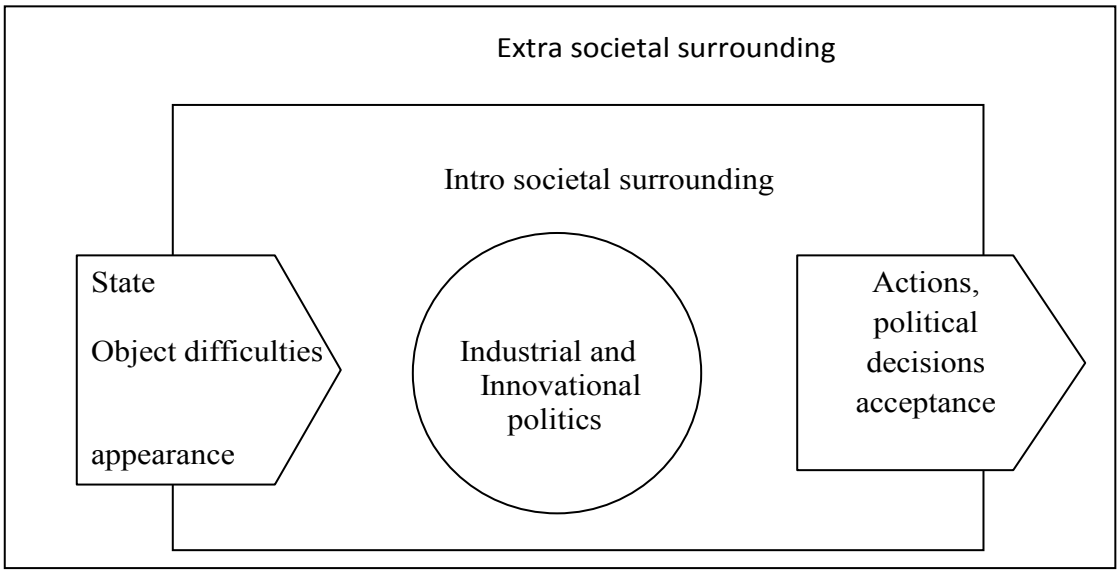

Picture 1. Interaction of the state and social and political institutes systems regulating provision of the stable economic growth.

Taking responsibility for inner market regulation the state cannot take on the maintenance of economy. That is why today in the world crisis conditions is important to safe the investments climate which has been forming in the republic for two decades. Kazakhstan has a great potential which allows not only overcoming the consequences of global crisis, but solving problems foreseen in Strategy- 2030.

So, studying the role of the government in the formation of industrial and innovative politics allowed making the following conclusions:

1. Global crisis which the world faced with touches not only economy- it has potential threat for the basic instate of social organization-the state.
2. In the conditions of global world crisis and the condition of leaving it the pledge of the further effective society development together with political and economic and scientific and technical factors, is spiritual and moral progress, which are tightly connected with the revival of national conscience.
3. The state affects much the economy of the country. The degree of impact depends on competition increase of home enterprises, on analysis of kind of activity, a variety and quality of goods. From this depends stable development of the whole society where exist and develop different demands for provision of increase of the economy level.
4. The state creates the environment for maximum usage of opportunities of the market economy.
5. The state interferes with market activity with the help of state market regulation in order to develop social production and to decrease the sharpness of social problems.

Conducted analysis of scientific and technological development of the country, regions and enterprises showed that Strategy of industrial and innovative development realization supposes mainly aims, tasks, defines priorities of technological development, but doesn't give concrete mechanism for realization of these aims. Basis on this the most important task is the development of the political mechanism of regulation of economy realization.

In our view, functioning of the political mechanism of economy regulation realization is done on the conceptual, political and legal, institutional level.

1. The most important level of mechanism functioning of the economy regulation realization is conceptual level which is based on the acceptance of concrete and comprehensively justified decisions; first of all on the state level of management, strategy of national economy development. Such legislative and executive bodies of countries and regions rule are tools of the president of Kazakhstan, his administration, parliament and Kazakhstan's authority. In president's performance on the problems of establishment and development of Kazakhstan basis principles and strategic directions of economic growth, social development of national economy reveals.

Strategy of the development of Kazakhstan till 2030 is dedicated to the formation and achievement of stable macroeconomic benchmark performance, creation of condition for economic growth, increase of social consumption level[1].

The state program of oilfield and gas discovery in the Kazakh area of Caspian Sea for the period till 2015 also acts in Kazakhstan; it defined the strategy of work in the sphere of formation of the stable development model.

At the present time a number of basic documents directed to the increase of competitiveness of the national economy were accepted. This is a strategy of Kazakhstan's entrance the number of 50 more competitive countries of the world. The strategy of industrial and innovative development of Kazakhstan toll 2015 which was worked out by the Ministry of economy and budget planning of republic of Kazakhstan together with The Ministry of industry and trade, education and science, transport and communication, labor and social protection of the population, energy and mineral resources, finance of Kazakhstan Republic, the Agency of natural monopoly regulation and defense of the competition by the national bank.

The further reformation of Kazakh economy depends on the development of the regional economy, which is determined according to the strategy of territorial development of Kazakhstan Republic till 2015[2].

The mechanism of the development of the innovative activity should base on the following principles:

-strong system of the tax benefits and stimulus for all participants of the innovative processes.

- Complementary participation of the state and market in innovative processes.
- Separation of innovative risks between the state and the business
- Usage of decentralized channels of the state support of innovative activity.
- Provision of openness and transparency of the activity of institute development.

In the Republic should occur step by step development of the high-knowledge production with the usage of outside factors. At the first step the following foreground directions should be highlighted: the extension of traditional metal-consuming appliances outcome with the elements of high technology, usage of qualified specialists and also scientists and engineers, usage of scientific and technological and production potential.

For image increase annual "Report about competitiveness of Kazakhstan" is worked out by the national committee of competitiveness and promotion of export. This report may be presented in the largest world economic centers.

It is necessary to work out own criteria of national competitiveness evaluation which will appear while making up the mentioned report.

It is necessary to review the approach to the High scientific and technical committee formation. Now it includes 75% of foreign scientists and only 25% of the members of home science. There is no such situation in the world[3].

It is necessary to form a special centralized Fund of regional innovations, Fund of regional development.

For an effective provision of management of the innovative country's development authorized state bodies of realization of state politics in the sphere of innovational activity development- Ministry of industry and trade and in the sphere of science and scientific and technological activity-Ministry of

1 Мыканов, Д. (2004). *Индустриально-инновационное развитие Казахстана: потенциал и механизмы реализации*. Алматы.

2 Strategy of territorial development of Kazakhstan.

3 Днишев, А.М. (1996). *Научно-техническое развитие в условиях становления произвостенных сил: стратегия и механизм*. Алматы, 52.

education and science perform within their competence the following functions:

1. Foreground orientation of science to the scientific and technical provision of innovative development of the country's economy, administration of the budget programs of finance of fundamental and applied R&D, market formation of scientific and technological production.

2. Formation of the system of personnel training and retraining for innovative activity including secondary and high schools carrying out training and retraining of professional, engineering, scientific, managing personnel.

3. Step by step formation of the innovative infrastructure including enterprises producing innovative products, organizations promoting and creating innovative enterprises and productions, technological parks, business incubators, special constructing and technological bureau.

4. Formation of the system of the access to the inner and outside markets of the high technological products of home production. Creation of the conditions, systems of benefits for home producers of export and high technological products.

5. Formation of the legislative base of the direct action for innovative development including protecting interests and intellectual property of developers, creators and initiators of projects and programs.

2. Political and legal level of functioning of the mechanism of realization the economy regulation supposes carrying out legislative activity directed to the creation and acceptance of the appropriate laws which are designed to modernize and increase the competitiveness of economy of Kazakhstan.

These are laws about bankruptcy, antimonopoly activity, budget system, National bank, oil, taxes compulsory payments, securities market, state support of innovative activity.

The strategy of industrial and innovative development of the Kazakhstan for 2003-2015 was confirmed by the President's order from May 17th 2003.

The main aim of the strategy is the achievement of stable development of the country by diversification of economy helping to leave the resource direction, preparing conditions for transition in the long perspective to the service and technological economy.

The strategy calls for intensive development of FEC, metallurgy and agrarian sector for the development and implementation of new technologies in these spheres. As foreground directions highlighted: biotechnology, space technologies, nuclear technologies, creation of new materials and chemical products.

As a whole the realization of strategy is performed in three steps:

The first (2003-2005) was connected with the realization of the preparation events.

The second (2006-2010) is the period of active realization of the strategy events in all economic branches. This will allow solving the problems of power creation on the base of scientific and technological achievements on a world standard, and preparation of the necessary qualified personnel.

The third step (2011-2015) should be the most productive in the strategy realization. This is the time of the exploration of the entered powers and development of the chain of added costs in the new spheres and market. It is supposed that the rates of growth of production and export of goods and services will overtake the growth of extraction of oil and gas. The diversification of structure will occur in the branch of economy and export.

Within the realization of strategy a number of specialized institutes were formed:

1. Coordination committee under the authority of Kazakhstan Republic on realization of industrial and innovative politics.
2. Center of marketing and analytical research.
3. Center of engineering and transfer of technologies.

The state program of the development of oil in the Kazakh area of Caspian Sea for the period till 2015 was worked out.

3. Institutional level of functioning of the mechanism of economy regulation realization is connected with the activity of the state and civil institutes. We refer state structures of all level to them.

The state strategy of industrial and innovative development for 2003- 2015 was worked out with the aim to promote the diversification of economy of Kazakhstan by developing and strengthening inner industrial base. Foreground branches in the strategy are building, easy and manufacturing industry, informational and biological technologies, and also petrochemical industry. A number of organizations is attracted to the realization of the Strategy including National innovative fund, Investment fund od Kazakhstan, State corporation of insurance of export credits and investments, marketing and analytical research center, center of engineering and transfer of technologies, "Kazinvest" and bank of development of

Kazakhstan. Some of these organizations were established in order to realize the strategy.

Corporation of regional development will connect functions of Investments fund and National innovative fund, but for applying to regional problems. The state having endowed such corporation with authorized capital could purposefully and effectively use budget fund for economic stimulation of regional development, creation of working places and competitive business by promoting innovative activity.

In the Ministry of education and science of Kazakhstan Committee of science has been created which will take responsibility for formation and unified administrating program implementation of fundamental and applied scientific research, a program of AMC formation till 2015 has been worked out.

Institutional provision of AMC is performed thorough existing institutes of NIF development in the country, stock society "center of engineering and transfer of technologies" with informational support of republic and state enterprise "Kazakh State scientific and research institute of scientific and technical information" and present functional system of management of innovative processes. Besides, there will be Insurance Company of ensuring investments into innovative projects created.

Realization of programs of fundamental and applied scientific researches within foreground directions is performed by scientific and scientific and producing centers and other scientific organizations of Ministry of education and science, other administrators of programs. The activity of centers as coordinators of scientific directions is oriented for preservance and further development of potential of leading scientific organizations, performing interdisciplinary interaction, concentration of material and personnel resources, integration of science with the production and education[1].

National scientific centers became head organizations of realization of some foreground programs of applied researches. In particular, National nuclear center, Ministry of energy and mineral resources of Kazakhstan, National centers of radio and electronics and connection, of complex refining of mineral resources, Ministry of industry and trade of Kazakhstan.

To achieve the target aims it is necessary to work out a thought-out and weighted industrial and innovative politics, there is a need to provide interaction of state and business, create conditions for their stable development. According to this on 19 March 2010 the following was accepted:

1. Decree of president № 958 "About state program of forced industrial and innovative development of Kazakhstan for 2010-2014"[2].
2. Map of industrialization of Kazakhstan for 2010-2014[3].
3. Program "Road map of business 2020"[4].

At present time Kazakhstan has all factors for provision of normal functioning of economy, for this there is a need to choose right strategy of relationship of state to economy, considering features of republic:

State, in our view, should use the following mechanisms to provide social and economic development of the country:

- Find necessary financial resources for investment of branches producing goods with high added value.
- It is necessary to reallocate investments for the benefit of manufacturing industry and new modern productions.
- To strengthen integrative connections with former soviet republics.
- It is necessary to stimulate taxation for high technological business.
- To create the system of stimuli for private investments.
- Promote the growth of level of regional and interregional competition for goods, financial and labor markets.
- Decrease shadow economy.
- Overcome poverty of population.
- Revive entrepreneurship.
- Increase the quality of production by transition to international standards of quality.
- Prepare qualitatively new management, engineering and technical and working personnel for branches of economy.

1 Кайкен, М. (2000). *Теория устойчивости социально-экономической системы*. Алматы: Экономика, 52.

2 *State program of fast industrial and innovative development of Kazakhstan for 2010-2014* (2010). Astana, 8.

3 *Map of industrialization of Kazakhstan 2010-2014 years* (2010). Astana, 12.

4 *Программа "Дорожная карта бизнесса 2020"* (2010). Астана, 17.

References

1. Albegova, I.M., Emcov, R.G., Golopov, A.V. (1998). *Gosudarstvennaja ekonomicheskaja politika: opyt perekhoda k rynku*. Moskva.
2. Alshanov, R.A. (1999). Reformy i ekonomicheskij rost: rezul'taty i dostizhnija. *Zhurnal Turanskogo universiteta, 3-4*, 5-27.
3. Ashimbaev, M.S. (2004). *Sovremennye problemy mirovoj ekonomiki*. Almaty.
4. Bajmuratov, I. (2005). *Investicii i innvacii: nelinejnyj sintez*. Almaty: BIS.
5. Bekker, G. (1993). Ekonomicheskij analiz,chelovecheskij analiz, chelovecheskoe povedenie. *Teorija i istorija ekonomiki i social'nykh institutov i sistem*. Moskva: Progress.
6. Bunkina, M.K. (1997). *Nacional'naja ekonomika*. Moskva.
7. Dnishev, A.M. (1996). *Nauchno-tekhnicheskoe razvitie v uslovijakh stanovlenija proizvostvennykh sil: strategija i mekhanizm*. Almaty.
8. Kajken, M. (2000). *Teorija ustojchivosti social'no-ekonomicheskoj sistemy*. Almaty: Ekonomika.
9. Kejns, D. (1997). *Obshchaja teorija*. Moskva.
10. Mamyrov, N., Sakhanova, A., Akhmetova, SH., i dr. (1999). *Gosudarstvo i biznes.* Almaty.
11. *Map of industrialization of Kazakhstan 2010-2014 years* (2010). Astana.
12. Martynov, A.V. (1999). *Strukturnaja transformacija rossijskoj ekonomiki*. Moskva: Ekonomika.
13. Mykanov, D. (2004). *Industrial'no-innovacionnoe razvitie Kazakhstana: potencial i mekhanizmy realizacii.* Almaty.
14. Nazarbaev, N.A. (2007). *Novyj Kazakhstan v novom mire*. Astana.
15. Nigmatulin, N.Z. (2001). *Prioritety ekonomicheskoj i social'noj politiki gosudarstva v kontektse rynochnoj transformacii kazakhstanskogo obshchestva (politicheskij analiz).* Almaty.
16. *Programma "Dorozhnaja karta biznessa 2020"* (2010). Astana.
17. Sabden, O., Koshanov, A.K. (2002). *Konkurentosposobnost' ekonomiki: kriterii ocenki i puti povyshenija.* Almaty: Analiticheskij centr «Strategija».
18. *State program of fast industrial and innovative development of Kazakhstan for 2010-2014* (2010). Astana.
19. Stiglic, Dzh. (1997). *Ekonomika gosudarstvennogo sektora*. Moskva: Delo.
20. Valovoj, D.V. (2000). *Rynochnaja ekonomika. Vozniknovenie, ehvoljucija i sushchnost'.* Moskva: Ekonomika.
21. Veduga, E.N. (2004). *Strategija i ekonomicheskaja politika*. Moskva: Akademichsekija proekt.

Олена Каравайцева
Національний університет «Одеська юридична академія»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ ХОРВАТІЇ

Olena Karavaitseva
National University «Odesa Law Academy», Ukraine

TRANSFORMATION OF THE ELECTORAL SYSTEM OF CROATIA

The article highlights the process of formation and transformation of the electoral system of Croatia since the recognition of its independence till present time. The electoral legislation of Croatia and its compliance with the basic European electoral standards and general democratic principles was analysed in the paper. Among the identified problems of the existing proportional election system in Croatia, the author pays attention to the misallocation of votes that does not meet the various international requirements and violates the equality of universal suffrage, which is a basic constitutional principle. It is emphasized in the article that an important element of proportional representation system in Croatia is 5% barrier, which contradicts the purpose of proportional voting because it prevents participation of small political parties in the distribution of mandates. The author described proposals of the working group on amendments to the electoral law of Croatia, which defined basic principle of fair political representation of the electorate and that should be included in the new law on parliamentary elections.

Key words: electoral system of Croatia, electoral threshold, principles of electoral system, political representation, maldistribution of voices, distributing methods, mandate, proportional electoral system, electoral districts, electoral barrier.

Хорватія 1989 р. вступила в абсолютно нову для неї політичну ситуацію. Національно-демократичний рух почав набувати своєї політико-правової репрезентації у вигляді цілої низки новоутворених політичних формацій. Вже в травні 1990 р. в Хорватії проходять перші після Другої світової війни вільні багатопартійні вибори, більшість голосів на яких отримав Хорватський Демократичний Союз на чолі з доктором філософії Франьо Туджманом. Прийнята 22 грудня 1990 р. Конституція Хорватії закріпила за країною статус незалежної держави у складі СФРЮ і тим самим відмінила існуючу до цього федеральну форму[1]. Слід за цим хорватський парламент 21 лютого 1991 р. почав процес виходу Хорватії із складу СФРЮ. За результатами травневого референдуму 1991 р. в Хорватії 94 % виборців висловилися за незалежну Хорватську державу, яка може створити союз суверенних держав з іншими югославськими республіками. 25 червня 1991 р. Сабор (хорватський парламент) прийняв Декларацію, в якій проголосив суверенну Республіку Хорватія. Конституція СФРЮ припинила свою дію на території Хорватії, припинені терміни дії мандатів представників республіки у Скупщині СФРЮ. Розрив 8 жовтня 1991 р. усіх державно-правових зв'язків із СФРЮ був поворотним пунктом у зміні Хорватією свого державно-правового статусу і загальної геополітичної ситуації на Балканах[2]. На початку 1992 р. практично всі країни ЄС визнали Хорватію, а 22 травня цього самого року вона стала членом ООН. Проте конфлікти на етнополітичному ґрунті призвели до кривавих подій у Хорватії, що надзвичайно негативно відобразилось на розвитку електоральних процесів у країні та найсерйознішим чином впливали на динаміку розвитку хорватської виборчої системи. Дана система за роки державної незалежності Хорватії пройшла довгу дорогу своєї трансформації. Мажоритарний принцип був трансформований у змішаний, який потім був замінений на повністю пропорційну електоральну систему.

Розпочинаючи дослідження виборчої системи Хорватії, а також її відповідності базовим

1 Конституція Республіки Хорватії 1990. <http://mspa7520.ru/konstituciya-respubliki-horvatiya> (2015, вересень, 02).

2 Referendum o hrvatskoj samostalnosti 1991. <http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1991_Rezultati_Referendum.pdf>.

європейським електоральним стандартам і загальнодемократичним принципам, слід зазначити таке. Відповідно до Закону «Про вибори і відізвання членів комітетів і депутатів» від 15 лютого 1990 р., усі депутати в трьох радах (палатах) хорватського Парламенту (тоді офіційно - Хорватського Державного Сабора) обиралися за мажоритарною системою абсолютної більшості. Територія Хорватії була розділена на 356 виборчих округів (Рада суспільств - 116 округів, Суспільно-політична рада - 80, Рада колективної праці - 160). Вибори відбулися 22–23 квітня 1990 р. (перший тур) і 6–7 травня 1990 р. (другий тур). У тих виборчих округах, де жоден із кандидатів не отримав абсолютної більшості голосів у першому турі виборів, був організований другий круг виборів, у якому брали участь перші два кандидати, що отримали найбільшу кількість голосів у першому турі. Але вже при організації наступних парламентських виборів у Хорватії мажоритарна система абсолютної більшості голосів не застосовувалася[1].

1992 р. був ухвалений новий закон про вибори, відповідно до якого в Хорватії була прийнята змішана мажоритарно-пропорційна виборча система до двопалатного парламенту. У рамках цієї системи половина нижньої палати Хорватського Державного Сабора - Палати депутатів - обиралася за мажоритарною системою відносної більшості, а друга половина - за системою пропорційного представництва. Таким чином, на парламентських виборах 2 серпня 1992 р. 64 депутати обиралися в 64-х виборчих округах відносною більшістю голосів (також як і окремо виділені 4 депутати від національних меншин), а 64 депутати - по списках кандидатів, висунених від політичних партій і виборців. Прохідний бар'єр за пропорційною системою визначався в 3 %[2]. Змішана виборча система застосовувалася і на виборах в Палату депутатів Парламенту Республіки Хорватії, які відбулися 28 жовтня 1995 р., з урахуванням унесених на той час змін до Закону про вибори. Замість уживаного раніше співвідношення 50 на 50 було впроваджено нове правило, відповідно до якого четверта частина депутатів – 28 – обиралася в такій самій кількості виборчих округів за мажоритарною системою відносної більшості голосів. Інші три чверті депутатів – 80 – обиралися по списках виборців за системою пропорційного представництва. 12 депутатів відповідно до положення п. 2 ст. 45 Конституцій Хорватії обиралися хорватськими громадянами, які перебували за кордоном. Положення цієї конституційної норми на 1995 р. звучали так: "При виборах до Палати представників Сабора і Президента країни Республіка Хорватія забезпечує здійснення виборчого права і своїм громадянам, які під час проведення виборів перебувають за її межами. Ці громадяни можуть голосувати в державах, у яких вони перебувають, або іншим способом, передбаченим законом". Голосування згаданих громадян здійснювалося у спеціальному виборчому окрузі за системою пропорційного представництва. З метою стабілізації складу Палати представників (депутатів) при збільшенні частини пропорційного представництва був також збільшений і виборчий бар'єр (заборонна клаузула) до 5 % голосів на списки кандидатів від однієї партії. У разі коаліції двох партій застосовувався виборчий бар'єр у розмірі 8 %, у разі коаліції трьох і більше партій – 11 %. Ці зміни виборчого бар'єру обґрунтовувалися законодавцем необхідністю відповідальнішого впливу парламенту на стабільність виконавчої влади[3]. Проте вже 1999 р. виборча система Хорватії була радикально трансформована в бік рішучої відмови від рудиментів мажоритарної системи. 1999 р. у Закон про вибори були внесені важливі поправки, згідно з якими число місць від хорватської діаспори залежить від числа тих, що беруть участь у голосуванні хорватів, які проживають за кордоном. Вибори до Сабору Хорватії відбулися 3 січня 2000 р. уже відповідно до положень нового Закону про вибори з 100 % пропорційною виборчою системою[4].

У Хорватії з березня 2001 р. застосовується чиста пропорційна система з голосуванням за закритими списками на виборах до вже однопалатного парламенту - Сабору. Розподіл місць між списками здійснюється пропорційно отриманим голосам на основі методу д'Ондта. До участі в розподілі мандатів не допускаються суб'єкти висунення списків, які отримали на підтримку висунених ними кандидатів менше 5 % дійсних голосів. Територія країни розділяється на 10

1 Izborni zakon mišljenja i članovi odbora i članovi 1990. <http:///narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/252511.html>.

2 Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1992. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/255984.html>.

3 Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1995. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/263213.html>.

4 Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1999. <http://www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/97D6046B0F6D97C2C1257448003211C9?open&1>.

виборчих округів, у кожному з яких обираються 140 депутатів. До цих виборчих округів необхідно додати 11-й сукупний виборчий округ, у якому проводиться голосування хорватських громадян, які проживають за кордоном (близько 400 000 виборців, частенько вирішальних для результату парламентських виборів у країні), а також додається 12-й сукупний виборчий округ для голосування національних меншин по фіксованих квотах їх національного представництва. Основна проблема, яка існує відносно 10 округів, на які поділяється територія Хорватії, виражена сильним дисбалансом числа виборців різних округів, у яких обирає однакове число представників. Це явище в сучасній літературі відомо як неправильний розподіл голосів, який порушує рівність загального виборчого права, що є базовим конституційним принципом і не відповідає різним міжнародним документам. Подібна проблема спостерігається в Республіці Хорватії в останніх трьох виборчих циклах, що відображено у спеціальній доповіді Конституційного Суду Хорватії, направленій до парламенту Хорватії. Зокрема, нерівне число політичних представників у різних виборчих округах через проходження 5 % порогу дійсних голосів у виборчих округах з різним числом виборців і дійсних голосів істотно впливає на результати виборів до парламенту. Неправильний і несправедливий розподіл представників у виборчий орган можна простежити на прикладі парламентських виборів 2007 р., у якому 14 місць у четвертому окрузі, необхідних 169 502 дійсних голосів, а на ту саму кількість місць у сьомому окрузі має бути 218 575 голосів[1]. Слід зазначити, що неправильний розподіл поширене явище у виборчих системах, заснованих на виборчих округах, незалежно від того, чи це система більшості або пропорційна система. Простіший спосіб визначити наявність непропорційності – це розрахувати співвідношення голосів і мандатів, виражених у відсотках. Значні відмінності в кількості виборців у різних округах можуть відобразитися не лише на рівності загального виборчого права, але й на функціонуванні виборчої системи в цілому. Призначення й основний сенс пропорційної виборчої системи полягають у тому, що мандати між списками кандидатів розподіляються пропорційно поданим за ці списки голосам виборців і таким чином досягається відповідність між спектром політичних пристрастей електорату і політичним складом обраного парламенту[2]. Тому спотворення пропорційності при розподілі мандатів підривають саму суть пропорційної системи. Проте суворий пропорційний розподіл мандатів можливий лише в окремих випадках, які на практиці зазвичай не зустрічаються. Це пов'язано з тим, що число мандатів, які отримує кожна партія, має бути цілим і дане обмеження вимушує в процесі округлення чисел допускати великі або менші відступи від пропорційності. Відсутність суворого вирішення завдання пропорційного розподілу цілого числа мандатів породила низку різних методів розподілу. Вони діляться на методи квот і методи дільників.

Суть методів квот полягає в тому, що спочатку число голосів, отриманих кожною партією, ділиться на деяке число, яке називають квотою. Ціла частина від ділення розглядається як число мандатів, які партія отримує в результаті первинного розподілу. Якщо в результаті будуть розподілені не всі мандати, то мандати, що залишилися, розподіляються згідно з певним правилом. Як зазначають А. Любарев та Н. Шалаєв, методи квот розрізняються по двох параметрах: за квотою, на яку ділять число голосів, і за правилом, згідно з яким відбувається вторинний розподіл мандатів. Методи дільників можуть бути реалізовані шляхом різних алгоритмів. Найбільш простий і відомий алгоритм полягає в такому. Число голосів, отриманих кожним списком, ділиться послідовно на ряд чисел. Отримані частинні ранжируються в порядку убування своїх числових значень, і відбирається стільки найбільших частинних, скільки потрібно розподілити мандатів. Скільки в якого списку вийшло таких відібраних частинних, стільки мандатів йому і належить. Розрізняються між собою методи дільників саме тим рядом чисел, на які ділиться число голосів. Найбільш відомі з них - це метод д'Ондта (ряд 1, 2, 3, 4 і т. д.), метод Сент-Лагює (1, 3, 5, 7 і т. д.), модифікований метод Сент-Лагює (1.4, 3, 5, 7 і т. д.), датський метод (1, 4, 7, 10 і т. д.) і метод Імперіалі (2, 3, 4, 5 і т. д.). Зрозуміло, що будь-який метод призводить до деяких відступів від пропорційності. Додаткове спотворення пропорційності вносить загороджувальний бар'єр, який передбачений у виборчому законодавстві більшості країн, що використовують пропорційну виборчу систему. Проте існують

1 Mato Palić Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj (2012). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, vol.49. No. 1 Ožujak.* <http://hrcak.srce.hr/index.php%3Fshow%3Dtoc%26id_broj%3D6396&prev=search>.

2 Любарев, А.Е. (2011). Проблема пропорционального распределения депутатських мандатов на муниципальных выборах. Москва: *«Муниципальная служба», 4 (56),* 13-19. <http://lyubarev.narod.ru/elect/mun_sl.htm>.

критерії, що дозволяють оцінити, чи є відступ, що допускається, від пропорційності необхідним і неминучим або він надлишковий і надмірний. Найпростіший критерій був названий «правилом ідеальних частинних». Суть його полягає в такому: оскільки різні методики розподілу мандатів покликані вирішувати проблему оптимального округлення чисел у тому разі, коли провести пропорційний розподіл у цілих числах неможливо, то в зворотному разі (коли можливо без округлення розподілити мандати в точній відповідності до пропорції голосів) вони повинні давати суворо пропорційний результат. Найвищі значення обох порогів – у методі д'Ондта. Метод Хейра-Німейєра має найнижчі значення порогу включення, проте поріг виключення в цього методу вищий, ніж у датського і методу Сент-Лагює. Найнижчі значення порогу виключення – у датського методу. Слід також відзначити, що в трьох методів дільників (д'Ондта, Сент-Лагює і датського) розрив між двома порогами невеликий, особливо при великих розмірах округів і невеликому числі партій[1].

Необхідно зауважити, що дуже важливим елементом пропорційної виборчої системи в Хорватії є 5-відсотковий поріг, який становить собою мінімальну кількість дійсних голосів, які певна політична партія повинна набрати для взяття участі в розподілі мандатів. Виборчий поріг деякою мірою вступає в суперечність із метою пропорційного голосування, оскільки він перешкоджає участі в розподілі мандатів дрібних політичних партій. Причина існування в пропорційній виборчій системі виборчого порогу обумовлена необхідністю запобігти надмірному дробленню представницького органу, який може зробити скрутною роботу виконавчої влади і політичної системи в цілому. Враховуючи існуючі проблеми пропорційної виборчої системи Хорватії, пропозиції щодо внесення змін до чинного виборчого законодавства були результатом діяльності громадськості, яка висловила бажання сформувати парламент відповідно до принципу справедливого політичного представництва у всіх частинах електорату. У доповіді робочої групи з розробки базової пропозиції щодо внесення змін до виборчого законодавства Хорватії був визначений базовий принцип справедливого політичного представництва електорату, який має бути включений у новий закон про вибори до парламенту[2]. Даний принцип буде застосовуватися в пропорційній виборчій системі, при цьому територія держави розділяється на десять округів, у яких оберуть рівне число представників, що сприятиме децентралізації політичних партій і політичного життя в цілому. Проте необхідно погоджувати принцип справедливого політичного представництва з принципом ефективності політичної влади і запобігти створенню розпорошеної і поляризованої системи в багатопартійному представницькому органі. На жаль, хорватський парламент не може своєчасно внести зміни до існуючого виборчого закону, який регулює сферу виборчих округів, у зв'язку з тим, що Конституційний закон про реалізацію Конституції Хорватії забороняє зміни у виборчому законодавстві протягом одного року до виборів. Таким чином, ставиться під сумнів легітимність наступних парламентських виборів.

На закінчення необхідно підкреслити, що однією з найхарактерніших особливостей хорватських виборів є часті зміни у виборчому законодавстві. Важко знайти країну, в якій настільки часто змінювалася б виборча система за порівняно невеликий проміжок часу. За перші десять років існування демократичної держави в Хорватії змінилися всі основні моделі виборчих систем: мажоритарна, змішана і пропорційна. Це дозволило різноманітним політичним об'єднанням та партіям представити в парламенті широку гамму сил та сформувати дієздатну коаліцію. Це було важливо для їх подальшого самовизначення і консолідації демократичних сил у країні. Парламентські вибори і електоральна участь – це важлива складова процесу демократизації в регіоні, необхідний спосіб легітимізації нової влади, коректування поточної політики.

References

1. Izborni zakon mišljenja i članovi odbora i članovi 1990. <http:///narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/252511.html>.
2. Konstityzia Respybliki Horvatiya 1990. <http://mspa7520.ru/konstituciya-respubliki-horvatiya>.
3. Lubarev, A.E. (2011). Problema proporzionalnogo raspredelenia depytatskih mandatov na mynizipalnih viborah. Moskva. «*Mynizipalnaia slygba», 4 (56),* 13-19. <http://lyubarev.narod.ru/elect/mun_sl.htm>.

1 Любарев, А.Е., Шалаев, Н.Е. (2009). О критериях пропорциональности при распределении депутатских мандатов на муниципальных выборах. Москва: *"Конституционное и муниципальное право", 23,* 23-27. <http://lyubarev.narod.ru/elect/KMP - prop.htm>.

2 Mato Palić Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj (2012). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, vol. 49, No.1 Ožujak.* <http://hrcak.srce.hr/index.php%3Fshow%3Dtoc%26id_broj%3D6396&prev=search>.

4. Lubarev, A.E., Shalaev, N.E. (2009). O kriteriah proporzionalnosti pri raspredelenii depytatskih mandatov namynizipalnih viborah. Moskva. *Konstityzionoe I mynizipalnoe pravo, 23,* 23-27. <http://lyubarev.narod.ru/elect/KMP - prop.htm>.
5. Mato Palić Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj (2012). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, vol. 49. No.1 Ožujak.* <http://hrcak.srce.hr/index.php%3Fshow%3Dtoc%26id_broj%3D6396&prev=search>.
6. Referendum o hrvatskoj samostalnosti. <http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1991_Rezultati_Referendum.pdf>.
7. Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1992. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/255984.html>
8. Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1995. <http://www.sabor.hr/zakon-o-izbornim-jedinicama-za-izbor-zastupnika-u-&prev=search>.
9. Zakon o izborima zastupnika u Sabor Republike Hrvatske 1999. <http://www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/97D6046B0F6D97C2C1257448003211C9?open&1>.

Olena Mezhenska
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

COUP AS A VIOLENT FORM OF POLITICAL STRUGGLE

Political sphere is riddled with power struggle and, in the most cases, during this struggle the policy is based not on persuasion, but on force. One kind of political power struggles is a coup. A brief analysis of the essence of political phenomena, as a "political violence" and "coup" leads to the conclusion that a coup is a type of violent forms of political struggle. Despite the large number of diverse democratic and peaceful forms of political struggle, violence is still used in power struggles. Being technically illegal and legally unacceptable form of political struggle for power, a coup is, unfortunately, one of the common forms of direct action, which leads either to a radical restructuring or the elimination of the current government.
Key words: politics, political struggle, forms of political struggle, political violence, coup.

The circumstances of social and political life increasingly affect the interests of the citizens, and make us be more attentive to politics as a special kind of activity. The most different and sometimes contradictory associations and people's reactions are connected with politics. The content of the politics, on the one hand, is a very moral and creative activity that is based on the understanding of politics as statecraft to achieve justice, social order and stability. On the other hand, politics is an activity of individuals, aimed at the conquest, distribution and retention of power with egoistic purposes to assert own will in social, economic, cultural and other relations, despite the resistance. There are a variety of approaches to define this term (functional, communicative, directive, etc.) in the scientific dictionaries and special literature. However, the politics, which mainly relies on force, rather than on persuasion, describes directive (force) approach.

As a general, the essence of the investigated phenomenon significantly reveals in its scientific definition. Thus, with the term “power struggle” is most commonly associated term “political struggle”. Consider some concepts of "political struggle", the authors of which are foreign and domestic philosophers, sociologists, politicians.

Conflictology dictionary, edited by A. Antsupov and A. Shipilova, defines politics as a form of political activity, which is in cooperation and confrontation between different political forces and organizations (parties, unions, armed groups, etc.), aimed at acquisition, preservation, consolidation, reversion or alteration a specific procedure of distribution of property and power, achieving a sustainable position in the political system and the complete extrusion the opponent from the political space[1]. A.Borsch under the political struggle means "complex socio-political phenomenon, aimed at the conquest of power by certain political groups (classes) in order to achieve certain political, economic, military and other interests"[2]. Y. Petrunina and M. Panov believe that political struggle is a kind of political cooperation, where people demonstrate their aspirations to the same resources of power, on the same status positions in the political hierarchy, the right to influence the large sector of the people, including through the dissemination of certain political values[3]. A. Pobochiy considers that “political struggle is based on contradictory of objective political interests of different social groups, classes, nations, etc. and political struggle is carried out in respect to the conquest and distribution of state power”[4].

The analysis of these concepts brings us to the conclusion that the political struggle is a confrontation between social groups, pursuing their own political purposes (to preserve power, consolidate power or offer to society a new power in the state). The political struggle is conducted not only for the ideas, views about

1 Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. (2006). *Словарь конфликтолога*. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 315.
2 Борщ, А. (2013). Политическая борьба в современном мире. *Сравнительная политика, 3(13),* 70-74.
3 Политология. Словарь по обществознанию (2006). <http://politike.ru/dictionary/885/word/politicheskaja-borba> (2014, december, 14).
4 Побочий, И.А. (2008). *Политическая борьба как форма взаимодействия социальных сил в условиях утверждения государственности современной Украины*: автореф. дис. на соискание учен.степени доктора полит.наук: спец. 23.00.02 – «Политические институты и процессы». Киев.

the structure of the state and society, but also for the real status and position in the power structure. It is important to note, that the political power struggle is appropriated in a stable society, and in society in times of crisis.

Wide ranges of means are used in this struggle. These means in political and scientific community are accepted to differentiate for several reasons, the main among which is: a) the principle of legality (legitimacy). That is, a struggle, that takes place in the form of the corresponding provisions of the law – a legitimate, and illegitimate – which does not meet the legal and ethical norms and regulations in the particular society, accordingly; b) by the forms and methods of achieving the goal. Forms of political struggle submit to its goals and objectives.

Historical experience shows that there are peaceful (nonviolent) and non-peaceful (violent) nature of any form of political struggle. The nature of the political struggle is determined by using means and methods of struggle.

Nonviolent actions of political struggle are dominated in the political sphere and they constitute the norm of political life. Nonviolent (peaceful) forms of political struggle are: family heritage (succession); elections; parliamentary activity; parliamentary struggle (open to the public, open conflict of opinions and political programs of competing parties) and extra parliamentary straggle (agitation and propaganda); public events (meetings, rallies, marches, picketing); mass action (demonstrations, civil disobedience acts, strikes)[1].

When there is a violation of the existing social order and the conflict of opposing forces reaches an extreme peak, the political struggle results in violent actions[2] and can be carried out in a very acute form using direct physical compulsion and the means of violence (various forms of isolation, persecution, murder). The most typical forms of violent political struggle in the field of power relations are wars, revolutions, counter-revolutions, armed revolts, rebellions, putsches, coup.

War is a method of resolving contradictions of social status between states, nations by the organized armed struggle to achieve certain political goals[3]. The difference in wars is reflected in their political and technical aspects. The political aspect involves political reasons and purpose of war. Civil war is characterized by the organization of the armed struggle for political power between different social and political forces, social stratum and groups[4].

Revolution is a violent method of principal changes of political system, which is carried out in the course of class struggle, who are striving to win political dominance.

As a result, revolution is aimed at creating a public integrity, which corresponds to the interests of the dominant class[5].

Counter-revolution is the reaction of the class which is overthrowing or already deposed class to revolution, in the form of the struggle for the repression of the new power and restoration of the past social order. Counter–revolution accompanies any revolution, because the ruling class does not response power in hands voluntarily.

Revolt is armed opposition to governmental power of hostile forces, aimed at the conquest of power, changing the form of state rule or separating the territory[6]. Revolt is the action or state of armed, open resistance to political power or functioning government.

Rebellion – is the open insurgency warfare of a certain class or social group against the current political power, ruling classes, national and religion oppression[7].

Coup this is changing of the dominant policy elite to opposition political elite. The literal meaning of "coup d'état" is a sudden attack on the government, and in a broad sense, the expulsion of the rulers (Kings,

1 Борщ, А. (2010). Формы политической борьбы. *Обозреватель-observer, 12,* 49-59.

2 Nieburg, H. (1990). *Violence. Behavioral Process*. New York, 16.

3Макар, Ю.І., Докаш, О.Ю., Лаврук, Т.П. (2010). *Політологія:* навчальний посібник.Чернівці:Чернівецький нац. уні-т., 453.

4 Борщ, А. (2010). Формы политической борьбы. *Обозреватель-observer, 12,* 54.

5 Бляхер, Л.Е. и др. (2008). *Концепт «Революция»в современном политическом курсе.* Санкт Петербург: Алетейя, 79.

6 Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є., Білик, В.Ф. (2004). *Політологія.* Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.

7 Кирилюк, Ф.М., Конверський, А.Є., Білик, В.Ф. (2004). *Політологія.* Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.

Presidents, Regents, etc. together with their supporters)[1]. The nature of the coup, its political orientation, depends on what political forces commit a coup, for what purpose it done and whose interests they defend.

A brief analysis of these terms leads to the conclusion that irrespective of used methods, the aims of political struggle are: a) advance to power or the establishment of a new socioeconomic or political system; b) removal from power of certain political force (group, leader) without changing the existing state system. The above mentioned forms of political struggle lead to state that the violent methods of struggle, as well as non-violent, are quite diverse.

The usage or direct threat of usage the "various forms, methods and means of direct or non-direct coercion or repression (political, economic, military and other) relating to the other groups, classes, states and social systems, aiming to the conquest and retention of power and strive for economic rule, the acquire and preserve of the independence and sovereignty of the different kinds of rights and privileges, meet the territorial and other claims, limit interests of counter-party, impose will on somebody"[2] is an integral part of political struggle from ancient times until now.

Violence as a form of struggle in the arsenals of those who are trying to achieve certain goals using any means and methods. The founder of political ideology – "Machiavellianism" that neglects the moral standards and rules of law in order to achieve power, N. Machiavelli in his struggle rules confirmed that: "to achieve purpose, all means should be used, including amoral… if only to justify the results… Deals are judged by purpose (whether it is achieved), not by means (how it is achieved)… Acquire the state, it is necessary commit all strong measures at ones, in order to repeat them every day… It is better to kill than to threaten, – threat – is to create and warn the opponent, kill- to alienate from the opponent completely"[3]. The same point of view expressed French writer A. Camus: "The revolt expelled God from heaven. God is dead, people are remaining, Id Est, the history, which should be built. It can be built using any means…"[4].

World and national historiography confirm the accuracy of the above mentioned. That's exactly is why, the problem of political violence has become the object of close attention for such thinkers as Heraclitus, Thucydides, Grotian, Aristotle, Platon, N. Machiavelli, I. Kant, F. Gegel, M. Weber, P. Sorokin, K. Marx, F. Engels, V. Lenin, R. Beyli, L. Kozer and others.

The problem of the violence researches in politics has not lost its relevance in our time. H. Arendt, B. Pauell, K. Gadzhiev, A. Dmitriev, I. Zalisin, A. Kugay, I. Lipatov consider the problem of political violence, in power relations context. Among Ukrainian researchers of this problem are A. Bobrova, V. Ostrruhova, V. Kremenyuk, A. Doroshenko and others. The objects of research for these scientists are reasons and conditions of using and the escalation of violence in politics, the nature and essence of political violence, the nature and variety of political violence.

In the modern period of political science development, there are several concepts, which determine political violence, the main distinguishing feature in understanding the essence of political violence are the following terms: physical force, physical and psychological coercion, limitation of freedom, damages, etc.

For example, A. Pidzhakov, E. Van den Haag hold the opinion that political violence is "physical coercion, which is used as a means of imposing the will of the subject with the aim of acquirement power, principally, the state power, its usage, distribution and protection"[5]. A. Kugay proposes to understand political violence as "repression or forced limitation of the free agency of the social subject, due to the actions of social forces, aimed at political power, its performing, confirming the terms socio-political ideal"[6]. In the opinion of I. Lipatova, political violence is nothing more, than "ideological and material determined activity of classes, nations, social groups and social institutes, which realize their goal, oriented to using means of enforcement, aimed at the conquest, retention and using of state power, achievement of

1 Кравченко, А. (2009). *Политология*: учебник. Москва: Проспект, 367, 376.

2 Денисов, В.В. (1997). *Социология насилия (критика современных буржуазных концепций).* Москва: Политиздат, 6-7.

3 Макиавелли, Н. (1982). Государь Оригинальное издание: *Макиавелли Н. Избранные произведения*. Москва: Худ. лит. <lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt> (2014, october, 24).

4 Камю А. Бунтующий человек. *Библиотека Якова Кротова.* <http.://krotov.info/library/11_k/am/u_2.htm> (2014, december, 27).

5 Пиджаков, А.Ю. (2002). Сущность политического насилия. *Теоретический журнал CREDO NEW.* <:http://credonew.ru/content/view/274/64> (2014, december, 21).

6 Кугай, А. (1993). *Природа политического насилия и его роль в современном мире: автореф.* дисс. … канд. филос. наук. Москва.

political rule, management of social processes in the interests of classes"[1]. From the above definitions may be noted that the authors agree that political violence cannot be understood without connection with such political phenomenon as political power.

Political power as an object of political struggle, usually, belongs to the financial capital, and the concentration of persons, who make economic decisions and strife for comprehensive political power, is ever increasing and are unamenable to governmental regulation, create conflict and violence in the social and political relations.

Famous American politic B. Franklin rightly observed, "There are two passions, which have a powerful influence on human affairs. This is the love of power and the love of money ... When they are joined ... they produce the most violent action"[2].

The question of conquest of power, power shift or redistribution of power has always been a major issue in any community. One of the most common form of direct action, which leads to changing of government, not government policy, is a coup – it is a form of political struggle, which is, formally, illegal and unallowable in the legal sense.

Despite the considerable amount of scientific researches, devoted to the problem of political violence, at the present time there are not scientific studies, the subject matter of which is coup as one of the violent form of political struggle. Coup as a form of political violence is mentioned in some typologies[3] or historical materials, at the best case.

Violent methods of conquest of power or change the dominant elite were quite frequent political phenomenon as early as in primitive tribes, when the political power was gained using ordinary club. The nature and mechanism of conquest of power in state in the Cretan-Mycenaean period (XIII-XII century B. C. E. and VIII century B. C. E.), in the Warring States Period of Ancient China (VII – III century B. C. E.), in the Ancient Greece (VI- first half of IV century B. C. E..), in Rome, Greece, Macedonia, Asia Minor and other regions (the latter half of IV – II century B. C. E.) vary in accordance with certain circumstances, but the common features are either violence or deceit. In such case, "to the physical violence is resorted or direct from the beginning, or applying a coerced further"[4].

In the Middle Ages, relatives or representatives of the pressure groups (court nobility or dynastic) with the purpose of implementation of mercantile aims, in well-organized struggle, removed from power existent leaders by illegal manner (Kings, Emperors) through the agency of limited violence or the threat of violence. In the context of the conspiracy theory in history, R. Epperson indicated that "the contenders for power will always press forward, intentionally set off the depressions, in order to meet their desires of great power and even can inflict harm to people, making wars, coups and revolutions"[5].

In new history and contemporary history, a coup as a way of removal of power, which is not able to ensure realizing of political and socioeconomic civil rights, on the one hand, has become as a means of obtaining certain rights and freedoms and, on the other hands, is a single way to structural changes in society.

However, coups have occurred in contravention of the Constitution and used illegal methods, which "have led to bloodshed and destroyed any order and involved society in the chaos, resorting to violent means"[6].

---

[1] Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва.

2 Эпперсон Р. Невидима рука. Взгляд на историю как на заговор. *Электронная библиотека bookZ.ruc*. <http://bookz.ru/authors/ral_f-epperson.html> (2014, december, 19).

[3] Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва; Пиджаков, А.Ю. (2002). Сущность политического насилия. *Теоретический журнал CREDO NEW.* <http://credonew.ru/content/view/274/64>(2014, december, 21); Боброва, А.Г. (2005). *Основні форми сучасного політичного насилля*: дис. … канд.політ.наук. Київ.

4 Аристотель (1983). Политика. Сочинения в 4-х томах. *Т. 4.* Москва: Мысль, АН СССР, Ин-т философии, 53-294.

5 Эпперсон Р. Невидима рука. Взгляд на историю как на заговор. *Электронная библиотека bookZ.ruc*. <http://bookz.ru/authors/ral_f-epperson.html> (2014, december, 19).

6 Гоббс, Т. (1989). Сочинения в 2-х томах. *Т. 1. Философское наследи*е. Москва: Мысль, 107, 248-255.

Analyzing coups, Italian researcher K. Malaparte noted, that to secure a victory in coup, precipitate the course of events, is possible only if forget about the legitimacy and use violence[1]. According to the American political scientist E. Luttwak, only certain strategy and tactics using violence, promote successful coups[2]. The modern researcher O. Galustyan also attends to the fact, that "coups are accompanied by significant amount of human losses or repressions of the dissentients after a coup"[3].

Noted, that, in spite of the existence of different ways of democratic struggle for power, a coup as a violent way to the conquest of power is, unfortunately, one of the common ways of struggle today (2006 – Turkmenistan[4], 2008 – Guinea[5] and other). In some cases, coups are only based on armed power, but the serious armed struggle is absent. In other cases – violent armed conflicts are occurring, accompanied by bloodshed. If the coup initially flows peacefully, but when some political force comes to power, based on force structures and secret services, coup is finished using violence (repressions, economic measures) and neglecting the constitution. A Coup as the political importance process is characterized by open negative and even pejorative content.

Take note of the original meaning of the "coup". In the encyclopedic dictionaries of political science and jurisprudence, may be found several nearly identical definitions of the coup. In their interpretation, a coup is the one of forms of violent conquest of power by some of political force, in the process of power struggle, which exceeds legitimacy. A specific feature of the coup is actions of a narrow group of conspirators, aimed at changing the subject of political power[6]. The conflictology dictionary, edited by A. Antcupov and A. Shipilova, explains the coup as "conquest of governmental power through conspiracy or open armed rebellion. The aim of the coup is changing of state administration or overthrow of a government of supreme power and shift of power to others"[7]. There is one more definition of the coup, suggested by the modern Ukrainian scientist P. Shlyakhtun, who states, "the coup is violent or committed in an unconstitutional way, conquest of governmental power"[8]. Based on a range of definitions for the term "coup", also, on the fact analysis of this phenomenon in history, we provide our definition. A coup is an unconstitutional form of changing ruling power in the context of politico-social, economic instability, which is accomplished momentary using violent methods, and means of struggle, organized group of people under the guidance of charismatic leader, aimed to the conquest of power or change the political power in the certain state. Consequently, a coup, in content, is conquest, a redistribution of power through the replacement of the ruler and/or ruling class/ elite; a coup, in form, is violent, committed in contravention of the constitution, laws and moral, the replacement of the ruler, or ruling class.

Comparing terms "political violence" and "coup", the last – a coup, in the given context, is a type of political violence and is a common form of political violence. It should be given due attention to types of political violence in accordance with the existing typology, and determine to which types of political violence can be referred a coup.

There are different typologies of political violence in political science. The basis for classification of political violence is a variety of criteria for researchers. Thus. A. Derkach, V. Zhukov, L. Laptev offer typology, which is based on two coordinates. The first coordinate – the subjective type. By the subjective type, there are collective violence and individual violence. The second coordinate – structure level of an act of violence. Structured violence has some certain rules. Unstructured violence does not have clearly defined rules, it is spontaneous and unpredictable[9]. There are four types of political violence, based on these coordinates: collective structured, collective unstructured, individual structured, individual unstructured.

1Малапарте К. (1988). *Техника государственного переворота.* Москва. Аграф. <http://modernlib.ru/books/malaparte_kurcio/tehnika_gosudarstvennogo_perevorota/> (2014, november, 23).

2 Люттвак, Э. (2012). *Государственный переворот*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

3 Галустьян, О. (2010). О государственных переворотах: сравнительно-исторический аспект вопроса. *Международное уголовное право и международная юстиция, 3,*19-25.

4 Кадыров, Ш. (2007). Турмения. Дворцовый переворот? *Азия и Африка сегодня, 4,* 41-45.

5 Nossiter, A. (2009). Guinea's Capital Fades into a Ghost Town after Soldiers' Rampage. *The New York Times,* A5.

6 Храмов, В. (1997). Політологічний енциклопедичний словник. <hlttp://subject.com.ua/political/dict/417.htm> (2013, december, 22); Юридична енциклопедія. <http://leksika.com.ua/15710312/legal/derzhavniy_perevorot> (2013, december, 27).

7 Анцупов, Я., Шипилов, А. (2006). *Словарь: конфликтология*. Санкт-Петербург: Питер, 307.

8 Шляхтун, П.П.(2005). *Конституційне право: словник термінів*. Київ: Либідь, 119.

9 Деркач, А.А., Жуков, В.И., Лаптева, Л.Г. (2001). *Политическая психология*: учебное пособие для вузов. Москва: Академический Проект, Єкатеринбург: Деловая книга, 360.

Based on the abovementioned, the coup is collective unstructured violence, because it is committed by some group of people or political force and directed against the governmental power institutes.

T. Gurr in his work "Why men rebel" distinguishes "governmental violence" and "violence of the masses and classes", the last one – violence of the masses and classes is broken down into a riot (it is relatively spontaneous, unorganized mass violence), revolt (it is well-organized violence with limited quantity of participants) and internal war (it is well-organized, mass, directed to destruction of political regime or the state)[1]. Approximate the same point of view has D. Galtung[2]. By the same criteria, I. Zalisin, A. Dmitriev distinguish political violence into individual, collective and mass violence[3]. Whereas, P. Wilkinson, by the same criteria, divided into mass political violence and violence of small groups. At the same time, I. Lipatov, by the subject of violence, distinguishes the governmental violence and opposition[4] violence. If take as basis criteria "subject of political violence" thus due to abovementioned typologies, a coup – is well-organizes violence with limited quantity of participants, who are in opposition. Political power struggle is public, mass struggle. There were no cases in history, when some leader or elite won rivals alone, without support (even sometimes-tacit support) of certain social groups. Thus, according to the Dutch scientist I. Massa "The organizers of the coup deftly directed anger of rebellious people. This is a really impudent event"[5]. Even palace coups, that had "upper class" nature and led to a change or minor rotation of the political elite, were committed by small groups of conspirators, found support on the part of the ruling class and elite military units.

One more, also important, criteria, which is used in the typology of political violence, is its object. Thus, I. Lipatova mentioned that according to the object, a coup can be domestic violence (relaxation of power, increasing of political crisis in the state – allow for activity of forces, that undermine the legitimacy of power or try to change political power) and international violence[6]. The World history is full of examples, where a coup, committed in certain country, has the aspect of external interference of the other states. For example, a coup in Russia, 1st of June 1605 (overthrow of Feodor II Godunov) was committed with military and financial support of Poland elite. A coup in Sweden in 1772 was committed by the Queen Gustav III with the participation and financing of France in the interests of French external policy. Indisputable fact of the foreign policy impact, participation in financing of the coup P. Skoropadsky 29th of April 1918 in Ukraine and others.

Important criterions in the typology of political violence are directionality and scope of application, aims and tasks, used methods and means of violence.

Important criterions in the typology of political violence are directionality and scope of application, aims and tasks, used methods and means of violence.

According to the typology of political violence offered by D. Galtung[7], a coup it is direct violence, because it has not only exact addressee, but also clearly defined source.

If follow the logic of G. Kozirev, according to the aims and tasks, a coup can be referred to the praetorian violence (violent changes in governmental) and to the repressive violence (repression or removal of real or potential opposition by new power after committing the coup)[8].

By used means of violence, a coup, according to the typology of I. Lipatov[9], can be armed (military coup, putsch, pronunciamento) and legal violence (coup which committed with unconstitutional methods and further unconstitutional laws can be enacted), economic and ideological repressions.

Military coup *– it is violent changing of governmental power, that returns to power civilians and*

1Gurr, T. (1974). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press, 11.

2 Галгтунг, Д. (1995). Культурное насилие. Социальные конфликты. *Эксперетиза, Прогнозирование, Технологии разрешения.* Москва: *вып. 8,* 34-36.

3 Дмитриев, А., Залысин, И.Ю. (2000). *Насилие: социально-политический анализ*. Москва: «Росийская политичекая инциклопедия»(РОССПЕН), 36.

4 Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва.

5 Опасная история. Государственные перевороты. *Источник: file-rf.ru.* <http://newsland.com/news/detail/id/1020385/>.

6 Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва.

7 Галгтунг, Д. (1995). Культурное насилие. Социальные конфликты. *Эксперетиза, Прогнозирование, Технологии разрешения.* Москва: *вып. 8,* 34-36.

8 Козырев, Г. (2008). *Политическая конфликтология*. Москва: ИНФРА Форум, 304.

9 Козырев, Г. (2008). *Политическая конфликтология*. Москва: ИНФРА Форум, 304.

establishes of a dictatorship of the military as a means of solving certain (urgent) socio-political problems[1]*. For example, a coup 28th of June 1762, organized by the supporters of Catherine II with the assistance of Semenovsky and Preobrazhensky regiments and Horse guard in Russia.*

Putsch *(German – Putsch) – it is a coup, committed by the group of conspirators or an attempt of such coup*[2]*. Putsch is committed by the formalized structure, which operates within the armed forces system and submits to the sole command, but not army as a whole. For example, Hilon putsch in Sparta in 220 B. C. Eputsch of General L. Kornilov, 25th of September 1917 (7th October), who took advantage of the weakness and progressive paralysis of the Provisional government, laid a course with his troop for the Petrograd, in order to establish a military dictatorship in Russia*[3]*. The Kapp-Putsch in Germany, in March 1920*[4]*, State Committee on the State of Emergency putsch in the USSR, 19-20th of August 1991, which led to the demise of the Soviet Union (by aims – reactionary*[5]*).*

Pronunciamento (sp.) – *it is rebellion, revolt against the government, basically, military*[6]*. In the Spain and Latin American countries in XIX-XX centuries, pronunciamento was the main method of conquest the power, some kind of ritual*[7]*.*

As historical experience shows, a violence, which paved the way to the power of the certain group of people, always leads to the long period of non-freedom, persecutions and repressions. Repressions as a kind of violence can be different forms. For example, against the oppositionists can be used murders, legal prosecutions with contrived pretext, different kinds of isolation, and persecutions of family members. Against the dissentients can be organized moral, psychological and administrative terror.

Such criteria in typology as functionality includes: irrational, rational, instrumental and communicative violence. Precisely rational violence exercises a strongly pronounced social and economic function. Rational violence, commonly, is oriented to the conquest of power with purpose of using power in the certain interests (radical rebuilding, liquidation of old power) and it is a result of volitional violent action, aimed to the conquest of political rule. Rational violence is based on force and authority[8]. A coup is rational violence type. Instrumental violence[9] is used as a means of new power formation or its redistribution in the process of creeping coup or after committing a coup.

The next characteristic, used in violence typology, is results and consequences. By results, a coup as a form of political violence can be destructive and constructive[10]. Many established views about coups, have to be reviewed in the light of political reality. There are many examples in history, when unconstitutional military coup, establishment of military dictatorship can be salutary. When only cruel and punitive actions can avert civil war, chaos and stabilize a situation in the state. There are several actual examples. Resulting a military coup, Caesar established his dictatorship; reformed state structure; consolidated all segments of the people and put an end to eternal civil wars, which pulled apart “Late Republic”. Because of military coup, committed by General Pinochet in Chile in 1973, the government, which won power, was able to stabilize ravished economy and Chile become one of the successful states in the South America. In 1990, a dictator, after "well-development" of the State, shifted power to a democratically elected government[11].

1Меженська, О. (2014). Зміст і співвідношення понять «державний переворот», «військовий переворот» та «політичний переворот». *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані 3(107) березень,* 46-53.

2Современная энциклопедия. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/39666%> (2015, , January, 04);
Толковый словарь Ожегова. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova> (2015, , January, 04).

3 Bankowicz, M. (2004). *Historia polityczna swiata XX wieku 1901-1945.* Czerwiec, 127-129.

4 Панкевич, Ф. (1972). *Капповский путч в Германии*. Москва: Наука.

5 Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва.

6 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. <http://be.sci-lib.com/article083582.html>.

7 Люттвак, Э. (2012). *Государственный переворот*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

8 Канаев, С.З. (2003). Об исследовании проблемы политического насилия. *Право и образование, 2,* 129-135.

9 Канаев, С.З. (2003). Об исследовании проблемы политического насилия. *Право и образование, 2,* 129-135.

10 Липатов, И.М. (1989). *Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ):* автореф. дисс. … канд. филос. наук. Москва.

11 О военных переворотах, дополнение к предыдущей теме о Египетской революции. <http://exclusive.kz/eksperty/2632> (2015, January, 26).

Based on the abovementioned, it is fair to say that kinds and forms of political violence are closely related and can transform into each other. One of the common form of political violence is a coup –it is formally, illegal and unallowable in the legal sense form of political struggle. A coup refers to the collective, unstructured, but well-organized violence with limited quantity of participants. It is, aimed to the radical rebuilding or liquidation of the ruling power, commonly. Like any irrational violence, coup is based on force and authority. During the coup can be used either physical and psychological violence or legal ways of violence. Instrumental forms of violence are used as a means for the new power formation or its redistribution in the process of creeping coup or after committing a coup.

Characteristic features of the coup as a form of violent forms of political power struggle are stiffness and cruelty, because the value of human life is not taken into account. It brings human losses; there is the principle of "the end would justify the means"; it is creating the appearance of impunity of actions during the achievement of subjective goals of the population. The organizers and participants of the coup during the struggle demonstrate force, authority, superiority over political opponents. Coup it is dangerous, difficult and well expensive political process, because of which the main political formations are paralyzed and governmental structure and functions are greatly changed.

References

1. Ancupov, A.JA., Shipilov, A.I. (2006). *Slovar' konfliktologa*. 2-e izd. Sankt-Peterburg: Piter.
2. Aristotel' (1983). Politika. Sochinenija v 4-kh tomakh. *T. 4.* Moskva: Mysl', AN SSSR, In-t filosofii.
3. Bankowicz, M. (2004). *Historia polityczna swiata XX wieku 1901-1945*. Czerwiec.
4. Bljakher, L.E. i dr. (2008). *Koncept «Revoljucija»v sovremennom politicheskom kurse*. Sankt Peterburg: Aletejja.
5. Bobrova, A.G. (2005). *Osnovni formi suchasnogo politichnogo nasillja*: dis. … kand.polit.nauk. Kiiv.
6. Borshch, A. (2010). Formy politicheskoj bor'by. *Obozrevatel'-observer, 12,* 49-59.
7. Borshch, A. (2013). Politicheskaja bor'ba v sovremennom mire. *Sravnitel'naja politika, 3(13),* 70-74.
8. Denisov, V.V. (1997). *Sociologija nasilija (kritika sovremennykh burzhuaznykh koncepcij).* Moskva: Politizdat.
9. Derkach, A.A., Zhukov, V.I., Lapteva, L.G. (2001). *Politicheskaja psikhologija*: uchebnoe posobie dlja vuzov. Moskva: Akademicheskij Proekt, IEkaterinburg: Delovaja kniga.
10. Dmitriev, A., Zalysin, I.JU. (2000). *Nasilie: social'no-politicheskij analiz*. Moskva: «Rosijskaja politichekaja inciklopedija»(ROSSPEN).
11. Ehnciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. <http://be.sci-lib.com/article083582.html>.
12. Ehpperson R. Nevidima ruka. Vzgljad na istoriju kak na zagovor. *Ehlektronnaja biblioteka bookZ.rus*. <http://bookz.ru/authors/ral_f-epperson.html> (2014, december, 19).
13. Galgtung, D. (1995). Kul'turnoe nasilie. Social'nye konflikty. Ehksperetiza, Prognozirovanie, *Tekhnologii razreshenija*. Moskva: *vyp. 8,* 34-36.
14. Galust'jan, O. (2010). O gosudarstvennykh perevorotakh: sravnitel'no-istoricheskij aspekt voprosa. *Mezhdunarodnoe ugolovnoe pravo i mezhdunarodnaja justicija, 3,* 19-25.
15. Gobbs, T. (1989). Sochinenija v 2-kh tomakh. *T. 1. Filosofskoe nasledie*. Moskva: Mysl'.
16. Gurr, T. (1974). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
17. Juridichna enciklopedija. <http://leksika.com.ua/15710312/legal/derzhavniy_perevorot> (2013, december, 27).
18. Kadyrov, SH. (2007). Turmenija. Dvorcovyj perevorot? *Azija i Afrika segodnja, 4,* 41-45.
19. Kamju A. Buntujushchij chelovek. Biblioteka Jakova Krotova. <http.://krotov.info/library/11_k/am/u_2.htm> (2014, december, 27).
20. Kanaev, S.Z. (2003). Ob issledovanii problemy politicheskogo nasilija. *Pravo i obrazovanie, 2*, 129-135.
21. Khramov, V. (1997). Politologichnij enciklopedichnij slovnik. <hlttp://subject.com.ua/political/dict/417.htm> (2013, december, 22*);*
22. Kiriljuk, F.M., Konvers'kij, A.IE., Bilik, V.F. (2004). *Politologija.* Kiiv: Kiivs'kij nac. un-t im. T. Shevchenka.
23. Kozyrev, G. (2008). *Politicheskaja konfliktologija.* Moskva: INFRA Forum.
24. Kravchenko, A. (2009). *Politologija*: uchebnik. Moskva: Prospekt.
25. Kugaj, A. (1993). *Priroda politicheskogo nasilija i ego rol' v sovremennom mire:* avtoref. diss. … kand. filos. nauk. Moskva.
26. Lipatov, I.M. (1989). *Sushchnost' i osnovnye formy politicheskogo nasilija v sovremennykh uslovijakh (filoslfsko-sociologicheskij analiz*): avtoref. diss. … kand. filos. nauk. Moskva.
27. Ljuttvak, EH. (2012). *Gosudarstvennyj perevorot.* Moskva: Universitet Dmitrija Pozharskogo.
28. Makar, JU.I., Dokash, O.JU., Lavruk, T.P. (2010). *Politologija:* navchal'nij posibnik.Chernivci:Chernivec'kij nac. uni-t.
29. Makiavelli, N. (1982). *Gosudar' Original'noe izdanie: Makiavelli N. Izbrannye proizvedenija.* Moskva: Khud. lit. <lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt>. (2013, october, 24).
30. Malaparte K. (1988). *Tekhnika gosudarstvennogo perevorota*. Moskva. Agraf. <http://modernlib.ru/books/malaparte_kurcio/tehnika_gosudarstvennogo_perevorota/> (2014, november, 23).

31. Mezhens'ka, O. (2014). Zmist i spivvidnoshennja ponjat' «derzhavnij perevorot», «vijs'kovij perevorot» ta «politichnij perevorot». *Naukovo-teoretichnij i gromads'ko-politichnij al'manakh «Grani 3(107) berezen'*, 46-53.
32. Nieburg, H. (1990). *Violence. Behavioral Process*. New York.
33. Nossiter, A. (2009). Guinea's Capital Fades into a Ghost Town after Soldiers' Rampage. *The New York Times,* A5.
- voennykh perevorotakh, dopolnenie k predydushchej teme o Egipetskoj revoljucii. <http://exclusive.kz/eksperty/2632> (2015, January, 26).
34. Opasnaja istorija. Gosudarstvennye perevoroty. *Istochnik: file-rf.ru.* <http://newsland.com/news/detail/id/1020385/>.
35. Pankevich, F. (1972). *Kappovskij putch v Germanii*. Moskva: Nauka.
36. Pidzhakov, A.JU. (2002). Sushchnost' politicheskogo nasilija. *Teoreticheskij zhurnal CREDO NEW.* <:http://credonew.ru/content/view/274/64> (2014, december, 21).
37. Pobochij, I.A. (2008). *Politicheskaja bor'ba kak forma vzaimodejstvija social'nykh sil v uslovijakh utverzhdenija gosudarstvennosti sovremennoj Ukrainy:* avtoref. dis. na soiskanie uchen.stepeni doktora polit.nauk: spec. 23.00.02 – «Politicheskie instituty i processy». Kiev.
38. Politologija. Slovar' po obshchestvoznaniju (2006). <http://politike.ru/dictionary/885/word/politicheskaja-borba> (2014, december, 16).
39. Shljakhtun, P.P. (2005). *Konstitucijne pravo: slovnik terminiv*. Kiiv: Libid', 119.
40. Sovremennaja ehnciklopedija. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/39666%> (2015, January, 04);
41. Tolkovyj slovar' Ozhegova. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova>(2015, January, 04).

Юлія Калюжна
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЛЕГІТИМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ: ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИЙ ВИМІР

Yuliia Kaliuzhna
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

LEGITIMACY OF POLITICAL POWER: VALUE-NORMATIVE DIMENSION

The article analyzes scientific achievements of leading western and native researchers which formed present contemporary conceptual strategy of phenomenon “legitimacy of political power”. Attempt of theoretical-methodological explication of the category “legitimacy” through the prism of axiological (value-normative) approach was made. The author defines legitimacy of power as a political and cultural imperative, which has a determine potential to integrate or mobilize social strengths and also regulate and direct political behavior. A central place in the article is devoted to analysis of valuable framework of legitimacy of political power and to the search of innovative rational-practical opportunities of “legitimacy” in the context of radical transformation of the modern Ukrainian state.

Key words: legitimacy of political power, legitimacy, values, valuable legitimacy.

Проблемне поле феномена «легітимації влади» або дихотомії «панування» - «підпорядкування» залишається креативним джерелом для моделювання дискусійних конструкцій у сучасному суспільно-політичному дискурсі. Антиномії соціально-політичної реальності XX століття та початку XXI століття сколихнули наукове середовище когнітивно-інноваційною експлозією пізнавальних стратегій, що були спрямовані на теоретико-методологічну експлікацію та пошуки нових раціонально-практичних можливостей концепту «легітимності».

Методологічні координати концепту легітимності беруть початок з класичної «веберівської формули»: «держава є організація, що володіє монополією на легітимне використання фізичної та символічної сили на певній території, відповідно до населення»[1] та «веберівської тріади» типів панування (традиційна, харизматична та раціонально-легальна легітимність). Звертаючись до аналізу природи легітимних явищ, М. Вебер вказує на вихідний момент легітимності: соціальні суб'єкти можуть вважати свої дії легітимними або переконливо надавати їм видимість легітимності, керуючись різними розуміннями смислу соціального порядку або орієнтуючись на смисл конкуруючого соціального порядку, іншої ціннісно-нормативної системи. На нашу думку, беззаперечним є той факт, що М. Веберу належить теоретична першість у гносеологічній рефлексії, що сприяла утворенню аналітичного каркасу сучасного концепту «легітимності». Проте сучасні науковці повинні уникати безпосередньої ретрансляції «веберівських теоретичних матриць» або «легітимаційних сценаріїв», натомість використовуючи їх як методологічні патерни, про що справедливо зауважує провідний російський науковець К. Завершинський: «Важливо не буквальне наслідування його формулам, а виявлення тих творчих інтенцій, які вони містять. Навіть у найбільш рішучих критиків Вебера спостерігаються ознаки впливу його творчих побудов»[2].

У післявеберівських дослідженнях появилось чимало знакових теоретико-методологічних знахідок, що апелювали до аксіологічного ядра феномена «легітимації влади» та позитивно вплинули на іррадіацію концептуального простору легітимності політичної влади. У цьому контексті, на нашу думку, оригінальними виявляються теоретичні схеми Ж.-Л. Кермонна: «Легітимність полягає у відповідності політичної влади тим цінностям, на яких засновано режим»[3].

1 Вебер, М. (1990). *Основные социологические понятия. Избранные произведения.* Москва: Прогресс, 602-643.

2 Завершинский, К. (2001). Легитимность: генезис становление и развитие концепта. *Политические исследования*, *2*, 113-131.

3 Кермонн, Ж.-Л., Шабо, Ж.-Л. (1993). Легитимность. *Политические исследования*, *5*, 136-142.

При цьому, підтримуючи думку М. Дюверже, дослідник висловлює переконання, що легітимним є не той режим, який впроваджує в життя тільки власні цінності, а той, який хоча б у невиразній формі відповідає народним прагненням. Важлива з точки зору розуміння місця та ролі цінностей у процесі легітимності й теоретична позиція Ю. Габермаса, який стверджує, що легітимність політики відображається в її відповідності тим цінностям, які встановлюються самою комунікативною спільнотою. Саме на основі колективних цінностей формується колективна ідентичність та здійснюється соціальна інтеграція, а отже, можливий консенсус, який є умовою легітимності. Відтак, для Ю. Габермаса легітимність – це чеснота політичного порядку бути визнаним законним і справедливим, тоді як легітимація – це досконале аргументування[1].

Варіативно-інтерпретаційну перцепцію феномена легітимності влади закодовано й у дослідницьких проекціях сучасних німецьких учених Г. Йонаса та К. Дойча. Аналізуючи ціннісну природу легітимності, К. Дойч вважає, що вона виникає в результаті поєднання цінностей: сумісності політичних дій із пануючою в даному суспільстві системою цінностей і сумісності загальних цілей політики з особистими цілями індивіда[2]. Когнітивний простір теоретизувань Г. Йонаса виявляє ще більш глибинні інтенції: «Для справжньої легітимації потрібно поняття блага, яке не тотожне поняттю цінності… Тому слід з'ясувати різницю між об'єктивним і суб'єктивним статусом цінності (або, коротше: між цінністю самою по собі й чиєюсь оцінкою), а отже — співвідношення між благом і буттям»[3].

Цінності, оформлені в систему і покладені в основу ідеології, виступають дієвим засобом легітимності влади. Відповідно, Д. Істон відносить ідеологію до основних джерел влади, зауважуючи, що вона становить собою форму вираження потреб та інтересів суспільства і в той самий час є засобом маніпулювання думки (при цьому наголошується на маніпулятивному характері ідеології)[4].

На маніпулятивний аспект використання цінностей звертає увагу й П. Бурдьє. На його думку, найбільш ефективним засобом досягнення легітимності є використання стратегії універсалізації[5]. Ця стратегія передбачає дотримання представниками влади універсальних правил, цінностей, фундаментальних законів. Проте в більшості випадків використання цих стратегій засновано лише на «створені бачення» формальної чи фіктивної поваги до існуючих суспільних цінностей.

Продовжуючи дослідницьку низку, наведемо міркування Р. Мерельмана, який визначає легітимність, як якість «моральної або доцільної правоти режиму», яка приписується йому народом[6]. Для Д. Коппа гносеологічні рамки архетипу легітимності влади обмежені «моральним авторитетом керувати»[7]. Своє місце в легітимації політичної влади посідають правові цінності суспільства, легітимність наступає у випадках відповідності політичної влади праву, справедливості, принципам, які зафіксовано в нормативних актах держави чи суспільних уявленнях про природне право. Так, авторська позиція британського дослідника Д. Хелда орієнтує сучасну наукову спільноту усвідомити легітимність політичної влади крізь призму цінностей та законів: «Люди дотримуються права і законів, оскільки вважають їх правомірно гідними поваги»[8].

У західноєвропейській та американській дослідницьких традиціях провідними концептуальними дизайнерами категорії легітимності визнано - В. Адорно, К. Апеля, Х. Арендт, Д. Белла, Р. Бендікса, П. Бергера, З. Бжезинського, П. Бурдьє, М. Вебера, І. Валлерстайна, Б. Вестлі, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, С. Гінера, М. Догана, Г. Єллінека, Д. Істона, Г. Йонаса, Ж.-Л. Кермонна, Д. Коппа, Ж. Ліотара, С. Ліпсета, Х. Лінца, Т. Лукмана, Р. Мейєра, С. Московічі, Ф. Нонета, Р. Паріса, Т. Парсонса, Р. Розена, Дж. Саймонса, Л. Саністебана, М.-К. Смаутса, Дж. Федеріко, Г. Ферраро, К. Фрідмана, С. Хантінгтона, Д. Хелда, Ф. Херна, О. Хеффе, Т. Шабо, К. Шмітта, К. Ясперса та ін.

За алгоритмом дослідження логічно звернутися до «когнітивних континуумів» концепту

1 Habermas, J. (1979). Communication and the Evolution of Society. *Trans. and with Introduction by Thomas McCarthy*. London: Heinemann Educational Books, 178.

2 Deutsch, K. (1970). Politics and Govemment. *How People decide their Fate*. Boston: Houghton Mifflin, 18.

3 Йонас, Г. (2001). Принцип відповідності. *У пошуках етики для технологічної цивілізації*. Київ: Лібра, 122.

4 Easton, D. (1965). *Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley, 43.

5 Бурдьє, П. (1993). *Соціологія політики*. Москва.: Socio – Logos, 336.

6 Merelman, R. (1966). Learning and Legitimacy. *American Political Science Review*, *vol. 60, 3,* 547.

7 Copp, D. (1995). The Idea of Legitimate State. *Philosophy & Public Affairs*. *vol. 28, 1,* 45.

8 Held, D. (1987). *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University Press, 238.

легітимності влади на теренах українського та російського суспільно-гуманітарного дискурсу. Реконструкція теоретико-методологічного матеріалу виявляє, що наукова рефлексія сучасних вітчизняних дослідників категорично контрастує з логікою «теоретичних цензорів» радянської ідеологеми пізнання. Модернові теоретичні інтенції провідних генераторів сучасної української і російської наукової доктрини створили перспективи трансцендентності пізнання феномена легітимності. Так, український дослідник О. Гребіневич проголошує принципову позицію, що утворює рефлексивні орієнтири у гносеологічних горизонтах концепту легітимності: «Доведено, що тематизація проблеми ціннісно-нормативної легітимації політичної системи методологічно дає можливість виявити змістову складову процесу легітимації в конкретній політико-правовій спільноті та артикулювати ті ціннісно-нормативні засновки, які, проходячи «фільтри дискурсивації», набувають нового значення, що містить у собі великий інтеграційний потенціал для цієї політико-правової спільноти»[1].

Проблематика обґрунтування легітимності соціально-політичного порядку крізь призму ціннісно-нормативних патернів відображена й у дослідницьких практиках російського науковця С. Козлова: «Основи легітимації соціального порядку безпосередньо пов'язані з рамочними умовами, цінностями, нормами, що задають базові параметри взаємодії та комунікації соціальних акторів і через це утворюють та визначають саму можливість відтворення єдиного соціально-політичного простору… Легітимність може бути усвідомлена як певний стан влади, соціально-політичного порядку і всієї соціальної системи в цілому, що характеризуються внутрішньою узгодженістю, інтегрованістю завдяки засобам певної системи цінностей, норм, смислів, які утворюють соціокультурну традицію… Домінуючі цінності, норми, смисли слід розуміти, з одного боку, як такі, що утворюють інтерсуб'єктивний концептуально-смисловий простір, з іншого боку, важливо акцентувати увагу саме на комунікативних взаємодіях, практиках індивідів, груп, спільнот, у ході яких викристалізовується, відтворюється та модифікується загальне нормативно-смисловий, ціннісний простір»[2].

Вагома роль в обґрунтуванні ціннісно-нормативних детермінантів легітимації політичної влади в сучасному українському суспільстві належить низці дослідників – О. Висоцькому, Н. Дармограй, О. Дащаківській, Т. Кузьменко, П. Манжолі, М. Туру, Є. Цокуру, О. Шульзі, Є. Юрійчуку та багатьом іншим. Так, вітчизняному науковцеві О. Висоцькому належить така теоретична конклюзія (висновок): «Імплантація в суспільну свідомість чи актуалізація значущості певних норм і цінностей виступає важливим моментом забезпечення легітимації політичної влади. Норми та цінності мають велику силу забезпечення легітимації влади, оскільки здатні з'єднувати та мобілізовувати суспільні сили, а також регулювати та спрямовувати політичну поведінку»[3].

Теоретична конфігурація ціннісно-нормативного потенціалу легітимності відображена й у позиції Є. Бистрицького: «Легітимація – це розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення обговорення, обмірковування, зрештою – доведення колективної правильності й прийнятності соціально-правових норм, які переважно стихійно встановлюються новими політиками». Дослідник продукує таку тезу: «Легітимність – це складний процес об'єднання суспільства на основі спільних цінностей та одночасно доведення здатності реалізувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства»[4].

Запропоновані презентації пізнавальних стратегій концепту легітимності політичної влади в контексті аксіологічного (ціннісно-нормативного) підходу визначили орієнтири для авторської формули легітимності. Легітимність – це політико-культурний імператив, матриця, патерн, створений на основі цінностей, норм, смислів, за допомогою яких моделюється та відтворюється соціально-політична реальність. Зазначимо, що в цінностях, нормах та смислах закодовано колосальний мобілізаційний потенціал щодо легітимації політичної влади; він є тим моральним імперативом, що утворює систему координат, яка допомагає індивідові зорієнтуватися у світі

1 Гребіневич, О. (2006). *Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи:* автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Київ.

2 Козлов, С. (2007). Социально-политический порядок и его легитимность как социокультурные и ценностно-нормативные реалии. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, *4,* 66-73.

3 Висоцький, О. (2012). Ціннісно-нормативні детермінанти ефективності легітимаційних технік. *ОСВІТА РЕГОНУ, 1*, 172.

4 Бистрицький, Є. (1996). Проблема легітимації. *Політичка думка*, 319.

сучасної політики. Саме на основі власних ціннісних пріоритетів громадяни моделюють бажаний для себе спосіб суспільно-політичної організації, уявлення про «ідеальний порядок». Феномен легітимації політичної влади стає можливим лише за умови існування нормативного консенсусу у спільноті або ціннісної легітимації. Мається на увазі відповідність влади нормам і цінностям, що поділяються більшістю в суспільстві: відповідність офіційної ідеології цінностям суспільства, які склалися в ході історичного розвитку та укорінилися в суспільній свідомості; відповідність діяльності самих представників влади цінностям тієї ідеологічної доктрини, яка є офіційною в державі; максимально можлива відповідність загальних цінностей політики та конкретних цінностей індивіда.

Аналітична реконструкція науково-дослідницького матеріалу цензорів «радянської академічної науки» фіксує відчутний дефіцит теоретико-когнітивної комунікації з позиції легітимаційного дискурсу. Дослідницькі інтенції науковців були лімітовані морально-ідеологічними імперативами радянської реальності, що суттєво обмежувало перспективи теоретичної рефлексії. Відповідно, модератори радянської науки презентували власну інтерпретаційну перцепцію концепту легітимності, теоретична домінанта якої детермінована загальним критичним рефреном буржуазної ідеології.

Дослідницькі проекти та публікації сучасних теоретиків містять широкий діапазон коментарів (від філігранних до рельєфних), що апелюють до ірраціональності прийнятої в радянській науці стратегії пізнання легітимності та легітимаційних практик, зокрема М. Ніколко наголошує: «Ідеологема історичного матеріалізму, по суті, закривала перспективи вивчення політичної влади, споконвічно критично трактуючи способи її обґрунтування»[1].

Враховуючи зазначене, логічно припустити, що масштабні рецепції в політичній, економічній, соціокультурній сферах пострадянських соціумів мали б ініціювати появу інноваційно-теоретичних модусів пізнання і спрямовувати гносеологічний вектор на пошук алгоритмів концептуалізації та експлікації феномена легітимності.

Парадоксально, але для чисельної групи дослідників деструктивним «рефлексійним інструментарієм» у пізнанні концепту легітимації влади тривалий час залишались індиферентність та фрагментарність. Як доказову базу наведемо посилання авторитетного російського дослідника К. Завершинського: «Специфічна «байдужість» соціальних дискурсів Росії до багатства смислового змісту європейського концепту легітимності, «помножена» на довільне використання його деякими вітчизняними політиками задля обґрунтування власних претензій на владу, лише помножує смислову «розмитість» і «полярність» даного поняття»[2].

Проте «інверсійні траєкторії пострадянських режимів»[3], симптоматичними маркерами яких є системні кризи влади та радикалізація політичної поведінки, стимулювали наукову рефлексію теоретиків пострадянських країн до імплементації теоретичного дискурсу і пошуку новітніх теоретико-методологічних ключів та кодів у пізнанні категорії легітимації політичної влади. Дослідницька робота з літературним масивом сучасних наукових видань виявила широкий спектр публікацій (від абстрактно-теоретичних до конкретно-практичних), у яких комунікаційним ядром виступає феномен «легітимації політичної влади»; методи релевантності й пертинентность дозволили виключити за межі дослідницького поля літературні матеріали, які за характером та змістом є компіляціями або ретрансляціями інтелектуальних ресурсів західних науковців. Відповідно, у рамках дослідницької стратегії на особливу увагу заслуговують «легітимаційні дискурси» українських дослідників - Т. Алексєєвої, І. Антоновича, В. Андрущенко, В. Бебика, Є. Бистрицького, Д. Видріна, О. Висоцького, П. Гайденко, Є. Головахи, О. Гребіневича, Н. Дармограй, О. Дащаківської, О. Кокорської, А. Колодія, Ю. Кравченко, С. Кузнєцової, А. Лузана, С. Макєєва, П. Манжоли, М. Михальченко, А. Міщенко, М. Мокляка, М. Орзіха, А. Панаріна, А. Пойнченка, І. Попова, В. Ребкало, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Степаненко, Ю. Тихомирова, М. Томенко, В. Фадєєва, А. Федосєєва, В. Фесенко, А. Фетісова, О. Фісун, Є. Цокури, В. Шаповала, О. Шестопала, В. Шинкарука, О. Шульги та багатьох інших. Тематизація проблемного поля легітимності та

1 Ніколко, М. (2004). *Комунікаційна природа легітимаційних процесів*: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Сімферополь.

2 Завершинский, К. (2001). Легитимность: генезис становление и развитие концепта. *Политические исследования*, *2,* 113-131.

3 Фісун, О. (2004). Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатрімоніальної консолідації. *Національна безпека України*. Київ: Стилос, 3-11.

легітимаційних практик у російській науковій спільноті репрезентована в дослідницьких варіаціях – В. Ачкасова, Г. Бєлова, Г. Гаджієва, Ю. Гуторова, В. Давидова, А. Демідова, О. Дібірова, А. Єрмоленко, В. Заблоцького, К. Завершинського, В. Зубока, В. Ільїна, А. Ішмуратова, Б. Капустіна, А. Керімова, В. Князєва, В. Коваленко, В. Колосова, В. Крамніка, Н. Кудряшова, С. Ланцова, В. Макаренко, Е. Мощелкова, О. Панарина, І. Сахарова, Н. Скіперських, Л. Сморгунова, Р. Туровского, Р. Шпакової, О. Шутова та ін.

Очевидним є те, що попри масштабність наукових проекцій та публікацій у сучасному науковому просторі помітна дефіцитність досліджень, у яких предметом теоретичного аналізу був би саме аксіологічний (ціннісний) вимір легітимності політичної влади. До евристичного потенціалу аксіологічного підходу, як теоретичного інструментарію для архітектури концепту легітимності влади, апелює й український дослідник М. Тур: «Незважаючи на те що кількість публікацій з проблем легітимності й легітимації в українському соціально-гуманітарному дискурсі в останні роки бурхливо зростає, однак не знято потребу в системному соціально-філософському дослідженні питання легітимації соціальних інститутів, насамперед в аспекті експлікації концептуально-методологічних засад теоретичних моделей легітимації. А це дало б змогу адекватно осягнути кризу легітимації інститутів за умов поширення глобалізаційних процесів на всі сфери соціального життя: політику, економіку, спорт, інформацію тощо»[1].

Таким чином, аналіз теоретичних ресурсів західної політологічної думки спонукає до аксіоматичних, як на нашу думку, узагальнень: по-перше, провідними модераторами сучасного європейського та американського політологічного дискурсу вдало експлуатується поліваріативність аксіологічного (ціннісно-нормативного) підходу задля зміцнення теоретико-методологічної конструкції концепту легітимності; по-друге, імпліцитність феномена «легітимності» потребує високого рівня концептуальної визначеності, верифікації та експлікації. Резюмуючи теоретичну частину дискусії, зазначимо, що попри компліментарну оцінку, висловлену науковим проектам сучасних дослідників, є підстави стверджувати: суттєві теоретико-когнітивні бар'єри, що пронизують проблемне поле дискурсу легітимності, повинні бути зорієнтовані на когнітивно-інноваційну рефлексію та пошук новітніх процедур легітимації політичної влади.

References

1. Bistrits'kii, Ie. (1996). Problema legitimatsii. *Politichka dumka,* 318-320.
2. Burd'ie, P. (1993). *Sotsiologiya politiki*. Moskva: Socio – Logos.
3. Veber, M. (1990). *Osnovnye sotsiologicheskie ponyatiya. Izbrannye proizvedeniya*. Moskva: Progress.
4. Visots'kii, O. (2012). Tsinnisno-normativni determinanti efektivnosti legitimatsiinikh tekhnik. *OSVITA REGONU, 1,* 172-184.
5. Grebinevich, O. (2006). *Tsinnisno-normativna legitimatsiya politichnoi sistemi*: avtoref. dis... kand. filosof. nauk: 09.00.03. In-t filos. im. G.S.Skovorodi NAN Ukraïni. Kiiv.
6. Zavershinskii, K. (2001). Legitimnost': genezis stanovlenie i razvitie kontsepta. *Politicheskie issledovaniya, 2,* 113-131.
7. Ionas, G. (2001). *Printsip vidpovidnosti. U poshukakh etiki dlya tekhnologichnoi tsivilizatsii.* Kiiv: Libra.
8. Kermonn, Zh.-L., Shabo, Zh.-L. (1993). Legitimnost'. *Politicheskie issledovaniya, 5,* 136-142.
9. Kozlov, S. (2007). Sotsial'no-politicheskii poryadok i ego legitimnost' kak sotsiokul'turnye i tsennostno-normativnye realii. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedenii. Povolzhskii region. Gumanitarnye nauki, 4,* 66-73.
10. Nikolko, M. (2004). *Komunikatsiina priroda legitimatsiinikh protsesiv:* avtoref. dis... kand. filos. nauk: 09.00.03. Simferopol'.
11. Tur, M. (2007). *Legitimatsiya sotsial'nikh institutiv:sotsial'no-filosofs'kii analiz*: dis.. d-ra filos.. nauk: 09.00.03. Kiiv.
12. Fisun, O. (2004). *Inversiini traєktoriï postradyans'kikh politichnikh rezhimiv i modeli neopatrimonial'noï konsolidatsiï. Natsional'na bezpeka Ukraini*. Kiiv: Stilos.
13. Copp, D. (1995). The Idea of Legitimate State. *Philosophy & Public Affairs, vol. 28, 1,* 3-45.
14. Deutsch, K. (1970). *Politics and Govemment. How People decide their Fate.* Boston: Houghton Mifflin.
15. Easton, D. (1965). *Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
16. Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society*. London: Heinemann Educational Books.
17. Held, D. (1987). *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University Press.
18. Merelman, R. (1966). Learning and Legitimacy. *American Political Science Review, vol. 60, 3,* 547-559.

1 Тур, М. (2007). *Легітимація соціальних інститутів:соціально-філософський аналіз:* дис.. д-ра філос.. наук: 09.00.03. Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, 448.

Юрій Данько
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Yurii Danko
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

SOCIAL NETWORKS AS A MEANS OF POLITICAL COMMUNICATION

The article describes social networks as a new tool of political communication. Unlike traditional media, social networks are becoming increasingly attractive form of communication and impact on audience, opening the possibility of multilateral communication. New communication technologies enable effective virtual collaboration. This paper examines the stages of development of political Internet communication.
It is also noted that the Internet has a number of advantages in relation to traditional media in hold of election campaigns. The popularity rating of Ukrainian politicians at social networks Facebook and Twitter was presented. Internet elections as a new format of election was considered.
Key words: Internet, social network, communication, Internet communication, Internet elections, election campaign.

Постановка проблеми. У сучасному світі мережа Інтернет становить собою абсолютно нову комунікативну середу зі своїми специфічними особливостями. Ступінь розвитку, популярності та поширеності Інтернету дозволяє говорити про значущість цього каналу комунікації.

Інтернет часто розглядається як один із важливих чинників глобалізації, який полегшує доступ людей до інформації і тим самим стирає міжрегіональні відмінності[1].

У зв'язку з поширенням інтернет-технологій у сучасному світі, сполученим зі звуженням, формалізацією традиційних каналів політичної комунікації, а зокрема ЗМІ, соціальні мережі стають дедалі більш популярним і зручним засобом комунікації.

Активно проникаючи до політичної сфери, нові інформаційно-комунікаційні технології можуть якісно змінити «старі» уявлення, настанови, стереотипи і моделі взаємовідносин між політичними інститутами і індивідами[2].

Аналіз актуальних досліджень. Проблема дослідження мережевого суспільства є предметом вивчення багатьох західних учених: М. Кастельса, Д. Белла, А. Турена, А. Тоффлера, Дж. Гелбрейта, Р. Інгельгарта. Проблемами інтернет-комунікації та спілкування і взаємозв’язком користувачів у мережі займалися вітчизняні вчені: Є. Акімова, Ю. Бабаєва, О. Белінська, Д. Іванов, Д. Кутюгін, В. Сілаєва, О. Філатова. Вивченням політичної комунікації в Інтернеті та її ролі у функціонуванні політичної сфери в цілому займалися: Д. В. Акаєва, А. І. Бикова, М. В. Кондрашин, А. Ю. Михайлова.

Мета статті: визначити яку роль відіграють соціальні мережі в процесі політичної комунікації за сучасних умов розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі нові комунікаційні технології істотно розвивають індивідуальну обізнаність, будучи соціально-інтеграційної силою і відіграючи істотну роль у взаємодії людей.

XX століття багато в чому визначилося розвитком таких односторонніх систем електронних комунікацій, як радіо і телебачення. Революційним методом комунікації став Інтернет, який

[1] Блоги как инструмент политического общения. *Политическая аналитика.* <http://www.politicalmind.ru/minsos-58-1.html>.

[2] Новикова, С.А. (2013). Политическая идентичность сетевых акторов интернет-пространства: методологические аспекты. *PolitBook*, *2*, 68.

об'єднав мільйони людей у всіх частинах світу і продовжує стрімко збільшувати кількість своїх користувачів, забезпечуючи можливість міжособистісного інтерактивного спілкування, яке переноситься до соціальних мереж.

Під соціальною мережею ми будемо розуміти інтерактивний багатокористувацький веб-сайт, контент якого наповнюється самими учасниками мережі. Сайт становить собою автоматизоване соціальне середовище, що дозволяє спілкуватися групі користувачів, об'єднаних спільним інтересом. До них належать і тематичні форуми, особливо галузеві, які активно розвиваються останнім часом. Зв'язок здійснюється за допомогою веб-сервісу внутрішньої пошти або миттєвого обміну повідомленнями[1].

В. Сазонов під соціальною мережею розуміє безліч акторів (агентів), які можуть вступати в соціальну взаємодію один з одним[2].

Появившись не так давно, соціальні мережі активно ввійшли в життя суспільства, в усі його сфери: у політиці (вони розглядаються як значущі транснаціональні політичні актори), в економіці (як потужний і ефективний канал комунікації між брендами і споживачами), у релігії (посилюючи діалог усередині конфесій і між ними), у культурі (роблячи майданчики культурного обміну набагато більш доступними, а у сфері дозвілля вони завоювали лідируюче становище) і в першу чергу у сфері повсякденного спілкування, пронизуючи весь соціальний простір життя суспільства, особливо у великих містах і серед молоді. Вони стають найважливішим соціальним інструментом[3].

Соціальні мережі виконують одну з найважливіших для соціуму функцій – комунікативну. Прагнення до спілкування консолідує широку аудиторію на певному ресурсі. У зв'язку з великим обсягом залучених користувачів можна вважати цю середу досить потужним інструментом для того, щоб мати за мету інтереси[4].

У даний час соціальні мережі набагато більшою мірою, ніж традиційні ЗМІ, визначають соціальний і політичний порядок денний, створюють новинні приводи, безконтрольно втручаються в повсякденне життя, роблячи його максимально транспарентним. Соціальні мережі, на відміну від невіртуальних медіа, відзначає відносна свобода слова, свобода у висловленні своєї точки зору практично з будь-якого питання. При цьому ні влада, ані суспільство не виробило дієвих механізмів контролю за таким утручанням. У результаті багато громадських інститутів стають украй вразливими [5].

Дж. Несбітг і П. Ебурдін уважають, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології істотним чином підтримують і розвивають демократичні процеси навіть в умовах авторитарних систем, і що в умовах, коли комп'ютер розширив могутність особистості, громадяни можуть більш ефективно стежити за діями своїх урядів, ніж уряди можуть стежити за діями громадян.

Вони прогнозують те, що в міру розвитку інформаційно-комунікаційних технологій сучасне суспільство перейде від представницької демократії до демократії співучасті, у рамках якої найважливіші рішення, що стосуються життя громадян, прийматимуться в інтерактивному режимі шляхом залучення до обговорення і прийняття рішень широких верств населення, комуніціюючих між собою і з владою з різних питань[6].

Соціальні мережі можна і необхідно ефективно використовувати в різних сферах не тільки з метою налагодження контактів та спілкування, а й з метою отримання інформації, взаємодії з ученими, політиками та чиновниками, здійснення наукової, соціальної і політичної діяльності.

---

[1] Ефимова, И.Н., Маковейчук, А.В. Социальные сети как новый механизм формирования имиджа субъектов политической деятельности. <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/pols/TheNewsOfASU-2012-4-1-pols-05.pdf>.

[2] Сазанов, В.М. Социальные сети – анализ и перспективы. *Сайт С.П. Курдюмова.* <http://spkurdyumov.ru/biology/socialnye-seti-analiz-i-perspektivy>.

[3] Казаринова, Д.Б. (2014). Новые медиа как политические проекты и элементы мягкой силы в современном политическом процессе. *Вестник РУДН, (Политология)*, *1,* 129.

[4] Ефимова, И.Н., Маковейчук, А.В. Социальные сети как новый механизм формирования имиджа субъектов политической деятельности. <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/pols/TheNewsOfASU-2012-4-1-pols-05.pdf>.

[5] Казаринова, Д.Б. (2014). Новые медиа как политические проекты и элементы мягкой силы в современном политическом процессе. *Вестник РУДН, (Политология)*, *1,* 129.

[6] Володенков, С.В. (2011). Теория коммуникации Х. А. Инниса и современные информационно-коммуникационные технологии: политологический анализ. *Социально-политические науки, 1,* 166 – 167.

Соціальні мережі можна назвати своєрідним «віртуальним дзеркалом життя», в якому знаходять відображення як злободенні проблеми, що хвилюють суспільство, так і думки та оцінки самого суспільства в контексті актуальної проблематики[1].

М. Кастельс, аналізуючи зміни в традиційному суспільстві, виділяє сучасні інформаційно-комунікаційні технології як один із найбільш значущих чинників у створенні нового суспільного укладу. Так, на його думку, посилення мережі нових засобів інформації приводить до того, що лідерство стає персоналізованим, а шлях до влади лежить через створення віртуального іміджу. Таким чином, сучасні інформаційні технології приводять до активного розвитку нових форм політичної комунікації, у тому числі в онлайн-просторі[2].

Розвиток політичної інтернет-комунікації можна умовно розділити на два етапи.

Перший етап – інформаційний. Сутність його полягає в проникненні і зберіганні в мережі політичної інформації. У першу чергу це новинні стрічки, електронні засоби масової комунікації, сайти політичних партій і громадських організацій, окремих політичних лідерів, а також безпосередньо електронні видання аналітичних і дослідницьких організацій.

Другий етап пов'язаний з медіатизацією політики, спробою використання Інтернету як інструменту політичних і піар-технологій.

Широкий набір форм і методів політичної комунікації в мережі спрямовані на більш динамічний вплив на свідомість і поведінку аудиторії в мережі Інтернет у порівнянні з іншими засобами масової інформації.

Вагомим аргументом на користь цього твердження може служити те, що традиційні засоби масової інформації працюють переважно в режимі інформаційного монологу (односторонньої комунікації), за допомогою якого відповідні структури впливають на адресата і підтримують контроль над підвладними суб'єктами.

Комп'ютерні технології, навпаки, відкрили можливість багатосторонньої комунікації. Кожен, хто має доступ до мережі, може виступати як одержувачем, так і відправником інформації, що дозволяє здійснювати ефективну віртуальну взаємодію комунікантів як один з одним, так і з політичними структурами. Це робить процес комунікації більш активним і взаємозумовленим: і адресант і адресат виступають як активні його учасники і можуть впливати на його розвиток. Така взаємодія певною мірою здатна привести або хоча б створити враження можливості подолання ієрархізму владних структур і цим зняти деяку залежність громадян від інституціональних посередників, партійних і державних організацій, і навіть дозволити впливати на них. Це може виявлятися в можливості контролю над ходом голосування на виборах, в участі у роботі форумів, у відповідях на запитання анкет, розміщених на сайтах, в обміні електронною кореспонденцією з представниками політичних сил[3].

Серед дослідників існують полярні думки з питання існування особливої політичної ідентичності та цінності мережі як механізму її виведення в реальні політичні практики. Так, прихильники концепції деліберативної і прямої демократії покладають на Інтернет велику надію як на механізм скорочення дистанції між владою і суспільством, як середовище вільного поширення інформації та прямого спілкування людей.

Р. Патнем, навпаки, вважає, що поширення Інтернету веде не до становлення мережевої ідентичності, а до соціальної ізоляції та зниження цінності соціального капіталу[4].

Можна констатувати, що на сьогоднішній день доступні для комунікації нові технології істотно змінили і будуть змінювати в технологічно розвинених демократіях і способи впливу на громадську думку в рамках сучасних політичних кампаній, дедалі активніше проникаючи в основні сфери життя суспільства, трансформуючи способи комунікації як усередині його, так і між суспільством і владою, змінюючи моделі поведінки як комунікаторів, так і цільових аудиторій комунікації, що неминуче приведе і вже приводить до істотної зміни способів і моделей ведення

[1] Павленко, В.В. Роль современных социальных сетей в социальных и политических технологиях. <http://hsjournal.org/wp-content/uploads/2012/11/pavlenko.pdf>.

[2] Володенков, С.В. (2011). Теория коммуникации Х. А. Инниса и современные информационно-коммуникационные технологии: политологический анализ. *Социально-политические науки, 1,* 166.

[3] Морозова, О.Н. (2011). Политическая Интернет-коммуникация: ее роль, функции и формы. *Политическая лингвистика, 1(35),* 157.

[4] Новикова, С.А. (2013). Политическая идентичность сетевых акторов интернет-пространства: методологические аспекты. *PolitBook*, *2,* 69.

сучасних політичних кампаній[1].

Політика неминуче приходить туди, де є будь-яка масова аудиторія. У сучасних реаліях неможливо перемогти в боротьбі за владу, не маючи доступу до традиційних (електронних і друкованих) ЗМІ. Однак досвід виборчих кампаній показує, що є новий спосіб впливати на електорат через мережу Інтернет. Цей спосіб має низку переваг, головними серед яких є легкість і практична миттєвість опублікування будь-якої інформації, відсутність просторово-часових меж взаємодії, можливість формувати навколо теми або проблеми групу однодумців і швидкий зв'язок для моніторингу ситуації. Питома вага віртуальної інформаційної складової в політиці сьогодні має стійку тенденцію до зростання[2].

Е. Коррадо і Ч. Фейрстоун відзначають, що Інтернет відновлює можливість індивідуального впливу на уряд та його політику. Він може забезпечити спілкування громадян з урядом безпосередньо, а також зменшити залежність простих громадян від виборних посадових осіб, політичних партій та угруповань, які відстоюють свої економічні інтереси. Інтернет, за допомогою надання більших можливостей щодо обміну інформацією, з одного боку, посилить вплив простих громадян на політику, а з іншого – послабить вплив тих, кому нині належать засоби масової інформації. Тобто чим більше можливості для громадян безпосередньо спілкуватися з політичним лідером, тим, ймовірно, більш залученими в політику вони будуть, і чим більше вони будуть залучені, тим сильніше буде їх привабливість як особистостей[3].

Інтернет – це віддзеркалення реального світу. У ньому діють ті самі закони, що і в реальному соціумі. Не дивно, що в усьому світі лідери громадської думки дедалі інтенсивніше присутні в соціальних мережах.

Присутність політичних акторів у соціальних мережах та блогосфері Інтернету – це унікальна можливість поєднувати просування політика і партії та основну рису іміджу будь-якого політичного суб'єкта – вседоступність. Політик повинен бути унікальний, але в той самий час схожий на свого виборця.

У соціальних мережах ця сторона розкривається повністю. Коли користувач бачить, що політик заповнив анкету і виклав фотографії, регулярно оновлює свою сторінку, оперативно і по суті відповідає на поставлені йому запитання, довіра до нього підвищується. Комунікаційні інтернет-сервіси в цьому сенсі - це найбільш сприятливе середовище для політичної активності різних рівнів. Недарма представники влади або ті, хто прагне посісти своє місце на політичному олімпі, а також просто підвищити свою популярність і вплив в інформаційному просторі, йдуть в соціальні мережі і блогосферу[4].

Яскравим прикладом може послужити виборча кампанія Президента США Барака Обами. Використання в той час соціальних мереж як нового каналу політичної комунікації дозволило Обамі отримати підтримку не тільки з боку демократів, а й людей, які до старту президентської кампанії декларували свої погляди політично індиферентними.

Якщо порівнювати рівень проникнення Інтернету у США в 2004 і в 2008 рр., то він кардинально не змінився. Але президентські виборчі кампанії, що проводилися в ці роки, кардинально різняться мірою залучення можливостей мережі Інтернет. Головна причина – слабкий розвиток у той час соціальних мереж, які стали головною рушійною силою у виборчій кампанії президента 2008 р.[5]

Останнім часом слідом за світовими лідерами дедалі більша кількість українських політиків і чиновників, розуміючи, що соціальні мережі є потужним важелем, здатним вплинути на політичні процеси в суспільстві, почали активно створювати акаунти в соціальних мережах. Все це робиться з

[1] Володенков, С. Новые коммуникационные технологии в современном политическом управлении: угрозы и вызовы. *Slideshare*. <http://www.slideshare.net/svvgold/ss-7394445>.

[2] Артюхина, Е.В. (2008). Интернет как средство политической коммуникации. *Вести. Волгогр. гос. ун-та*, (*Философия*), *Сер. 7, 2 (8),* 122.

[3] Вершинин, М.С. (2004). Политическая коммуникация в информационном обществе. *Актуальные проблемы теории коммуникации*, 99.

[4] Ефимова, И.Н., Маковейчук, А.В. Социальные сети как новый механизм формирования имиджа субъектов политической деятельности. <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/pols/TheNewsOfASU-2012-4-1-pols-05.pdf>.

[5] Хромец, О. Социально-сетевая избирательная кампания. *Оптимизация и продвижение систем.* <http://rotovsky.com/pr-community/socialnye-seti>.

певною метою, щоб продемонструвати свою включеність у процес віртуальної соціалізації, а також з метою самопіару як політичного діяча, що і є однією з проблем ефективного використання соціальних мереж[1].

2014 р. інформаційний ресурс «Новий час» провів дослідження, визначивши найпопулярніших співвітчизників у соціальних мережах Facebook і Twitter. Був збудований рейтинг за загальною кількістю передплатників. Серед політиків рейтинг очолив Віктор Медведчук, посівши 5 місце в рейтингу із 717 тис. передплатників, на 7 місці розташувався Арсеній Яценюк (569 тис.), на 9 місці – Петро Порошенко (510 тис.), Юлія Тимошенко посіла 14 місце (364 тис. передплатників), Сергій Тігіпко посів у рейтингу 44 позицію (84 тис. передплатників) і т.д.

Ми бачимо, що українські політики мають достатньо велику аудиторію у своїх акаунтах і активно використовують соціальні мережі у спілкуванні зі своїм електоратом.

Але таку політизованість українських соціальних мереж експерти називають типовою для країн з нестійкою демократією.

В умовах низької довіри до держави суспільство шукає можливість отримувати оперативну інформацію від самих учасників політичних та суспільних процесів[2].

Лідери сучасних соціальних мереж – це гігантські системи, які розвиваються і куди залучена велика кількість людей. Навіть якщо політик не прагне створити свою офіційну сторінку або групу в найбільш популярній соціальній мережі, то він просто зобов'язаний бути в курсі того, що в ній відбувається, вимірювати суспільні настрої, стежити за тим, що пишуть і говорять про нього самого. Бо вже давно традиційні ЗМІ черпають новини з блогосфери і соціальних мереж[3].

У сучасних умовах віртуальна політика прийшла до принципово нового етапу. Йдеться про створення віртуальних політичних структур. Вони будуть відрізнятися від будь-яких раніше існуючих об’єднань, організацій, рухів. Інтернет давно поставив на порядок денний питання про об'єднання людей по самих різних ознаках: за політичними переконаннями, інтересами, спільними проблемами[4].

На сьогоднішній день в усьому світі існує і якісно новий формат проведення виборів – інтернет-вибори. Один із способів електронного голосування, що становить собою проведення частини або повністю голосування на виборах і референдумі з використанням мережі Інтернет. У світі відбуваються суперечки про можливість практичного проведення інтернет-виборів і їх безпеки для таємності волевиявлення громадян і достовірності отриманих у результаті таких виборів результатів. Низка країн, такі як Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Естонія, вже застосовували технологію інтернет-голосування на виборах різних рівнів (від місцевих до парламентських)[5].

Багато політиків звернули увагу і на переваги політичної реклами в Інтернеті. Якщо картинка телевізійного ролика «живе» кілька секунд, газетна публікація – кілька днів, то тексти і відеофайли в мережі можуть існувати місяці й навіть роки, тим паче що в умовах посилення фінансового контролю за передвиборчою рекламою і подорожчання рекламних послуг традиційних ЗМІ Інтернет надає вельми помітні переваги.

Інтернет дає можливість для створення віртуальних партій, заснованих на невідомих для сучасної політичної системи принципах членства, які потенційно будуть здатні оперативно реагувати на зміни позицій своїх членів по найважливіших питаннях і таким чином найбільш близько підходити до ідеалу адекватної репрезентації інтересів тих чи інших соціальних груп у

[1] Павленко, В.В. Роль современных социальных сетей в социальных и политических технологиях. <http://hsjournal.org/wp-content/uploads/2012/11/pavlenko.pdf>.

[2] Топ-50 украинских блогеров в Facebook и Twitter. Рейтинг НВ. *Новое время.* <http://nvua.net/publications/virtualnye-geroi-politiki-i-zhurnalisty-tesnyat-pop-znamenitostey-v-facebook-i-twitter-infografika-nv-22945.html>.

[3] Ефимова, И.Н., Маковейчук, А.В. Социальные сети как новый механизм формирования имиджа субъектов политической деятельности. <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/pols/TheNewsOfASU-2012-4-1-pols-05.pdf>.

[4] Артюхина, Е.В. (2008). Интернет как средство политической коммуникации. *Вести. Волгогр. гос. ун-та*, (*Философия*), *Сер. 7, 2 (8),* 122–123.

[5] Павленко, В.В. Роль современных социальных сетей в социальных и политических технологиях. <http://hsjournal.org/wp-content/uploads/2012/11/pavlenko.pdf>.

політичному процесі[1].

Висновки: Інтернет як засіб політичний комунікації ще не до кінця освоєний, але має великий потенціал. Політичні комунікації в мережі потрібно вдосконалити і розвивати, щоб політичні ресурси могли відповідати вимогам і настроям цільової аудиторій, пропонуючи нові комунікаційні рішення і способи зворотного зв'язку. Дедалі більше число тих, хто переконаний у комунікативній перевазі Інтернету в порівнянні з традиційними засобами масової комунікації.

Беручи до уваги той факт, що число інтернет-користувачів постійно збільшується, а інформація, надана в мережі, формує і надовго закріплює у свідомості користувача стійкі уявлення про того чи іншого політичного діяча, партії чи організації, то політичному лідерові слід бути активним суб'єктом у світі соціальних мереж. Адже не виявляючи активності, можна втратити один із важливих каналів комунікації і значну частину своїх прихильників. Подальші дослідження в цьому проблемному полі доцільно проводити в напрямі ефективності використання соціальних мереж для досягнення політичних цілей та застосування інтернет-технології як інструменту маніпуляційних технологій.

References

1. Artyukhina, E.V. (2008). Internet kak sredstvo politicheskoy kommunikatsii. *Vesti. Volgogr. gos. un-ta, (Filosofiya), Ser. 7, 2 (8),* 121 – 124.
2. Blogi kak instrument politicheskogo obshcheniya. *Politicheskaya analitika.* <http://www.politicalmind.ru/minsos-58-1.html>.
3. Vershinin, M.S. (2004). Politicheskaya kommunikatsiya v informatsionnom obshchestve. *Aktual'nye problemy teorii kommunikatsii*, 98–107.
4. Volodenkov, S. (2011). Novye kommunikatsionnye tekhnologii v sovremennom politicheskom upravlenii: ugrozy i vyzovy. *Slideshare.* <http://www.slideshare.net/svvgold/ss-7394445> (2015, lyutiy, 5).
5. Volodenkov, S.V. (2011). Teoriya kommunikatsii Kh. A. Innisa i sovremennye informatsionno-kommunikatsionnye tekhnologii: politologicheskiy analiz. *Sotsial'no-politicheskie nauki, 1,* 166–169.
6. Efimova, I.N., Makoveychuk, A.V. Sotsial'nye seti kak novyy mekhanizm formirovaniya imidzha sub"ektov politicheskoy deyatel'nosti. <http://izvestia.asu.ru/2012/4-1/pols/TheNewsOfASU-2012-4-1-pols-05.pdf>.
7. Kazarinova, D.B. (2014). Novye media kak politicheskie proekty i elementy myagkoy sily v sovremennom politicheskom protsesse. *Vestnik RUDN, (Politologiya), 1,* 128–131.
8. Morozova, O.N. (2011). Politicheskaya Internet-kommunikatsiya: ee rol', funktsii i formy. *Politicheskaya lingvistika, 1(35),* 156–161.
9. Novikova, S.A. (2013). Politicheskaya identichnost' setevykh aktorov internet-prostranstva: metodologicheskie aspekty. *PolitBook, 2,* 68–75.
10. Pavlenko, V.V. Rol' sovremennykh sotsial'nykh setey v sotsial'nykh i politicheskikh tekhnologiyakh. <http://hsjournal.org/wp-content/uploads/2012/11/pavlenko.pdf>.
11. Sazanov, V.M. (2011). Sotsial'nye seti – analiz i perspektivy. <http://spkurdyumov.ru/biology/socialnye-seti-analiz-i-perspektivy> (2015, sichen', 25).
12. Top-50 ukrainskikh blogerov v Facebook i Twitter. Reyting NV (2014). *Novoe vremya.* <http://nvua.net/publications/virtualnye-geroi-politiki-i-zhurnalisty-tesnyat-pop-znamenitostey-v-facebook-i-twitter-infografika-nv-22945.html>.
13. Khromets, O. (2011). Sotsial'no-setevaya izbiratel'naya kampaniya. *Optimizatsiya i prodvizhenie sistem.* http://rotovsky.com/pr-community/socialnye-seti (2015, sichen', 25).

[1] Артюхина, Е.В. (2008). Интернет как средство политической коммуникации. *Вести. Волгогр. гос. ун-та*, (*Философия*), *Сер. 7, 2 (8),* 122.

Лілія Жужа
Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр (м. Запоріжжя)

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ НА ПІДТРИМКУ АТО

Liliia Zhuzha
Khortitsa national educational and rehabilitation multi-center (Zaporizhzhia, Ukraine)

MORAL ASPECTS OF VOLUNTEER MOVEMENT IN SUPPORT OF ATO

The mass volunteer movement functions thanks to the volunteers certain moral qualities. In this article we consider the following moral qualities that are inherent to volunteering: human (responsibility, sense of duty); civil (patriotism, priority values to society values the individual, the desire for freedom, faith in the righteousness of the fight); interpersonal (empathy, kindness, humanity) and personal qualities (dignity, initiative, disinterestedness, romanticism and pragmatism). The data of sociological research on public attitudes to voluntary movement, which particularly marked respect for volunteers and trusted by public.

Key words: civil society, volunteer movement, ATO, moral quality, responsibility, dignity, patriotism, relation to volunteers

Актуальність теми. Моральна складова громадянського суспільства є невід'ємною характеристикою цього суб'єкта політичного процесу. Волонтерство на підтримку АТО, як еліта громадянського суспільства, виникло та існує завдяки міцній моральній мотивації. Отже, феномен сучасного волонтерства неможливо розглядати без урахування моральної складової цього феномена.

Завданням статті є аналіз моральних аспектів волонтерського руху.

Розгляд проблематики в сучасній політологічній літературі. Загальні питання, сутність, основні риси та функції громадянського суспільства розглядає Кін Джон, Айвен Догерті, А. Кудряченко, Ю. Шайгородський, М. Скригонюк, М. Патей-Братасюк, І. Кресіна, Г. Зеленько, М. Калініченко, Т. Андрійчук, А. Дідух, Ф. Рудич та ін. Проблематиці громадянського суспільства приділяють увагу також українські політологи В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко.

Основний текст. У суспільстві є запит на моральне піднесення для формування та підтримки громадянської активності. Ідеологія моралізується, тобто ідеологічне обґрунтування державної політики доповнюється моральним виправданням, перш за все – збереженням гідності народу. Підтвердженням цієї думки є номінація насильницької зміни еліт у суспільстві «революцією гідності». Відбулось моральне виправдання політичної дії із застосуванням етичних понять гідності, відповідальності, громадянського обов'язку та ін.

Державі належить монополія легітимного фізичного насилля. Класик політичної думки М. Вебер підкреслює, що «право на фізичне насилля приписується всім іншим союзам або окремим особам лише настільки, наскільки держава зі свого боку допускає це насилля: єдиним же жерлом «права» на насилля вважається держава»[1].

Наявність воєнних волонтерів, добровольчих бригад – це певною мірою прояв слабкості держави, але держава легітимувала право на фізичне насилля добровольчим бригадам, воєнним волонтерам, що каналізувало бажання певної частини суспільства брати безпосередню участь у воєнних діях поза контролем держави. Держава дозволила волонтерам діяти на свій розсуд, спиратися на свої джерела фінансування, організації, матеріальне постачання за рахунок ресурсів громадянського суспільства. Певним чином держава була не в змозі стримувати потяг волонтерів брати участь в АТО. Для добровольців АТО характерна етичний максималізм у активній протидії злу. За М. Вебером, для політика має силу ствердження: «Ти повинен застосовувати силу,

[1] Вебер, М. (1990). *Политика как призвание и профессия. Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 645.

протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору»[1]. Громадянське суспільство в Україні частково бере на себе виконання деяких функцій держави у протистоянні ворогу.

Значною мірою волонтерський рух виникнув перш за все для забезпечення дій добровольчих бригад. Якщо це не державні структури, то і забезпечення їх діяльності держава перекладає на структури громадянського суспільства, тобто на волонтерів. Керівники добровольчих загонів неодноразово заявляли, що вони повністю забезпечуються за рахунок своїх ресурсів: постачання їжі, матеріалів, одягу і т. ін. – за рахунок добровольчих внесків, збір яких організовують волонтери.

Волонтерство АТО – це не тільки діяльність з допомоги воїнам та постраждалим від бойових дій, це, за великим рахунком, і політична діяльність. У певному розумінні волонтер АТО – це суб'єкт політики, людина, що займається політичною діяльністю. Волонтер як активіст громадянського суспільства належить до еліти громадськості. Для волонтера громадські справи важливіші за справи особистості: саме така якість відрізняє еліту від пересічного громадянина.

Віднесення волонтерів до еліти громадянського суспільства відповідає теорії еліт класиків української політичної думки Д. Донцова та В. Липинського. Так, Д. Донцов у своїй теорії еліт розрізняє «ініціативну меншість» (еліту) та «пасивного чинника нації» (народ). У книзі «Націоналізм» (1926) він пише, що еліта як найактивніша група в суспільстві формує певну ідею, робить її доступною для мас і, зрештою, мобілізує народ на втілення даної ідеї. На думку Д. Донцова, «політична еліта здатна збудити приховану енергію нації, виховувати маси й надихати для участі в тих чи інших політичних акціях». Для В. Липинського «національна еліта — це та активна меншість, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів, творить матеріальні та духовні цінності — власність усього суспільства»[2]. Ми поділяємо думку, що до громадянської еліти належать люди з високою громадянською свідомістю, для яких найважливішою якістю є здатність ставити інтереси нації, громади вище за особисті інтереси.

Волонтер АТО бере на себе відповідальність за важливу державну справу – сприяти антитерористичній операції. На відміну від чиновника – виконавця, волонтер бере ініціативу у свої руки і робить корисну для АТО справу не через посадовий обов'язок, а через обов'язок моральний. Макс Вебер розрізняє відповідальність чиновника та відповідальність політика. Чиновник відповідає за належне виконання наказу керівника. Чиновник не відповідає за зміст цього наказу, за наслідки виконання наказу. Це зовсім непогано. Політики-чиновники – це люди «з високорозвиненою становою честю, що гарантує бездоганність, без чого виникла б фатальна небезпека жахливої корупції та вульгарного міщанства, а це ставило б під загрозу суто технічну ефективність державного апарату»[3]. Відповідальність чиновника вторинна, залежна від політика-керівника. За зміст і наслідки політичного рішення бере на себе відповідальність керівник, політичний лідер. Оскільки волонтер сам бере на себе відповідальність за рішення, які приймає, то він тим самим включається до політичного шару еліти. Як і політик, волонтер отримує «відчуття того, що ти тримаєш в руках нерв історично важливого процесу». Це відчуття здатне підняти політика над повсякденністю.

Політику (за Вебером) також притаманна відповідальність перед майбутнім[4]. Дуже часто в інтерв'ю з волонтерами появляється думка про майбутнє, заради якого роблять свою справу добровольці. Саме наявність масового руху волонтерів свідчить про гідність українського народу, збереження якої дуже важливо для мотивації волонтерської діяльності. Завдання політика, за Вебером, берегти гідність нації. «Нація стерпить ущемлення її інтересів, але не стерпить образи її гідності», відмічає класик політології [5]. Революція гідності в Україні значно актуалізувала цю чесноту, заради збереження якої розвернувся волонтерський рух Майдану та АТО.

Волонтери безкоштовно та безкорисно надають широкий спектр соціальних послуг воїнам

[1] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 179.

[2] Дзюбко, І.С., Левківський, К.М., Андрущенко, В.П. та ін. (2001). *Політологія*: підручник. 2 видання. Київ: Вища школа.

[3] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 177.

[4] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 173.

[5] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 177.

АТО та населенню, постраждалому від бойових дій. Вони не тільки постачають продукти, речі та інші засоби життєзабезпечення для воїнів та жителів зони АТО, а також створюють комп'ютерні програми для артилеристів, конструюють різні прилади, безпілотні апарати, надають психологічну допомогу та ін.

Масовий волонтерський рух функціонує завдяки наявності у волонтерів певних моральних якостей.

Моральні аспекти слід диференціювати на окремі моральні якості, які відображають різні сторони та прояви моральності учасників волонтерського руху. Волонтерству притаманні такі моральні якості: загальнолюдські (відповідальність, почуття обов'язку, совість); громадянські (патріотизм, пріоритет цінностей суспільства перед цінностями індивіда, прагнення до свободи та демократії, українська ідентичність, віра в праведність боротьби); міжособистісні (альтруїзм, емпатія, доброта, гуманність) та особистісні якості (гідність, оптимізм, ініціативність, безкорисність, романтизм, прагматизм). Розглянемо докладніше деякі з цих якостей. Порядок їх розгляду не відповідає рангу їх значущості. Всі якості тісно пов'язані одна з однією і виокремити якісь більш важливі, а якісь другорядні неможливо. Всі якості рівною мірою важливі, і відсутність будь-якої з них значно послаблює і навіть робить неможливим участь у волонтерському русі. Отже, те, що ми докладніше розглядаємо таку якість як відповідальність, ніяким чином не означає, що це головна якість, але те, що вона дуже важлива, не викликає сумніву.

У мотивації діяльності політика М. Вебер розрізняв етику переконання та етику відповідальності[1]. Згідно з етикою переконання, політик вважає за необхідне дотримуватися принципів незалежно від наслідків таких дій. Етика відповідальності, напроти, спонукає політика перш за все враховувати наслідки політичних рішень. З приводу цього М. Вебер відмічає: «Бездонно глибока прірва існує між тим, коли діють відповідно до максими етики переконання, мовою релігії: «Християнин робить, як належить, а щодо наслідків покладається на Господа», або ж діють згідно з максимою етики відповідальності: треба відповідати за (передбачувані) наслідки своїх дій»[2].

Саме з етикою відповідальності рахується волонтер, що бере участь у обміні полоненими. Є політики, які вважають, що з терористами не можна вести ніяких перемовин. Ці політики діють за етикою переконання. Волонтери – прагматики. Вони частіше враховують гуманітарні наслідки своїх дій. Для політичної свідомості волонтерів етична складова спирається не на абсолютну етику Євангелії, яка не цікавиться наслідками буквального додержування її, а на етику відповідальності. Так, дуже часто волонтери, що надсилають матеріальну допомогу в зону АТО, підкреслюють, що допомогу вони надають як жителям територій, які контролюються українськими воєнними, так і жителям територій, що контролюються терористами. Точніше, волонтерам притаманний романтичний прагматизм, або прагматична романтика, адже волонтер займається практичною діяльністю з романтичних спонукань. У даному разі романтика – це духовна якість. Мотив діяльності волонтера – не матеріальна вигода, а моральний обов'язок, який відчуває волонтер. Саме за цю якість люди поважають волонтерів. Звичайно, ця повага викликана наслідками тих дій, що притаманні волонтерам АТО.

Багато людей вдячні волонтерам за допомогу. Позитивно оцінює діяльність волонтерів більшість населення незалежно від політичних або ідеологічних переконань. Так, за даними соціологічного дослідження за участю автора, що було здійснено в Запоріжжі у лютому 2015 р. (опитано 600 мешканців міста за репрезентативною вибіркою для дорослого населення), на запитання: «Як ви ставитеся до волонтерського руху на підтримку воїнів АТО?» 80,8 % респондентів відповіли «Підтримую». Не підтримують волонтерський рух лише 10,3 %. Пункт «Важко відповісти» відмітили 8,9 %.

Респондентам також було надано запитання про мотиви підтримки волонтерів та про мотиви діяльності волонтерів (див. табл. 1).

Як бачимо з табл. 1, респонденти найважливішою якістю волонтерів уважають чуйність до людей, що потребують допомоги. Ця якість пов'язана зі здатністю людини до емпатії. Це одночасно психологічна та етична якість, що означає усвідомлене співпереживання емоційному стану іншої людини, співчуття до цієї людини. Співпереживання в даному разі – це переживання волонтерів тих

[1] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 180.

[2] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 181.

самих емоційних станів, які відчуває воїн або жертва АТО через ототожнення себе з ними. Співчуття волонтера – це переживання власних емоційних станів з приводу почуттів воїнів або жертв АТО. Розвинена здатність до емпатії є важливою якістю волонтерів, чия діяльність безпосередньо пов'язана з людьми. Загальним визначенням цих якостей волонтерів є доброта. Політичне значення цих якостей полягає в тому, що йдеться не просто про співчуття однієї людини до іншої, а про виявлення емоційно забарвленої, добровільної, безкорисної допомоги з боку простих громадян у вирішенні державно значущої страви – перемоги в АТО. Тут доброта поєднується з громадським обов'язком. Чуйність у волонтерів є дієвою та має політичний зміст, адже допомога, яку надають волонтери, є частиною забезпечення антитерористичної операції, а волонтери фактично є частиною тилових підрозділів АТО. На відміну від благодійників, які дають гроші і на цьому заспокоюються, волонтери витрачають свої сили, час, енергію на суспільну справу.

Таблиця 1

Ставлення населення до волонтерів

Ваша думка про волонтерів, які допомагають АТО (% від кількості опитаних. Респонденти могли вибрати кілька варіантів)	%
Це чуйні люди, які хочуть допомогти тим, хто потребує допомоги	47,14
Це патріоти, які хочуть сприяти перемозі в АТО	44,44
Волонтери частково замінюють державу в забезпеченні АТО	19,53
Це люди, які допомагають своїм близьким, родичам, що потрапили в АТО	18,18
Волонтерський рух об'єднує небайдужих людей	17,85
Волонтерський рух виховує в людях громадянські почуття	10,10
Волонтери пов'язують зону АТО з рештою України	8,75
Це люди, які хочуть потрапити до влади, стати депутатами	5,72

Волонтерський рух є проявом вибуху пасіонарності, що свідчить про піднесення національного духу та забезпечення майбутнього держави.

Волонтери діють за покликанням, з почуттям обов’язку, що чітко виражене. За визначенням, обов'язок – це внутрішньо прийняте (добровільне) зобов'язання. Обов'язком волонтера є його зобов'язання перед нацією або учасниками бойових дій та жертвами АТО. Обов'язок тут розглядається як моральне зобов'язання (моральний обов'язок) – добровільне моральне зобов'язання волонтера перед нацією, народом, учасниками бойових дій. Видами обов'язку є громадянський обов'язок, патріотичний обов'язок, військовий обов'язок та ін. За Кантом, обов'язок – це необхідність вчинку з поваги до морального закону. Обов'язок дозволяє індивідові бути моральним. Прагнення виконати обов'язок – це прагнення людини до щастя. Справа волонтерів дуже нелегка. Вони страждають від втоми, наражаються на небезпеку, коли транспортують речі в зону АТО, але вони не відчувають себе нещасними. Тут слово «щастя» цілком доречне, адже волонтери відчувають задоволення від своєї діяльності, від розуміння того, що вони потрібні й приносять користь. Це надає самооцінці позитивної реакції, як самореалізація з відчуття, що ти є корисним для людей.

Чесність, довірливість волонтерів помножені на ідею патріотизму роблять їх ефективними діячами, що сумлінно роблять свою справу.

Парадоксально, що такі особистісні якості волонтерів, як некерованість, анархізм сприяють їх активності. Бо вони сприймають свою справу як обрану добровільно.

Для волонтера його справа – це моральний та громадянський обов’язок. Підтвердженням цієї думки є данні опитування, що наведені. 44 % респондентів вважають, що волонтери – «це патріоти, які хочуть сприяти перемозі в АТО». Здатність відчувати цей обов’язок та діяти згідно з ним є проявом зрілості громадянського суспільства, його відповідальності за долю країни.

Частина волонтерів відчувають обов'язок перед близькими, родичами, друзями, які беруть участь в АТО. Згідно з опитуванням, 18 % респондентів уважають, що волонтери – «це люди, які допомагають своїм близьким та родичам, що потрапили в зону АТО».

Моральна складова життєдіяльності громадянського суспільства посилюється в часи найбільшої загрози для країни. У багатовимірному трактуванні поняття «мораль», що запропонував Ч. Тейлор, моральне мислення є сферою винесення «сильних оцінюючих суджень» (strong evaluations), становить собою поєднання трьох відносно незалежних вимірювань: 1) поваги щодо іншої людини як суб'єкта морального ставлення; 2) прагнення жити благим життям, що наповнене значенням, на відміну від тривіально-автоматичного існування; 3) прагнення заслужити повагу і шану в рамках даного суспільного простору[1]. Всі ці параметри повною мірою можна віднести для оцінки моральної свідомості волонтерів. Їх поважають у суспільстві, життя їх наповнене значенням, адже їх діяльність вкрай необхідна суспільству, вони з повагою ставляться до об'єктів своєї допомоги, адже інакше вони навряд чи витрачали б стільки сил та часу на свою діяльність.

У волонтерства особливий вид влади – влади активної та ініціативної дії. Цей вид влади громадянства, фон відносин вільної дії, дифузна влада суспільних активістів. Ця влада є джерелом суспільної легітимації, тобто визнанням громадою права на таку діяльність. Держава вимушена регламентувати волонтерську діяльність, саме тому на розгляд Верховної Ради надано закон про волонтерів.

Політика – це відносини з приводу влади. Але влада – це не завжди якість державного можновладця, державного чиновника або посадовця. Людина, що займається політикою, за Вебером, «черпає свою внутрішню рівновагу і почуття своєї гідності з усвідомлення того, що служить «справі» і тим самим надає сенсу своєму життю»[2].

Влада волонтера, як члена громадянського суспільства, спирається на здатність громадянського суспільства створювати механізми саморегуляції і саморозвитку, формувати сфери невладних відносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права[3].

Громадянське суспільство не лише сфера, а й тип взаємодії, певна модель соціальної організації з притаманною їй культурою[4]. Це соціальна культура спільноти громадянства. «Соціальна культура вміщує, зокрема, політичну, економічну, правову, моральну та інші види культури людини. Будь-яка справжня реформа – це, власне, і є зміна соціальної культури людей, котра й забезпечує зміни в суспільстві»[5]. Трансформація громадянського суспільства під впливом АТО супроводжується зміною його соціальної культури. Соціальна культура волонтерства насичена моральними рисами. Для соціальної культури волонтерів притаманний також оптимізм: вони сподіваються на близьку перемогу в АТО, на піднесення економіки в найближчий рік.

Важливим моральним аспектом волонтерства є те, що діяльність волонтерів викликає довіру з боку суспільства. Люди довіряють волонтерам через те, що вважають їх безкорисними, чуйними, самовідданими патріотами. На підтвердження цієї думки наведемо в табл. 2 результати опитування населення в Дніпропетровській області в листопаді 2014 р., яке провела доцент Криворізького державного університету А. Андрющенко. Опитано 1200 осіб за репрезентативною вибіркою для дорослого населення.

Як бачимо з табл. 2, рівень довіри до волонтерів АТО надзвичайно високий – 92,8 %.

Довіра є важливим компонентом соціального капіталу. Тож завдяки феномену волонтерства соціальний капітал українського суспільство значно підвищився. Поряд із виникненням нової еліти громадянського суспільства – волонтерства АТО виникли нові маси, які зі свого середовища

[1] Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.

[2] Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика.* Київ: Основи, 175.

[3] Політологія. Модуль 1. Громадянське суспільство. *Бібліотека МГПУ.* <http://lib.mdpu. org.ua/ e-book/ politologiya/ eBook/modul_1/tema9.htm>. (2014, грудень, 12).

[4] Громадянське суспільство, його функції та можливості в сучасних умовах. *Київський міський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.* <http://cpk.org.ua/index.php? option= com_content&view=article&id=713>. (2014, грудень, 16).

[5] Костенко, О. (2015). Зміни в контексті соціальної культури. *Віче*, *1.*

висунули корпус волонтерів і підтримали їх своєю довірою, шаною та активною участю у спільній справі допомоги АТО.

Таблиця 2

Результати дослідження рівня довіри населення Дніпропетровської області 2014 р. до волонтерів

Який рівень вашої довіри...? (Дайте одну відповідь, що найбільше пасує, з кожного питання):	
Питання і варіанти відповідей на них	% до всіх
… **волонтерам?**	
Зовсім не довіряю.	2,2
Переважно не довіряю.	3,5
Важко сказати, довіряю чи ні.	1,5
Переважно довіряю.	48,6
Цілком довіряю.	44,2
… **«Самообороні Майдану»?**	
Зовсім не довіряю.	4,1
Переважно не довіряю.	6,9
Важко сказати, довіряю чи ні.	6,0
Переважно довіряю.	44,3
Цілком довіряю.	38,7

Діяльність волонтерів є прикладом для інших, що спонукає людей приєднуватись до волонтерського руху, впливає на формування громадянської свідомості. 10 % респондентів уважають, що «волонтерський рух виховує в людях громадянські почуття». Небайдужість є однією з головних моральних рис волонтерів. 18 % респондентів відмічають, що «волонтерський рух об'єднує небайдужих людей».

Повагу та довіру до волонтерів з боку суспільства пояснює той факт, що лише 6 % респондентів уважають волонтерів тими людьми, що «хочуть потрапити до влади, стати депутатами». Більшість суспільства не підозрює в діях волонтерів корисних мотивів, що значною мірою відрізняє ставлення до волонтерів від ставлення суспільства до політиків у цілому. Широко відомий факт, що більшість людей уважають політиків як людей, що скоріше діють з власних інтересів, ніж з інтересів народу.

Висновки. У моральному плані волонтерство АТО є проявом дієвого патріотизму. Волонтери об’єднують небайдужих людей. Мотивація волонтерства ґрунтується на відчутті громадянського обов’язку перед нацією, народом, воїнами та жертвами АТО; на моральному обов’язку перед близькими людьми, що беруть участь у бойових діях. Волонтери – є елітою громадянського суспільства, є проявом появи нових мас, з високою громадянською свідомістю, що формуються в період «революції гідності» та реалізації її завдань. Суспільство з довірою і повагою ставиться до волонтерів як своєї кращої частини.

References

1. Dziubko, I.S., Levkivs’kyi, I.S., Andruschenko, V.P. (2001). *Politolohiya.* pidruchnyk. 2 vydannya. Kyiv: Vyscha shkola.
2. Hromadyans’ke suspil’stvo, yoho funktsii ta mozhlyvosti v suchasnykh umovakh. *Kyivs’kyi mis’kyi centr perepidgotovku ta pidvyschennya kvalifikatsii pracivnykiv orhaniv derzhavnoi vlady, organiv mistsevogo samovryaduvannya, derzhavnykh pidpryemstv, ustanov i orhanizaciy.* <http://cpk.org.ua/ index. php? option= com_ content&view=article&id=713>. (2014, грудень, 16).
3. Kostenko, O. (2015). Zminy v konteksti sotsial’noi kultury. *Viche, 1.*
4. Politologiya. Modul’ 1. Hromadyans’ke suspil’stvo. *Biblioteka MHPU.* <http://lib.mdpu.org.ua/e-book/politologiya/eBook/modul_1/tema9.htm>. (2014, грудень, 12).
5. Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
6. Veber, M. (1990). *Politika kak prizvanie i professiya. Izbrannoe proizvedenie.* Moskva: Prohress.
7. Veber, M. (1998). *Poklykannya do polityky. Sotsiolohiya. Zahal’noistorychnyi analiz. Polityka.* Kyiv: Osnovy.

Фаїна Вауліна
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РОЗКОЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Faina Vaulina
V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

THE SPLIT OF THE UKRAINIAN SOCIETY: MYTH OR REALITY?

The article considers the existence of a split of Ukrainian society, which is one of the key issues of the debate concerning the existence of an independent Ukrainian state in recent decades and which has been actualized in the beginning of the Donbass conflict. The autor conducts a study of recent publications and opinion polls concerning this issue and suggests possible mechanisms for resolving conflicts that exist in current society. In the article to search the integrating mechanisms in a plane of creating a unified information space for all parts of the state were offered. The data that show the gradual convergence of Ukrainian society to the consolidated position of the simultaneous existence of territories that have a dissenting opinion are given.
Key words: consolidation, division of society, integrating factor, national idea.

Після десяти років, що минули з моменту Помаранчевої революції, в Україні та за її межами поширилася ідея існування розколу між Сходом та Заходом, їх майже непримиренна боротьба один з одним та діаметральна протилежність ідеологічних напрямів розвитку та бачення майбутнього держави, які існували в різних регіонах країни. Фактичним початком розгляду України з позицій розколу на Схід і Захід можна вважати політичну рекламу 2004 р., в якій Україна умовно поділялася на три класи. Надалі ця ідея активно використовувалася в політичній боротьбі та була одним з основних інструментів впливу на свідомість громадян під час проведення виборчих кампаній. Події Євромайдану та напружена ситуація на Донбасі актуалізували питання наявності розколу в середині українського суспільства та поставили на перший план необхідність пошуку певних консолідуючих факторів, які б могли примирити протилежні погляди.

Разом із тим на сьогоднішній день у науковій літературі та ЗМІ дедалі частіше зустрічаються публікації, спрямовані на ствердження того, що наявність розколу в українському соціуму є скоріше надуманою та штучною проблемою, яка використовується заради отримання додаткових бенефетів при веденні політичної боротьби різними силами, а насправді ніякого розколу між Сходом і Заходом немає. Такі думки можна знайти, наприклад, у статті професора Кембриджського університету Рорі Фінніна, який у своїй праці «Розділена Україні: європейська найбільш небезпечна ідея»[1] доводить, що в сьогоденній Україні не існує проросійського Сходу та проукраїнського Заходу.

Сучасний стан осмислення процесу становлення та змісту української національної ідеї знайшов відображення в багатьох публікаціях останніх років, зокрема в працях І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала, С. Вовканича, В. Горського, Я. Грицака, С. Гелея, Я. Дашкевича, В. Жмиря, М. Жулинського, О. Забужко, В. Іванишина, Ф. Канака, А. Карася, Ю. Канигіна і З. Ткачука, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лісового, В. Лизанчука, С. Макарчука, І. Макаровського, В. Медведчука, В. Мороза, Л. Нагорної, Я. Радевича-Винницького, Ю. Римаренка, М. Розумного, В. Сергійчука, А. Свідзінського, М. Томенка, А. Фартушного, А. Черненка, О. Шморгуна, Л. Шкляра, Ф. Медведя та в численних матеріалах, оприлюднених у періодичних виданнях і збірниках публікацій.

Метою даної статті є виявлення штучності чи природності підстав для тверджень про наявність розколу в середині українського соціуму шляхом аналізу даних про ставлення українців

1 Finnin, Rory (2014). A divided Ukraine: Europe's most dangerous idea. *Centre for research in the arts, social sciences and humanities. University of Cambridge*. <http://www.crassh.cam.ac.uk/blog/post/a-divided-ukraine-europes-most-dangerous-idea> (2015, березень, 13).

до найбільш проблемних точок існування держави.

На думку Р. Фінніна, події, що мали місце на Майдані Незалежності в Києві, дають підстави говорити про те, що на сьогоднішній день національна ідентичність українців виступає одним із найбільш недооцінених феноменів у сучасній європейській політичній та соціологічній думці. Він доводить тезу про те, що національна ідентичність має розглядатися як відчуття належності, яке об`єднує націю понад мову, релігійну належність, етнічність та інші культурні феномени, а саме таку ідентичність продемонструвала українська нація, показавши великий ступінь національного підйому під час подій Євромайдану. «…Якщо ми зробимо крок назад і сприймемо «національну ідентичність» суто як відчуття належності, що об'єднує країну понад мовою, етнічністю, віровизнанням чи навіть історичним досвідом, то національна ідентичність України може бути одним із найвпливовіших та найнедооціненіших соціокультурних феноменів такого штибу в модерній європейській історії. Кидаючи виклик геополітичній гравітації, вона дала змогу створити з периферій декількох імперій поліетнічну, полілінгвальну та поліконфесійну державу, яка нині є територіально найбільшою на європейському континенті»[1].

З огляду на це, можна говорити про те, що існування ідеї розколу як такої, що ставить під сумнів існування спільної національної ідентичності та висуває натомість твердження про наявність двох різних етно-культурних ідентичностей (російської та української), носить виключно штучний та надуманий характер. Адже існування у свідомості більшої частини населення власного сприйняття як члена великої національної спільноти вже є свідченням наявності спільних ідей та може виступати підґрунтям для вироблення єдиного погляду на майбутнє всього соціуму.

Крім того, події, що продовжують розвиватися на Донбасі, дають підстави вважати, що на сьогоднішній день ступінь консолідації українського соціуму досяг свого максимуму. Автор даної статті пропонує виходити з того, що формування у свідомості певної групи чіткого розділення на «друг - ворог» і «свій - чужий» та необхідності відстоювати власні інтереси цієї соціальної групи, які виходять за межі мирного співіснування з представниками іншої, є підставою для формування не лише Шмідтівського поняття політичного, а й підґрунтям для ствердження ідентичності та подальшої консолідації членів даної спільноти.

Підтримка української армії, яка почала стрімко зростати після подій у Криму та ще більше підвищення ступеня її активності після початку зростання напруги на Донбасі, широкий волонтерський рух у всіх областях України, спрямований на підтримку чоловіків, що беруть участь у Антитерористичній операції, створення центрів допомоги для вимушених переселенців із зони АТО, ініціатором якого виступають не лише державні служби, а й суспільні ініціативи, – всі ці прояви добровільного об`єднання громадян дають підстави для ствердження того, що сьогоденна українська нація перебуває у тій стадії, коли її консолідація досягла максимуму за останні декілька років.

Дослідження суспільної думки, які проводились в Україні, підтверджують цю тезу. Наприклад, дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», що проводилось у вересні 2014 р. та мало за мету визначення ставлення українців до подій на Донбасі[2], ілюструє те, що в цілому по Україні існує спільне уявлення про те, яким має бути державний устрій країни. Так, 84 % українців виступають проти того, щоб їх область вийшла зі складу України та утворила незалежну державу, а 86 % виступають проти виходу зі складу України та приєднання до іншої держави. Варто відмітити, що різниця між сходом і заходом у відповідях на це питання не має значного показника. Так, проти утворення незалежності області виступають 98,3 % жителів заходу і 82,7 % жителів сходу, а проти приєднання до іншої країни – 97,8 % та 80,3 % відповідно.

Цікавим для порівняння є і те, наскільки відрізняється ставлення до подій на Донбасі між українцями та росіянами. Особливо це стосується жителів Сходу України, яких традиційно прийнято вважати проросійськими. Лише 7 % українців вважають, що Донбас має стати незалежною державою, у той час як у Росії подібних поглядів додержується 40 % громадян. 74 % українців і 50 % росіян уважають, що Росія активно підтримує проросійські сили на сході України, але 64 %

1 Фіннін, Рорі (2013). Українці: сподівано - несподівана нація. *Міжнародний огляд книжок та ідей Критика*. <http://krytyka.com/ua/articles/ukrayintsi-spodivano-nespodivana-natsiya>. (2015, лютий, 20).

2 Опитування Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру - загальнонаціональне опитування. *Сайт Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlenne-opituvannja.htm> (2014, грудень, 10).

українців уважають Росію відповідальною за кровопролиття на Донбасі, у той час як 75 % росіян з цим не згодні. На сході України думку про те, що Росія неправомірно захищає російськомовне населення, поділяють 52,7 % респондентів, а відповідальність за кровопролиття на неї покладає понад 50 % з них[1]. Цікавим з цієї точки зору є і опитування, що було проведено Центром Разумкова у вересні 2012 р. та було спрямовано на виявлення думки українців стосовно актуальності певних проблем у середині держави[2]. Згідно з даними цього дослідження, 38,9 % українців уважають проблему розколу країни та політичного протистояння різних регіонів надуманою та такою, якої не існує, і лише 17,9 % - такою, що є першочерговою для вирішення.

Таким чином, можна говорити про те, що опитування громадської думки демонструють те, що на сьогоднішній день український соціум важко назвати таким, що перебуває у стані розколу. Адже погляди українців у питаннях, що в сучасних реаліях є найбільш актуальними та стають причиною появи підґрунтя для висунення тез про необхідність проведення реформування державного устрою України або навіть припинення її існування як цілісної держави, збігаються та спрямовані на збереження єдності та незалежності країни.

Наявність цих даних актуалізує і питання пошуку національної ідеї як такої, що буде підтримувати високий рівень консолідації суспільства та буде виступати як основна ідея для подальшого розвитку української держави в єдиному для всіх регіонів напряму.

Разом із тим необхідно акцентувати увагу на тому, що ці опитування не включають у собі ставлення жителів Криму, а опитування думки українців на Донбасі дещо ускладнено через неспокійну ситуацію на цій території держави. Втім, навіть за цих умов думка жителів Донбасу відрізняється від думки жителів решти України, включаючи в себе і схід. Наприклад, за вихід області зі складу України та приєднання її до складу іншої держави на Донбасі ствердно відповідають 23,2 % порівняно з 5,9 % на сході, а відповідальність за кровопролиття на сході на Росію покладають 7,3 % жителів Донбасу порівняно з 30,9 % на сході[3].

Це означає, що можна стверджувати, що консолідація українського соціуму досягла свого максимуму на територіях, які повністю підконтрольні українській владі. На тимчасово ж окупованих територіях думку респондентів дізнатися неможливо, а думка громадян України, що населяють території, які входять до зони проведення АТО, дещо відрізняється від думки решти держави. Тобто на сьогоднішній день можна говорити про існування на території України консолідованого суспільства, яке функціонує поруч з територіями, які не тільки мають думку, що відрізняється від думки більшості населення країни, а й не підконтрольні державі.

У ситуації, що склалася, можливі два шляхи вирішення проблеми непідконтрольності територій та подальшої консолідації країни. Перший із них передбачає відмову від територій, на які наразі не поширюється вплив української держави в повному обсязі. Однак такий варіант є неприйнятним не тільки з точки зору державного будівництва, а й з точки зору формування патріотизму та національної ідентичності українців. Якщо виходити з принципу того, що українська нація має будуватися не за етнічним принципом, а за належністю до певної території, тобто за принципом територіального патріотизму, який пропонував В. Липинський, втрата частини територій буде згубна для такого роду ідентичності. Оскільки належність до певної території у свідомості людини асоціюється з чіткою окресленістю меж цієї території. Умовно кажучи, асоціюючи себе з Україною, особа ідентифікує себе з її територією, яка обмежується кордонами держави. Втрата ж певних територій, які входять до цих кордонів, призведе до певної кризи ідентичності. Оскільки в масовій свідомості кордони держави залишаться старими, а фактично їх буде змінено. Процес же сприйняття масовою свідомістю змін у картографії буде доволі тривалим і

1 Опитування Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру - загальнонаціональне опитування. *Сайт Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlenne-opituvannja.htm> (2014, грудень, 10).

2 Опитування Центру Разумкова Наскільки важливими для України є такі проблеми територіального устрою. *Сайт Центру імені Разумкова*. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=872> (2014, грудень 10).

3 Опитування Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру - загальнонаціональне опитування. *Сайт Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlenne-opituvannja.htm> (2014, грудень, 10).

після свого завершення вже незворотнім. Таким чином, відмова від частини територій буде означати фактичну зміну не тільки кордонів держави, а й переформатування ідентичності українців, її незворотну зміну.

Інший шлях вирішення цієї проблеми полягає в тому, щоб повернути собі не тільки формальний контроль над територіями, які наразі віддаляються від України, а й встановити контроль над інформаційним простором цієї частини країни. Це допоможе долучити ці частини до того інформаційного потоку, що і решта територій, та згодом формувати спільну для всіх українців ідентичність.

Залучення всіх частин України до єдиного інформаційного простору важливо з огляду на те, що разом з ним формується і спільне розуміння змісту всіх слів, що використовуються в повсякденній мові. Необхідність створення такого спільного змістового поля була підкреслена подіями Євромайдану, оскільки вони сформували і нове уявлення про політичні лозунги, які під час протистоянь набувають характеру громадських і починають поступово втрачати свою політизовану сутність та мати громадське спрямування. Політизовані лозунги, які мали раніше відверту націоналістичну спрямованість, починають використовуватись на мітингах, які організовуються представниками громадянських рухів, які не мають нічого спільного з політичними партіями чи рухами. Яскравою ілюстрацією цього твердження виступає те, що під час спільної ходи ультрасів українських футбольних клубів лунають вигуки «Слава Україні! Героям слава!», хоча футбольних вболівальників до подій на Майдані ніхто б не назвав ні політичними рухами, ані тим паче націоналістичними організаціями.

Втім, наразі можна простежити явище того, що сприйняття чи не сприйняття Майдану накладає свій відбиток на сприйняття чи не сприйняття подібних гасел як суто громадських. Для областей, які в більшості своїй підтримували Майдан чи ставилися до нього нейтрально, ці гасла мають громадський характер, а для тих областей, які сприймають події на Майдані як переворот, – праворадикальний націоналістичний характер.

Тобто наразі ми маємо ситуацію, про яку писав Фрідріх фон Гайєк у своїй праці «Пагубна самовпевненість», коли говорив про те, що слова та гасла, які використовуються в повсякденному мовленні або під час проведення громадських акцій, формують картину сприйняття світу. «Оскільки мова є провідником і супутником мислення, вона несе в собі та поширює навколо усталену, глибоко ешелонну систему цінностей у вигляді ієрархії понять. Вони формують численні семантико-лексичні мережі, за допомогою яких не тільки передаються, а й акумулюються у свідомості певні думки та поняття»[1].

Виходячи з цього твердження, ми маємо і те, що жителі Донецької та Луганської областей доволі тривалий час чекали на прихід «бандерівців». Цей панічний острах приходу якоїсь доволі ефемерної спільноти людей є наслідком не тільки спрямованої інформаційної кампанії, метою якої було створити образ учасників Майдану як спраглих до влади ненависників усього, що не має яскравих ознак українського, а й використання певних лінгвістичних конструкцій. Ці конструкції, як уже говорилося вище, для однієї частини України мають суто громадське, патріотичне значення, у той час як для жителів Донбасу вони виражають прагнення нав'язати чужі для них цінностей.

Це все призводить до того, що наразі постає необхідність створення спільного підґрунтя для консолідації частин країни, яке буде спиратися на спільне розуміння значення слів та гасел. За словами Меліси Арончик, «нація, як і будь-яка інша спільнота людей, не може ні сформуватися, ані існувати, ані діяти без внутрішньо-національного спілкування її членів»[2]. Це стосується не тільки безпосередньої комунікації між різними членами суспільства, що представляють різні суспільні чи світоглядні групи. Це означає використовування ними слів та гасел у одному семантичному значенні.

Таким чином, для консолідації України необхідно створення мовного поля, в якому більшість українців зможуть використовувати одні й ті самі вислови та слова, надаючи їм одного й того ж змісту.

Події, що почалися в Україні 2014 р. і продовжуються 2015-го, можна порівняти з подіями, що відбувалися у 20-х роках XX століття, коли українська держава вперше боролася за власну незалежність. Для тогочасних українців здобуття незалежності країни було основною метою,

1 Гаєк, Ф.А. (1992). *Пагубная самоуверенность*. Москва, 109.

2 Aronczyk, M. (2008). "Living the Brand": Nationality, Globality and the Identity Strategies of Nation Branding Consultants. *International Journal of Communication, 2,* 43 - 54.

досягнення якої виступало на передній план не лише в програмах політичних партій та лідерів, а й у працях науковців. Разом із тим подальші дії після здобуття незалежності ніяким чином не обговорювалися та не формувалися.

Поразка ж у боротьбі за незалежність призвела до того, що вся подальша політична думка в еміграції була спрямована саме на те, щоб обґрунтувати необхідність здобуття самостійності держави та на прорахунок можливих методів, що зроблять це здобуття можливим. Політична ж думка на території України, що перебувала у складі СРСР, взагалі проблеми самостійності та незалежності не розглядала через ідеологічні механізми, що заважали подібному розгляду.

Таким чином, Україна після здобуття незалежності 1991 р. опинилася в ситуації, коли вся рефлексія, що стосувалася здобуття самостійності держави, стосувалася лише питань її здобуття, а ось подальших дій та чіткого уявлення про те, що робити з незалежністю країні, яка йшла до цього протягом століть, але жодного разу не існувала в самостійному вигляді, не сформувалося ні в науковому дискурсі, ані на рівні буденної свідомості.

Така ситуація і стала причиною того, що новостворена українська держава опинилася в ситуації, коли не тільки національна ідентичність її населення викликає сумнів, а й сама ідея проголошення незалежності без чіткого усвідомлення того, що з цією незалежністю робити далі, стала підлягати сумнівам з боку певних сил.

У такій ситуації національна ідея України має виступати як чинник, який буде підтримувати цінність незалежності в очах громадян та буде містити в собі певні цілі подальшого існування незалежної нації, стверджувати те, що існування саме незалежної держави є основою повноцінного життя та розвитку всього населення країни загалом.

References

1. Aronczyk, M. (2008). “Living the Brand”: Nationality, Globality and the Identity Strategies of Nation Branding Consultants. *International Journal of Communication, 2,* 43 - 54.
2. Finnin, Rory (2013). Ukrainci: spodivano – nespodivana nacia. *Mijnarodniy oglyad knujok ta idey Kritika* <http://krytyka.com/ua/articles/ukrayintsi-spodivano-nespodivana-natsiya>.
3. Finnin, Rory (2014). A divided Ukraine: Europe’s most dangerous idea. *Centre for research in the arts, social sciences and humanities. University of Cambridge*. <http://www.crassh.cam.ac.uk/blog/post/a-divided-ukraine-europes-most-dangerous-idea> (2015, lutii, 20).
4. Hayek, F.A (1992). *Pagubnaya samouverennost*. Moskva.
5. Opituvannya Centru Razumkova Naskilki vajlivi dlya Ukraini taki problem teritorialnogo ustrou. *Sayt Centru Razumkova*. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=872>.
6. Opituvannya Fondu Democratychni iniciatyvi imeni Ilyaka Kucheriva Stavlennya naselennya do podiy na Donbassi: cina miry – zagalnonacionalne opituvannya. *Sayt Fondu Democratychni iniciatyvi imeni Ilyaka Kucheriva*. <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlenne-opituvannja.htm>.

Isa Zeinalov, PhD in political science
Aleksei Terentev
St. Petersburg State Agrarian University, Russian Federation

PRINCIPLES OF FOOD SECURITY IN MODERN RUSSIA: POLITICAL-ECONOMIC ASPECT OF THE STRATEGY

The article analyzes political-economic aspect and different variants to ensure food security during agrarian transformations in the country. Foreign experience of developed countries was described to reflect the objectives of economic policy in the field of food security.
According to a study of development strategy of food security, the authors point out that agricultural sector of Russia, which forms the basis of food production, has insufficiently substantiated methodical and analytical support for the activities of state bodies in the field of agrarian and food policy, especially with regard to food security in Russia.
Key words: food security, subjects of agrarian policy, political-economic strategy.

The resolution of food problem is the duty of a state. With the development of agrarian policy in modern conditions a state should take to consideration at least the level of guaranteed domestic production of vital products.

Possibilities for constructive use of public strategies are largely determined by condition of a state as a management subject, its resource base, dynamics of external environment, condition of public management personnel, development of communications between public authority and society. There are many other factors that influence the development and implementation of management objectives. All this is fully applied to political and economic strategies in resolution of food security challenges during the agrarian reforms.

The mechanism to guarantee national security under the agrarian policy is based on the principles of state support for agricultural sector as an important component of food security of a country.

Economically developed countries established a certain system of economy which to a different extent is regulated by a state and reflects the goals of economic policy. The countries of EU introduced the term "multifunctionality of agriculture", that reflects economic, social, environmental and political value of the industry. Food security in USA is considered as support for stability of domestic sales of food, mainly of national production and implementation of food aid to poor groups of people and the use of agricultural export in the interests of foreign policy. Food security in the USA occurs when in addition to all kinds of trade the possibility of state food distribution appears. Generalization of foreign practice in questions of selection of priorities for agrarian policy, undertaken by World Bank economist, showed that the policy of food self-sufficiency is a "minimum program" necessary to ensure food security for any country[1].

It is commonly known that the level of unit costs for the development of agriculture in Russia is significantly lagged behind the developed countries. For example, at the beginning of the 2000s the annual amount of funding per 1 hectare of agricultural land in Russia was 35 times lower than in Germany, 15 times less than in the US. However, it is emphasized that the current mechanism of budget support for agro-industrial complex is not systematic and does not have a long-term legal framework. It was formed and adjusted in regard to general target ideas of monetarist concept of state regulation of economy and is a kind of response to emerging problems. The total amount of public budgetary funding for agriculture is not legally fixed for the long term; it is annually determined during drafting of the federal budget and regional budgets, and also it is not a protected item of expenditure. The state provides a policy of reacting to conjunctural needs of an owner in agricultural sector, without thinking about long term prospects, which does not correspond to modern realities of the Western world.

The realization of the state agrarian policy as a deliberate action in agrarian sphere necessarily suggests the creation of reliable mechanisms for its implementation. In the most general terms, the

[1] Ефимов, А.Б. (2009). *Организационно-экономические аспекты достижения продовольственной безопасности в России*: автореф. дисс. … канд. экон. наук. Воронеж.

mechanism of realization of state agrarian policy may be represented as the existence of certain factors, conditions, resources, ensuring its implementation.

The leading role of state among other subjects of agrarian policy is determined by the fact that a state, as the main political institution, performs its own unique functions. Being the basic central element of political system, a state determines the main objectives and priorities for development of a society, forms common national strategy, in accordance with which agrarian policy is built. A state must also conduct agricultural policy in the public interest and to form and maintain a common economic space [1].

Paternalistic expectations of the population and economic agents and the tendency of bureaucracy to reproduce distribution methods are typical for Russia. As a result, many of the programs originally planned in a fundamentally different context in practice turned to administrative distribution of productive resources. As experts emphasize the most important elements in the system of state support of the agrarian sector of Russia are the next: maintenance of the overall level of profitability in the industry by supporting village and encouraging of effective demand, antitrust regulation on proportions of intra- and inter exchange, increasing competitive capacity of the industry. The system of state support should promote the development of market infrastructure, maintaining stability favorable market conditions through state interventions, providing village with credit availability. Its functions also include a policy of reasonable protectionism and ensuring of domestic producers with conditions for normal competition with foreign markets[2].

Political and economic strategy for resolution of food security problems draws attention of the state and political parties.

Speaking about "Food security and problems of agricultural development" at the Deputies Congress of the party "Fair Russia" in the Southern Federal District, July 9, 2011 in Rostov-on-Don city party leader S. Mironov said that the threat to food security of the Russian Federation emanates from systemic crisis in which the domestic agriculture is. Agricultural production, in case of its improper organization, transforms into a black hole, into which astronomical funds may fail. The state should not buy off peasants but should create rural economy mechanism to allow this industry normally development. Such a mechanism does not exist yet. It is not even clear how it should look like. Russian farmers and food producers still remain strangers at the domestic food market. Foreign competitors still completely excel them in terms of working capital and in terms of available resources. This situation has not arisen recently. Rather, it is the consequences of the 90s and beginning of the 2000s, when the government let things take their course in relation to village. Agriculture moved from crisis to depression. All the attempts to reduce that bad practice have been resisted by the ruling bureaucracy. If the interests of officials and business are closely interconnected, the interests of the majority of population will remain unrealized.

In this connection we'll make one explanation.

S. Mironov, for example, said that the party "Fair Russia" should go for upcoming elections with a clear knowledge of what should be done to improve the level of food security in the country. What measures to support domestic agricultural producers have the priority in our opinion? *Firstly,* village needs loans. Moreover, the lending process should be simplified as much as possible. *Secondly,* emergency tax mechanisms should be applied in agriculture. A system of state compensation for income taxes is required. That part of it that goes for investment purposes should be compensated completely according to 0% rate. In "Fair Russia" party program is written a requirement of exemption of newly established farms from all taxes for 3 years. For livestock farms, which organize cattle farms such terms may be up to 5-7 years. *Thirdly,* the state should ensure an assignment of sufficient funds to guarantee purchase of harvest from Russian peasants at prices close to market average prices, and provide a financial reserve in case if harvest will be higher than it was planned. *Fourthly,* subsidies for agricultural enterprises for the purchase of fuel, rent of agricultural machinery and purchase of animal feed should be sufficiently expanded. *Fifthly,* system for distribution of domestic agricultural products should be maintained at regional and municipal level through trade fairs and social stores, particularly in megalopolises and large cities. *Sixthly,* the most important area of specialization for our agriculture may become production of environmentally clear and safe products. To organize production of ecoproduction a peasant needs deliberate help of a state. To come out at these markets independently, without help of a state is completely hard. For this aim, not just some

[1] Ефимов, А.Б. (2009). *Организационно-экономические аспекты достижения продовольственной безопасности в России*: автореф. дисс. … канд. экон. наук. Воронеж.

[2] Ефимов, А.Б. (2009). *Организационно-экономические аспекты достижения продовольственной безопасности в России*: автореф. дисс. … канд. экон. наук. Воронеж.

"actions", but a lot of money and serious amendments to the legislation required. *Seventhly,* more than 38 million people live in rural areas; 6.5 million of them work on land that is 10% of all employed people. At least as many of today's townspeople were born in rural areas or have close relatives there. Therefore, the development of rural infrastructure, restoration of life in rural areas should be the most important task for "Fair Russia" party, a matter for each of us.

When in late 2011 Fifth State Duma has completed its work, the chairman of the Duma's Committee on Agrarian Issues V. Denisov summed up the law-making results. He noted that the law on turnover of agricultural land was passed and entered into force on 1 of July, 2011. For 20 years of land reform share owners in different reasons have not been able to formalize and register their land rights, mainly because of procedural complications and due to the high prices for land planning and cadastral evaluation. In most cases land was used illegally and could not serve as pledge for loans. The new law not only simplifies the process of formalization of land rights, but also reduces costs for cadastral registration and state registration.

An important step was development of the Food Security Doctrine approved by the president of the country in early 2010. Its implementation will help to achieve certain results. Firstly, the stability of food prices in the country, by this the price of food will not be affected by fluctuations in foreign exchange rates. Secondly, the quality of food will improve. Even now, Russia uses more rigorous quality standards, than other countries for certain manufactured products. Russia, for example, refused from chlorine technology of poultry processing, although the United States still actively use it. Reduction of quotas on meat import contributes to increased competition between foreign suppliers, but as a result a consumer wins and our market gets the best quality and competitive imported products. Thirdly, the implementation of the doctrine will contribute to welfare of rural population. Supporting domestic producers and replacing imports, we create new workplaces, raise the level of income in rural areas and increase the amount of collected taxes. The main objective defined in the Doctrine is import substitution, primarily at the markets of meat, milk and sugar [1].

Political and economic strategy to resolve food security problems during agrarian transformations is based on state strategy for development of modern infrastructure of agricultural market with civilized and fair laws, regulations, adequate services and prices for agricultural products. The priority are the measures, which ensure the profitability of agricultural production, as well as measures providing increased throughput of roads and railways, reducing the cost of railway transportation, increase the capacity of storage of agricultural products. For Russian agricultural enterprises is also necessary to establish an informing system in all matters of scientific, technical and technological support to AIC for promotion of modern technologies, acquaintance with world experience of their application [2].

Nowadays, domestic agriculture is in a difficult position. Its strategic objective now is to form a class of effective owners. The chairman of the National Union of Milk Producers A. Danilenko noted: "In agriculture a person has to deal with wildlife, so it is difficult to debug a process mechanically, as on a conveyor belt, a personal control of a proprietor is important, only a proprietor may be really motivated for efficient management. Agriculture of developed countries is based on generations of farmers who have no other activities for themselves. Formation of effective owners went over the centuries there, unsuccessful farmers disappeared, the strong one remained and gradually become larger, but still real proprietors, who are responsible for the results of all the fortune, were at the head, but not management teams.

Our system of agriculture has lost a proprietor over a hundred years ago and after Soviet period, absolutely disastrous from technological point (the average yield was 13 quintals per hectare), fell into the chaos of the 1990s, from which it can not get out until now. There are many different forms of farming: private farms (which today produce half of pork, milk and most of the vegetables) and farmers, large holdings, many of which turned into a credit pyramid. The market situation does not contribute to the technological level of the industry: pricing environment is unstable, to make predictions about investments is very difficult"[3].

Political and economic strategy to resolve food security problems during agrarian transformations is connected with social resources and mechanisms of rejuvenation of Russian village. Their essence is to improve social activity of all rural population and each employee individually, to form market awareness

[1] Денисов, В.П. Продовольственная безопасность - общенациональная задача. <//www.newsland.ru/2011/>.

[2] Орлова, Л. (2012). У России до сих пор нет четкой аграрной политики. *Аграрное обозрение, 1 (29).*

[3] В России никакой аграрной политики просто не существует. <//http://agroobzor.ru/>.

and adequate to new economic conditions standards of behavior for economic agents, to form a new system of social interactions that contributes to identification and use of internal resources and levers for countryside development.

The possibilities for constructive use of public strategies, including political and economic strategy to resolve food security problems, are largely determined by condition of a state as a subject of management, its resource base, dynamics of environment, condition of personnel in public management, development of communication between power and society. There are many other factors that influence development and implementation of management objectives. At the same time, they all are ultimately reflected and manifested in methods and mechanisms of goals' realization and achieving that are used to implement government programs and plans. The level and nature of these management technologies shows real ability of the state to regulate and to construct social relations deliberately in accordance with the interests of society[1].

As you can see, the mechanism of national security, integrated into agricultural policy should be based on the principles of state support for agricultural sector as an important component of food security of a country. The implementation of the state agrarian policy as a deliberate action at the agrarian sphere necessarily entails the creation of reliable mechanisms for its implementation.

The leading role of a state among the subjects of agrarian policy is caused by the fact that in any society a state, as the main political institution, performs unique functions. As the main and central part of the political system a state, firstly, defines the main objectives and priorities for development of a society, forms common national strategy, in accordance with which agricultural policy should be built. Secondly, a state is called upon to carry out agricultural policy in the public interest, to form and maintain a single economic space.

The possibilities for constructive use of public strategies, including political and economic strategy to resolve food security problems, are largely determined by condition of a state as a subject of management, its resource base, dynamics of environment, condition of personnel in public management, development of communication between power and society. However, the so-called "vertical of power" by stopping centrifugal tendencies in the country and restoring a single system of power, hinders the development of initiative and free will of the citizens, nourishes the omnipotence of the bureaucracy. "Vertical of power" was replicated in social and political processes, subordinating the sphere of social relations. This has a negative impact on solving of the problems of food security.

References

1. Denisov, V.P. Prodovol'stvennaja bezopasnost' - obshchenacional'naja zadacha. <//www.newsland.ru/2011/>.
2. Efimov, A.B. (2009). *Organizacionno-ehkonomicheskie aspekty dostizhenija prodovol'stvennoj bezopasnosti v Rossii*: avtoref. diss. … kand. ehkon. nauk. Voronezh.
3. Orlova, L. (2012). U Rossii do sikh por net chetkoj agrarnoj politiki. *Agrarnoe obozrenie, 1 (29).*
4. Jakunin, V.I. (2007). *Processy i mekhanizmy formirovanija gosudarstvennoj politiki v sovremennom rossijskom obshchestve*: avtoref. diss. … dokt. polit. nauk. Moskva.
5. Vystuplenie S.M. Mironova na kongresse deputatov partii «Spravedlivaja Rossija» v Juzhnom Federal'nom okruge. *Prodovol'stvennaja bezopasnost' i problemy razvitija sel'skogo khozjajstva.* <//http://mironov.ru/>.
6. V Rossii nikakoj agrarnoj politiki prosto ne sushchestvuet. <//http://agroobzor.ru/>.

[1] Якунин, В.И. (2007). *Процессы и механизмы формирования государственной политики в современном российском обществе*: автореф. дисс. … докт. полит. наук. Москва.

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Nadiia Kobetska, PhD in Law
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

PERMITS FOR THE USE OF NATURAL RESOURCES IN UKRAINE: PRESENT REGULATION, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The article on the basis of interpretation of the legislation makes the analysis of the permit system for the use of natural resources. The author defines the concept, types and general classification of permits that certify use of natural resources. The separate analysis is given to the main novations of permits legislation in 2014, aimed at reducing the number of permit documents and simplification of the procedure of their issuance.
However, the article indicates a number of existing imperfect features of the permit system and some further steps aimed at improvement the issuance of permits for use of natural resources were offered.
Key words: permit system, permit document, special use of natural resources; permit for the use of natural resources.

Introduction

In Ukraine, permit procedures occupy a certain place in the administrative system for the regulation of natural resources. Many aspects of the permit system reflect of the relationship between natural resources and nature. First, the purpose of permitting regulations is to provide legal security and prevent harmful environmental and societal effects. Second, the procedure for issuing permits for the special use of natural resources is designed to prevent uncontrolled, new uses of certain elements of nature. Third, the permitting function of the authorities is directed towards the regulation of state accounting and control systems in the sphere of environmental protection, and is implemented through the issue of permits for the special use of natural resources permits and disposal of hazardous substances and waste into the environment[1].

The permit system for the use of natural resources

The procedure for issuing permits for the special use of natural resources had long been regulated by natural resources codes and laws, and subordinate legal acts. The 2005 low 'On Licensing System in the Field of Business' integrated general natural resource permit requirements with the requirements of the aforementioned Act[2]. The unification aimed to simplify permit procedures, but it did not get the desired results. A more positive outcome is the transition to issuing permits according to the 'the single window' principle.

The law 'On Licensing System in the Field of Business' uses a generalised notion of 'permitting document', which includes permits, conclusions, resolutions, approvals, certificates and some other documents that permitting authorities issue to business entities. The Act considers natural resources to be objects that require permitting documents. Permitting documents for natural resource use, depending upon the type of resource, take different forms and are issued by different authorities. The literature considers that permitting documents related to the environment validate the ecological safety of executive business activities carried out to fulfil the will of the government entity[3].

The 2011 law 'On List of Permitting Documents in the Field of Business' approves a list of permitting documents and imposes a ban on any document not included in this list, and any law that

1 Костицький, В.В. (2012). *Екологічне право України*: підручник. Дрогобич: Коло, 262.

2 *Закон про дозвільну систему у сфері господарської діяльності* 2005 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2806-15> (2015, March, 7).

3 Романяк, М.М. (2010). *Адміністративно-правові засади дозвільної діяльності у сфері забезпечення екологічної безпеки :* автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ірпінь, 12.

purports to create a new permitting document[1]. In practice, there are still a number of permitting documents that remain in addition to the list. These are generally attached to special laws not covered by the general permit law. There are also several groups of documents that differ in character and function to permitting documents that are necessary for the use of natural resources. These include:

- basic permits for the use of natural resources, being permits that directly reinforce the right to special use of natural resources;
- supporting documents, being documents that precede the issuing of permits but which are necessary to obtaining a permit, for example the approval of a petition by a water user to obtain a special water use permit; and
- related documents, being those not directly related to the obtaining of a permit for the use of natural resources but without which it is impossible to carry out the permit activity, for example a hunter may need a permit to hunt, a hunters certificate and a permit to carry hunting weapons.

In many cases, natural resource users require a number of different types of permitting documents from a dozen state bodies, the order of their issuing being determined by different laws. For example, to use underground water one may need to obtain a special water use permit, a permit for use of subsoil resources, special permits for designing and constructing facilities for extraction, and prior consents from certain state and local authorities.

Reduction of the number of permitting documents

On 9 April 2014, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the law 'On Introduction of Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Reduction of the Number of Permitting documents[2]. The Act came into force on 26 April 2014 and amended 38 laws covering permit matters in Ukraine. The Act abolished 59 permitting documents which had been included in the List of Permitting Documents in the field of business, and 27 permitting documents that had not been included in the List but the necessity of obtaining them was determined by other special laws. In addition, the Act simplified a number of permit procedures, limited their scope, and increased the validity term.

As mentioned by the legislative entities presenting the bill, the main reasons for abolishing certain permitting documents were:

- duplication of permitting documents and the facilities for which they are issued;
- unjustified use of permitting documents as tools for regulating business activities;
- the necessity to obtain permitting documents for activities that do not pose significant risks to human health or the environment; and
- a lack of coordination in provisions of certain Ukraine laws.

Concerning the scope of protection and use of natural resources, the Act made a number of significant changes to simplify permit procedures in the waste management area. In addition, the Act contained a number of provisions concerned with permitting documents for the use of natural resources. In particular, a number of permitting documents for certain uses of natural resources were canceled, including permits for the use of natural plant and medicinal resources of local importance. The Act cancelled a significant number of permits in the renewable energy sector because they complicated the process of developing new alternative energy sources. Cancelled permits include permits for the:

- production, transmission and supply of electricity, heat and mechanical energy from renewable energy sources;
- production of geothermal energy;
- installation of renewable energy generation equipment that uses solar radiation, wind, and sea waves to create entities of alternative energy;
- construction of power networks to supply renewable energy to consumers; and
- connection of renewable energy plants to the power network of Ukraine.

The Act abolished a significant number of supporting and related permits, including:

- permits for the import and export of vegetation and wildlife species listed in the Red Book of

1 *Закон про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності* 2011 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3392-17> (2015, March, 7).

2 *Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру* 2014 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1193-18> (2015, March, 7).

Ukraine;

- permits for special work on the construction of facilities for water extraction; and
- permits for the use of animals in entertainment, sport and organisation of leisure time.

In the latter case, the law already provides for permits for the keeping and breeding of animals in captivity and the use of animals in entertainment, sport and organisation of leisure time[1].

The Act simplified the procedure for obtaining basic permits by canceling additional permit procedures, specifically approvals issued in accordance with established procedure. These include:

- approvals of permits for designing and constructing facilities for the extraction of underground waters;
- approvals of petitions by water users wishing to obtain special water use permits; and
- approvals of petitions for the use of subsoil resources for the purpose of geological exploration and development of mineral deposits of local or national importance, and for purposes that are not related to mining.

An important innovation of the Act, in most of the cases, is the established order of permit issuing when the permitting authority does all the necessary activities to obtain approvals, conclusions and other documents required to issue the permitting document, without the involvement of the applicant. In particular, the Act revised regulations concerning pre-approvals in the issuing of special water use permits[2]. Previous legislation determined that water users who wanted to obtain special water use permits had to first obtain approvals from several other authorities. These included:

- permits from State Agency of Water Resources to use surface waters;
- permits from State Service for Geology and Subsoil to extract underground waters; and
- permits from Ministry of Health to use water resources for medical treatment.

These approvals were classified as permitting documents and were granted by the permitting centers in the general terms. After obtaining the appropriate approvals, applicants then applied to a state body to get a 'final' special water use permit. The new Act changed the Water Code of Ukraine so that the state body issuing the special water use permit directs the application to the aforementioned state bodies that provide the pre-approvals. These bodies then provide their conclusions about the possibility of issuing a permit within an established deadline. This means water users who want to obtain a special use permit no longer need to repeat the same procedure to obtain permit approvals and the final permit.

Problems and prospects of improving of the legislation in this sector

The decrease of the issuance procedures of permittive documents and its improving is still the most urgent issue in the context of improvement of the legal regulation of economic activities and natural resources, in particular.

The new system to reduce the number of permits does not mean a lack of control over particular activities. In most cases, permitting documents overlap each other in that there is one general issue permit and separate permits for each operation. The scope of the new permitting regulation did not pose any social or ecological risk, and did not need any restrictions from government. The trend towards deregulation of business activities is inherent in most of the modern program documents of Ukraine, including the Association Agreement between Ukraine and the EU[3].

However, the current Ukraine permit system for natural resource use is far from perfect. Permits are still determined by dozens of different Acts, including general laws and natural resource codes. Issuing procedures for certain types of permitting documents are still not defined in any detail. There are a large number of bodies in the permit system that belong to different parts of the state apparatus, including central executive bodies and their territorial subdivisions or local authorities, and local self-governance authorities. There is still no single approach to the regulation of permit procedures which are frequently non-transparent, lengthy and complex.

The current state of legal regulations concerning natural resource use permits requires significant

1 *Закон про тваринний світ* 2001 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>; *Закон про захист тварин від жорстокого поводження* 2006 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (2015, March, 7).

2 Водний кодекс України ст. 48 (1995) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80/page2> (2015, March, 7).

3 *Угода про асоціацію з ЄС* 2014 (Кабінет Міністрів України). *Урядовий портал.* <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344> (2015, March, 7).

improvement, including a reduction in the number of permitting documents.

The legislative and executive bodies must solve the immediate problems in this sphere:

- the further reduction of the quantity of the permittive documents in natural resources use and shifting the focus on more flexible forms of regulation – for example on the contractual procedure of regulation. The contractual regulation will allow to take into greater account of the public interests of society, the individual interests of economic entities and to ensure the concretization of rights and obligations of specific types and areas of natural resource. The wide use of contractual form of regulation of appropriate use of natural resources is very expedient precisely in relations of industrial development of natural resources;
- preservation of the permit system regulating the use of natural resources with respect to individual users of natural resources – citizens who carry out such natural resources uses as hunting, fishing, forest side, trapping animals for keeping and breeding them in captivity and so on. Thus, permitting in these cases should be maximally simplified and carried out exclusively on a "single window" principle;
- expansion of existing system of licensing authorities and creation of extensive local and regional system (based on a "single window" principle") which must serve to verify the completeness and reliability of the information while filling applications for permits, redirect the applications by departmental affiliation and provided the tests, conclusions approvals without involving the applicant;
- legislative support and practical implementation of adequate liability of officials for improper fulfillment or violation of the requirements of the current legislation on the procedure for issuing permits and the posibility of immediate and low-cost appeal against refusal to issuing permits in the courts of administrative jurisdiction;
- ensuring of establishing and maintaining the publicly available system of information on the list of permits, their forms, technical and other requirements for the related activities, the value of such documents, the requirements to be met by economic entity, application receiving and issuing period, and creation of the national register of permits issued by the entities, their duration and permitting requirements, which the entity should comply;
- determining the procedure and legalization of the status of international certificates of conformity and other permits issued by an authorized licensing authorities of other countries, in the case of activity on the territory of Ukraine.

References

1. Kostyts'kyy, V.V. (2012). *Ekolohichne pravo Ukrayiny*. Pidruchnyk. Drohobych: Kolo.
2. *Zakonu pro dozvil'nu systemu u sferi hospodars'koyi diyal'nosti* 2005 (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2806-15> (2015, March, 7).
3. Romanyak, M.M. (2010). *Administratyvno-pravovi zasady dozvil'noyi diyal'nosti u sferi zabezpechennya ekolohichnoyi bezpeky*. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata yurydychnykh nauk. Irpin'.
4. *Zakon pro perelik dokumentiv dozvil'noho kharakteru u sferi hospodars'koyi diyal'nosti* 2011 (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* <http://zakon4.rada. gov.ua/ laws/show/3392-17> (2015, March, 7).
5. *Zakon pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo skorochennya kil'kosti dokumentiv dozvil'noho kharakteru* 2014 (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1193-18> (2015, March, 7).
6. *Zakon pro tvarynnyy svit* 2001 (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (2015, March, 7).
7. *Zakon pro zakhyst tvaryn vid zhorstokoho povodzhennya* 2006 (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (2015, March, 7).
8. *Vodnyy kodeks Ukrayiny* st. 48 (1995) (Verkhovna Rada Ukrayiny). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80/page2> (2015, March, 7).
9. *Uhoda pro asotsiatsiyu z YeS* 2014 (Kabinet Ministriv Ukrayiny). *Uryadovyy portal.* <http://www. kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=246581344> (2015, March, 7).

Victoria Sydor, Doctor of Laws
National University «Odessa Law Academy», Ukraine

TENDENCIES OF THE LAND LEGISLATION AND LAW DEVELOPMENT

The article is devoted to investigation of the main trends of Ukrainian land legislation and law development. There are two basic approaches for development of land laws – integrated and differentiated. As part of an integrated approach the task of regulating of social relations over land as a whole, as a single object is being achieved. The differentiated approach stands for the development of legislation aimed to regulate various relations, including the usage and protection of the certain categories of the land. The important problem of development and improvement of the land legislation in Ukraine is the ecologization of its norms. One of the pronounced trends in the development of land legislation is the strengthening of legal responsibility for offenses in the field of land protection. An important trend in the development of land law is its harmonization with European legislation. Harmonization may help to achieve a functional balance of legislative acts to ensure the degree of balance between them.
Key words: land legislation, land law, land legal relations, land resources, integrated approach, differentiated approach, ecologization, harmonization with European legislation.

1. Unification of the land legislation and law

The dynamic development of the land legislation and law of Ukraine will not take place without its internal arrangement, which is characteristic of any system that seeks perfection. The fundamentally important for development of the land laws are the processes of integration and differentiation.

While using these objective processes the following generic areas of the legislation have developed: ensuring the unity of the regulatory and protective legislation, creation of an effective mechanism of the laws implementation, more intensive development of the common institutions of human rights and freedoms, legal liability; formation of an effective legal mechanisms for the citizens and legal entities to fulfill their responsibilities to society and the state.

The land reform is directly affected by the problems of socio-economic and legal development of our society. A special role in their resolution is given to the appropriate land laws, its optimal ratio with other branches of the national legislation by taking into account such trends as the unification and differentiation. These are the two objective consequences that the modern legislative practice is largely characterized by. Being paired categories, they are so closely interrelated that their separate existence is impossible.

Taking in the consideration the object of the legislative regulation, there are two basic approaches to the development of land laws – integrated and differentiated. Volume of legal regulation of the related land relations in the framework of this or that approach is determined by the interests of the society at a particular period of its development and the objective to be achieved as a result of acts of the land legislation.

As part of an integrated approach the task of regulating of the social relations over land as a whole, as a single object is being achieved. The differentiated approach stands for the development of the legislation aimed to regulate various relations, including the usage and protection of the certain categories of the land. Unification is the process of creating, merging, and integration of the norms in one source for the most complete and detailed legal regulation of the social relations. Search for new directions to the land reforms led legislators to adopt October 25, 2001 the Land Code of Ukraine – the main unified act of the land law, which aims to integrate land and legal norms.

Unification has a dual focus: on the one hand, the development of common regulations on the other – competent technical and formalized understanding of the adopted provisions of unification, i.e. systematization. Publication of the general norms and legislative acts is only one of the components of this process, the legal basis for unification. These norms may be multi-dimensional in nature and function as definitions, declarations, rules, principles, general authorizations and general prohibitions. The unification allows us to cover the entire set of homogeneous social relations; avoid legal conflicts, avoid legal gaps in the regulation of the land relations, reduce the number of regulations, increase the level of the legal technology.

The unity and unification are not identical concepts. Unity is the hallmark of land laws, and also reflects the common principles of regulation of the land relations. Unification is a set of uniform methods of regulating land relations, with its main feature to be the internal unity, because these phenomena are inextricably linked. Unification of land laws promotes simultaneous impact of all structural elements of the land laws, strengthens their interdependence. Monolithic system of the land laws is a legal basis for harmonization of the land laws, the need for which depends on the intensity of the accumulation of the required material.

2. Differentiation of the land legislation and law

The process of the differentiation has the opposite direction compared to the integration of the legal regulation of the land relations. The differentiated acts of the land legislation of Ukraine serve as a legal source and a form of expression of the norms of the land law, which is based on a differentiation of the regulation of the land relations.

Land laws of Ukraine contain some complex legal requirements and regulations that perform specialized functions. With their help the government is able to take into account the specificity, dynamics and diversity of the land relations. The differentiation is manifested in the lawmaking and law implementation processes and is characterized by the isolation of a homogeneous set of the social relations in order to regulate them in accordance with their specific requirements. The positive nature of the process of differentiation of land legislation can set the following main parameters: allows us to cover a wide range of legal influence of public relations, leads to the elimination of gaps in legislation, promotes more logically correct and perfect structure of the regulations, provides flexible, dynamic nature of the legal system, creates prerequisites for a competent legal training in the law enforcement practice.

Differentiation is the process of creating sources, characterized by the isolation of a variety of the homogeneous land relations in order to their specific legislative regulation and taking into consideration the abnormalities of these regulations. The differentiation allows us to cover a set of homogeneous land relations that require special regulation to avoid legal conflicts and ambiguity in the regulation of the social relations and to enhance the legal technique.

The differentiation trend reflects the breadth of those land relations arising in the process of the land reforms.

In the relation of uniform and differentiated regulations of the land law one should not seek conflict, and even more they should not be opposed one to another. The prospect of the development of the land laws are in their reasonable understanding. Uniformed acts form the core of the land laws, allow to secure common norms that reflect the land policy, and differentiated fill this policy with the real content, include the necessary specifics to the general rules.

It is important to realize that the process of unification and differentiation covers all the structural units of the land laws and are continuous in nature. Their usage in the different parts of the legislative panel is largely due to the presence of the preconditions of the unification and techniques of its implementation.

These conditions, in our opinion, should include: a high degree of the specialization of the land legislation, the need for harmonization of the legal material in the similar land relations, high level of functional relationships between the various institutions of the land laws and their conflict and so on. Unification of the law is a determined practice of the social development process in the regulation of these phenomena and the creation of the legislation or regulations affecting the status and the improvement of the legislation.

3. Ecologization of the principles of the land legislation and law

The important question of the development and improvement of the land legislation of Ukraine is the ecologization of its norms. At the present stage of world development the ecological factor is becoming increasingly urgent and a priority in the international relations, economic, scientific and technical cooperation of almost all countries. Therefore, further development of the social production in Ukraine should be accompanied by ecologization of all its branches based on the priority of the environmental and economic approach and the adaptation of the environmental standards of the European Union.

Ecological requirements of the laws relate to all areas of the law without exception, but they are particularly relevant to the land law. Environmental compliance in the usage and protection of the land is crucial for the conservation of land resources and the environment. The principle of the land protection as a basis of the national wealth has been declared in the land legislation. The proclamation of the

environmental priorities is being supported by a number of the legislative norms that develop environmental principles of the land usage and protection. Assessment of the land and the effectiveness of the planned measures for the land protection take into account the environmental expertise established by the sanitary law and other standards and requirements.

The increase of the negative pressure of social life on the land natural potential requires the legislator to introduce tighter ecological land rights, i.e. closer binding of these rights and responsibilities to the environmental protection and restoration of the land. Land usage depends on the objective requirements of the nature existence. The nature of the process of exploitation, land usage, their boundaries have an environmental focus. All this is due to the mandatory compliance with the rules of both the land usage, and other natural resources, which are inextricably linked to the land, the observance of the standards of environmental safety, maintaining earth's soil surface, protecting the land from erosion and other unfavorable processes.

Ecologization of the legislation and law is the process of implementation of environmental requirements in the legislative and other norms governing the economic and other activities which affects or may affect the environment. Ecologization as an activity aims at the implementation of the environmental requirements, covering virtually all areas of the production, social and domestic life, which is caused by the priority of laws of nature, which all must adhere to in the process of economic and other activities which affect the state of the environment.

Ecologization of the land legislation has three main directions:

1) environmental law-making, resulting in the formulation and adoption by the competent authorities of the government regulations of the land and legal content;

2) environmental adjustment of the land legislation;

3) ecologization of the enforcement activities, resulting in ecological land relationships through the usage of the modern land law.

The goal of ecologization of the legislation is to provide rules and norms of construction planning and land usage, norm-legislative acts or the normative documents, technical and economical and other specifications and other rules and regulations of the ecological character. These standards include health, construction, technology, urban development standards approved by the competent authorities.

Ecologization of the land legislation is done through:

- the implementation of the environmental laws in legal regime of the various categories of the land;
- ecologization of the legal status of the subjects of the land relations;
- ecologization of the property and means of production, as landowners and land users while exercising their rights to land are obliged to take measures to prevent land degradation and pollution of the environment;
- ecologization of the techniques and technologies implemented in the field of the land usage.

4. Strengthening of the legal liability for violation of the land laws

One of the pronounced trends in the development of the land legislation is the strengthening of legal responsibility for offenses in the field of land protection. Lack of the effective land legislation creates favorable conditions for development of shadow economy and generates violations of law and therefore causes significant losses to a state. The weakening of the regulatory role of a state led to a situation where the violations of requirements of land legislation take place to fulfill economical and personal interests of people. Offenses, particularly acquisitive crimes, are related to trafficking of land resources in the country is the result of actions of a complex of factors and constitute a significant threat to the development of the land relations.

Since the state and society desire that rules of land law should be voluntarily and conscientiously performed, the legislation established measures of coercion and punishment in the form of the complex mechanisms of legal liability.

Legal responsibility is not the main measure to ensure the rational usage of the land. There are norms that are not legal liability ones, which perform the important function of ensuring the rational usage of the land; these are the norms of a preventive nature, termination and restoration of land legislation. Even the strictest sanction provided for the damage of land, can not eliminate those harmful consequences that come as a result of the offense. Therefore, more attention should be paid to measures of not legal responsibility, but the organizational measures: state control over the usage and protection of the land, state land cadastre, improvement of the land usage planning, simplifying the procedure for granting and withdrawing land from

others.

Unlike preventive measures termination occurs during the execution of the offense and it is a reaction on illegal actions of offender of the land legislation. Recovery as a way to deal with the violations of the land legislation aimed at eliminating negative effects of the land offense. Forms of the restoration of the broken laws are different and depend on the nature of offense: it may be the elimination of the unlawful refusal to grant land, restoration of the previous state of the damaged land and so on.

The violation of the land law, the failure or improper fulfillment of the land legislative norms has a negative impact on the land usage and protection. Therefore, the most important element of legal rational usage and protection of land, guarantying rights and lawful interests of land owners, land users is the use of legal means of influence to eliminate the violations of the land legislation and the termination of their occurrence in the future, the restoration of the broken law and bringing perpetrators of crime to the land legal liability.

Land liability is an effective mechanism to stimulate compliance with the law of the land. The most worked out type of the legislative liability for land law violation is the compensation for the damage caused by the land offenses, because like other forms of liability, it is based on the specific and proven long-term practice of the Civil Code of Ukraine.

The land offenses can be divided into minor and dangerous to a state and society by their negative effects. The legal framework governing the administrative liability for violations of the land legislation is to be improved by the amendments of the existing or the adoption of new norms that will cover all the basic and fundamental issues of legal regulation of these relations according to their nature and content. The Law of Ukraine, adapted on April 15, 2008 has strengthened the administrative responsibility for distortion or concealment of the data of government cadastre, removal and transportation of the soil covering without a special permission, violation of the terms of the return of temporarily occupied lands or non bringing them in the condition suitable for its intended usage, unauthorized deviation from the land management projects.

The problems of improving the legislation on the administrative responsibility for violation of the land legislation is to: prevent the inclusion of new formulations of administrative offenses without reasonable enough practice grounds; to provide an unambiguous application and interpretation of the Code of Administrative Offences, in which norms have been formulated quite generally and require broad administrative effect, so they must rely on the requirements of Ukrainian Land Code.

Regarding criminal responsibility for violations of the land legislation, the Criminal Code of Ukraine is art. 239 "Contamination or deterioration of the earth" with significant penalties (including the penalty of the deprivation of the liberty for a term of two to five years) referred for committing a crime. Requirements to change or amend it do not exist, because the number of criminal cases can be counted in tens and the number of offenders held accountable can be measured only by simple numbers. The social danger of the offense of pollution or damage of the land has not yet been realized by the public.

The problem here is not so much to improve the legislation, but it lies in the law enforcement: to ensure the inevitability of the criminal sanctions for pollution or damage of the land which is a public danger; it must be distinguish from the damage and contamination of the agricultural and other lands under Art. 52 of the Code of Administrative Offences.

5. Development and improvement of the land procedural legislation and law

The improvement of legislation promotes the functioning of legal system as a whole organism, organic entity that produces an effective, comprehensive, systemic impact on the public life.

Study of the land legislation through the formal legal method allows to conclude that the lack of procedural norms that would facilitate the implementation of a number of substantive land laws. In the land legislation major role in legal regulation of social relations belongs to a relevant substantive law. They determine the nature of the land relations, the content of the rights and duties of subjects of the land law concerning the land. But the primacy of the material legislative norms can not be a reason for the land legislation not to include procedural norms that create the necessary legal forms of the material norms implementation. Without them there is no guarantee that the material norms will be implemented correctly according to their content.

Important role in protecting the rights and legitimate interests of citizens, legal people and states in the land and related property cases is owned by legal courts.

The norms governing land and procedural relationships of the land constitute the legal process, the legal nature of which is settled by procedural law procedures to address individual specific cases involving

government land fund in the course of which there are numerous legal relations, which are regulated by the land procedural rules. The land legal process is the appropriate activity of the land and other executive and administrative authorities applying the norms of the material land law. This order of activity is associated with the settlement of the specific individual land cases. The land legislative process is a way of implementation of material norms of the land law.

Besides that, the land legislative process represents the activities of the land jurisdiction which quickly and correctly solves land disputes with the protection of the inviolability of the property rights to land, subjective rights and interests of the landowners and land users, rational usage, restoration and protection of the land.

Land process is a set of the settled land and the procedural norms of the legal activities (including resolving land disputes), carried out by the authorities to solve individual and specific land issues. The state and local governments as agents of the land-procedural relations must perform the task of the developing and improving a transparent procedure of the alienation of the land parcels, giving individuals and legal entities the choice of different types of the functional land usage, development of the mechanism of the acquisition of the land rights on competitive basis. The state and local governments are required to form the necessary market infrastructure, to ensure its functioning, to create conditions for competition, transparency and the legality of the land transactions.

6. Problems and development of harmonization of the land legislation and law within the European legislation

The development of Ukraine's legal system, the transformation of objects and methods of different areas of law, the permanent reform of virtually all spheres of social life, the implementation of the land reform, the need to adapt European Union legislation to make constant adjustments to the question of the actual belonging of the certain phenomena of land to the legal sphere, including the scope of regulation standards with the land law. Therefore, an important trend in the development of the land law is its harmonization with European legislation. Harmonization can help achieve a functional balance of the legislative acts to ensure the degree of balance between them, allowing the legal system to function and thrive in a given direction.

Harmonization is accompanied by the strict legal means – the abolition of acts, their contestation, invalidation and finding them soft – aligning the acts with their constitutional provisions, reorganization of the legal consultation programs and more.

Adaptation of the Ukrainian land legislation to the European Union land legislation – is the gradual adoption and implementation of the norm-legislative acts of Ukraine tailored considering the EU legislation. In the National Adaptation Program of Ukraine priorities should be given to the legislative acts of Ukraine, harmonization of the relevant EU legislation will provide the legal measures to protect the environment and the adequate environmental usage.

The process of harmonization of the land laws must be based on evidence-based concepts, defining the purpose and objectives of this process. With the help of harmonization it is important to solve complex tasks constantly, which include a selection of the norm-legislative acts of the land legislation of Ukraine and the EU, performing their comparative legal analysis to identify conflicts and gaps, as well as estimation of the advantages considering the positive experience of the land legislation. Based on the findings the recommendations were made to eliminate inconsistencies in the legal regulation of the land relations.

Ongoing Ukrainian legal land policy is aimed to bring the land legislation in line with the latest international standards, including the standards of EU member states. As a result of the land reform and associated land reform legislation the institutions of private, communal and state ownership of land, the land market institution, the institution of state registration of rights to land property, etc. of such content have developed, with which these institutions operate in the EU land legislation.

In the process of improving of the land legislation with regard to European integration of Ukraine, it is important to take into consideration the experience of the regulated land relations in the EU countries. In the lawmaking activities one should use the integration processes more often and take into account the positive experience of the legal regulation of the land issues developed by the democratic states, which are close to Ukrainian legal regulation.

Сергій Бізікін
Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЗАКОРДОННА ПРАКТИКА

Serhii Bizikin
Kharkiv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration attached to the Office of the President of Ukraine

NORMATIVE REGULATION OF LAND RELATIONS BY LOCAL GOVERNMENTS: FOREIGN PRACTICE

The article summarizes the experience of foreign countries, especially of the EU, as to the government influence on the mechanisms of land relations regulation, determines the best practices and outlines possible directions of their adaptation to Ukrainian realities. It is shown that the use of practices for effective regulation of land relations in the world depends on the regulatory bodies' powers defined by the legal system of a country. Implementation practices of various restrictions on the agricultural land market are examined: regulation of landownership size, restrictions for foreigners, priority right, regional and corporate restrictions, leases, diversion of land; use of appropriate tools for land registration and cadastre, land evaluation, registration agreements, resolving arguments and moot points, and monitoring land distribution of the territory.

Key words: land relations, world experience in land relation regulations, directions for adaptation of world experience in land relation regulations.

The use of the effective land relation regulations in the world depends on the regulatory bodies powers which are defined by the legal system of a country. This is, above all, the practice of introducing various restrictions on the agricultural land market, which means landownership size regulation, restrictions for foreigners, priority right, regional and corporate restrictions, leases, diversion of land; use of appropriate tools of land registration and cadastre, land evaluation, registration agreements, resolving arguments and disputes and monitoring the distribution of the land area of the territory. The effectiveness of the regulation of land relations in the EU countries and the leading countries of the world requires generalizing practices and outlining ways to use for its implementation in Ukraine, which is important at this stage of development.

There are following common limitations of the land plot size for individuals and legal entities – from 3 hectares (Korea, Japan (for Hokkaido – 12 hectares)) to 200 (Romania) or 300 hectares (Hungary). In Denmark, for example, limits on the size of a land plot (less than 30 hectares) are complemented by the requirement of a professional agricultural education and farmer experience.

Limitations for the land plot sizes (both minimum and maximum) are important means to prevent land fragmentation and excessive concentration of land in one owner. Such restrictions are more common in countries with transition economies and in countries with limited land resources. Typically, these restrictions are established at the municipal or regional level[1].

The basic principles of the European Union concerning landownership, including agricultural land, are the right to free movement of capital for establishing and maintaining private sector and

1 Артюшин, В.І., Кобець, М.І., Пугачов, М.І. (2007). *Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні*. Київ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 29.

non-discrimination (Ch. 1, Art. 1 of Directive 88/361/EC)[1]. Therefore, in most EU Member States (especially the members of EU-15) there are no legal restrictions on ownership of agricultural land: any individual or legal entity may legally purchase and own agricultural land. In some countries, new EU member states, temporary restrictions on ownership of agricultural land to foreign citizens, legal entities and governments are introduced.

Restrictions for foreigners are also applied to a different extent, for example, in Brazil foreigners cannot own more than 25% of the agricultural lands of the administrative unit; in Hungary, if a foreigner has been living in the country for at least three years and is engaged in agricultural activities, he, like a Hungarian citizen may acquire ownership of agricultural land; in the Czech Republic foreigners can buy land if they are EU citizens permanently residing in the Czech Republic for more than 3 years and registered as farmers. Poland, Estonia, Latvia, Lithuania, Slovakia, Hungary, Czech Republic (2004), and later Romania, Bulgaria (2007) established a transitional period (up to 7 years from the time of accession to

the EU), during which foreign individuals are not allowed to buy agricultural land (in Poland a transitional period of 12 years until 05.01.2016 is established)[2].

In Bulgaria, which recently joined the EU, the right of foreigners to own land plots is limited by a special law "On Property and Land Use for Agricultural Purposes". Before entering the EU the Bulgarian government insisted on introduction of a 10-year transition period (from the date of accession to the EU), during which the right of foreigners to acquire landownership should be restricted due to the following considerations: the land market is still in its infancy; price of land in Bulgaria several times lower than those in the other EU countries; Bulgarian citizens have much lower incomes than citizens of the EU and therefore cannot compete on the land market; creation of the land cadastre and registration of real estate are not finished yet; after completion of the restitution process land consolidation process is possible[3]. These restrictions are primarily applied to the residents of those countries which are not the EU members. Citizens and legal entities of the Member States can acquire agricultural land in the property, subject to certain requirements (at least 3 years of legal residence in the country and agricultural activity on the leased land, registration as a legal entity and so on.).

Setting these restrictions for foreigners to own agricultural land in countries that have recently joined the European Union, are due to the fact that the land market in these countries is still in its infancy, the creation of land cadastre and registration of real estate is not finished. In addition, the price of land is several times lower than in other EU countries, and citizens have much lower incomes than in other EU countries, so they cannot compete with them on the land market.

In many countries there are legal provisions that aim to provide certain advantages regarding ownership of agricultural land. Preferential right is a priority given (usually legal) to a person (persons) or an institution (institutions) to purchase real estate or other property.

As for agricultural land, there are various situations where EU countries apply preferential rights. We can distinguish three main types of preferential rights:

– the right to benefits in processes concerning inheritance, which can be given to the heir (heirs) who wants (who want) to continue to farm;

– the right to benefits may be granted to one buyer compared to others because he/she is a tenant of the land plot which is being sold, or because he/she is a farmer whose farm borders the plot which is being sold, or if this land is jointly owned by this person;

– the right to benefits, which belongs to the state and (or) municipalities (refers not only agricultural land, but the sale of all assets and real estate). In most EU countries the notification of the state/municipality that it's decided whether it will use the right to benefits is one of the steps of the sales process of any type of property. States/municipalities can use the preferential right for various reasons, including: to develop roads and railways, to protect the environment (for example, to preserve important areas), as a part of planning work, which municipalities often create, taking into account housing

1 Директива 88/361/ЄС «Щодо імплементації статті 67 Договору» 1988 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_182> (2015, March, 4).

2 Сонін, О.М., (2001) Питання розвитку основних засад земельного законодавства. *Землевпорядкування, 2,* 3–8.

3 Артюшин, В.І., Кобець, М.І., Пугачов, М.І. (2007). *Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні*. Київ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 30.

development or recreational objects establishment, and so on. The first two types of preferential rights are intended to facilitate association of farms and land, while the third type is directed more to the promotion of local development plans or environmental protection, adopted by the state or municipalities[1].

During the regulation of agricultural land markets, priority is used by limiting the diversity and number of market participants. In Brazil, for example, restrictions on the size of landownership for citizens of Brazil are applied: a Brazilian individual/legal entity cannot own more than 40% of the land in an administrative unit; in the province of Saskychevan (Canada) foreign citizens and corporations, citizens of Canada from other provinces are prohibited to possess more than 320 acres (130 hectares) of agricultural land; local corporations cannot own more than 320 acres of agricultural land; other Canadian corporations cannot own more than 10 acres (4 hectares) of agricultural land[2].

The course of preferential right use in Europe is great: from the UK, where there are no preferential rights, to usage of all three types of preferential rights (France, Germany, Italy, Lithuania). The case of France in this respect is special because the right to the benefits is given to SAFER (Company for Property Planning and Rural Installation (France), which supplies them with a powerful tool of influence the operations with agricultural land, both in terms of the choice of the buyer and the price. On each occasion of agricultural land sale the appropriate local SAFER must be notified, and it in all cases can use its preferential right in favor of one customer and influence the final price of the transaction[3].

In EU countries there are different conditions and opportunities for agricultural land owners, as for conversion of their land plots to the category of non-agricultural land. Typically, a landowner who wants to convert agricultural land to non-agricultural must send a request to the appropriate authority (administration). Then, due to applicable legal norms and (or) the usual practice he/she gets permission from the respective administrations, as noted by partner countries more or less easily.

In this respect we can contrast the situation in France, Germany and the UK, where it seems very difficult to convert agricultural land to non-agricultural land category (especially if it has high agricultural land quality) against the situation in Italy, Sweden, Czech Republic, Lithuania and Slovakia, where it is much easier to change the status of agricultural land.

Setting limits on land use rights reduce the number of potential buyers on the agricultural land market, narrowing its circle only to the farmers and at the same time reducing the price of agricultural land compared to the land that can be used for non-agricultural purposes (especially for industrial and civil construction). For Ukraine, where the law does not regulate the issue of obtaining agricultural landownership through inheritance it will be useful to adapt experience of some EU countries in this sphere.

To regulate the land market different countries use such a powerful tool as its evaluation, which target is to provide landownership with the monetary value. There are two main methods of land valuation. The first one is based on the performance (or income). In this case, the evaluation procedure consists of calculating the potential productivity of each land plot in order to determine its potential profitability. This usually involves creation of a formal classification system of land quality where the land classes (from very good to very poor soils) are determined according to the soil characteristics and agronomic conditions. Then, at the second stage, a performance index for each land class is estimated. Finally, this information allows us to calculate the potential productivity of each land plot and it is then used as a basis for the evaluation of its income potential. In Western Europe, such a method for estimating the value of the land was historically developed and introduced mainly for land tax purposes. Also, this practice was used in Central and Eastern Europe at the time of the Soviet Union. Obviously, the main goal at that time was not the land assessment, but determination of its potential performance as a basis for the land allotment[4].

1 Артюшин, В.І., Кобець, М.І., Пугачов, М.І. (2007). *Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні*. Київ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 32.

2 Кобець, М. Думки експертів щодо земельної реформи. Газета центральних органів виконавчої влади України. Урядовий кур`єр. <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/dumki-ekspertiv-shodo-zemelnoyi-reformi/> (2015, March, 4).

3 Артюшин, В.І., Кобець, М.І., Пугачов, М.І. (2007). *Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні*. Київ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 38.

4 *Закон про оцінку земель* 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://www.portal.rada.gov.ua/> (2015, March, 7).

Another method for agricultural land estimating is based on a market basis. It involves determining the fair market value of each land plot through an appropriate market sale price.

Theoretically, if all markets functioned perfectly and if profitable potential of each land plot was assessed and taken into stock correctly, both methods would give similar values. In practice, this rarely happens. In such EU countries as Germany, France and Italy land evaluation procedures based on performance were developed decades ago and, in most cases, they haven't experienced any significant changes recently. However, if the present value of cash flow (income) is probably a key determinant of the agricultural land price, then other factors such as accessibility, municipal services, distance to the city, etc. are more significant determinants of market prices of agricultural land. Moreover, changes in the activities of the Common Agricultural Policy (CAP) (including direct payments and quotas) are often not taken into account in the assessment procedures based on performance. Although it is widely accepted that such political changes actually affect the prices of land purchase/sale[1].

However, in some countries the land value, determined on the basis of its performance, gradually became a "virtual" value completely separated from the market value. This refers, for example, to the cadastral value (valeur locative cadastrale) – in France, the book value (Buchwert) – in Germany and the cadastral value – in Italy.

In many countries, there are at least two values of agricultural land: the first one is determined by the assessment procedure based on performance (which is similar to normative monetary valuation of agricultural land in Ukraine), the second one is determined by assessment procedure on a market basis. In these countries (except Lithuania) "administrative" value (price) is still used as a basis for tax purposes. In Sweden and the UK, where there is no tax on agricultural land, the land evaluation is carried out only on a market basis. In France, Germany and Italy, however, for the purposes of any transactions with land, mortgages or compensations in the event of alienation of land exclusively market land prices are used. In the Czech Republic, Slovakia and Lithuania due to underdeveloped farmland market activity market based land valuation is only at an early stage. As a result, "administrative" prices are widely used for both administrative and commercial purposes. In countries such as the Czech Republic and Slovakia land value, determined on the basis of its performance is usually lower than the market value[2].

World experience shows that the most common systems in the world are the systems based on the "document registration" (deeds registration) system and those where the footing is "rights or titles registration" (title registration).

In the conceptual apparatus of real estate market terms "land" and "real estate" are synonymous, signifying the real property in the form of land plot together with all buildings located on it.

Currently in Europe in order to bring the cadastre registration system to common standards cadastral reforms are going on, which are:

– maintenance of a system of real estate rights registration on the basis of land plot records (land and immovable property is considered as a single whole);

– registration of rights to land and immovable property is made in one registry;

– registration of rights and cadastral maps keeping are held by the same institution;

– registration of rights is an administrative function (state registration of rights has to be separated from the court and/or notaries);

– system services are primarily focused on the user;

– the registration system should be self-supporting[3].

According to the world experience, cadastral and land registration systems play an important role in the management of real estate, taxation and mortgage loans, information and legal support of a real estate market and so on. Moreover, cadastral and registration systems are a mandatory attribute of any and all economically developed countries[4].

1 Артюшин, В.І., Кобець, М.І., Пугачов, М.І. (2007). *Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні*. Київ: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 41.

2 Паламарчук, Т.Г. (2014). Формування аграрної політики на регіональному рівні в умовах євроінтеграційних процесів. *Місцеве самоврядування – основа сталого розвитку України,* 192-194.

3 Ференци, Т. (2005). Рынки земли в странах с переходной экономикой. *Электронный Университета Корвинуса.* <available at http://www.basis.wisc.edu>.

4 Кобець М. Становлення ринку сільськогосподарських земель в Україні: зміни, тенденції та світовий досвід. *Доповідь на засіданні земельної спілки України*. <http://www. zcu. ord.ua> (2015, March, 7).

Western European countries also widely use lease of agricultural land. For example, in Belgium about 70% of the land is leased, in France and Germany – over 60%, and an average of 15 EU countries (EU-15) leased land makes up to 40% of all agricultural land[1]. For example, in other countries this figure is much lower – 30% in Canada, 20% in Japan, 14 % in New Zealand, 12 % in the USA, 5% in Australia and Argentina[2].

The other type of leases is based on reaching a bilateral agreement between a landlord and a farmer, and the lease term and price are determined solely by market conditions.

Thus, in foreign countries an interesting experience of state and local government regulation of land relations has been accumulated, it is advisable to introduce the best of it in our country. In our opinion, these should be setting limits and norms related to the size of land plots for individuals and businesses; introducing restrictions and prohibitions on non-residents of Ukraine; the introducing of preference rights, similar to those existing in the EU; bringing cadastre registration systems to unified EU standards.

References

1. Artjushyn, V.I., Kobec', M.I., Pugachov, M.I. (2007). *Problemy stanovlennja ta funkcionuvannja rynku zemel' sil's'kogospodars'kogo pryznachennja v Ukrai'ni*. Kyi'v: Analitychno-doradchyj centr Blakytnoi' strichky PROON.
2. Danylenko, A. (2001) *Zemel'ni vidnosyny v Ukrai'ni. Organizacijno-pravovyj mehanizm*. Kyi'v: KIS.
3. *Dyrektyva 88/361/JeS «Shhodo implementacii' statti 67 Dogovoru»* 1988 (Verhovna Rada Ukrai'ny). *Oficijnyj sajt Verhovnoi' rady Ukrai'ny*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_182> (2015, march, 4).
4. Encyklopedija «Brytanka – 2011». *Elektronna encyklopedija britannica.com.* <http: //www.britannica.com>.
5. Ferenci, T. Rynki zemli v stranah s perehodnoj jekonomikoj. *Jelektronnyj Universiteta Korvinusa basis.wisc.edu*. <available at http://www.basis.wisc.edu>.
6. Kobec', M. Dumky ekspertiv shhodo zemel'noi' reformy. *Gazeta central'nyh organiv vykonavchoi' vlady Ukrai'ny Urjadovyj kur`jer ukurier.gov.ua*. <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/dumki-ekspertiv-shodo-zemelnoyi-reformi/> (2015, march, 4).
7. Kobec', M. Stanovlennja rynku sil's'kogospodars'kyh zemel' v Ukrai'ni: zminy, tendencii' ta svitovyj dosvid. *Dopovid' na zasidanni zemel'noi' spilky Ukrai'ny.* <http://www. zcu. ord.ua> (2015, march, 7).
8. Palamarchuk, T.G. (2014). Formuvannja agrarnoi' polityky na regional'nomu rivni v umovah jevrointegracijnyh procesiv *Misceve samovrjaduvannja – osnova stalogo rozvytku Ukrai'ny*.
9. Sonin, O.M. (2001). Pytannja rozvytku osnovnyh zasad zemel'nogo zakonodavstva. *Zemlevporjadkuvannja*, *2,* 3–8.
10. *Zakon Ukrai'ny pro ocinku zemel' 2003* (Verhovna Rada Ukrai'ny). *Oficijnyj sajt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny* <http://www.portal.rada.gov.ua/> (2015, march, 7).

1 Енциклопедія «Британка – 2011». *Електронна енциклопедія britannica.com*. <http: //www.britannica.com>.

2 Даниленко, А. (2001). *Земельні відносини в Україні. Організаційно-правовий механізм.* Київ: КІС, 75.

Вадим Коверзнев, к. ю. н.
Чернігівський національний технологічний університет

ДЖЕРЕЛА КООПЕРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Vadym Koverznev, Ph.D in law
Chernihiv National Technological University, Ukraine

SOURCES OF COOPERATIVE LAW OF UKRAINE: NOTION, TYPES AND GENERAL CHARACTERISTICS

This paper formulates the definition of a term "a source of law" and gives characteristics of the main sources of cooperative law. It was proved that the basic source of cooperative legislation is the Law of Ukraine "On Cooperation"; it was stressed that formation and activity of certain types of cooperatives is regulated by special laws of Ukraine, which have the priority of application, in particular: formation and activity of production cooperatives is regulated by Economic code of Ukraine; agricultural cooperatives fall under regulation of the Law of Ukraine "On agricultural cooperation"; formation and activity of consumer societies is regulated by the Law of Ukraine "On consumer cooperation"; credit unions are subjected to regulation of the Law of Ukraine "On credit unions"; formation and activity of cooperative banks is regulated by the Law of Ukraine "On banks and banking activity". The author proved the fact that cooperative law of Ukraine has complex character and belongs to sub-branches of economic law.
Key words: a source of law, cooperative law, cooperation, the Law of Ukraine "On Cooperation".

Постановка проблеми. Дослідження предмета правового регулювання кооперативного права об'єктивно обумовлює пошук критеріїв джерел формування кооперативного законодавства, що має похідний характер, і представляє собою комплекс нормативно-правових актів різної юридичної сили, які відображають структуру кооперативного права, його норми та основні інститути.

Аналіз джерел кооперативного права надає можливість визначити коло нормативно-правових актів, які регулюють кооперативні відносини, а також галузі законодавства та норми, яких входять до його складу.

На теперішній час в Україні відсутні роботи, присвячені комплексному вивченню джерел кооперативного права, що обумовлює актуальність і **мету** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. З юридичної точки зору, поняття «джерело права» має узагальнююче значення. Воно об'єднує певні джерела права за специфікою відносин, забезпечує класифікацію джерел права за їх формою, допомагає відмежувати джерела права від інших соціальних регуляторів.

За юридичною значимістю джерела права можна поділити на основні, які складаються з нормативно-правових актів, та допоміжні, що застосовуються в тому разі, якщо основні джерела відсутні або не в повній мірі регулюють певні правовідносини. До допоміжних джерел права відносять судові прецеденти, які мають широке застосування в країнах загальної системи права (США, Велика Британія) та доктрини відомих вчених правознавців.

Сукупність таких елементів як нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент та правова доктрина у формально-юридичному розумінні утворюють систему джерел права.

Р. Б. Тополевський розглядає систему юридичних джерел як складну неорганізовану систему, що:

1) складається з багатьох різнорідних частин – підсистем джерел права, які взаємодіють завдяки системним зв'язкам;

2) має здатність до змін унаслідок впливу як з боку інших підсистем правової системи, так і з боку новоутворених джерел права;

3) у процесі розвитку переходить з рівня на рівень: від звичаєвого неписаного права – до писаного, від фрагментарних нормативних сукупностей, через кодифікацію – до складної

динамічної системи;

4) у процесі функціонування, завдяки системним зв'язкам, виявляються нові принципи, правоположення, приписи, існування яких не передбачалося у процесі її формування та які прямо не закріплені в юридичних джерелах права;

5) включає національну, ієрархічну та горизонтальну (галузеву) структуру[1].

В теорії господарського права термін «джерело права» розглядається як офіційно визнаний спосіб зовнішнього і внутрішнього (змістовного) вираження правил поведінки в господарській сфері, що забезпечує їх обов'язковість в якості правових норм.

Виділяють наступні джерела господарського права: нормативно-правовий акт, нормативний договір, правовий звичай, юридичний прецедент, юридична доктрина[2].

Нормативно-правовим актом є ухвалений компетентним органом державної влади (законодавчої або виконавчої) документ, який створює для суб'єктів правовідносин нові права та обов'язки. Характерною ознакою нормативно-правового акта є те, що його дія, як правило, не обмежується у часі; вона поширюється на всю територію держави, або її певну частину, в залежності від статусу нормативно-правового акту. Нормативно-правовий акт створює права та обов'язки щодо необмеженого кола осіб, що проживають на території, на яку поширюється його дія.

За юридичною силою виділяють наступні нормативно-правові акти:

1) Конституція, що є Основним законом України. Усі нормативно-правові акти, що приймаються в Україні, повинні відповідати Конституції;

2) закони, що ухвалюються Верховною Радою України та міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України; кодекси;

3) підзаконні нормативно-постанови акти, до яких належать: постанови Верховної Ради, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, відомств та інших центральних органів державної влади України. Підзаконні нормативно-правові акти є актами нижчої юридичної сили, а тому повинні відповідати Конституції та законам України;

4) накази та розпорядження місцевих органів виконавчої влади (обласних і районних державних адміністрацій та їх структурних підрозділів), рішення органів місцевого самоврядування України (міських, селищних, сільських рад). Вказані нормативно-правові акти повинні відповідати законодавчим і підзаконним нормативно-правовим актам.

Нормативний договір представляє собою угоду двох і більше суб'єктів, які визначають взаємні права та обов'язки на майбутнє для невизначеного кола осіб. До нормативних договорів відносять: типові договори, модельні статути, формуляри та ін.

Правовим звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами господарського законодавства, але є усталеним у певній сфері господарських відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай, який суперечить господарському договору або акту господарського законодавства в господарських відносинах не застосовується.

Юридичний прецедент – це рішення суду чи адміністративного органу у конкретній справі, яке стає обов'язковим для вирішення інших справ. Застосування юридичних прецедентів характерно для країн загальної системи права. В Україні юридичний прецедент офіційно не визнаний. Проте зміни, внесені Законом № 2453-VI від 07.07.2010 до процесуальних кодексів України (Цивільного процесуального, Господарського процесуального і Кодексу адміністративного судочинства), встановили обов'язковість постанов Верховного Суду України, ухвалених за наслідками перегляду судових рішень судів касаційної інстанції з мотивів неоднакового застосування одних й тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах для всіх загальних судів та органів влади, що здійснюють правозастосовну діяльність. Зазначене дозволяє стверджувати про запровадження в Україні елементів прецедентного права[3].

Юридичною доктриною є наукові правові положення, теоретичні розробки і принципи, які

1 Тополевський, Р.Б. (2004). *Системні зв'язки юридичних джерел права*: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Харків, 9.

2 Мамутов, В.К., Знаменський, Г.Л., Хахулин, К.С. и др. (2002). *Хозяйственное право*. Киев: Юринком Интер, 43.

3*Цивільний процесуальний кодекс України* 2004 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 40-41,* 42, 3607; *Господарський процесуальний кодекс України* 1991 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 6,* 11128; *Кодекс адміністративного судочинства України* 2005 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 35-36, 37,* 2442.

містяться в наукових працях відомих учених у галузі права та визнані такими, що можуть використовуватися у правозастосовній діяльності.

З розглянутих вище видів джерел кооперативному праву притаманні нормативно-правовий акт, нормативний договір і правовий звичай. При цьому основним його джерелом є нормативно-правовий акт.

Головним нормативно-правовим актом кооперативного права, безумовно, є Конституція України. Хоча цей акт не визначає окремо політику держави щодо кооперативних організації, проте, в статті 13 прямо зазначено, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

У статті 36 Конституції закріплено гарантію свободи громадян на об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів[1].

Важливе значення в практичній діяльності кооперативних організацій мають положення статті 42 Конституції, якою останнім гарантовано забезпечення захисту конкуренції у підприємницькій діяльності.

Такими чином, Конституція України гарантує громадянам право на безперешкодне створення кооперативних організацій, а самим кооперативним організаціям забезпечує рівне становище по відношенню до інших суб’єктів господарювання.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК), як основний акт цивільного законодавства України, визначає загальні положення щодо способу захисту прав судом; підстави для відшкодування збитків і моральної шкоди; поняття, режим майна і питання членства у виробничих кооперативах; загальні положення про зобов’язання; загальний порядок укладення, зміни і розірвання договору; загальні положення про відшкодування шкоди[2].

Норми книги шостої «Спадкове право» ЦК також входять до системи кооперативного законодавства України, оскільки у разі смерті члена кооперативної організації виникає питання спадкування його майнових прав у колективній власності цієї організації.

Важливішим джерелом кооперативного права є Господарський кодекс України (далі – ГК), який забезпечує системне і комплексне правове регулювання господарських відносин у гармонійному поєднанні їх вертикальних і горизонтальних елементів, взаємообумовленість і узгоджену взаємодію інших численних законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів у сфері господарської діяльності[3].

Зокрема, ГК визначає конституційні основи правопорядку у сфері господарювання, загальні принципи господарювання, засоби державного регулювання господарської діяльності, принципи відносин суб’єктів господарювання з органами місцевого самоврядування, засади здійснення комерційної і некомерційної господарської діяльності, загальні положення діяльності суб’єктів господарювання.

ГК має окрему главу 10, яка присвячена діяльності підприємств колективної форми власності, в тому числі виробничих кооперативів і підприємств споживчої кооперації. В цій главі сформульовано поняття виробничого кооперативу, споживчої кооперації і споживчого товариства; принципи діяльності та умови створення виробничого кооперативу; умови набуття і припинення членства у виробничому кооперативі, права та обов’язки членів виробничого кооперативу; порядок формування майна виробничого кооперативу; органи управління виробничого кооперативу та їхні повноваження; принципи здійснення господарської діяльності виробничим кооперативом, порядок відповідальності та припинення його діяльності[4].

Хоча норми глави 3 ГК, що регулюють питання обмеження монополізму, складають основу іншої комплексної підгалузі господарського права – конкурентного права, їх також можна віднести й до кооперативного права у зв’язку з тим, що кооперативні організації є учасниками ринкових

1 *Конституція України* l996 (Верховна Рада України*). Відомості Верховної Ради України, 30.*

2 *Цивільний кодекс України* 2003 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, №№ 40 – 44, ст.ст. 16, 22, 23, 80 – 112, 163 – 166, 638 – 654, 1166 – 1177.

3 Віхров, О.П. (2008). *Організаційно-господарські правовідносини*. Київ: Видавничий Дім "Слово", 3.

4 *Господарський кодекс України* 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 18, 19-20, 21-22*, 5, 6, 12, 23, 42 – 54, 55 – 59, 93 – 111.

відносин, а тому потребують забезпечення умов здійснення чесної конкуренції на товарних ринках і ринках послуг.

Базовим джерелом правового регулювання кооперативних відносин є Закон України «Про кооперацію», який визначає правові, організаційні, економічні та соціальні основи функціонування усієї системи кооперації в Україні. Закон визначає мету, основні завдання та принципи кооперації в Україні; порядок створення кооперативів; умови членства в кооперативах; органи управління кооперативами та їх повноваження; порядок формування майна кооперативів і розподілу доходів; порядок відповідальності та припинення діяльності кооперативів. Окремі розділи цього Закону присвячено діяльності кооперативних об'єднань і регулюванню трудових відносин в кооперативах, оскільки вказане питання має певну специфіку[1].

Враховуючи те, що положення Закону України «Про кооперацію» регулюють діяльність усіх типів кооперативних організацій (споживчих, обслуговуючих і виробничих), а норми ГК – лише діяльність виробничих кооперативів, слід вважати, що норми ГК є спеціальними в регулюванні діяльності виробничих кооперативів, а тому мають пріоритет у застосуванні.

Правові, організаційні, економічні та фінансові особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів визначено Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію»[2]. Вказані особливості пов'язані, насамперед, із специфікою виробництва, переробки, зберігання і збуту продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва та рибництва, що належить до сфери діяльності сільськогосподарських кооперативів[3].

Особливості діяльності системи споживчої кооперації врегульовано Законом України «Про споживчу кооперацію». Завдання цього Закону полягає у створенні правового поля для ефективної діяльності системи споживчих товариств як добровільного об'єднання громадян, з метою задоволення своїх економічних і соціальних інтересів.

За аналогією можна зробити висновок, що норми законів «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію» є спеціальними по відношенню до норм Закону «Про кооперацію», в частині регулювання діяльності зазначених видів кооперативів.

Закон України «Про кредитні спілки» визначає організаційні, правові та економічні засади створення та діяльності кредитних спілок, їх об'єднань, права та обов'язки членів кредитних спілок та їх об'єднань. Закон закріплює принципи діяльності, правовий статус кредитних спілок, порядок створення та припинення їх діяльності, регулює членські відносини, визначає керівні органи кредитних спілок, їх компетенцію та правовий режим майна[4].

Законом України «Про банки і банківську діяльність» визначено загальні положення про діяльність кооперативних банків, зокрема, принципи створення, порядок управління, формування статутного капіталу та поділу прибутку[5]

Норми ГК і перелічені вище закони складають основу кооперативного законодавства України.

Окрім розглянутих вище джерел кооперативного права, які є основними, норми кооперативного права містяться й у законодавчих актах України, що входять до інших галузей права.

Так, норми трудового законодавства, підлягають застосуванню в частині регулювання відносини членів кооперативних організацій, що одночасно є його працівниками.

Норми земельного законодавства регулюють порядок користування земельними ділянками, які знаходяться у володінні або у власності кооперативних організацій.

Норми податкового законодавства застосовуються в частині регулювання податкових відносин кооперативних організацій з фіскальними органами.

---

1 *Закон про кооперацію* 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 2004, 5.* [зі змін. та допов.].

2 *Закон про сільськогосподарську кооперацію в редакції Закону* 2012 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 50.*

3 *Закон про споживчу кооперацію* 1992 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 30.* [зі змін. та допов.]

4 *Закон про кредитні спілки* 2001 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 15.* [зі змін. та допов.].

5 *Закон про банки і банківську діяльність* 2000 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 5-6, 8.* [зі змін. та допов.].

Наукова, науково-технічна, науково-виробнича, виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземним суб'єктом господарювання, а також навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі є різновидом зовнішньоекономічної діяльності і регулюється нормами Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»[1].

Специфічною формою кооперативного права є міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які, за приписом статті 19 Конституції України, є невід'ємною частиною національного законодавства України. До таких джерел належить Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує, в тому числі й будь-яким кооперативним організаціям та їх членам, право на справедливий суд, на свободу об'єднань, на ефективний юридичний захист, недоторканості власності[2].

До кола джерел правового регулювання кооперації входять підзаконні нормативно-правові акти, серед яких слід відмітити Указ Президента України від 19.12.2000 «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформ економіки України на ринкових засадах». Цим Указом визнано розвиток кооперації як один із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формування її багатоукладності[3].

На відміну від інших типів кооперативних організацій, споживча кооперація має сформовану і чітко структуровану систему кооперативних організацій та органи управління нею, до яких належать: з'їзд споживчої кооперації, Рада Укоопспілки та правління. Вказані органи управління мають повноваження приймати нормативно-правові акти, які є обов'язковими для застосування всіма споживчими товариствами та створеними ними підприємствами.

До основних нормативно-правових актів споживчої кооперації належать: Примірний статут споживчого товариства, Примірний статут районної спілки споживчих товариств (райспоживспілки), Примірний статут обласної (республіканської) спілки споживчих товариств, Статут Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки), Положення про кооперативну дільницю споживчого товариства, Положення про уповноваженого споживчого товариства, Положення про дільничні комітети споживчого товариства, Положення про комісію кооперативного контролю, Положення про організацію пайового господарства споживчої кооперації України, Положення про громадське майно (основні засоби) споживчої кооперації України, Положення про порядок продажу на аукціонах основних засобів підприємств і організацій споживчої кооперації України, Рекомендації з підготовки та проведення звітно-виборної кампанії в споживчій кооперації України, Положення про Постійно діючий третейський суд Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки)[4], Положення про порядок участі членів, асоційованих членів споживчого товариства (з числа фізичних осіб) у його господарській діяльності (придбання товарів в об'єктах роздрібної торгівлі споживчої кооперації України), Положення про неподільний фонд споживчого товариства, Положення про спеціальний фонд кооперативних виплат, Положення про майнові сертифікати на право на пай (частку) в майні споживчого товариства системи Центральної спілки споживчих товариств України (Укоопспілки), Положення про особливості інвентаризації основних засобів нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів та розрахунків в організаціях, підприємствах і установах споживчої кооперації України[5].

Оскільки кооперативні організації мають повну господарську самостійність, вони наділені правом приймати власні локальні акти, які забезпечують єдині засади їх діяльності.

Прийняття локальних актів є зовнішнім проявом способу реалізації кооперативними організаціями санкціонованої правотворчості, яка надається їм спеціальним кооперативним законодавством. Зокрема, статтею 8 Закону України «Про кооперацію», статтею 5 Закону України «Про споживчу кооперацію», статтею 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»,

1 *Закон про зовнішньоекономічну діяльність* 1991 (Верховна Рада УРСР). *Відомості Верховної Ради УРСР, 29, 3.* [зі змін. та допов.].

2 *Закон про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* 1997 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995>.

3 *Указ про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки на ринкових засадах* 2000 (Президент України). *Голос України, 27 груд. (№ 248 – 249).*

4 *Довідник інструктора організаційно-кооперативної роботи* (2007). Київ: ПП «Видавничий дім «Комп'ютерпрес».

5 Нормативні акти Укоопспілки. *Том 1* (2008). Київ: ПП «Видавничий дім «Комп'ютерпрес».

статтею 7 Закону України «Про кредитні пілки» встановлено, що правовим документом, який регулює діяльність кооперативу є статут, який розробляється засновниками кооперативу і підлягає обов'язковій державній реєстрації.

Діяльність житлово-будівельних кооперативів окремо врегульована постановою Ради Міністрів УРСР від 30.04.1985 № 186, якою затверджено Примірний статут житлово-будівельних кооперативів[1].

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи діють у відповідності до Примірного статуту сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, затвердженого наказом Міністерства агропромислової політики та продовольства від 21.05.2013 № 315[2].

Практика застосування судами законодавства про житлово-будівельні кооперативи узагальнена Пленумом Верховного Суду України у постанові від 18.09.1987 № 9.

Постановою від 28.08.1991 № 5 Пленум Верховного Суду України узагальнив практику застосування судами законодавства, пов'язаного з діяльністю гаражно-будівельних кооперативів.

Незважаючи на дату прийняття роз'яснень, що надані в зазначених постановах Пленуму Верховного Суду України, вони є актуальними, активно застосовуються загальними судами України в практичній діяльності, а тому можуть розглядатися як додаткове джерело кооперативного права.

Крім статутів, до локальних актів кооперативних організацій належать розпорядження, накази та інші внутрішньокооперативні документи. Вказані акти вважаються первинними та створюють основу діяльності кооперативних організацій.

Окреме важливе місце серед джерел кооперативного права займає Статут Міжнародного кооперативного альянсу, затверджений на Генеральній асамблеї Міжнародного кооперативного альянсу 15.08.1997. Статут визначає головні кооперативні принципи, яких повинні дотримуватися кооперативні організації усього світу, та розкриває їх правовий зміст.

Висновок. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що кооперативне законодавство України складається не лише з норм, які належать до галузі господарського права, але й з норм інших галузей права, які можуть бути нормами-принципами, нормами-дефініціями, регулятивними нормами, а також нормами, які відображають сутність прав і обов'язків суб'єктів кооперативних відносин. У кооперативному праві домінуюча роль належить нормам господарського права, що свідчить про його комплексний характер та належність до підгалузі господарського права.

References

1. *Civil'nij kodeks Ukraini* 2003 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 40 – 44,* 16, 22, 23, 80 – 112, 163 – 166, 638 – 654, 1166 – 1177.
2. *Civil'nij procesual'nij kodeks Ukraini* 2004 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 40-41,* 42, 3607.
3. *Dovidnik instruktora organizacijno-kooperativnoi roboti* (2007). Kiiv: PP «Vidavnichij dim «Komp'juterpres».
4. *Gospodars'kij kodeks Ukraini* 2003 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 18, 19-20, 21-22,* 5, 6, 12, 23, 42 – 54, 55 – 59, 93 – 111.
5. *Gospodars'kij procesual'nij kodeks Ukraini* 1991 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 6,* 11128.
6. *Kodeks administrativnogo sudochinstva Ukraini* 2005 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 35-36, 37*, 2442.
7. *Konstitucija Ukraini* l996 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 30.*
8. Mamutov, V.K., Znamens'kij, G.L., Khakhulin, K.S. i dr. (2002). *Khozjajstvennoe pravo*. Kiev: Jurinkom Inter, 43.
9. *Nakaz pro zatverdzhennja Primirnogo statutu sil's'kogospodars'kogo obslugovujuchogo kooperativu* 2013 (Ministerstvo agropromislovoi politiki ta prodovol'stva). *Oficijnij sajt Ministerstva agropromislovoi politiki ta prodovol'stva.* <http://doc.leschishin.org/doc030>.
10. Normativni akti Ukoopspilki. *Tom 1* (2008). Kiiv: PP «Vidavnichij dim «Komp'juterpres».
11. *Postanova pro zatverdzhennja Primirnogo statutu zhitlovo-budivel'nikh kooperativiv* 1985 (Rada Ministriv URSR). *Zibrannja postanov Urjadu Ukrains'koi Radjans'koi Socialistichnoi Respubliki, 5.*
12. Topolevs'kij, P.B. (2004). *Sistemni zv'jazki juridichnikh dzherel prava:* avtoref. dis.... kand. jurid. nauk. Xarkiv.

1 *Постанова про затвердження Примірного статуту житлово-будівельних кооперативів* 1985 (Рада Міністрів УРСР). *Зібрання постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, 5.*

2 *Наказ про затвердження Примірного статуту сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу* 2013 (Міністерство агропромислової політики та продовольства). *Офіційний сайт Міністерства агропромислової політики та продовольства.* <http://doc.leschishin.org/doc030>.

13. *Ukaz pro zakhodi shchodo rozvitku kooperativnogo rukhu ta posilennja jogo roli v reformuvanni ekonomiki na rinkovikh zasadakh* 2000 (Prezident Ukraini). *Golos Ukraini, 27 grud.* (№ 248 – 249).
14. Vikhrov, O.P. (2008). *Organizacijno-gospodars'ki pravovidnosini*. Kiiv: Vidavnichij Dim "Slovo".
15. *Zakon pro banki i bankivs'ku dijal'nist'* 2000 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 5-6, 8.* [zi zmin. ta dopov.].
16. *Zakon pro kooperaciju* 2003 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 2004, 5* [zi zmin. ta dopov.].
17. *Zakon pro kreditni spilki* 2001 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 15* [zi zmin. ta dopov.].
18. *Zakon pro ratifikaciju Konvencii pro zakhist prav ljudini i osnovopolozhnikh svobod* 1997 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995>.
19. *Zakon pro spozhivchu kooperaciju* 1992 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 30.* [zi zmin. ta dopov.]
20. *Zakon pro sil's'kogospodars'ku kooperaciju v redakcii Zakonu* 2012 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 50.*
21. *Zakon pro zovnishn'oekonomichnu dijal'nist'* 1991 (Verkhovna Rada URSR). *Vidomosti Verkhovnoi Radi URSR, 29, 3*. [zi zmin. ta dopov.].

Людмила Шапенко
Національний авіаційний університет

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХУВАННЯ У СФЕРІ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Liudmyla Shapenko
National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

DEFINITION AND CONTENT OF ADMINISTRATIVE LEGAL REGULATION OF INSURANCE IN THE SPHERE OF INNOVATION AND INVESTMENT ACTIVITIES

In this article the author on the base of existed approaches to identify and understand such legal categories as «legal regulation» and «administrative legal regulation» formulated the definition of the concept of «administrative legal regulation of insurance in the sphere of innovation and investment activities». To highlight the issue of the content of the researched legal category the author paid her attention to the nature of the constituent elements of administrative legal regulation, that show the internal structure and characteristic features of administrative and legal regulation. The result of the research was got in the form of separation and determination of the particularities of administrative legal regulation of insurance in the sphere of innovation and investment activities in modern conditions of development of Ukraine as the democratic legal state.

Key words: legal regulation, administrative legal regulation, a system of administrative legal regulation, a mechanism of legal regulation, insurance, innovation and investment activities.

На сьогодні страхування є невід'ємним атрибутом ринкової економіки, що має великі інвестиційні можливості та значний потенціал у реалізації загальнодержавних і регіональних інноваційно-інвестиційних програм та визнається важливою ланкою у формуванні системи економічної безпеки. Така роль стає можливою лише за умов належного рівня розвитку страхового ринку та дієвого державного регулювання страхової діяльності, що здійснюється адміністративними, економічними та правовими методами[1]. Незважаючи на те що за роки незалежності України відбулися суттєві зміни стереотипів мислення щодо впливу держави на соціально-економічні процеси, слід відзначити необхідність саме адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності, оскільки лише адміністративно-правові засоби впорядковують значну частину страхових відносин, надаючи їм організаційного змісту. Здійснення даного виду державного регулювання також зумовлено низкою причин. По-перше, страхування, будучи одним із видів комерційної діяльності, виконує важливу соціальну функцію, тобто забезпечує захист майнових інтересів фізичних та юридичних осіб (інвесторів) завдяки реалізації механізму запобігання чи зменшення наслідків від непередбачуваних подій (страхових випадків) при вкладенні інвестицій. По-друге, страхування є важливою складовою фінансової системи суспільства, адже страхові резерви страхових компаній становлять значну частину фінансового ринку і виконують роль не лише гаранта фінансової стабільності держави, але й можуть бути використані як інвестиційні ресурси, що сприяє суспільному розвитку шляхом безперервного відтворення економіки.

В умовах реформування адміністративно-правової системи для ефективного застосування механізму адміністративно-правового регулювання досліджуваної сфери та розуміння ролі й соціального призначення даного правового явища як одного з найважливіших факторів у системі

1 Бачо, Р.Й. (2014). Державне регулювання ринків небанківських фінансових послуг України: ретроспективний аналіз. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр., 4 (47),* 4.

соціального управління суспільними процесами, що визначає умови функціонування страхових компаній і організацій шляхом створення «правил гри» на страховому ринку, регламентуючи правові рамки для діяльності суб'єктів страхування, актуальним є дослідження змісту адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності, а також формування єдиного підходу до наукового визначення зазначеної категорії.

Розкриття сутності адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності, перш за все, варто почати з дослідження понять «адміністративно-правове регулювання» та «правове регулювання».

Загальне визначення правового регулювання можна знайти в юридичному словнику, де зазначено, що дане поняття походить від лат. regulare – спрямування, впорядкування та означає один з основних засобів владного впливу на суспільні відносини з метою впорядкування їх в інтересах людини, суспільства і держави[1].

В юридичній літературі немає єдиного підходу до розуміння правового регулювання. Так, в одних джерелах правове регулювання розглядається як процес, що передбачає безпосередній правовий вплив на юридично значимі суспільні відносини[2].

В інших наукових працях[3] вказується на те, що дана правова категорія є методом державного управління, який здійснюються за допомогою юридичних засобів, суттю якого є владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони й розвитку, а також на поведінку суб'єктів правовідносин шляхом установлення їхніх прав та обов'язків, дозволів та заборон, затвердження певних правових актів. Проте деякі елементи даного визначення дещо звужують розуміння обсягу правового впливу держави на суспільні відносин. Оскільки перетворення політичної, соціально-економічної, державно-правової спрямованості, здійснені в Україні в 90-х роках минулого століття, призвели до формування в країні нових політичної та економічної систем, нового суспільства, держави і права, що зумовили децентралізацію влади та заміщення значної частини системи загального державного управління, здійснюваного державною адміністрацією, іншими механізмами державного та правового регулювання. У результаті відбулося витіснення поняттям «державне регулювання» поняття «державне управління», залишивши при цьому управлінські функції відносно об'єктів, що знаходяться в державній власності, а всі інші галузі й сфери суспільства охопило державне регулювання. Тож доцільнішим є формулювання поняття «правове регулювання» як одного з методів державного регулювання, а не державного управління.

Більшість науковців схиляється до думки, що правове регулювання – це вплив права на суспільні відносини, що здійснюється через використання системи засобів, які мають юридичний характер та забезпечують упорядкування суспільних відносин[4]. Звідси можна зробити висновок, що поняття «правове регулювання» відображає динаміку права, його силу, спрямовану на досягнення правового результату, вирішення життєвих ситуацій, що вимагають впливу права.

Різносторонність поглядів науковців на розкриття змісту «правового регулювання» обумовлена різноманітністю підходів до праворозуміння цієї правової категорії, що може розглядатися в інструментальному, інституційному, нормативно-юридичному та діяльнісному аспектах[5]. У цілому ж, беручи до уваги різноаспектність даної категорії, поняття «правове регулювання» слід визначати як процес, що відображає діяльність держави, її органів та посадових осіб, а також уповноважених на те громадських організацій щодо впорядкування суспільних відносин шляхом використання спеціальних юридичних засобів, таких як норми права, правовідносини, акти реалізації права, принципи права, правосвідомість, правова культура тощо.

З'ясовуючи сутність поняття «адміністративно-правове регулювання», слід зазначити, що ця

1 Шемшученко, Ю.С. (2012). *Великий енциклопедичний юридичний словник*, 2-ге вид. переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 623.

2 Старинський, М.В. (2014). *Валютні відносини: окремі проблеми правового регулювання:* монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 137.

3 Беззубов, Д.О., Гвоздецький, В.Д., Дудник, О.В. та ін. (2014). *Адміністративне право:* навчальний посібник. Київ: «МП Леся», 303.

4 Бостан, С.К., Гусарєв, С.Д., Пархоменко, Н.М. та ін. (2013). *Теорія держави і права:* навчальний посібник. Київ: ВЦ «Академія», 226-227.

5 Шопіна, І.М. (2011). *Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України*: монографія. Київ: «МП Леся», 27-28.

категорія є різновидом загальної системи правового регулювання, визначаючи яку найдоцільнішим є використання інструментального підходу, базуючись на теорії позитивного права. Адже, погоджуючись з думкою П. С. Пацурківського[1], перевагою такого підходу є можливість чіткого визначення набору гарантованих державою, правовою системою та сукупністю суспільних відносин соціально-юридичних засобів, що надаються законом суб'єктам правовідносин для досягнення ними бажаного результату.

Що ж стосується самого поняття «адміністративно-правове регулювання», то серед науковців також відсутня єдина позиція щодо розуміння цієї категорії. Проте, узагальнюючи наукові висновки сучасних учених-адміністративістів, що досліджували зміст поняття адміністративно-правового регулювання в різних сферах суспільного життя, слід виокремити такі основні визначення даної категорії, як:

- адміністративно-правовий вплив, здійснюваний за допомогою комплексу адміністративних засобів та інших правових явищ, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання[2];

- адаптація суспільних відносин до вимог позитивного права, що здійснюється по стадіях, на кожній з яких працюють специфічні юридичні засоби, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання, завдяки якому забезпечується упорядкованість суспільних відносин[3];

- спеціально-юридичний механізм впливу адміністративного права на поведінку і діяльність його адресатів, внаслідок реалізації якого формується юридична основа та визначаються зафіксовані в правових веліннях орієнтири для організації діяльності учасників адміністративно-правових відносин на досягнення фактичних завдань адміністративного права[4].

Переходячи до розгляду поняття та змісту адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності, слід звернути увагу на думку В. М. Яковчука, який, досліджуючи проблеми адміністративно-правового регулювання страхування в Україні, надав авторське визначення адміністративно-правовому регулюванню страхової діяльності як прямого методу впливу держави, що здійснюється уповноваженими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та саморегулюючими інституціями, владні повноваження яких спрямовані на реалізацію відносин у сфері страхування, заснованих на обов'язковій чи добровільній основі. При цьому автор виокремлює мету адміністративно-правового регулювання як основну ознаку, що розкриває сам зміст даної категорії і полягає в забезпеченні стабільності, збалансованості та ефективності страхового ринку[5]. Суттєвим у визначенні В. М. Яковчука є характеристика адміністративно-правового регулювання як прямої адміністративної вказівки держави, що може здійснюватися, як відомо, шляхом установлення правил, розробки та впровадження рекомендацій, контролю та нагляду.

Дійсно важливою складовою адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності є регламентація контролю і нагляду за відносинами, що виникають на страховому ринку в процесі вкладення інвестицій, оскільки таким чином досягається основна мета регулювання страхових відносин та діяльності суб'єктів страхування – належний рівень забезпеченості цих відносин. Необхідність здійснення державного нагляду та контролю за діяльністю страхових компаній обумовлена значенням страхового ринку для економіки країни, його впливу на інвестиційні процеси в державі; ризиковим характером страхової діяльності, оскільки

1 Пацурківський, П.С. (2000). Інтегративний підхід в системі методів пізнання права. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць, 75,* 11-18.

2 Шопіна, І.М. (2011). *Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України*: монографія. Київ: «МП Леся», 33.

3 Коломоєць, Т.О., Колпаков, В.К. (2014). *Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України»:* навч. лекція. Київ: Ін Юре, 228-229.

4 Галунько, В.В., Єщук, О.М. (2011). Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання. A*ctual problems of corruption prevention and counteraction.* <http://www.law-property.in.ua/> (2015, березень, 14).

5 Яковчук, В.М. (2009). *Адміністративно-правове регулювання страхової діяльності в Україні*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 11-12.

страховики, як зазначалося вище, можуть самостійно інвестувати залучені кошти страховиків з метою їх ефективного виробничого використання; залежністю економічної безпеки країни від стабільності функціонування страхового ринку; посиленням глобалізаційних та інтеграційних процесів, впливу на національний страховий ринок світового страхового ринку.

Ще одним із невід'ємних елементів адміністративно-правового регулювання, у тому числі й у сфері страхування інноваційно-інвестиційної діяльності, є механізм адміністративно-правового регулювання, що складається із сукупності адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права. Дана категорія здебільшого тлумачиться як процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, що регулюються нормами адміністративного права. У загальній теорії адміністративного права заведено виділяти органічні та функціональні складові механізму адміністративно-правового регулювання[1]. Органічними складовими механізму адміністративно-правового регулювання є ті, без яких неможливо здійснення адміністративно-правового регулювання і які визначають суть самого явища механізму адміністративно-правового регулювання (норми права, акти реалізації норм права, правові відносини). Функціональними складовими механізму адміністративно-правового регулювання слід вважати ті, які хоч і впливають на механізм адміністративно-правового регулювання, але не є його обов'язковими елементами (юридичний факт, правова свідомість, законність, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права).

Належне функціонування елементів механізму адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності забезпечується в процесі реалізації стадій системи адміністративно-правового регулювання, які докладно у своїй праці розглянули В. В. Галунько та В. І. Олефір[2] та виокремили такі з них:

- підзаконна адміністративна правотворчість, суть якої полягає в розробці та прийнятті суб'єктами публічної адміністрації підзаконних адміністративно-правових норм, що регламентують порядок правовідносин у сфері страхування в процесі здійснення інноваційно-інвестиційної діяльності;
- реалізація адміністративно-правових норм у процесі втілення в життя владних приписів щодо конкретної моделі поведінки суб'єктів страхової діяльності;
- правоохоронна діяльність суб'єктів публічної адміністрації, що включає засоби адміністративного примусу чи впливу до порушників законодавства про фінансові послуги.

Також, розглядаючи зміст адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності, неможливо залишити осторонь питання, які стосуються методу адміністративно-правового регулювання. Якщо раніше такого роду регулювання здійснювалося лише імперативним методом, то, погоджуючись з поглядами сучасних науковців, слід зазначити, що в сучасних умовах розвитку демократичного суспільства слід говорити про існування імперативного методу зі змішаною природою, який властивий виключно адміністративному праву та виражається у встановленні так званих реординаційних відносин[3]. Ефективність зазначеного методу полягає в поєднанні різних рівнів та видів підпорядкованості субординаційних відносин та координаційної взаємодії сторін, коли вони виступають рівноправними учасниками правовідносин.

Отже, на підставі проведеного дослідження встановлено, що адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності є складним процесом цілеспрямованого впливу держави на всі компоненти страхової галузі, здійснюваний за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання з метою вдосконалення правовідносин щодо захисту майнових інтересів страхувальників чи третіх осіб (інвесторів) та активізації інвестиційної діяльності страховиків, спрямованої на відтворення фінансово-економічних процесів. Основою адміністративно-правового регулювання в цій сфері є своєчасне і точне врахування об'єктивних

1 Коломоєць, Т.О. (2012). *Адміністративне право України*: підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ: Істина, 19-20.

2 Галунько, В.В., Олефір, В.І., Гридасов, Ю.В., Іванищук, А.А., Короєд, С.Ю. (2013). Адміністративне право України: у 2-х т. підручник Т. *1: Загальне адміністративне право. Академічний курс.* Херсон: ХМД, 323.

3 Авер'янов, В.Б., Андрійко, О.Ф., Полюхович, В.І., Хорощак, Н.В. (2004). Академічні дослідження проблем державного управління та адміністративного права: результати і перспективи. *Юридичний журнал, 5(23),* 52-56.

фінансово-економічних законів, характеру суспільних відносин, а також ступеня взаємодії держави зі світовим страховим ринком.

Беручи до уваги вищевикладене та керуючись семантичним значенням слова «зміст», яке означає сутність, внутрішню будову, мету, сукупність та особливість ознак певного явища, слід визначити, що зміст адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності включає в себе всю сукупність елементів, що відображають його сутність та внутрішню будову. До таких слід віднести: предмет, об'єкт та мету адміністративно-правового регулювання в цій сфері; систему суб'єктів, що здійснюють та щодо яких здійснюється адміністративно-правове регулювання; механізм адміністративно-правового регулювання; метод адміністративно-правового регулювання; систему контролю та нагляду за страховою діяльністю.

У результаті проведеного правового аналізу поняття та змісту адміністративно-правового регулювання важливим є виокремлення особливостей адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності:

- адміністративно-правовому регулюванню страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності належить особлива роль у системі державного регулювання, оскільки, незважаючи на те що в умовах ринку відбувається формування нових державно-правових інститутів, саме завдяки адміністративно-правовому регулюванню забезпечується виконання регулюючої функції держави шляхом підтримання належного рівня державного контролю та нагляду за діяльністю всіх суб'єктів страхового ринку;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності є складовою частиною системи адміністративно-правового регулювання фінансового сектора економіки;
- адміністративно-правове регулювання в цій сфері за своїм змістом не є статичним, воно постійно зазнає змін, динамічно розвиваючись відповідно до умов розвитку страхового ринку та правовідносин у сфері страхування;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності засновано на владних спонуканнях, тобто таке регулювання має імперативний характер, що виявляється у владних приписах одним учасникам страхових відносин з боку інших, які виступають від імені держави та наділені у зв'язку з цим владними повноваженнями;
- сутність адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності полягає у встановленні державою певного порядку взаємодії суб'єктів цього ринку і в захисті інтересів його учасників шляхом установлення певних правил, критеріїв і стандартів відносно здійснення страхової діяльності, що є обов'язковими для всіх без винятку учасників;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності має цілеспрямований характер, оскільки будь-який вплив держави здійснюється з метою досягнення певних результатів, запрограмованих нормотворцем у проектах нормативно-правових актів шляхом установлення необхідної моделі правовідносин у сфері страхування;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності має чітку спрямованість на досягнення мети, що полягає в забезпеченні розвитку страхового ринку та захисту прав страхувальників чи третіх осіб (інвесторів);
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності має свій предмет, основу якого становлять суспільні відносини, що виникають у сфері страхової діяльності та потребують врегулювання нормами права;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності забезпечується на основі реалізації імперативного методу адміністративно-правового регулювання зі змішаною природою, тобто з використанням методу реординації. Мається на увазі, що загалом суб'єкти страхового ринку між собою не взаємодіють у публічному аспекті, а зв'язуючим елементом між ними є суб'єкт публічної адміністрації, який узгоджує всі складові елементи адміністративно-правового регулювання в єдину систему. Проте в умовах демократичного розвитку суспільства ефективнішим є поєднання різних рівнів та видів підпорядкованості субординаційних відносин та координаційної взаємодії сторін, коли вони виступають рівноправними учасниками правовідносин;
- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності має організаційний та впорядкований характер, тобто регулювання здійснюється за

допомогою певних правових елементів (наприклад, методів, засобів, типів, елементів механізму адміністративно-правового регулювання тощо);

- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності охоплює собою як діяльність держави, так і діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин;

- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності здійснюються по стадіях, на кожній з яких відбувається правова регламентація тих чи інших страхових правовідносин;

- адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності має чітку адміністративну ієрархію, тобто справляється односторонній вплив на основі юридично-владних приписів вищестоящих органів влади на нижчестоящі, які, у свою чергу, зобов'язані виконувати всі владні приписи, інакше вони несуть юридичну відповідальність за невиконання своїх обов'язків. Адміністративно-правове регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності здійснюють спеціально уповноважені на це суб'єкти: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, що уповноважене приймати рішення щодо організації своєї діяльності в межах визначеної компетенції, органи місцевого самоврядування, саморегулюючі інституції, владні повноваження яких спрямовані на реалізацію правовідносин у сфері страхування.

References

1. Averianov, V.B., Andriiko, O.F., Poliukhovych, V.I., Khoroshchak, N.V. (2004). Akademichni doslidzhennia problem derzhavnoho upravlinnia ta administratyvnoho prava: rezultaty i perspektyvy. *Yurydychnyi zhurnal, 5(23).*
2. Bacho, R.I. (2014). Derzhavne rehuliuvannia rynkiv nebankivskykh finansovykh posluh Ukrainy: retrospektyvnyi analiz. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia: zb. nauk. pr., 4 (47).*
3. Bezzubov, D.O., Hvozdetskyi, V.D., Dudnyk, O.V. ta in. (2014). *Administratyvne pravo:* navchalnyi posibnyk. Kiiv: «MP Lesia».
4. Bostan, S.K., Husariev, S.D., Parkhomenko, N.M. ta in. (2013). *Teoriia derzhavy i prava: navchalnyi posibnyk.* Kiiv: VTs «Akademiia».
5. Halunko, V.V., Yeshchuk, O.M. (2011). Poniattia ta zmist administratyvno-pravovoho rehuliuvannia. *Actual problems of corruption prevention and counteraction.* <http://www.law-property.in.ua/>.
6. Halunko, V.V., Olefir, V.I., Hrydasov, Yu.V., Ivanyshchuk, A.A., Koroied, S.Iu. (2013). Administratyvne pravo Ukrainy: u 2-kh t. pidruchnyk *T. 1: Zahalne administratyvne pravo. Akademichnyi kurs.* Kherson: KhMD.
7. Kolomoiets, T.O. (2012). *Administratyvne pravo Ukrainy:* Pidruchnyk. Vyd. 2, zmin. i dop. Kiiv: Istyna.
8. Kolomoiets, T.O., Kolpakov, V.K. (2014). *Vstup do navchalnoho kursu «Administratyvne pravo Ukrainy»:* navch. lektsiia. Kiiv: In Yure.
9. Patsurkivskyi, P.S. (2000). Intehratyvnyi pidkhid v systemi metodiv piznannia prava. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats, 75.*
10. Starynskyi, M.V. (2014). *Valiutni vidnosyny: okremi problemy pravovoho rehuliuvannia*: monohrafiia. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryiemstvo «Mriia».
11. Shemshuchenko, Yu.S. (2012). *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk,* 2-he vyd. pererobl. i dopovn. Kiiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka».
12. Shopina, I.M. (2011). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia upravlinnia orhanamy vnutrishnikh sprav Ukrainy:* monohrafiia. Kiiv: «MP Lesia».
13. Iakovchuk, V.M. (2009). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia strakhovoi diialnosti v Ukraini:* avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata yurydychnykh nauk za spetsialnistiu 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo. Irpin: Natsionalnyi universytet derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy.

Олександр Качура
Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"

ПРОЦЕДУРИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Oleksandr Kachura
National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"

THE PROCEDURES OF ADMINISTRATIVE REGISTRATION: COMPARATIVE LEGAL DESCRIPTION

The article analyzes the international experience of administrative procedures of registration and made proposals for implementing rules of foreign law concerning administrative procedures of state registration in Ukraine.

Determined that almost all countries have the following types of registration proceedings: registration of legal acts and other documents that have the same regulatory acts (judgments); registration of certain categories of individuals; civil registration; registration of legal entities and individual entrepreneurs; registration of non-profit organizations (public organizations, political parties, religious organizations, charities); Registration of media, information agencies; registration of titles to immovable property and Their Encumbrances; registration of vehicles (mostly automobile). Actually all agencies are government agencies, with the exception of the Netherlands, where the registration of legal entities and individual entrepreneurs within the jurisdiction of Chambers of Commerce, which are non-state organizations.

It is proved that among the countries, some aspects of Georgian law that may effectively be impelemented to legislation of Ukraine. The experience of this country is very close to Ukraine for the following reasons: both countries have related legal system since left the law of one state - the USSR; both countries were somehow involved in the CIS (as members or observers), and both countries or left (Georgia), or plan to get out of this interstate structure; both countries have experience in building its law, including registration, while their parts under temporary occupation of other countries.

The study determined that among specific aspects is to provide a positive experience of administrative procedures for state registration at the Houses of Justice of Georgia.

Key words: administrative registration, state registration, registration proceedings, houses of Justice.

Актуальність дослідження національного законодавства зарубіжних країн, що регулює ті чи інші питання адміністративних процедур державної реєстрації, полягає у тому, що українське законодавство у цій сфері вже довгий час характеризується нестабільністю, частими змінами, відмінами, доповненнями, прогалинами та іншими недоліками, тому позитивом може бути запровадження якраз зарубіжного досвіду. Тому вироблення теорії адміністративних процедур державної реєстрації з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду є важливим для української адміністративної доктрини та практики. Загалом якісне правове регулювання адміністративних процедур державної реєстрації має стати важливою гарантією захищеності особи у відносинах з владою.

Аналіз публікацій і досліджень. Проблемами порівняльних досліджень у сфері процедур держаної реєстрації займались такі вчені як В. М. Брижко, Л. Л. Левченко, А. Мей, А. М. Мірошниченко, Н. В. Новицька, О. В. Пабат, О. О. Піфко, Д. М. Серебрянський, М. В. Силайчев, І. А. Щербак та інші. Проте, достатньо позитивно оцінюючи здобутки цих та інших дослідників, слід зауважити, що до сьогодні не вироблено чітких критеріїв імплементації норм зарубіжного права щодо адміністративних процедур державної реєстрації у законодавство України, зокрема, не визначено структури суб’єктів державної реєстрації, не проаналізовано у достатній мірі

стадії адміністративно-реєстраційного провадження з урахуванням зарубіжного досвіду. Існують також інші проблеми у зазначеній сфері.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі теорії адміністративного права, у тому числі зарубіжного законодавства, сформулювати критерії імплементації норм зарубіжного права щодо адміністративних процедур державної реєстрації у законодавство України.

Виклад основних положень. У США питання адміністративних процедур (процедур в адміністративному праві, у тому числі реєстраційних), є домінуючим, а саме право називають адміністративно-процесуальним, воно здебільшого спрямоване на врегулювання взаємовідносин установ із приватними особами[1]. Єдиного органу щодо державної реєстрації у США не існує. У зв'язку з високою децентралізацією переважна більшість із реєстраційних проваджень надається на рівні штатів та на місцевому рівні. Так, що стосується реєстрації нормативних актів, то, на відміну від більшості країн, де така реєстрація належить до органів юстиції, США зробили реєстрацію законів функцією архівної установи – у 1935 році Конгресом США був схвалений Закон про Федеральний Реєстр (Федеральний Регістр) – «Federal Register Act». У цілях уніфікації адміністративної практики у 1946 році у США був прийнятий Закон про адміністративну процедуру. Положення цього Закону, зокрема, що стосувалися реєстрації та опублікування адміністративних документів, були значно розширені законами про свободу інформації 1967 року, про недоторканність приватного життя 1974 року та іншими. Багато штатів мають власні закони про адміністративну процедуру. Реєстрацією актів цивільного стану, юридичних осіб, речових прав на нерухоме майно тощо займаються органи на рівні штатів США. Так, реєстрація компаній в кожному окремому штаті здійснюється спеціально створеним підрозділом офісу Державного секретаря штату. Принциповою є проходження процедури державної реєстрації в штаті місцезнаходження філії та обов'язкова перереєстрація при переїзді в інший штат. Відсутність реєстрації філії в США автоматично унеможливлює її функціонування: заборонені будь-які операції з нерухомістю і здійснення яких-небудь видів фінансово-господарських операцій – від відкриття рахунку в банку до одержання продукції[2].

У Канаді як федерації у складі десяти провінцій і трьох територій здійснення реєстраційних проваджень в основному належить до компетенції урядів провінцій та територій. В кожній з цих адміністративно-територіальних одиниць своя система реєстрації. Так, ведення реєстрів у провінції Альберта займається в основному Міністерство послуг провінції Альберта[3]. Процедура реєстрації або перереєстрації осіб, які займаються бізнесом (юридичних та фізичних) проводиться відносно однієї з чотирьох форм ведення бізнесу – корпорація, товариство (з повною та обмеженою відповідальністю), одноосібне володіння (для фізичних осіб-підприємців), спільне підприємство. Реєстрація осіб, які займаються бізнесом у Канаді здійснюється в залежності від місця перебування підприємства чи фізичної особи-підприємця урядами провінцій та територій. Як правило, органами реєстрації бізнесу є провінційні (територіальні) міністерства урядових послуг.

У Великобританії як загальний обов'язок адміністрації публікувати проекти нормативних актів був встановлений ще у 1893 році. Проте Законом про публікацію правил 1946 року його було скасовано. Лише в окремих випадках закони зобов'язують адміністрацію повідомляти громадськість про наміри видати акт, надавати можливість зацікавленим особам висловити свою думку, провести у справі відкрите слухання тощо. Реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців у Великобританії здійснює Виконавча агенція Департаменту Бізнесу та Інновацій (Companies House)[4].

Щодо реєстрації нормативних актів у Франції, то загальновживаним є термін «адміністративний акт». У цій країні фактично все, що виходить від адміністрації й має публічний характер, вважається адміністративними актами, які можуть бути односторонніми, двосторонніми

[1] Пабат, О.В. (2009). Зарубіжний досвід використання адміністративної процедури для профілактики злочинів у сфері службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 4 (47).*

[2] Щербак, І.А. (2009). *Правове регулювання господарських відносин за участю відокремлених підрозділів підприємств:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Донецьк, 14.

[3] Міністерство послуг провінції Альберта (Service Alberta Home). <http://www.servicealberta.gov.ab.ca/>.

[4] Виконавча агенція Департаменту Бізнесу та Інновацій. *Companies House.* <http://www.companieshouse.gov.uk/about/functionsHistory.shtml>.

чи багатосторонніми, індивідуальними та нормативними[1]. Реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців здійснює Національна служба реєстрації осіб, підприємств та організацій, створена шляхом прийняття урядового декрету № 84-406 від 30 травня 1984 року. Реєстрацію речових прав на нерухоме майно здійснює в основному французьке Сховище іпотек, яке є підрозділом податкової служби Франції і має спеціальний статус реєстраційного бюро. У цій установі реєструються всі акти щодо продажу, купівлі, дарування, успадкування нерухомості, а також реєструються іпотеки. Реєстрація відбувається протягом 2-3 місяців, по завершенню якої власнику видається свідоцтво на право власності[2].

У ФРН з огляду на її федеративний устрій ведення основних реєстраційних проваджень, зокрема, реєстрація актів цивільного стану, реєстрація юридичних та фізичних осіб, реєстрація поземельних кадастрів децентралізоване. Однієї федеральної реєстраційної інстанції для всієї країни не існує. Компетенції щодо реєстрації розподілені між урядом ФРН та федеральними землями. Проте у реєстраційній сфері прийнято та функціонує федеральне рамкове законодавство, тобто сукупність правил, метою яких є закладення основ нового проекту, агентства або організаційної структури. Так, згідно Рамкового Закону ФРН про реєстрацію в редакції проголошення від 16 квітня 2002 року уповноважені в галузі реєстрації органи земель (органи реєстрації) повинні реєструвати осіб, які проживають на території їх повноважень, для того, щоб можна було встановити та довести їх ідентичність та місце проживання. Реєстрація речових прав на нерухоме майно у ФРН прив'язана до правовідносин у сфері власності на землю та здійснюється у відповідності до Закону про право власності на житло, яким встановлено порядок ведення так званої Поземельної книги («Грундбух»), де фіксуються правові акти з купівлі-продажу земельних ділянок та споруд, що знаходяться на них.

У Нідерландах питання реєстрації юридичних та фізичних осіб-підприємців віднесено до компетенції Торгово-промислових палат («Kamer van Koophandel»), яких у країні нараховується 12. Фактично, місцеві Торгово-промислові палати є недержавними структурами, що об'єднують юридичних та фізичних осіб з метою здійснення реєстрації підприємств, встановлення ділових контактів, освоєння нових форм співробітництва, участі у реалізації міжнародних програм, ділових зустрічей, бізнес-місій, конференцій тощо.

Для відкриття підприємства в Королівстві Бельгія необхідно здійснити наступні реєстраційні процедури. Зокрема, визначити легальний статус компанії, відкрити поточний рахунок в банку, зареєструватися в Перехресному банку для підприємців Мінекономіки, мати меморандум про діяльність підприємства, отримати в Мінфіні VAT/TVA (ПДВ) ID, оформити страховку, укомплектувати персонал.

В Австрійській Республіці, не дивлячись на її порівняно незначну територію, державний устрій – федеративна парламентська республіка, яка включає 9 федеральних земель, тому значні повноваження, у тому числі у сфері адміністративних процедур державної реєстрації, віднесено до повноважень регіональних органів. Проте в Австрії існує загальне федеральне законодавство у розглядуваній сфері, серед якого насамперед варто згадати Закон Австрії «Про загальні положення адміністративних проваджень» від 1 лютого 1991 року[3]. Проте цей закон регулює лише загальні положення щодо реєстрації, зокрема, що учасником адміністративного провадження можуть бути зареєстровані товариства (§ 10 Закону). М. В. Сілайчев, проаналізувавши положення цього Закону, прийшов до висновку, що Закон регулює діяльність щодо розгляду реєстраційних заяв не тільки органами влади, але й організаціями, в тому числі Федеральною установою «Статистика Австрії», поштовими відомствами, бюро телефонного зв'язку, корпораціями, установами, фондами публічного права (за винятком церков і навчальних закладів в області мистецтв, професійних спілок)[4]. Щодо безпосередньо реєстраційних проваджень, то австрійською державною установою, яку за її функціями можна порівняти з Державною реєстраційною службою України, є Австрійський

[1] Тимощук, В.П. (авт.-упоряд.) (2003). *Адміністративна процедура та адміністративні послуги: Зарубіжний досвід і пропозиції для України*. Київ: Факт, 62.

[2] Реєстрація у світі. Французька Республіка. *Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1995>.

[3] *Закон Австрії про загальні положення адміністративних проваджень* 1991 (Allgemeines Verwaltungsverfahrensgesetz). <http://www.austr-procedura.narod.ru/>.

[4] Силайчев, М.В. (2009). *Правовая теория и практика административной процедуры*: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.14. Москва, 25.

Центральний реєстр, який ведеться Міністерством внутрішніх справ Австрії[1].

У Латвійській Республіці державну реєстрацію здійснюють різні структури. Так, реєстрація актів цивільного стану є компетенцією Департаменту записів актів громадянського стану Міністерства юстиції Латвійської Республіки. Реєстрація речових прав та нерухомого майна здійснюється в Державній єдиній комп'ютеризованій земельній книзі, єдиним власником якої (та її програмного забезпечення) є держава. Утримувач Державної єдиної комп'ютеризованої земельної книги – Судова адміністрація, що підпорядковується Міністерству юстиції Латвійської Республіки. Реєстр підприємств Латвійської Республіки є адміністративним державним органом, який на території Латвії реєструє підприємства (підприємницькі товариства), комерсантів, їх філії і представництва, а також всі зміни в головних документах їх діяльності, та здійснює інші передбачені законодавчими актами дії[2].

У Республіці Білорусь прийнято низку нормативних актів у цій сфері. Так, Законом РБ «Про державну реєстрацію нерухомого майна, прав на нього та угод з ним» від 22 липня 2002 року № 133-З[3] запроваджено єдиний державний реєстр нерухомого майна, прав на нього та угод з ним як систематизований звід відомостей і документів щодо зареєстрованих об'єктів нерухомого майна, які знаходяться на території Республіки Білорусь. Питаннями реєстрації речових прав на нерухоме майно займається Державний комітет з питань речових прав Республіки Білорусь. Реєстрацією юридичних та фізичних осіб-підприємців займається Єдиний державний реєстр юридичних осіб та індивідуальних підприємців Міністерства юстиції Республіки Білорусь.

У Грузії питаннями реєстрації речових прав на нерухоме майно, юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, друкованих засобів масової інформації, інформаційних агентств, громадських об'єднань, благодійних організацій, політичних партій, інших неприбуткових організацій уповноважено займатися Національне агентство публічного реєстру, яке підпорядковане Міністерству юстиції Грузії. 19 грудня 2008 року у Грузії було прийнято Закон «Про публічний реєстр»[4]. Цей Закон визначає організаційно-правові підстави ведення Публічного реєстру, права і обов'язки органу, який є держателем Публічного реєстру – діючої під юрисдикцією Міністерства юстиції Грузії юридичної особи публічного права – Національного Агентства Публічного Реєстру, терміни надання ним послуг, платіжні ставки, а також порядок і умови оплати вартості послуг, звільнення від оплати та повернення сплачених сум. У кінці травня 2011 року в Батумі започатковано новий проект Міністерства юстиції Грузії – Будинку юстиції. Будинок юстиції – це публічна установа, яка має абсолютно нову концепцію послуг Міністерства юстиції Грузії. Це стратегія державного обслуговування, максимально орієнтована на споживача і побудована з бізнес логікою, об'єднаною в одну концепцію послуг. У всіх Будинках юстиції отримання послуг різних структур для громадян можливо за принципом «єдиного вікна»[5]. Тут громадяни можуть отримати одночасно послуги Агентства цивільного реєстру, Національного агентства публічного реєстру, Національного архіву, Національного бюро виконання, Нотаріальної палати, Законодавчого вісника, Навчального центру юстиції тощо. Принцип «єдиного вікна» спрощує провадження справ незалежно від того, будуть це звичайні фізичні особи чи офіційні особи.

Висновки. Отже, аналізуючи адміністративно-реєстраційні провадження на міжнародному на зарубіжному національному рівні, найперше варто відмітити види адміністративних процедур державної реєстрації. Зокрема, майже у всіх країнах наявні такі види реєстраційних проваджень: реєстрація нормативно-правових актів та інших документів, які мають однакову з нормативно-правовими актами (судових рішень); реєстрація певних категорій фізичних осіб; реєстрація актів цивільного стану; реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців; реєстрація

[1] Австрійський Центральний реєстр (Zentrales Melderegister ZMR). <http://www.bmi.gv.at/cms/bmi/_news/bmi.aspx>.

[2] Реєстрація у світі. Латвійська Республіка. *Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1961>.

[3] *Закон о государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним* 2002. *Национальный центр правовой информации Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10200133&p2=%7bNRPA>.

[4] Закон про публічний реєстр 2008. *Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України.* <http://www.drsu.gov.ua/show/2182>.

[5] Реєстрація у світі. Грузія. *Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1929>.

неприбуткових організацій (громадських об'єднань, політичних партій, релігійних організацій, благодійних організацій); реєстрація засобів масової інформації, інформаційних агентств; реєстрація прав на нерухоме майно та їх обтяжень; реєстрація транспортних засобів (переважно автотранспорту). Фактично всі органи є державними структурами, за винятком Королівства Нідерландів, де питання реєстрації юридичних та фізичних осіб-підприємців віднесено до компетенції Торгово-промислових палат, які є недержавними структурами.

Серед країн, окремі аспекти законодавства яких можна дієво імпелементувати у законодавство України, є Грузія. На наш погляд, досвід цієї країни досить близький для України з таких причин: обидві країни мають споріднені правові системи, оскільки вийшли із законодавства однієї держави – СРСР; обидві країни були так чи інакше причетні до СНД (у якості членів чи спостерігачів), і обидві країни або вийшли (Грузія), або планують вийти з цієї міждержавної структури; обидві країни мають досвід щодо розбудови свого законодавства, у тому числі реєстраційного, під час перебування їхніх частин під тимчасовою окупацією інших держав. Серед конкретних аспектів варто виділити позитивний досвід адміністративних процедур державної реєстрації у Будинках юстиції Грузії.

References

1. Avstrijs'kij Central'nij reiestr (Zentrales Melderegister ZMR). <http://www.bmi.gv.at/cms/bmi/_news/bmi.aspx>.
2. Ministerstvo poslug provincii Al'berta. *Service Alberta Home*. <http://www.servicealberta.gov.ab.ca/>.
3. Pabat, O.V. (2009). Zarubizhnij dosvid vikoristannja administrativnoi proceduri dlja profilaktiki zlochiniv u sferi sluzhbovoi dijal'nosti. *Visnik Kharkivs'kogo nacional'nogo universitetu vnutrishnikh sprav, 4 (47).*
4. Reiestracija u sviti. Francuz'ka Respublika. *Oficijnij sajt Derzhavnoi reiestracijnoi sluzhbi Ukraini.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1995>.
5. Reiestracija u sviti. Gruzija. *Oficijnij sajt Derzhavnoi reiestracijnoi sluzhbi Ukraini.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1929>.
6. Reiestracija u sviti. Latvijs'ka Respublika. *Oficijnij sajt Derzhavnoi reiestracijnoi sluzhbi Ukraini.* <http://www.drsu.gov.ua/show/1961>.
7. Shcherbak, I.A. (2009). *Pravove reguljuvannja gospodars'kikh vidnosin za uchastju vidokremlenikh pidrozdiliv pidpriiemstv*: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. jurid. nauk: spec. 12.00.04. Donec'k.
8. Silajchev, M.V. (2009). *Pravovaja teorija i praktika administrativnoj procedury:* avtoref. dis. na soiskanie uchenoj stepeni kand. jurid. nauk: spec. 12.00.14. Moskva.
9. Timoshchuk, V.P. (avt.-uporjad.) (2003). *Administrativna procedura ta administrativni poslugi: Zarubizhnij dosvid i propozicii dlja Ukraini*. Kiiv: Fakt.
10. Vikonavcha agencija Departamentu Biznesu ta Innovacij (Companies House). <http://www.companieshouse.gov.uk/about/functionsHistory.shtml>.
11. *Zakon Avstrii pro zagal'ni polozhennja administrativnikh provadzhen'* 1991 (Allgemeines Verwaltungsverfahrensgesetz). <http://www.austr-procedura.narod.ru/>.
12. *Zakon o gosudarstvennoj registracii nedvizhimogo imushchestva, prav na nego i sdelok s nim* 2002. *Nacional'nyj centr pravovoj informacii Respubliki Belarus'.* <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10200133&p2=%7bNRPA>.
13. *Zakon pro publichnij reiestr* 2008. *Oficijnij sajt Derzhavnoi reiestracijnoi sluzhbi Ukraini.* <http://www.drsu.gov.ua/show/2182>.

Анна Кеча
Національний університет «Одеська юридична академія»

АКТИ УПРАВЛІННЯ ВІДДІЛУ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО

Anna Kecha
National University «Odessa Law Academy», Ukraine

MANAGEMENT ACTS OF THE DEPARTMENT ON REGISTRATION OF PROPRIETARY RIGHTS TO REAL ESTATE

In this article the author reviewes issues related to legislative activity of the rights registration agencies and their departments. Effective state policy implementation in the sphere of real estate rights state registration is not possible without using such form of management as issuance of legislative and individual acts by mentioned agencies.

This study reviewed different ways for the definition of term "administrative act", "act of management", "legal act", described specificity of their usage. Based on characteristics of mentioned concepts basic definitions to be met by the legal act of management adopted by the rights registration agency are established. Considering the rights registration agency specific sphere of action this study sets definition of acts of management in state registration of the real estate rights sphere and encumbrances. Under such acts one must understand authoritative declaration of specifically authorized executive bodies and their officials committed on the basis of law and for execution of laws aimed at the establishment, modification or cancellation of legal relations in order to perform the functions of state regulation of real estate rights state registration and encumbrances.

Basic classifications of acts of management reviewed and determined that the most practical division is acts of management division according to their legal content and their subjects of issue. The definition of legal act was analyzed, its main features were defined. It was established that the legal acts at rights registration agencies are generally issued in relation to internal organizational issues and always addressed employees of these bodies. Acts issued by departments of justice structural units during the implementation of laws and acts of executive power are characterized.

It was determined that the most common acts adopted by the rights registration agencies are individual acts. Through such acts it is most efficient to solve questions arised during the everyday management activity. They are acts of administrative law application, directed at specific individuals to solve specific situations and are one-time use oriented.

During the study established that Departments individual acts can be divided depending on the sphere of application: internal and external. Internal organizational documents addressed to subordinates of administartion and employees. They are designed to provide regulation of a particular service, its departments, certain employees of these bodies. It is determined that the subjects of law-making relations along with state bodies may be their internal divisions and officials. Examples of individual acts which may be adopted by the head of registration service are given.

The article reveals the essence of external acts adopted by the Department. It is established that such acts are directed outside the apparatus of government, addressed to individuals, public organizations, state enterprises and institutions that are not subordinate to these bodies. They are issued on a range of questions well-defined by the legislation. It is established that acts of management adopted by the Department, must be distinguished from documents of legal significance, since such documents do not set, change or cancel legal relations.

The study determined that in the list of external regulations issued by the Department and its

officers can be included administrative acts, which are formed during the implementation of the state policy in the sphere of state registration of rights. Examples of such acts are given and it is established that the decision of state registrators that lead to the legal consequences in the civil rights registration sphere takes special place among them.

For the first time the classification of state registrators decisions accepted during providing administrative services was made. The author divides them, depending on certain grounds: the rights and obligations that are subject to state registration; the nature of effects; the term of their adoption.

The article investigated basic requirements to be met by the decisions of state registrators. It is determined that the basic requirement for act of management adopted by the rights registration agencies and their officials is the presence of authority to make such decisions. It is established that non-observance of these requirements may result in suspension, termination, amendment or reversal of such decision. Legal acts that set the requirements for the form and content of mentioned decisions are analyzed. The problems arised due to imperfect and obsolete technical support of the State Register of real rights and its non correspondance to the rapidly changing legislation were reviewed.

The main stages which act of management have to pass to come into force are studied. It is established that the process of adoption of acts of management that can be adopted by the Department and its officials is not defined on a legislative level.

Determined that all acts adopted by officials of the Department should be directed to the realization of its main tasks and functions within the limits and under the responsibilities secured in legislation for it. In case of violation of these requirements, and specifically subject going beyond its powers or using their powers not for the purpose for which they were granted, these officials can be held to responsibility provided by law. It was analyzed that types of legal responsibility in case of violation of the requirements set for the acts form, procedure of adopting and content are: disciplinary, civil and criminal responsibility.

Key words. acts of administration, legal act, individual act, state registration of rights, department, a state registrator act.

Постановка проблеми. Процес виконання органами виконавчої влади та їх структурними підрозділами своїх завдань та функцій знаходить своє відображення у відповідних формах державного управління. Повсякденна діяльність реєстраційних служб та їх структурних підрозділів спрямована на досягнення конкретних цілей та вирішення поставлених завдань. Перед ними завжди стоять відповідні питання, які потребують щоденного вирішення для якісної реалізації державної політики у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Ефективність управлінської діяльності органів реєстрації прав залежить від багатьох факторів, важливе місце серед яких посідає правотворчість зазначених суб'єктів. Створення правових актів здійснюється «через адекватне відображення суспільних потреб»[1] шляхом установлення нових, зміни, вдосконалення існуючих та відміни застарілих правових норм. Зазначені суб'єкти виступають безпосередніми реалізаторами функцій та завдань держави, тому їм, як нікому іншому, видно всі вади та недопрацьовані моменти в законодавстві, які повинні бути усунуті з метою підвищення ефективності державного управління.

В юридичній літературі існує велика кількість праць, які присвячені дослідженню різних аспектів правових форм державного управління, аналізу, класифікації та розкриттю змісту актів управління. Серед учених, які вивчали дані проблеми, можна назвати: В. Б. Авер'янов, Д. М. Бахрах, Ю. П. Битяк, М. Є. Бунякін, Р. Ф. Васильєв, І. П. Голосніченко, С. К. Гречанюк, І. О. Картузова, С. В. Ківалов, Л. В. Коваль, А. П. Коренєв, Н. Ф. Лата, Б. М. Лазарєв, В. А. Мельников, А. О. Неугодніков Д. М. Овсянко, А. Ю. Осадчий, Г. М. Писаренко, А. П. Солдатов та ін. Питання актів управління, які приймаються Відділом державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, є актуальним, оскільки воно не було предметом окремого наукового дослідження. Тому основною

[1] Лата, Н.Ф (2004). *Адміністративно-правове регулювання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади:* автор. дис… канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Київ, 8.

метою цієї статті є визначення характеристики та аналіз основних актів, які приймаються Відділом державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в процесі його виконавчо-розпорядчої діяльності.

Викладення основного матеріалу. Відділ державної реєстрації речових прав на нерухоме майно (далі – Відділ) є структурним підрозділом реєстраційних служб управлінь юстиції, на який покладено обов'язок реалізовувати державну політику у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Він входить до складу органів реєстрації прав, і саме від його діяльності залежить ефективність надання адміністративних послуг на місцях, тобто в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Серед правових форм управлінської діяльності органів реєстрації прав особливе місце посідає прийняття правових актів управління, за допомогою яких реалізуються основні завдання та функції цих органів. Зазначені акти приймаються на основі та на виконання законів України, з метою реалізації останніх. Вони ні в якому разі не можуть суперечити закону, а, навпаки, повинні повною мірою розкривати суть загальних питань та процесів, які містяться в законах.

Поряд із терміном «акт управління» в юридичній науці використовують такі поняття, як «адміністративний акт», «управлінське рішення», «нормативний акт», «індивідуальний акт», «індивідуальний адміністративний акт», «акти державної адміністрації» та ін. Такі поняття, як «акти державної адміністрації», «адміністративний акт», «управлінське рішення», схожі між собою та вживаються як синоніми, однак не можна ототожнювати поняття «нормативний акт» та «індивідуальний акт» (індивідуальний адміністративний акт), оскільки це характеристики акта управління. Рішення та діяння органів виконавчої влади та їх посадових осіб, як правило, оформлюються у вигляді правових актів, які можуть мати як нормативний, так і індивідуальний характер.

Поняття «адміністративний акт» починає використовуватися вітчизняними науковцями лише з початку XX століття. Вважається, що цей термін є винаходом науки публічного права, яка створила його за французьким зразком; адміністративний акт виступає, з одного боку, «як типовий продукт одностороннього владно-діючого управління, що виконує закони і реалізує державні цілі в межах законів. З іншого боку, за допомогою адміністративного акта і такої, що передує йому чи слідує за ним, процедури повинна бути забезпечена правова захищеність, так само як це робить судове рішення»[1].

Такий науковець, як І. П. Голосніченко, під адміністративним актом розуміє прийняті в процесі виконавчої діяльності, на основі та з метою виконання законів України однобічні владні рішення, які спрямовані на встановлення, зміну чи припинення конкретних правовідносин, або такі, що мають обов'язкові для підлеглих органів та співробітників органів виконавчої влади норми з метою організації і практичного здійснення управління в різних сферах[2]. У широкому сенсі поняття «адміністративний акт» розглядає також Ю. Тихомиров, який вважає, що це поняття охоплює як індивідуальні, так і нормативні відомчі акти[3].

Поняття «адміністративний акт» та «правовий акт» як слова-синоніми розглядають такі вчені, як Д. М. Бахрах, Б. В. Росинський та Ю. М. Старілов. Під даними поняттями вони розуміють правовий акт, який регулює управлінські відносини або вирішує конкретні управлінські справи (спір), встановлює новий правовий статус суб'єктів права, наділений державно-владним характером, який видається суб'єктами публічного управління в односторонньому адміністративному порядку уповноваженими на те органами та посадовими особами у відповідності до встановленої процедури (у межах управлінського процесу) з метою досягнення цілей управління, вирішення його завдань і здійснення управлінських функцій[4].

Правовий акт управління - це засноване на законі одностороннє юридично-владне волевиявлення компетентного суб'єкта виконавчої влади, спрямоване на встановлення

[1] Плахотнюк, Н.Г. Адміністративні акти органів державного управління: проблемні питання правового регулювання. *Електронна бібліотека VuzLib.com.* <http://vuzlib.com/content/view/2085/29/> (2015, лютий, 24).

[2] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 64.

[3] Тихомиров, Ю.А. (2005). *Административное право и процесс: полный курс*. Москва: Издательство, 148-154.

[4] Бахрах, Д.Н., Российский, Б.В., Старилов, Ю.Н. (2005). *Административное право:* учебник для вузов. 2-е изд.,изм. и доп. Москва: Норма, 355.

адміністративно-правових норм або на виникнення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин з метою реалізації завдань та функцій державно-виконавчої діяльності[1].

Д. М. Овсянко під актом управління розуміє офіційне рішення, прийняте уповноваженим органом виконавчої влади в односторонньо-владному порядку і з дотриманням встановленої процедури з того чи іншого питання, віднесене до його компетенції, «наділене» передбаченою законом формою, яке породжує юридичні наслідки[2].

Д. В. Лученко акт державного управління розглядає як офіційний припис, який заснований на законі, прийнятий суб'єктом управління на будь-якому рівні державної ієрархії в порядку одностороннього волевиявлення і в межах його компетенції з додержанням установленої процедури та форми і тягне за собою певні юридичні наслідки[3].

Деякі вчені дають визначення актів управління в залежності від органів, які їх приймають, та сфери суспільних відносин, на регулювання яких вони спрямовані. Наприклад, під актами управління у сфері набуття власності на об'єкти незавершеного та законсервованого будівництва розуміються вольові владні дії спеціально уповноважених державних органів, що вчинюються на основі та на виконання законів, спрямованих на встановлення (зміну або припинення) правовідносин з метою виконання функцій державного управління з приватизації об'єктів незавершеного та законсервованого будівництва[4].

Адміністративні акти як результат адміністративної діяльності розглядає І. Б. Коліушко. «Якими ж є результати діяльності органів виконавчої влади? Відповідь на це запитання залежить саме від змісту такої діяльності, але основними продуктами очевидно є: адміністративні акти – у справах, які стосуються конкретних фізичних або юридичних осіб; інформаційні листи та доповідні записки – на виконання відповідних доручень посадових осіб або органів вищого рівня; нормативні акти або проекти нормативних актів – на виконання законів України»[5].

Враховуючи всі ці визначення, можна виокремити ознаки правового адміністративного акта:

- приймається уповноваженим органом виконавчої влади або його посадовою особою в межах їх компетенції. Акти можуть прийматися як колегіально, так і одноособово, у будь-якому разі – це одностороннє волевиявлення органу виконавчої влади чи його посадової особи, на яке не впливає воля суб'єкта, щодо якого прийнято такий акт;
- має підзаконний характер, оскільки приймається на виконання закону і не повинен йому суперечити;
- становить собою владне волевиявлення органу державного управління;
- має певну форму, спосіб та порядок прийняття;
- спрямований на настання певних юридичних наслідків (встановлює певні права, обов'язки, вирішує спір та ін.);
- має імперативний характер – обов'язковий до виконання;
- завжди є управлінським рішенням, яке підготовлено та прийнято у відповідності до управлінського процесу;
- носить творчий характер, оскільки завжди спрямований на оптимальне вирішення управлінських справ.

Отже, під актами управління у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень розуміють владне волевиявлення спеціально уповноважених органів виконавчої влади та їх посадових осіб, що вчиняються на основі та на виконання законів, спрямованих на встановлення, зміну чи припинення правовідносин з метою виконання функцій державного управління з питань державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Акти управління класифікуються за різними критеріями. І. П. Голосніченко класифікує їх за:

---

[1] Козлов, Ю.М., Попова, Л.Л. (1999). *Административное право*. Москва, 269.

[2] Овсянко, Д.М. (1996). *Государственная служба Российской Федерации:* учебное пособие. Москва: Юрист, 68.

[3] Битяк, Ю.П., Гаращук, В.М., Богуцький, В.В. (2010). *Адміністративне право:* підручник. Харків: Право.

[4] Савенко, Н.В. (2009). *Адміністративно-правові засади набуття прав власності на об'єкти незавершеного та законсервованого будівництва в Україні*: автореф. дис… канд. юрид. наук. спец.: 12.00.07. Харків, 15.

[5] Коліушко, І.Б. (2002). *Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні*: монографія. Київ: Факт, 101.

сферою застосування (внутрішні та зовнішні); юридичними властивостями (індивідуальні та нормативні); формою видання (письмові та усні); назвою (укази, постанови, рішення, накази, статути, настанови, інструкції)[1]. Д. В. Лученко, розглядаючи акти державного управління за юридичними властивостями поряд з нормативними та індивідуальними актами, виділяє змішані, особливістю яких є наявність як норм права, так і рішення стосовно конкретних управлінських справ та ненормативних приписів[2].

Прикладом змішаного акта у сфері державної реєстрації прав є Наказ Мін'юсту «Про впровадження системи відеоконференц-зв'язку та затвердження Порядку підготовки та проведення нарад у режимі відеоконференцій у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, органах нотаріату, Державній виконавчій службі України та Державній реєстраційній службі України»[3], яким затверджено загальний Порядок підготовки та проведення нарад у режимі відеоконференцій та передбачені певні приписи для конкретних органів виконавчої влади, їх посадових осіб: Департаменту організаційного та ресурсного забезпечення, Укрдержреєстру, начальників головних управлінь юстиції Мін'юсту в областях та місті Києві, районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції.

Такий учений, як В. А. Мельников, класифікуючи акти за назвою, доповнює її ще декількома видами (розпорядження, акти органів місцевого самоуправління в разі виконання ними делегованих повноважень); за способом охорони (акти, які охороняються засобами (мірою) дисциплінарної або адміністративної відповідальності); від масштабності, тобто кола осіб, на яких вони поширюють свою дію (акти загального значення, міжвідомчі, відомчі, внутрішньовідомчі); від способу прийняття (колегіальні та одноособові); у залежності від суб'єктів, які приймають акти (акти органів виконавчої влади, акти суб'єктів влади, які не знаходяться в апараті управління (деякі акти суддів, прокурорів та ін.), акти громадських об'єднань, яким делеговані державно-владні повноваження); акти управління за формою вираження можуть мати письмову, усну або конклюдентну форму[4]. Для більшості з них властива письмова форма, оскільки вона дає можливість повніше сформулювати волевиявлення[5].

Запропоновані класифікації можна також доповнити поділом адміністративних актів за: діями в просторі (загальні та локальні), за діями в часі (безстрокові, строкові та тимчасові)[6].

У залежності від назви кожен акт містить у собі певне змістовне навантаження. Укази – це нормативні та індивідуальні акти, що видаються Президентом України, мають найвищу юридичну силу серед актів державної виконавчої влади та є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами адміністративно-правових відносин (наприклад, Указ Президента «Про заходи щодо створення єдиної системи державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі державного земельного кадастру»[7]).

Постанови - це правовий акт вищого або центрального колегіального органу державної виконавчої влади, що прийнятий у колегіальному порядку, або акт, який видається органами державної виконавчої влади як індивідуальний, що приймається для здійснення адміністративно-юрисдикційної діяльності, тобто при вирішенні питань щодо притягнення громадян та посадових осіб до адміністративної відповідальності (наприклад, Постанова Кабміну «Про внесення змін до

[1] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 65.

[2] Битяк, Ю.П., Гаращук, В.М., Богуцький, В.В. (2010). *Адміністративне право:* підручник. Харків: Право, 143.

[3] *Наказ про впровадження системи відеоконференц-зв'язку та затвердження Порядку підготовки та проведення нарад у режимі відеоконференцій у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, органах нотаріату, Державній виконавчій службі України та Державній реєстраційній службі України* 2014 (Міністерство юстиції України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0647-14> (2015, лютий, 25).

[4] Солдатов, А.П., Мельников, В.А. (2006). *Административное право Российской Федерации.* Москва: Феникс, 79.

[5] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 65.

[6] Ківалов, С.В., Біла-Тіунова, Л.Р. (2011). *Адміністративне право України:* навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 330.

[7] *Указ про заходи щодо створення єдиної системи державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі державного земельного кадастру* 2003 (Президент України). *Офіційний вісник Україн, 8,* 6.

Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно»[1]).

Рішення – нормативний або індивідуальний акт, що видається місцевою державною адміністрацією при вирішенні питань державного управління в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці[2].

Накази – це акти адміністративної діяльності, які адресовані підлеглим підрозділам та співробітникам і мають у своєму змісті приписи з метою організації роботи апарату органу. Є також накази, що тлумачать законодавчі акти або постанови уряду для забезпечення широкого розуміння службовцями змісту цих правових документів (наприклад, Наказ Мін'юсту «Про внесення змін до Порядку передачі документів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»[3]).

Статути – це нормативні акти, на основі яких здійснюється окрема лінія діяльності органів управління.

Настанова – окремий нормативний акт, який відрізняється від інших адміністративно-правових джерел тим, що його норми містять не тільки правила поведінки, а й вказівки навчального характеру[4].

Інструкція – це нормативний акт, у якому в систематизованому вигляді викладені правила, що визначають порядок застосування норм законодавства, указів Президента та постанов Уряду України, порядок діяльності окремих служб та підрозділів, а також службовців органів[5].

Як видно, в юридичній літературі існує безліч підходів для класифікації актів управління, однак найбільш практичними виступають поділ актів управління в залежності від їх юридичного змісту та суб'єктів видання.

Нормативними актами визнаються ті правові акти, які відповідають низці вимог: є джерелами адміністративного права; передбачають норми права та конкретизують норми права правових актів вищої юридичної сили; розраховані на багаторазове використання, оскільки визначають правила поведінки під час настання певних обставин; поширюють свою дію на необмежене коло осіб; є правовими основами виникнення, зміни та припинення адміністративних правовідносин; передбачають права та обов'язки суб'єктів у сфері державного управління; встановлюють обмеження та заборони для фізичних та юридичних осіб як суб'єктів адміністративних правовідносин та ін.[6]

Нормативні акти в органах (за винятком органів державної виконавчої влади загальної компетенції), як правило, видаються стосовно внутрішніх організаційних питань та завжди адресуються співробітникам цих органів. У них встановлюються правила службової діяльності, вони розраховані на неодноразове виконання[7].

Під час виконання законів та актів органів виконавчої влади структурні підрозділи управлінь юстиції - реєстраційні служби видають такі нормативні акти: «Положення про реєстраційну службу головного управління юстиції», «Положення про реєстраційну службу районного управління юстиції», які затверджуються начальником реєстраційної служби управління юстиції та погоджуються з Головою Укрдержреєстру, а в разі прийняття положень про реєстраційні служби районного управління юстиції погоджуються також з начальником вищестоящої реєстраційної служби. Положення про Відділ реєстраційної служби головного чи районного управління юстиції затверджується наказом головних, районних управлінь юстиції.

Найбільш поширеним видом актів управління виступають індивідуальні акти. Саме за допомогою таких актів найбільш оперативно вдається вирішувати питання, які виникають у процесі повсякденної управлінської діяльності. Вони є актами застосування адміністративно-правових норм, адресовані конкретним особам для вирішення конкретних ситуацій та розраховані на одноразове

[1] *Постанова про внесення змін до Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно* 2014 (Кабінет Міністрів України). *Урядовий кур'єр*, *150.*

[2] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 65.

[3] *Наказ про внесення змін до Порядку передачі документів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень* 2014 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України*, *47,* 211.

[4] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 66.

[5] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 66-67.

[6] Кивалов, С.В. (2004). *Административное право Украины*. Харьков: «Одиссей», 184-185.

[7] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 65.

використання. Вони можуть породжувати, змінювати або припиняти певні правовідносини. В юридичній науці виділяють три основні види індивідуальних актів: правонаділяючі (наказ про тимчасове виконання обов'язків, наказ про відрядження до іншої служби); оперативно-розпорядчі (про перенесення вихідного дня); правоохоронні (про застосування заходів державного примусу)[1].

Підставами для прийняття виконавчо-розпорядчих документів реєстраційними службами є: Конституція і закони України, постанови ВР, укази і розпорядження Президента України, декрети, постанови і розпорядження Кабміну України, рішення і постанови ВР АРК, акти Ради Міністрів АРК, накази і розпорядження Мін'юсту, накази Укрдержреєстру, накази Головного управління юстиції.

Головне управління юстиції, у разі потреби, видає разом із територіальними органами міністерств спільні акти. Для колективного вирішення питань, що належать до його компетенції, утворюється колегія у складі начальника головного управління юстиції (голова колегії), заступників начальника головного управління юстиції, керівників структурних підрозділів, що забезпечують реалізацію повноважень Державної виконавчої служби та Укрдержреєстру. До складу колегії можуть входити керівники районних управлінь юстиції, а також інші фахівці. Склад колегії затверджується начальником головного управління юстиції. Рішення колегії запроваджуються в життя наказами начальника головного управління юстиції.

Б. В. Дрейшев, досліджуючи правотворчу діяльність органів державного управління, відмічав, що суб'єктами правотворчих відносин поряд з органами державного управління можуть бути їх внутрішні підрозділи та посадові особи. Особливість правотворчих відносин виявляється в тому, що «в процесі їх здійснення формується правотворча воля, яка потім трансформується в державну волю»[2]. В. Д. Сорокін також відмічає, що правотворчі відносини складаються між структурними підрозділами органу[3].

Індивідуальні акти Відділу можуть поділятися в залежності від сфери їх застосування на: внутрішні та зовнішні. Внутрішні організаційні акти звернені до підлеглих за службою апаратів та співробітників. Вони покликані забезпечити регулювання діяльності тієї або іншої служби, їх структурних підрозділів, тих чи інших співробітників цих органів.

Керівник реєстраційної служби в межах наданих йому повноважень:

- затверджує посадові інструкції працівників реєстраційної служби;
- вносить Голові Укрдержреєстру подання щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності своїх заступників, керівників структурних підрозділів районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру;
- вносить Голові Укрдержреєстру подання щодо призначення та звільнення з посад своїх заступників, керівників відповідних структурних підрозділів районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру;
- підписує відповідні накази щодо призначення на посади та звільнення з посад державних реєстраторів, державних службовців та працівників Відділу реєстраційної служби головного управління юстиції, Відділу районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних управлінь юстиції, що забезпечують реалізацію повноважень Укрдержреєстру;
- приймає рішення щодо їх заохочення, притягує їх до дисциплінарної відповідальності.

Окрім видання письмових актів, начальник реєстраційної служби може використовувати усні акти управління, наприклад вказівки, доручення.

Зовнішні акти спрямовані за межі апарату органів управління, адресовані громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам, які не є підлеглими цим органам. Вони видаються за чітко визначеним законодавством колом питань[4]. До переліку зовнішніх актів, які видаються Відділом та його посадовими особами, можна віднести управлінські акти, які формуються під час реалізації державної політики у сфері державної реєстрації прав.

[1] Солдатов, А.П., Мельников, В.А. (2006). *Административное право Российской Федерации.* Москва: Феникс, 265.
[2] Дрейшев, Б.В. (1977). *Правотворчество в советском государственном управлении*. Москва, 32-33.
[3] Сорокин, В.Д. (2004). *Административно-процессуальное право.* Санкт-Петербург, 330.
[4] Голосніченко, І.П. (2005). *Адміністративне право України: основні поняття.* Київ: ГАН, 65.

Такими актами є рішення державного реєстратора про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, про внесення змін до Державного реєстру прав, про взяття на облік безхазяйного нерухомого майна та ін.

Рішення акумулюють у собі весь комплекс розумових, організаційних, технічних тактичних, юридичних та інших операцій[1]. На думку В. В. Конопльова, вони відображають та закріплюють не тільки державну волю особи, що їх приймає, але й результат їх засвоєння, відповідність політичним, правовим та моральним засадам і принципам[2].

Р. М. Ширшикова під державно-управлінським рішенням розуміє – усвідомлено зроблений суб'єктом державного управління вибір цілеспрямованого впливу на соціальну дійсність, який здійснено в установленому порядку та закріплено відповідним чином[3].

Треба зазначити, що не всі рішення, які приймаються державними реєстраторами, можуть належати до індивідуальних правових актів. Такі акти обов'язково повинні мати певні юридичні наслідки для заявників у сфері державної реєстрації прав. Наприклад, якщо в процесі розгляду заяви державний реєстратор приймає рішення про державну реєстрацію права власності на нерухоме майно, то це тягне за собою виникнення в нового власника всіх трьох правомочностей щодо: володіння, користування та розпоряджання майном. Інша ситуація складається в разі прийняття рішення про відмову в державній реєстрації прав. Така відмова не приводить до виникнення, зміни чи припинення речових прав на нерухоме майно або їх обтяжень. Рішення про відмову в проведенні державної реєстрації прав надає заявникові лише одне право - право звернутися до уповноважених органів щодо його оскарження.

Рішення державних реєстраторів, які приводять до настання юридичних наслідків у сфері державної реєстрації прав, належать до зовнішніх індивідуальних актів управління, оскільки відповідають усім ознакам, яким повинен володіти акт управління: приймаються спеціально уповноваженим суб'єктом управління – державним реєстратором; є результатом одностороннього владного волевиявлення державного реєстратора; приводять до настання певних юридичних наслідків – до виникнення, зміни чи припинення речових прав на нерухоме майно або їх обтяжень; мають певну форму, строки та порядок прийняття; можуть бути оскаржені відповідно до законодавства; підлягають обов'язковому виконанню шляхом внесення даних до Державного реєстру прав.

Усі рішення, які приймаються працівниками Відділу, можна поділити в залежності від певних підстав:

1) від прав та обтяжень, які підлягають реєстрації:

- рішення про державну реєстрацію прав (щодо права власності, володіння, користування (сервітут); користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); забудови земельної ділянки (суперфіцій); право господарського відання; оперативного управління; постійного користування та право оренди земельної ділянки);

- рішення про державну реєстрацію обтяжень (щодо податкової застави, арешту, заборони вчинення юридичних дій);

2) від характеру наслідків:

- рішення, які спрямовані на настання певних юридичних наслідків: про державну реєстрацію виникнення прав або їх обтяжень; про внесення змін до запису; про припинення прав або їх обтяжень; про скасування запису;

- рішення, які не приводять до настання юридичних наслідків: про відмову в державній реєстрації прав; про відмову у скасуванні; про залишення заяви про державну реєстрацію прав та їх обтяжень без розгляду у зв'язку з її відкликанням; про відмову у внесенні змін до запису Державного реєстру прав;

- рішення, які приймаються для вирішення процедурних моментів і можуть викликати настання певних наслідків: рішення про зупинення розгляду заяви; рішення про відновлення розгляду заяви; рішення про закриття розділу; про відкриття раніше закритого розділу; щодо

[1] Пономарьова, Я.О. (2009). *Адміністративні провадження з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно:* дис… канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Харків, 101.

[2] Конопльов, В.В. (2006). *Організаційно-правовий механізм підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ.* Харків, 77.

[3] Ширшикова, Р. (2007). До питання про ознаки управлінського рішення, що приймаються центральними органами державної влади. *Держава і право, 36,* 271-277.

розгляду заяв та ін.

3) від строків їх прийняття:

- рішення, які необхідно прийняти в день прийняття заяви - про державну реєстрацію обтяжень; іпотек; взяття на облік безхазяйного майна; рішення про скасування та внесення змін; про відмову в наданні інформації;

- за 5 робочих днів - рішення про державну реєстрацію речових прав, (окрім випадків видачі свідоцтв) та рішення про відновлення розгляду заяви, якщо заявник на 5-й робочий день усунув підстави для такого зупинення;

- за 14 робочих днів - рішення про державну реєстрацію права власності у випадках видачі державним реєстратором свідоцтв про право власності на нерухоме майно та рішення про проведення державної реєстрації права власності на підприємство як єдиний майновий комплекс;

- рішення, які можуть прийматися в будь-який момент до спливу вищеперерахованих строків, тобто в їхніх межах: рішення про зупинення розгляду заяви, рішення про відновлення розгляду заяви, якщо заявник усунув підстави до їх зупинення на будь-якому з 5-денного строку, рішення про відмову в державній реєстрації прав;

- за 10 днів - у разі надходження заяви про державну реєстрацію обтяжень, іпотеки на майно, щодо якого вже зареєстровано заяву про державну реєстрацію права на це майно – спочатку приймається рішення про державну реєстрацію прав, потім про державну реєстрацію обтяжень, іпотеки.

Як відомо, будь-який акт, який приймається посадовою особою, органом виконавчої влади, його структурним підрозділом повинен відповідати певним вимогам, невиконання та недотримання яких тягне за собою негативні наслідки. Це може бути підставою як для відміни чи скасування акта – припинення його дії, так і до притягнення керівника чи іншої посадової особи, яка прийняла зазначений акт, до передбаченої законом відповідальності.

У чинності актів державного управління розрізняють чотири юридичні стани:

- припинення – підставою для припинення акта може бути закінчення строку, на який було видано акт; досягнення мети, поставленої перед актом (реалізація правових відносин, виконання приписів акта та ін.); зникнення адресата акта (ліквідація юридичної особи, смерть носія прав та обов'язків);

- зупинення – застосовується до актів державного управління, якщо ставиться питання про їх законність, передбачає ліквідацію порушень у порядку, передбаченому Конституцією, іншими законами. Як правило, такий засіб передує процесу оспорювання законності акта в судовому порядку;

- зміна - може застосовуватися до заперечних актів (актів, що містять певні недоліки, після усунення яких акт визнається правомірним, законним і підлягає виконанню[1]), коли є потреба доредагувати та доопрацювати окремі приписи цих актів;

- скасування – полягає у визнанні нечинним акта управління повністю або окремих його частин, положень.

Усі рішення, які приймаються працівниками Відділу реєстраційної служби під час реалізації державної політики у сфері державної реєстрації прав, повинні відповідати певним вимогам:

- прийматися уповноваженими на те суб'єктами – державним реєстратором, яким може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж юридичної роботи не менш як два роки (ч. 1 ст. 9 Закону)[2];

- своєчасно, тобто в межах строків, які передбачені законодавством;

- мати визначену нормативними актами форму та підписуватися уповноваженим суб'єктом;

- бути обґрунтованим, прийматися відповідно до діючого законодавства;

- прийматися в межах компетенції органу та на підставі його повноважень;

- прийматися на засадах добросовісності, неупередженості, розсудливо та з дотриманням принципу рівності перед законом;

- доведено до відома заявників.

Форма ти вимоги до оформлення рішень державних реєстраторів затверджені Наказом Мін'юсту «Про затвердження форм рішень державного реєстратора прав на нерухоме майно та

1 Битяк, Ю.П., Гаращук, В.М., Зуй, В.В. (2010). *Адміністративне право:* підручник. Харків: Право, 149.

2 *Закон про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень* 2004 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 51,* 553.

вимог до їх оформлення» від 26 грудня 2011 р. № 3601/5 (зі змінами)[1]. Цікаво, що в зазначеному наказі (станом на кінець 2014 р.) законодавець посилається на Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень та Порядок надання витягів з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно від 26 червня 2011 р. № 703 (далі – Постанова № 703), який припинив свою дію ще 11 лютого 2014 р.

До загальних вимог, які висуваються до всіх рішень, можна віднести: формується державною мовою; підписується державним реєстратором прав на нерухоме майно із зазначенням його прізвища та ініціалів; засвідчується в установленому порядку печаткою державного реєстратора; складається з чотирьох частин: вступної, описової, мотивуючої та резолютивної.

Варто зазначити, що програмне забезпечення Державного реєстру прав у кожному конкретному разі має примірну форму рішення, з посиланнями на законодавчі акти, для спрощення роботи державних реєстраторів. Однак якщо законодавчі акти у сфері державної реєстрації прав постійно вдосконалюються (у них вносяться зміни, припиняються дії застарілих чи неефективних норм), то програмне забезпечення Державного реєстру прав чомусь не встигає за швидкоплинним законодавством. У результаті ми маємо ситуацію, коли, наприклад, майже рік тому прийнято «новий» Порядок № 868, а у програмі майже у всіх рішеннях, які приймаються державним реєстратором й досі (лютий 2015 р.), посилання йдуть на Постанову № 703. Багато функцій, які й нині передбачені в Державному реєстрі прав, застарілі та можливість їх здійснення повинна бути виключена Державним підприємством «Інформаційний центр», наприклад прийняття рішення про надання інформації з Державного реєстру прав, норма щодо якого давно припинила свою дію.

Акти управління необхідно відрізняти від документів, які мають юридичне значення, оскільки такі документи не встановлюють, не змінюють та не припиняють правовідносин. Складені за встановленою нормативними актами формою вони свідчать про певні факти або стани. Не маючи юридичного значення, вони містять в собі певну інформацію – виступаючи її джерелом. Такими документами є, наприклад, витяг, виписка, інформаційна довідка, які можуть видаватися Відділом.

Акти державного управління органів виконавчої влади та їх посадових осіб мають певні просторові та часові межі. Під дією актів державного управління в просторово-часовій дійсності розуміють «певний рух від початку ініціативи та опрацювання актів управління до їх втілення в життя»[2].

За загальним правилом усі акти проходять такі стадії: постановка питання щодо його прийняття; розробка проекту акта; обговорення проекту; погодження проекту акта; прийняття акта; реєстрація акта в органах юстиції; опублікування акта управління; доведення акта управління до відома суб’єктів державного управління; набрання чинності актом державного управління.

Варто зазначити, що провадження з підготовки та прийняття актів управління реєстраційними службами та їх структурними підрозділами залишається майже не врегульованим, а вимоги до таких актів невизначеними. Оскільки Відділом та його посадовими особами приймаються, як правило, акти індивідуальної дії в процесі реалізації державної політики у сфері державної реєстрації прав, то ініціатором їх прийняття є заявники, які звертаються до Відділу для отримання адміністративної послуги.

Форма, вимоги та строки прийняття рішень державними реєстраторами чітко прописані законом, а тому державний реєстратор зобов’язаний чітко дотримуватися передбачених законодавством вимог під час підготовки та прийняття такого акта. Рішення державного реєстратора після його прийняття автоматично реєструється в Державному реєстрі прав з присвоєнням йому індексного номера.

Обов'язковим етапом є доведення такого рішення до відома заявника, що здійснюється не пізніше наступного робочого дня після прийняття такого рішення особисто заявником або шляхом надсилання поштою.

Якщо ж акти управління приймаються керівником реєстраційної служби, то потреба в прийнятті рішення виникає у зв’язку із зовнішніми обставинами (припис вищестоящого органу управління, координація і регулювання відносин з іншими органами управління) або внутрішніми (відхилення від заданих параметрів діяльності, порушення дисципліни, заохочення працівників). До форми, змісту, строків прийняття правових актів управління, які може приймати керівник

[1] *Наказ про затвердження форм рішень державного реєстратора прав на нерухоме майно та вимог до їх оформлення* 2011 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України, 3, 96.*

[2] Битяк, Ю.П., Гаращук, В.М., Зуй, В.В. (2010). *Адміністративне право:* підручник. Харків: Право, 145.

реєстраційної служби, законодавець не закріпив конкретних вимог.

Варто зазначити, що основною вимогою до актів управління, які приймаються органами виконавчої влади та їх посадовими особами, є наявність у таких суб'єктів повноважень щодо прийняття таких рішень. Оскільки вихід таких суб'єктів за межі своїх повноважень тягне настання відповідальності, передбаченої законом. Ще однією умовою правомірності дій посадових осіб є використання своїх повноважень з тією метою, для якої зазначені повноваження надавалися.

За загальним правилом юридична відповідальність розглядається як передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта права зазнати несприятливих для нього наслідків правопорушення та встановлена державою міра державного примусу за вчинене правопорушення[1].

Види юридичної відповідальності, до якої можуть притягуватися посадові особи Відділу, передбачені ст. 30 Закону: дисциплінарна, цивільна-правова та кримінальна відповідальність[2]. Далі зазначається, що дії або бездіяльність державного реєстратора можуть бути оскаржені до суду. Вважаємо, що передбачений зазначеною нормою судовий порядок захисту прав необхідно доповнити можливістю оскаржувати дії та бездіяльність державного реєстратора до вищестоящого органу.

Кримінальна відповідальність передбачається Кримінальним кодексом України[3] (далі – КК України) і застосовується до осіб за скоєння ними злочинів. До кримінальної відповідальності можуть бути притягнені посадові особи Відділу при прийнятті відповідного управлінського рішення в частині наділення заінтересованої особи певним правом (наприклад, реєстрація права власності на об'єкт нерухомості без достатніх правових підстав) або позбавлення особи певного права, наприклад, в інтересах третіх осіб (реєстрація переходу права власності від теперішнього власника до нового без достатніх правових підстав; безпідставна відмова в проведенні державної реєстрації).

У КК України прямо не закріплюється відповідальність за скоєння злочинів у сфері державної реєстрації прав, однак, аналізуючи статті зазначеного нормативного акта, можна назвати статті, у диспозиціях яких містяться склади злочинів, за які посадові особи Відділу можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності: ст. 364 КК - зловживання владою або службовим становищем; ст. 365 КК – перевищення влади або службових повноважень; ст. 365-2 – зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги; ст. 366 – службове підроблення; ст. 367 – службова недбалість; ст. 368 – прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою; ст. 369-2 – зловживання впливом[4].

Кодекс України про адміністративні правопорушення також містить певні склади правопорушень, за які може наставати відповідальність посадових осіб Відділу під час прийняття відповідних рішень та видання відповідних актів: ст. 186 – «самоуправство, тобто самовільне, всупереч встановленому законом порядку, здійснення свого дійсного або гаданого права, що не завдало істотної шкоди громадянам або державним чи громадським організаціям»; ст. 212-6 – «здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем» та ін.[5]

Висновки. Центральне місце в діяльності Відділу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно посідає видання правових актів. Така діяльність виступає основною юридичною формою виконавчо-розпорядчого управління. Незважаючи на наявність багатьох прогалин у законодавстві з приводу вимог, які висуваються до порядку прийняття, змісту та форми актів управління, які приймаються посадовими особами Відділу, вони обов'язково повинні прийматися в межах і на підставі законодавчо закріплених за ними повноважень.

---

[1] Лазарев, В.В., Липень, С.В. (2004). *Теория государства и права*. Москва: Спартак, 425.

[2] *Закон про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень* 2004 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, *51*, 553.

[3] *Кримінальний кодекс* 2001 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 25-26, 131 (2015, лютий, 25).

[4] *Кримінальний кодекс*, ст. 364, 365, 365-2, 366-368, 369-2 (2001) (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 25-26,* 131.

[5] *Кодекс України про адміністративні правопорушення* (статті 1-212-20), ст. 186, 212-6 (1984) (Верховна Рада Української РСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (2015, лютий, 25).

References

1. Bakhrakh, D.N., Rossiiskii, B.V., Starylov, Yu.N. (2005), *Administrativnoie pravo*: uchebnik dlia vuzov. 2-ie izd, izm. i dop. Moskva: Norma.
2. Bytiak, Yu.P., Harashchuk, V.M., Bohutskyi, V.V. (2010). *Administrativne pravo*: pidruchnyk. Kharkiv: Pravo.
3. Dreishev, B.V. (1977). *Pravotvopchestvo v sovietskom gosudarstvennom upravlenii*. Moskva.
4. Holosnichenko, I.P. (2005). *Administratyvne pravo Ukrainy: osnovni poniattia*. Kyiv: HAN.
5. Kivalov, S.V. (2004). *Administrativnoie pravo Ukrainy*. Kharkov: «Odissei».
6. Kivalov, S.V., Bila-Tiunova, L.R. (2011). *Administratyvne pravo Ukrainy*: navchalnyi posibnyk. Odesa: Feniks.
7. *Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia* 1984 (Verkhovna Rada Ukrainskoi RSR). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
8. *Kryminalnyi kodeks* (2001) (Verkhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, *51,* 25-26, 131.
9. Lata, N.F. (2004). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia normotvorchoi diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady*: avtoref. dys… kand. yuryd.nauk.: spets.: 12.00.07. Kyiv.
10. Lazarev, V.V., Lypen, S.V. (2004). *Teoriia gosudarstva i prava*. Moskva: Spartak.
11. *Nakaz pro vnesennia zmin do Poriadku peredachi dokumentiv u sferi derzhavnoi reiestratsii rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen* 2014 (Ministerstvo yustytsii Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 47,* 211.
12. *Nakaz pro vprovadzhennia systemy videokonferents-zviazku ta zatverdzhennia Poriadku pidhotovky ta provedennia narad u rezhymi videokonferentsii u Ministerstvi Yustytsii Ukrainy, yuoho terytorialnykh orhanakh, orhanakh notariatu, Derzhavnii vykonavchii sluzhbi Ukrainy ta Derzhavnii reiestratsiinii sluzhbi Ukrainy* 2014 (Ministerstvo yustytsii Ukrainy). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0647-14> (2015, liutyi, 25).
13. *Nakaz pro zatverdzhennia form rishen derzhavnoho reiestratora prav na nerukome maino ta vymoh do yikh oformlennia* 2011 (Ministerstvo yustytsii Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, *3,* 96.
14. Ovsianko, D.M. (1996). *Gosudarstvennaia sluzhba Rossiiskoi Federatsii:* Uchebnoie posobiie. Moskva: Yurist.
15. Plakhotniuk, N.H. *Administratyvni akty orhaniv derzhavnoho upravlinnia*: problemni pytannia pravovoho rehuliuvannia. *Electronna biblioteka VuzLib.com*. <http://vuzlib.com/content/view/2085/29/>.
16. Ponomarova, Ya.O. (2009). *Administratyvni provadzhennia z derzhavnoi reiestratsii rechovykh prav na nerukhome maino*: dys… kand.yuryd. nauk: spets.: 12.00.07. Kharkiv.
17. *Postanova pro vnesennia zmin do Poriadku derzhavnoi reiestratsii prav na nerukhome maino* 2014 (Kabinet Ministriv Ukrainy). *Uriadovyi kurier*, *150.*
18. Savenko, N.V. (2009). *Administratyvno-pravovi zasade nabuttia prav na obiekty nezavershenoho ta zakonservovanoho budivnytstva v Ukraini*: avtor. dys…kand.yuryd.nauk spec.: 12.00.07. Kharkiv.
19. Shyrshykova, R. (2007). Do pytannia pro oznaky upravlinskoho rishennia, shcho pryimaiutsia tsentralnymy orhanamy derzhavnoi vlady. *Derzhava I pravo, 36.*
20. Soldatov, A.P., Melnykov, V.A. (2006) *Administrativnoie pravo Rossiiskoi Federatsii*. Feniks.
21. Sorokin, V.D. (2004). *Administrativno-protsesualnoie pravo.* Sankt-Peterburg.
22. Tychomyrov, Yu.A. (2005). *Administrativnoie pravo i protses:* polnyi kurs. Moskva: Izdatelstvo.
23. *Ukaz pro zahody shchodo stvorennia yedynoi systemy derzhavnoi reiestratsii zemelnykh dilianok, nerukhomoho maina ta prav na nyh u skladi derzhavnoho zemelnoho kadastru* 2003 (Prezydent Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, *8,* 6.
24. *Zakon pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen* 2004 (Verkhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, *51,* 553.
25. Kozlov, Yu.M., Popova, L.L. (1999).*Administrativnoe pravo*, Moskva.
26. Koliushko, I.B. (2002). *Vykonavcha vlada ta problem administratyvnoi reform v Ukraini:* monohrafiia. Kyiv: Fakt.
27. Konoplov, V.V. (2006). *Orhanizatsiino-pravovyi mekhanizm pidhotovky ta pryiniattia upravlinskykh rishen v administratyvnii diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav*. Kharkiv.

Наталія Федорченко, к. ю. н.
Київський університет туризму, економіки і права

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З НАДАННЯ ПОСЛУГ

Nataliia Fedorchenko, PhD in Law
Kyiv University of Tourism, Economics and Law (Ukraine)

PECULIARITIES OF FULFILLMENT OF OBLIGATIONS TO PROVIDE SERVICES

The article deals with the peculiarities of fulfillment of contractual obligations to provide services, focuses on the specifics of legal nature of behavior aimed at fulfillment of contractual obligations, analyses the basis for implementation of contractual obligations and features of verification of fulfillment of contractual obligations to provide services.

Analyzing the issue of fulfillment of contractual obligations to provide services firstly should be noted that the performance of the mutual obligations which corresponds mutual rights is the final stage of contractual relations. Obligations as a process is characterized as static or dynamic legal relation, by means of which the rights and obligations of the contracting parties are implemented and theirs goal may be achieved.

Contractual obligations to provide services subjected to the general provisions on obligations. Art. 526 of the Civil Code of Ukraine fixed a general rule, that obligation must be performed properly in accordance with contract terms and requirements of the Civil Code, other acts of civil law, in the absence of such conditions and requirements in accordance with the customs of business turnover or other requirements that are usually stated.

We believe that definition of the nature of obligation is exerted by the parties as a combination of actions aimed at achieving of a result specified in the contract, is fundamental for a correct understanding of the dynamics of contract, including its changes due to violation of obligations. Therefore, during the execution of a contractual obligation to provide services we offer to understand the sum of actual or legal action (in some cases abstention from action) obligations of the parties aimed at the implementation (execution) under the contract or law of subjective rights and duties to achieve the goal of economic and legal liability.

Key words: fulfillment of contractual obligations, proper performance, contractual obligation to provide services, breach of contractual obligation, the customer, performer, principles of contractual obligations.

Аналізуючи питання виконання зобов'язань з надання послуг, насамперед слід зазначити, що виконання договору, тобто виконання сторонами взаємних обов'язків, яким кореспондують взаємні права, є завершальною стадією договірного правовідношення. Виконання зобов'язань як процес характеризується як правовідношення у статиці чи динамічний стан зобов'язання, за якого реалізуються права й обов'язки сторін договору та досягається його мета.

На договір про надання послуг поширюються загальні положення про виконання зобов'язань. Законодавець у ст. 526 ЦК України закріпив загальне правило, що зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Тобто позитивне регулювання виконання договірних зобов'язань має такі рівні: типологічний, яким визначено загальні правила про виконання договорів певного типу, та спеціальний – стосовно окремих видів договорів та навіть підвидів. Такий підхід, як зазначає І. Б. Утєхін, не випадковий, адже спричинений турботою про слабку сторону в договорі, якою є споживач[1]. Для таких договорів

[1] Утєхін, І.Б. (2009). *Виконання договорів з передачі майна у власність*. Київ, 75.

з надання послуг навіть розроблена власна система забезпечення їх виконання – види: засновані на нормативно-правовому акті; засновані на договорі, що опосередковує відносини з надання послуг; а також ті, що звичайно застосовуються в цивільному обігу, за умови, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

У цивілістичній літературі виконання договірного зобов'язання розглядається в декількох значеннях, а саме як: а) інститут; б) кінцевий наслідок (результат) здійснення цивільних прав і обов'язків сторін, що є, зокрема, підставою припинення зобов'язання (ст. 599 ЦК); в) процес[1], що полягає у вчиненні сторонами діянь, спрямованих на досягнення обумовленого договором правового результату; г) мета зобов'язання[2]. Вважаємо, що визначення сутності виконання зобов'язання саме як сукупності вчинюваних сторонами діянь[3], спрямованих на досягнення обумовленого договором результату, є принциповим для правильного розуміння договірної динаміки, зокрема її змін, зумовлених порушенням зобов'язання. Це підтверджується і змістом ст. 509 ЦК України, за якою виконання може виявлятися як у вчиненні дій, так і в утриманні від їх вчинення.

У цивілістиці виконання зобов'язання розглядається у двох аспектах: активне і пасивне. Активним зобов'язання вважається, коли боржник виконує певні передбачені зобов'язанням дії. Так, за договором про надання послуг виконавець зобов'язаний за завданням замовника надати послугу, а замовник оплатити її. У свою чергу пасивне виконання зобов'язань вважатиметься в утриманні від учинення певних дій, інколи таке виконання заведено називати «негативною поведінкою»[4].

Питання про правову природу поведінки (дій чи утримання від певних дій), спрямованої на виконання договірного зобов'язання, на даний час не знайшли в цивілістиці свого однозначного вирішення. Виконання зобов'язання характеризується низкою ознак: основна – досягнення мети укладення договору; похідні – послідовність фактичних та юридичних дій сторін зобов'язання, спрямованість на досягнення економічної чи юридичної мети зобов'язання – задоволення чи здійснення суб'єктивних прав кредиторів і виконання обов'язків боржниками. Так, в юридичній літературі висловлено чотири точки зору, за якими вчинення (утримання від вчинення) дій на виконання зобов'язання розглядається: як юридичний вчинок, як особливий юридичний факт, як двосторонній правочин, як односторонній правочин.

На нашу думку, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 202 ЦК України, слід підтримати тих учених, які розглядають дії на виконання зобов'язання саме як учинення односторонніх правочинів[5]. Водночас, сприймаючи такий підхід, відзначимо, що правочинами в процесі виконання зобов'язання можуть бути визнані тільки ті дії, які виконуються боржником належним чином (тобто є правомірними). Отже, дії щодо виконання договірного зобов'язання з надання послуг є односторонньо-зобов'язуючими правочинами, за умови, якщо вони вчиняються належним чином, тобто є правомірними, інакше вони не можуть бути віднесені до правочинів, а є проявом порушення договірного зобов'язання. З урахуванням наведеного, під виконанням договірного зобов'язання з надання послуг пропонуємо розуміти сукупність фактичних або юридичних дій (у певних випадках – утримання від дії) сторін зобов'язання, спрямованих на реалізацію (здійснення) передбачених договором або законом їхніх суб'єктивних прав і обов'язків задля досягнення економічної і юридичної мети зобов'язання.

Тож при виконанні зобов'язань сторін за договорами про надання послуг повинні бути виконані відповідно: 1) умови договору (формальний критерій); 2) вимоги актів законодавства як складової досліджуваного договору; 3) правила ділового обороту, а за їх відсутності вимоги, що звичайно ставляться.

Тому, говорячи про зобов'язання, яке виконане належним чином, можемо стверджувати, що таке зобов'язання припиняє свою дію, оскільки є тим кінцевим результатом, якого бажають досягти сторони, укладаючи договір. Так, наприклад, зроблена належним чином за замовленням зачіска і буде тим кінцевим результатом, якого намагалися досягти сторони при укладенні договору про

[1] Боднар, Т.В. (2007). *Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення)*. Київ, 77.
[2] Синайский, В.И. (2002). *Русское гражданское право*. Москва: Статут, 350.
[3] Сарбаш, С.В. (2005). *Исполнение договорного обязательства*. Москва: Статут, 10.
[4] Иоффе, О.С. (1975). *Обязательнное право*. Москва: Юрид. лит., 8.
[5] Боднар, Т.В. (2005). *Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві*. Київ: Юрінком Інтер, 21; Гришко, О.С. (2014). *Порушення договірного зобов'язання*. Київ, 18.

надання перукарських послуг.

Серед багатьох новел, які впроваджені з прийняттям ЦК України, що регулюють виконання договірного зобов'язання, привертає на себе увагу й ст. 545 ЦК України «Підтвердження виконання зобов'язання». Оскільки виконання зобов'язання є тим кінцевим результатом, якого бажали досягти сторони, укладаючи договір, то очевидним є те, що виконання, проведене належним чином, припиняє зобов'язання. Враховуючи наведене, вважаємо, що в договорі про надання послуг підтвердженням виконання договірного зобов'язання, в першу чергу, свідчитиме діяльність з надання послуги та отримання (де це можливо) її результату, і тільки потім – отриманий відповідний документ про оплату (у нашому разі – квитанція, чек тощо).

На сьогодні важливе значення для характеристики виконання договірного зобов'язання мають визначені законом засади виконання договірного зобов'язання. Серед таких принципів В. В. Луць називає принцип належного та принцип реального виконання[1]. Доцільно зазначити, що в наукових колах й досі тривають дискусії щодо співвідношення належного та реального виконання зобов'язань, хоча й термін «реальне виконання» законодавцем узагалі не вживається, тому й дискусії щодо співвідношення понять належного і реального виконання позбавлені будь-якого сенсу, оскільки відсутній як теоретичний, так і практичний аспект. Тому, на нашу думку, при аналізі договірних зобов'язань з надання послуг більш доречнішим є розуміння належного виконання умов договорів про надання послуг.

Доцільно зазначити, що ще в римському праві, щоб виконання припинило зобов'язання, необхідним було дотримання таких умов, як умови про сторони, відповідність змісту зобов'язання, час і місце виконання. У сучасному цивільному праві такі положення називають умовами виконання[2], елементами належного виконання зобов'язання[3]. Останні складають зміст принципу належного виконання зобов'язань. Спільним є те, що якщо не буде дотримано всіх параметрів виконання, не буде досягнуто мети, яка закріплена в договорі. Водночас ми виділимо в ньому найбільш суттєві елементи, які зводяться до того, що виконання зобов'язання – система фактичних та/або юридичних дій сторін зобов'язання, які полягають у здійсненні передбачених договором юридичних обов'язків для мети зобов'язання. Це, у свою чергу, зумовило появу і загальних положень окремих договорів, включаючи договори про надання послуг. Вони покликані уніфікувати загальні норми досліджуваного договірного інституту, що має сприяти реалізації цих правовідносин.

При виконанні договірного зобов'язання з надання послуг сторони також повинні діяти і відповідно до загальних засад (принципів) цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), особливо це стосується дотримання принципів справедливості, добросовісності та розумності. Тому такі загальні засади також є своєрідною умовою належного виконання сторонами договірного зобов'язання поряд із іншими умовами, прямо визначеними законодавцем у ст. 526 ЦК України. У зв'язку з цим варто підтримати висловлену в юридичній літературі пропозицію доповнити ст. 526 ЦК України вказівкою на загальні засади (принципи) цивільного законодавства як умову належного виконання зобов'язання[4].

Оскільки договором про надання послуг є домовленість, очевидним є те, що сторони мають домовитися, тобто досягти згоди з усіх умов майбутнього договору. Серед таких умов першочергове значення мають ті умови, що прямо і безпосередньо стосуються виконання сторонами договору взятих на себе зобов'язань, тобто умови, що містять у собі елементи належного виконання зобов'язання, встановлюють правило (певні стандарти) поведінки сторін зобов'язання на різних стадіях його виконання.

В юридичній літературі вважається, що елементи виконання можна вивести із самої суті виконання зобов'язання[5]. Наведену тезу, на нашу думку, можна сприйняти лише частково, оскільки суть надання (вид) за зобов'язанням також обумовлює те, як воно реалізується (здійснюється).

---

[1] Шевченко, Я. М. (заг. ред.) (2003). *Цивільне право України: академічний курс:* підручник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 659.

[2] Витрянский, В.В., Ем, В.С., Корнеев, С.М. и др. (2006). Гражданское право: в 4 т: *т. 3: Обязательственное право*. Москва: Волтерс Клувер, 52.

[3] Боднар, Т.В. (2005). *Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві.* Київ: Юрінком Інтер, 69.

[4] Гришко, О.С. (2014). *Порушення договірного зобов'язання*. Київ, 24.

[5] Гарсиа Гарридо, М.Х. (2005). *Римское частное право: казусы, иски, институты = Manuel Jesus Garsia Garrido Drecho privado romano: casos, acciones, instituciones*. Москва: Статут, 487.

Виконання – це наслідок, а причина цього викликана існуванням надання за зобов'язанням. Тобто припинення зобов'язання досягається належним виконанням (ст. 526 ЦК): належними суб'єктами, у належний час, у відповідному місці, належним предметом і належним способом. Однак стосовно виконання певного виду договору про надання послуг існують власні особливості складу елементів виконання. Так, ЦК України, на відміну від ЦК УРСР, містить загальні положення про надання послуг, які поширюються на договори, спрямовані на надання різного роду послуг.

Деталізація змісту зобов'язань з надання послуг залежить від умов конкретного договору. Безумовно, сторони насамперед зацікавлені в належному виконанні договірних зобов'язань, адже, як випливає зі ст. 526 ЦК України, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог норм ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що зазвичай ставляться. У цьому разі стає очевидним, що принцип належного виконання є диспозитивним, оскільки норма, в якій він закріплений, надає сторонам право сформулювати й інші правила, ніж ті, які встановлені безпосередньо законодавством, маємо на увазі такі соціальні регулятори, як звичаї ділового обороту тощо.

Так, виконання зобов'язань з надання послуг надає сторонам можливість самим вирішувати, як їм виконувати взяті на себе обов'язки, які спричиняти наслідки і як найкращим чином забезпечувати свої інтереси. Така самостійність сторін простежується: 1) коли передбачаються види забезпечення виконання зобов'язання; 2) у процесі виконання зобов'язання, коли виникає загроза чи вже не виконуються чи неналежно виконуються обов'язки сторін за конкретним договором про надання послуг.

Разом із тим можна говорити й про узагальнену характеристику прав та обов'язків сторін. Основними обов'язками сторін є: надання послуги на умовах, визначених договором (обов'язок виконавця), та здійснення оплати наданої послуги (обов'язок замовника). Умовами договору на замовника може покладатися також обов'язок зі сприяння виконавцеві у виконанні ним свого обов'язку, а також виконання обов'язків, що випливають з факту використання замовником об'єктів права інтелектуальної власності, створених виконавцем.

Специфічною рисою договору про надання послуг є закріплення законодавчої вимоги до виконавця надати послугу особисто. Безперечно, що в більшості випадків учасники відносин з надання послуг зацікавлені в особистому виконанні договірних умов один щодо одного. Це означає, що особа, будучи виконавцем, зобов'язана надати послугу особисто, не покладаючи цього обов'язку на іншого суб'єкта цивільних правовідносин. Якщо це юридична особа, то зобов'язання з її боку має бути виконано представником останньої, який перебуває з нею в трудових відносинах. Якщо ж виконавцем за договором є фізична особа, то вона надає послугу особистою працею[1]. Іншими словами, ч. 1 ст. 902 ЦК України виключає можливість застосування ст. 528 ЦК до відносин з надання послуг.

Водночас ч. 2 ст. 902 ЦК України встановлює виняток із загального правила, зазначаючи, що у випадках, установлених у самому договорі про надання послуг, виконавець має право покласти виконання договору на іншу особу, залишаючись відповідальним перед замовником за порушення договору в повному обсязі. В юридичній літературі цей випадок називають передорученням виконання[2]. Вважаємо доцільним звернути увагу й на те, що останнє передбачає дію боржника – покладання та згоду виконавця. Останнє випливає з того, що покладання обов'язку не на сторону зобов'язання не допускається (ст. 511 ЦК). Втім, ч. 1 ст. 528 ЦК України закріплено один із випадків участі інших (третіх) осіб у зобов'язанні, що спостерігається в разі передоручення виконання, тобто покладення виконання зобов'язання на третю особу. При цьому стороною в зобов'язанні залишається боржник, який, за загальним правилом, і відповідає за порушення зобов'язання іншою особою (ст. 618 ЦК).

Безперечно, коли йдеться про надання послуг, у яких особистість виконавця має істотне значення, застосовуються положення ч. 1 ст. 902 ЦК України. Скажімо, замовник звертається за допомогою до конкретного юриста, переконавшись в його високій кваліфікації. У подібних відносинах, звичайно, заміна виконавця може бути проведена лише за згодою замовника. Однак не у

[1] Харитонов, Є.О. (заг. ред.) (2008). *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Видання четверте, перероблене та доповнене*. Харків: ТОВ «Одіссей», 828.

[2] Егоров, Н.Д., Елисеев, И.В., Иванов, А.А. и др. (2001). Гражданское право: *т. 1:* учебник. Москва: ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 522–523.

всіх різновидах послуг особистість виконавця відіграє таке важливе значення. Наприклад, при наданні комунальних послуг з підмітання вулиці немає ніякої необхідності у встановленні заборони для ЖЕО покласти виконання своїх зобов'язань на іншу особу. Ніяких несприятливих наслідків для замовника послуги це не несе. Принципово відносини замовника і виконавця при цьому не змінюються, оскільки тут зовсім не йдеться про заміну боржника. За загальним правилом, виконавець все одно буде нести відповідальність за невиконання чи неналежне виконання обов'язків за договором про надання послуг.

Разом із тим законодавець не визначив у ч. 2 ст. 902 ЦК України порядок погодження такої можливості виконавця щодо залучення третьої особи із замовником. Однак, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 6 ЦК України, договірні відносини, що згадуються в актах цивільного законодавства, але регламентовані ними недостатньо, можуть бути більш детально врегульовані самими суб'єктами договірних відносин (у нашому разі – замовником та виконавцем). Тобто тут фактично йдеться про подолання законодавчих прогалин, адже навряд чи можливо створити бездоганне законодавство, яке б не містило прогалин чи колізій, а тому й такі загальні правила повинні бути спрямовані на їх подолання. Таким чином, учасникам договірних зобов'язань з надання послуг доцільно порекомендувати або передбачати таку договірну умову в самому договорі про надання послуг або ж шляхом укладення окремого договору між виконавцем і такою третьою особою за аналогією з договором субпідряду в договірних зобов'язаннях із виконання робіт.

Отже, для належного виконання договорів про надання послуг необхідна наявність правового зв'язку між їх сторонами, який полягає в обов'язку однієї сторони (боржника) вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії і в праві кредитора вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Не менш цікавим та недостатньо врегульованим у законодавстві є й питання, пов'язане з можливістю заміни замовника в досліджуваних зобов'язальних правовідносинах або ж передання останнім своїх прав іншим особам на певний час. Так, у ЦК України містяться лише загальні правила, що дозволяють кредитору визначити боржнику особу, якій слід виконувати зобов'язання. У цьому разі виконання зобов'язання визначеній замовником третій особі вважається належним виконанням. Водночас відзначимо, що такий договір про виконання третій особі слід відрізняти від договору на користь третіх осіб, оскільки сьогодні на практиці існують проблеми відмежування договорів на користь третіх осіб від договорів про виконання третім особам. Слушним з цього приводу є висновок С. Н. Ландкофа, що договір з виконанням третій особі полягає в тому, що в укладенні договору також беруть участь дві сторони з тим, що боржник виконує договір третій особі, але ця особа не має права вимагати виконання від боржника[1]. Іншими словами, вчений юридичну конструкцію договорів про виконання третім особам, як і договорів на користь третіх осіб, визначав через поведінку зобов'язаної сторони, однак із тією відмінністю, що за договором про виконання третій особі остання не володіє правом вимоги. Тобто фактично заміни особистості кредитора в таких випадках не відбувається.

Порівнюючи договори про виконання третім особам із договорами на користь третіх осіб, слід відзначити, що спільною рисою цих договорів є те, що їх виконання здійснюється не на користь осіб, які уклали договір, а на користь осіб, які не брали участі в укладенні таких договорів ні безпосередньо, ані опосередковано. Крім того, правовий зв'язок між особами, які уклали договір, та третіми особами як за договорами, укладеними на користь третіх осіб, так і за договорами про виконання третім особам лежить за межами цих договірних конструкцій. Однак якщо за договором, укладеним на користь третьої особи, до вираження наміру третьою особою скористатися наданим їй правом існує період невизначеності з огляду на те, що його виконання, за загальним правилом, повинно здійснюватися з волі третьої особи, то, відповідно, виконання договору з умовою про виконання третій особі здійснюється уже з волі сторони, яка його уклала, оскільки в третьої особи внаслідок специфіки цього договору не виникає права вимоги[2]. Таким чином, виходячи з вищенаведеного, доцільно зазначити, що відсутність права вимагати виконання обов'язку від боржника в третьої особи свідчить про укладення договору з умовою про виконання третій особі.

Отже, на основі вищевикладеного вважаємо, що визначення сутності виконання зобов'язання саме як сукупності вчинюваних сторонами діянь, спрямованих на досягнення обумовленого

[1] Ландкоф, С.Н. (1948). *Основи цивільного права.* 2-ге вид. Київ: Радянська школа, 109.

[2] Кузьмич, О.Я. (2014). *Договори на користь третіх осіб у цивільному праві України:* монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 38.

договором результату, є принциповим для правильного розуміння договірної динаміки, зокрема її змін, зумовлених порушенням зобов'язання. Тому під виконанням договірного зобов'язання з надання послуг пропонуємо розуміти сукупність фактичних або юридичних дій (у певних випадках – утримання від дії) сторін зобов'язання, спрямованих на реалізацію (здійснення) передбачених договором або законом їхніх суб'єктивних прав і обов'язків задля досягнення економічної і юридичної мети зобов'язання.

References

1. Bodnar, T.V. (2005). *Vikonannja dogovirnikh zobov'jazan' u civil'nomu pravi.* Kiiv: Jurinkom Inter.
2. Bodnar, T.V. (2007). *Dogovirni zobov'jazannja v civil'nomu pravi: (Zag. polozhennja).* Kiiv.
3. Egorov, N.D., Eliseev, I.V., Ivanov, A.A. i dr. (2001). Grazhdanskoe pravo: *t. 1:* uchebnik. Moskva: PBOJUL L. V. Rozhnikov.
4. Garsia Garrido, M.KH. (2005). *Rimskoe chastnoe pravo: kazusy, iski, instituty = Manuel Jesus Garsia Garrido Drecho privado romano: casos, acciones, instituciones.* Moskva: Statut.
5. Grishko, O.S. (2014). *Porushennja dogovirnogo zobov'jazannja*. Kiiv.
6. Ioffe, O.S. (1975). *Objazatel'nnoe pravo*. Moskva: Jurid. lit.
7. Kharitonov, IE.O. (zag. red.) (2008). *Civil'nij kodeks Ukraini: naukovo-praktichnij komentar. Vidannja chetverte, pereroblene ta dopovnene*. Kharkiv: TOV «Odissej».
8. Kuz'mich, O.JA. (2014). *Dogovori na korist' tretikh osib u civil'nomu pravi Ukraini:* monografija. Ivano-Frankivs'k: Vid-vo Prikarpat. nac. un-tu im. V. Stefanika.
9. Landkof, S.N. (1948). *Osnovi civil'nogo prava.* 2-ge vid. Kiiv: Radjans'ka shkola.
10. Sarbash, S.V. (2005). *Ispolnenie dogovornogo objazatel'stva*. Moskva: Statut.
11. Shevchenko, JA.M. (zag. red.) (2003). *Civil'ne pravo Ukraini: akademichnij kurs:* pidruch. Kiiv: Vidavnichij Dim «In Jure».
12. Sinajskij, V.I. (2002). *Russkoe grazhdanskoe pravo*. Moskva: Statut.
13. Utiekhin, I. B. (2009). *Vikonannja dogovoriv z peredachi majna u vlasnist'*. Kiiv.
14. Vitrjanskij, V.V., Em, V.S., Korneev, S.M. i dr. (2006). Grazhdanskoe pravo: v 4 t: *t. 3: Objazatel'stvennoe pravo*. Moskva: Volters Kluver.

Ольга Койчева
Національний університет «Одеська юридична академія»

ВЗАЄМНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ

Olha Koicheva
National university «Odesa law academy», Ukraine

MUTUAL RESPONSIBILITY IN ACTIVITY OF THE ACCOUNTING CHAMBER

The paper analyzes effectiveness of the Accounting Chamber. It is shown that the functioning of this extremely important institution that provides financial control of income and expenses, should be investigated in two angles: the liability of the Accounting Chamber members and responsibilities of subjects under the control of the Accounting Chamber. Specified that the absence of the Accounting Chamber's powers of enforcement to the participants, especially to violators of the budget process, reduce the effectiveness of its operations. This issue is quite controversial, debatable and requires a careful approach, because we should think about the risks preventing conversion of the Accounting Chamber for the next fiscal authority. The relationship between the Accounting Chamber, the executive and legislative authorities should be studied and reformed.

Key words: financial control, "punitive" powers, responsibility of the Accounting Chamber members, responsibility of subjects under the control of the Accounting Chamber

Результативність діяльності Рахункової палати залежить від установлення законодавчої відповідальності органів і організацій, державних службовців, які не забезпечили виконання нормативно встановлених параметрів (показників) бюджетів різних рівнів і соціально-економічних програм і, отже, спричинили чи могли спричинити збитки для прав, свобод і законних інтересів громадян, а також інтересів суспільства і держави загалом. Майже всі науковці та практики з метою підвищення ефективності та результативності діяльності Рахункової палати головний акцент роблять на наділенні її «каральними» повноваженнями[1]. Шляхи реалізації досить різноманітні: від посилення зв'язків Рахункової палати із судовими органами, органами адміністративної юрисдикції та прокуратури до підвищення статусу актів, які направляються підконтрольним суб'єктам, щодо виправлення виявлених недоліків, вжиття заходів відносно їх усунення та недопущення в майбутньому.

У функціонуванні такої надважливої інституції, яка здійснює фінансовий контроль за доходами та видатками державного бюджету, відповідальність необхідно досліджувати у двох ракурсах – відповідальність членів Рахункової палати та відповідальність підконтрольних Рахунковій палаті суб'єктів.

Нормативне закріплення відповідальності членів ВОФК відбулося в основоположному документі – Лімській декларації керівних принципів аудиту державних фінансів, прийнятої INTOSAI 1977 р. Стаття 6 Декларації закріплює, що «незалежність Вищого органу контролю державних фінансів невідривно пов'язана з незалежністю його членів. Членами є особи, що уповноважені приймати рішення від імені Вищого органу контролю держаних фінансів та відповідають за ці рішення в рамках своїх повноважень перед третьою стороною, а саме перед колективним органом, що має право прийняття рішень, або перед керівником Вищого органу контролю державних фінансів, якщо він здійснює одноосібне керівництво»[2]. Можна зробити висновок, що права та обов'язки членів ВОФК породжують відповідальність за прийняті рішення та

1 Гриценко, О.І. (2004). *Рахункова палата: державно-правова природа, сучасний стан, перспективи.* Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 74.

2 *Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів* (жовтень, 1977) (INTOSAI). *Офіційний сайт Рахункової палати України.* <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217> (2014, грудень, 1).

скоєні дії. Яка саме відповідальність та механізм притягнення до неї, у Декларації не розглядаються. Конституція України про відповідальність членів Рахункової палати нічого не згадує. Звертаючись до Закону України «Про Рахункову палату», спостерігаємо згадку відносно відповідальності за порушення законодавства про державну та професійну таємницю. Законодавець наголошує, що посадові особи апарату Рахункової палати та особи, які залучаються нею до роботи в процесі здійснення своїх функцій і повноважень, за порушення законодавства про державну та іншу таємницю, розголошення державної та іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за недостовірність результатів проведених ними перевірок і ревізій, що подаються до державних органів або оприлюднюються, несуть відповідальність згідно із законодавством України[1]. Позитивним моментом у законі є те, що дається трактування поняття «професійна таємниця». Але в той самий час із зазначених положень не можна зрозуміти, що саме переслідується законом і яку відповідальність несуть особи. Звернувши увагу на Кримінальний кодекс України, а саме на ст. 329 – розголошення державної таємниці та ст. 329 – втрата документів, що містять державну таємницю, можна припустити, що саме кримінальну відповідальність несуть члени Рахункової палати при порушенні законодавства про державну таємницю. Але механізм притягнення до відповідальності досі залишається неврегульованим. Прогресивним явищем у Законі України «Про Рахункову палату» є визначення поняття «професійна таємниця»: розголошення будь-яких відомостей, матеріалів, документів усними чи друкованими засобами масової інформації, у першу чергу, щодо посадових осіб, які ними користувались або яким вони були відомі, переслідується законом. Але визначити відомості, що підпадають під визначення, закріплене законодавцем, досить складно і яким саме чином розголошення буде переслідуватися – теж невідомо. Різновид професійних таємниць досить широкий (лікарська, банківська, нотаріальна), чим викликана відсутність НПА, який би детально регулював підстави та механізм притягнення до відповідальності. На нашу думку, буде доцільним розширити ст. 19 Закону України «Про рахункову палату», яка має назву «Обов'язковість дотримання професійної таємниці», додавши відповідальність за її розголошення. Доцільно зазначити в законі, які санкції можуть застосовуватися до осіб, що допустили поширення професійної таємниці.

Стандарт Рахункової палати «Порядок підготовки і проведення перевірок та оформлення їх результатів» зазначає, що керівник контрольної групи суб'єкта перевірки підписує кожну сторінку акта та несе персональну відповідальність за об'єктивність та обґрунтованість акта перевірки. Інші члени контрольної групи суб'єкта перевірки несуть відповідальність у частині виконаного ними обсягу робіт[2]. Будь-яка конкретика з приводу персональної або просто відповідальності знову відсутня.

Аналогічне положення міститься у ст. 72 закону «Про Палату Контролю Грузії»: члени Палати Контролю зобов'язані під час ревізій та перевірок не допускати перевищення повноважень. Вони несуть відповідальність за правильність результатів ревізій та перевірок, а також за розголошення державної та комерційної таємниці об'єктів перевірки у відповідності до діючого законодавства[3].

Досить прогресивним з приводу відповідальності членів Рахункової палати є «Закон про Рахункову палату (Закон за Сметната палата)» Республіки Болгарія від 2014 р., який у главі 4, ст. 22 закріплює, що трудові правовідносини членів Рахункової палати регулюються згідно з положеннями Кодексу про працю, працівники зобов'язані дотримуватися вимог Кодексу етики Рахункової палати та керуватися і застосовувати міжнародно визнані стандарти аудиту та аудиторської діяльності Рахункової палати. При невиконанні зазначених вимог на членів Рахункової палати можуть бути накладені дисциплінарні санкції відповідно до умов та порядку, які зазначені в Кодексі про працю[4].

1 *Закон про Рахункову палату України* 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315/96-%D0%B2%D1%80>* (2014, грудень, 1).

2 *Стандарт Рахункової палати «Про підготовку та проведення перевірок та оформлення їх результатів»* 2004 (Рахункова палата України). *Офіційний сайт Рахункової палати України*. <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217> (2014, грудень, 1).

3 *Закон о Палате Контроля Грузии Global Law and Regulation.* <http://policy.mofcom.gov.cn/english/flaw!fetch.action> (2014, грудень, 7).

4 *Закон за Сметната палата* 2014 (Народното събрание). *Официален сайт на Сметната палата на Република България. <http://www.bulnao.government.bg/bg/articles/zakon-za-smetnata-palata-876>* (2014, грудень, 1).

Закон Республіки Молдова «Про Рахункову палату» у ст. 27 зазначає, що за допущені порушення персонал, наділений повноваженнями на здійснення публічного аудиту, несе адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність згідно із законодавством, а також піддається дисциплінарним стягненням (і містить перелік, у яких саме випадках).

На основі вищевикладеного можна стверджувати, що питання відповідальності в профільних законах про ВОФК у зарубіжних країнах детально не освітлено, але міститься вказівка – які нормативно-правові акти або яка галузь його регулює, що значно спрощує подальший механізм притягнення до відповідальності.

Неможливо оминути проблему недостатньої урегульованості виконання вимог посадових осіб апарату Рахункової палати. Посадові особи, які працюють в апараті Рахункової палати та безпосередньо займаються контрольною діяльністю в межах компетенції Палати, на підставі ст. 12 Закону мають право: знайомитися з усією документацією, що стосується фінансово-господарської діяльності об'єкта, щодо якого здійснюється перевірка, ревізія або обслідування; вимагати й отримувати від керівників об'єктів, на яких проводиться контроль, необхідні довідки, інформації, статистичні дані, бухгалтерсько-фінансові звіти, усні та письмові пояснення з питань, пов'язаних із проведенням перевірок і ревізій; безперешкодно входити до приміщень державних органів, підприємств, організацій, архівів, сховищ, виробничих і допоміжних приміщень банків, фінансово-кредитних установ та інших об'єктів, якщо інше не передбачено законами України; опечатувати касові і службові приміщення, сховища й архіви. Всі перелічені заходи, які мають досить широкий спектр застосування, мають сприяти здійсненню незалежного та ефективного фінансового контролю. Стаття 13 Закону України «Про Рахункову палату» зазначає, що керівники та інші посадові особи об'єктів, що перевіряються, зобов'язані створювати нормальні умови для роботи посадових осіб Рахункової палати, які проводять перевірку або ревізію, забезпечувати їх технічне обслуговування і виконання вимог щодо надання необхідної документації.

Далі ст. 18 вищезазначеного закону передбачає, що посадові особи органів і підприємств (перелік яких наведений у ст. 16 – сфера застосування повноважень Рахункової палати), що перевіряються, у разі відмови або ухилення від своєчасного надання необхідної інформації або документації на вимогу Рахункової палати, а також за надання недостовірної інформації підлягають притягненню до відповідальності в порядку, встановленому чинним законодавством України. Детальніше це питання висвітлено у Стандарті Рахункової палати «Порядок підготовки і проведення перевірок та оформлення їх результатів», а саме в п. 3.4 визначено, що в разі створення перешкод посадовою особою об'єкта перевірки в роботі суб'єкта перевірки керівник контрольної групи суб'єкта перевірки складає протокол про адміністративне правопорушення і негайно доповідає про це членові Рахункової палати, відповідальному за проведення перевірки. Протокол про адміністративне правопорушення направляється до суду за підписом Голови Рахункової палати або його заступників[1]. Надання можливості складання протоколу під час перевірки є позитивним моментом, що стосується виконання вимог членів Рахункової палати зі сподіванням, що страх перед відповідальністю приведе до скорішого та в повному обсязі виконання вимог членів Палати, які здійснюють перевірку.

Рахункова палата Франції відіграє активну роль у багатьох споріднених ревізійних заходах та управлінні фінансовою діяльністю. Хоч інші, крім фінансових працівників, посадові особи не є особисто відповідальними перед Палатою за скоєні ними правопорушення фінансових норм та правил, остання може передати подібну справу до змішаного трибуналу, очолюваного Першим головою, за участю радників та старших ревізорів, трибунал у свою чергу може накладати штрафи в сумі, що дорівнює річній заробітній платі винного[2]. Цікавою особливістю практики Франції є існування презумпції відповідальності посадових осіб, оскільки Рахункова палата за результатами розгляду після закінчення звітного періоду виносить рішення про «звільнення від відповідальності» в разі задовільного стану використання державних коштів та відсутності певних порушень[3].

1 *Стандарт Рахункової палати «Порядок підготовки і проведення перевірок та оформлення їх результатів»* 2004 (Колегія Рахункової палати). *Офіційний сайт Рахункової палати України.* <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217> (2014, грудень, 1).

2 Крутевич, М. (2001). Рахункова палата як орган парламентського контролю (порівняльний аналіз подібних ревізійних органів законодавчої влади у Західній та Східній Європі). *Право України, 11,* 145.

3 Харенко, М.В. (2001). Правове регулювання контрольної діяльності Рахункової палати України. *Держава і право, 10,* 326.

Наявність такого повноваження зумовлена структурою, вона подібна до звичайних чи адміністративних судів, маючи дві суддівські колегії (або палати) і Генерального прокурора. Також у Франції для забезпечення відшкодування можливих збитків, повернення коштів державі та підвищення відповідальності державних чиновників їх майно підлягає заставі на користь держави, яка автоматично втрачає свою силу після залишення посади, що доцільно було б запровадити і в Україні.

Проблему надання інформації законодавство Російської Федерації регламентує детальніше, ніж вітчизняне, – подібні дії посадових осіб кваліфікуються як кримінально карані діяння за ст. 287 («Відмова від надання інформації Федеральним Зборам Російської Федерації або Рахунковій палаті Російської Федерації») Кримінального кодексу Російської Федерації[1]. Досліджуючи ефективність ст. 287 Кримінального кодексу Російської Федерації, Н. Д. Погосян зазначає, що вона більшою мірою існує для формального психологічного впливу на відповідне коло компетентних посадових осіб, але фактичне порушення кримінальних справ за ст. 287 Кримінального кодексу Російської Федерації з подальшим притягненням конкретної посадової особи до кримінальної відповідальності, винесенням і виконанням вироку суду в умовах російської дійсності уявляється малоймовірним[2]. На наш погляд, доповнення Кримінального кодексу України аналогічною статтею про відповідальність за ненадання інформації Рахунковій палаті є досить актуальним, але необхідно висвітлити питання відносно суб'єктів, на яких вона поширюється, спираючись на ст. 16 Закону України «Про Рахункову палату».

Практика закріплення в законах про контрольно-рахункові органи санкцій на осіб, які заважають проводити контрольні заходи, є досить поширеною. Так, Вища контрольна служба Чехії може накласти штраф у розмірі 5 000 крон на фізичну особу, яка навмисно перешкоджає здійсненню об'єктом, що перевіряє, його функцій. У той самий час, якщо обов'язки не виконуються особою в рамках наданого строку, то може бути накладено грошовий штраф повторно. На осіб, які заважають будь-яким чином посадовим особам Рахункової палати Франції проводити перевірки в рамках повноважень, що їм надані Законом, накладається штраф. У Польщі до осіб, які ухиляються від контролю або перешкоджають його здійсненню, у тому числі шляхом непред'явлення необхідних для контролю документів або подання завідомо неправдивої інформації про виконання висновків за результатами контролю, може бути застосовано покарання у вигляді арешту, обмеження громадських прав і свобод або штрафу. Крім цього, передбачено накладання санкцій, зокрема штрафу, не лише на особу, яка перешкоджає проводити перевірку, а й на особу, яка викликана як свідок і не з'явилася без поважних причин[3]. На наш погляд, було б доцільно перейняти досвід зарубіжних країн з приводу накладання фінансових санкцій на порушників надання інформації, враховуючи властивості вітчизняного законодавства.

Потребує вдосконалення механізм реагування органів державної влади на висновки та пропозиції Рахункової палати щодо усунення порушень бюджетного законодавства. Ця проблема існує, і, на превеликий жаль, окремі міністерства і державні комітети, головні розпорядники бюджетних коштів з року в рік повторюють одні й ті самі порушення, допускають формалізм у реалізації заходів з ліквідації причин порушень бюджетного законодавства. Федеральна контрольна палата Швейцарії в разі з'ясування фактів, пов'язаних з недотриманням нормативних актів та законності, може видавати обов'язкові для виконання зауваження та інструкції[4]. Відсутність закріплення обов'язкового виконання зауважень не в кожній країні свідчить про зневагу рекомендаціями. Федеральна контрольна палата Німеччини не може примушувати враховувати свої пропозиції. Однак було б неправильним уважати, що ревізійні звіти або щорічні коментарі залишаються без наслідків. Як правило, адміністративні органи зважають на пропозиції чи рекомендації цієї Палати, оскільки інакше вони неминуче продовжуватимуть залишатися об'єктами критики з боку ревізорів. Тому листуванням між Палатою та ревізованими організаціями можна

1 *Уголовный кодекс Российской Федерации* 1996 (Государственная Дума Российской Федерации). *Электронная библиотека zakonbase.ru* <http://zakonbase.ru/ugolovnyj-kodeks/> (2014, грудень, 15).

2 Погосян, Н.Д. (1998). *Счетная палата Российской Федерации*. Москва: Юристъ, 198-200.

3 Савченко, Л.А. (2002). Здійснення контрольних заходів контрольно-рахунковими органами (порівняльний аналіз законодавства України і зарубіжних країн). *Науковий вісник Чернівецького університету*, *131*, 70-71.

4 Кузьменко, О. (2001). Інтеграція Рахункової палати України до міжнародних інститутів вищого незалежного фінансового контролю. *Фінансове право*, *4*, 84-85.

багато чого досягти для виправлення неекономної, неефективної та дорогої практики. У більшості випадків виконавча влада діятиме в напрямі, розробленому Палатою. Тільки найсуперечливіші питання включатимуться до щорічних коментарів для докладного обговорення їх членами законодавчого органу. У Бельгії та Греції ВОФК наділені судовими повноваженнями і мають право виносити судові рішення з питань використання державних бюджетних коштів. У таких країнах, як Італія, Іспанія та Португалія, судові повноваження не містять права притягувати до персональної відповідальності посадових осіб, винних за поводження з бюджетними коштами.

Європейська Рахункова палата також не має повноважень застосовувати будь-які санкції, все, що вона може, – встановити факт здійснення помилки. Заходи реагування може здійснювати Європейська комісія та/або відповідні органи держав-членів ЄС. На сьогоднішній день проблема належного фінансового управління в Єврокомісії не вирішена. Частково це пов'язано з відсутністю механізму застосування необхідних юридичних заходів з боку контролюючих органів та Європейської Рахункової палати зокрема. Через відсутність судових повноважень застосовувати санкції до правопорушників та довести процес про порушення бюджетного виконання до логічного завершення щодо чиновників Європейського Союзу не завжди виявляється можливим. Виходом із ситуації, що склалася, було б створення в Європейському Союзі системи застосування санкцій на найвищому рівні – рівні Союзу[1].

Діяльність Європейської Рахункової палати в широкому розумінні одночасно за характером є і правоохоронною, оскільки Європейська Рахункова палата стоїть на захисті законності та правопорядку, бореться в рамках своїх повноважень із злочинністю, у тому числі з корупцією та шахрайством. У той самий час у Палати відсутні повноваження застосування санкцій. Для зміни стану речей та посилення правоохоронної сторони діяльності Палати в Європейському Союзі обговорюється питання про можливість включення в Європейську Рахункову палату як її підрозділу OLAF – Європейське бюро по боротьбі з шахрайством, що матиме принциповий характер для подальшого укріплення позицій ВОФК у Союзі.

Відсутність у Рахункової палати повноважень щодо застосування заходів впливу до учасників, особливо до порушників бюджетного процесу, негативно впливає на ефективність її діяльності. Це питання є досить полемічним, дискусійним і потребує досить ретельного підходу, адже має йтися про ризики недопущення перетворення Рахункової палати на черговий фіскальний орган. У цьому аспекті повноваження повинні спрямовуватися на посилення відповідальності об'єкта перевірок за виконанням рішень Рахункової палати та усунення причин бюджетних правопорушень. Сьогодні фактично функції Рахункової палати зведені до аналізу управління використанням бюджетних коштів та інформування про його результати Верховної Ради України та інших органів державної влади. Закон України «Про Рахункову палату» ст. 29 передбачає в разі виявлення в процесі перевірок і ревізій привласнення грошових або матеріальних ресурсів, а також виявлення фактів корупції та інших зловживань негайно за рішенням Колегії передати матеріали перевірок або ревізій до правоохоронних органів та повідомити про це Верховну Раду України. Проблематичним сьогодні є те, що конкретні заходи, спрямовані на усунення виявлених Рахунковою палатою порушень бюджетного процесу, здійснювалися дуже рідко. Насамперед це стосується виконавчої влади, яка найчастіше просто ігнорує постанови та висновки Рахункової палати, що направляються органам державної влади, підприємствам, установам та організаціям. Отже, виникає ситуація, коли Рахункова палата здійснює наглядові функції, а результати її діяльності не реалізуються[2]. Ситуація, що склалася навколо реагування парламентом та органами правопорядку на матеріали перевірок Рахункової палати, на думку керівників Рахункової палати, зумовлює необхідність постановки питання про делегування Рахунковій палаті України повноважень у сфері вжиття заходів оперативного реагування на виявлені порушення[3]. Йдеться про внесення відповідних змін та доповнень до Закону України «Про Рахункову палату».

Заходи реагування на виявлені Рахунковою палатою правопорушення щодо використання бюджетних коштів, передбачених у законі, дуже затягнуті за процедурою, порядок їх чітко не визначений. А відтак, як наслідок, вони малоефективні. Так, наприклад, припинення операцій на

1 Толокнова, Т.Б. (2010). *Европейская Счетная палата как основной институт системы финансового контроля в праве Европейского Союза*. Москва, 57-70.

2 Верховна Рада України (2004). Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України: Досвід і проблеми. *Матеріали круглого столу у Верховній Раді України*, 27.

3 Петренко, П. (2007). «Чорні дірки» у державних фінансах. *Персонал, 3,* 16-17.

рахунках порушника на практиці – майже нездійснена процедура, оскільки займає кілька місяців. Як ефективний вихід, здатний позитивно вплинути на ситуацію, яка склалася, доцільно було б доповнити текст закону нормами, що дають змогу їй у разі виявлення порушень у виконанні бюджетного законодавства ухвалювати в особливому порядку рішення колегії Рахункової палати про списання в безакцептному (беззаперечному) порядку бюджетних коштів з рахунків порушників бюджетного процесу на користь державного бюджету в обсязі допущених порушень.

Наприклад, Рахункова палата Франції відіграє активну роль у багатьох споріднених ревізійних заходах та управлінні фінансовою діяльністю. Хоч інші, крім фінансових працівників, посадові особи не є особисто відповідальними перед Палатою за скоєні ними правопорушення фінансових норм та правил, остання може передати подібну справу до змішаного трибуналу, очолюваного Першим головою, за участю радників та старших ревізорів, який може накладати штрафи в сумі, що дорівнює річній заробітній платі винного. Персональна відповідальність за порушення може виступати лише як перша сходинка, а другою, на багато важливішою, має бути прийняття зауважень та рекомендацій та подальше їх закріплення в нормативних актах, з метою недопущення аналогічних помилок у майбутньому.

Без сумніву, потребує перегляду та вдосконалення механізм взаємодії Рахункової палати з Верховною Радою України, з органами державної влади в системі виконавчої гілки влади й особливо з державними органами, що здійснюють внутрішній контроль за використанням фінансового ресурсу в міністерствах і відомствах.

Голова Рахункової палати Р. Магута зазначав, що сучасна діюча система державного фінансового контролю, на жаль, недостатньо ефективна, вона розгалужена, численна, здебільшого спрямована на фіскальні заходи, а не на сприяння розвитку вітчизняної економіки, пошуку резервів удосконалення виробничої інфраструктури, промислового потенціалу та поповнення державного і місцевих бюджетів[1]. Але, на наш погляд, це зауваження більшою мірою належить саме до органів, що здійснюють внутрішній фінансовий контроль, та відсутності належної взаємодії з Рахунковою палатою.

Проблема взаємної відповідальності в діяльності Рахункової палати питання досить складне, у чому ми мали можливість переконатися особисто. Що стосується відповідальності членів Палати, то вона прямо пропорційно залежить від обсягу прав та обов’язків. Надання широких повноважень потребує детальної регламентації механізму їх впровадження та притягнення до відповідальності в разі їх перевищення або зловживання. Потребують змін та доповнень галузеві та спеціальні законодавчі акти з приводу персональної відповідальності членів Рахункової палати.

Враховуючи викладене вище, ми мали можливість спостерігати, що рекомендації вітчизняного ВОФК часто залишаються без впровадження на практиці. Тому подальшого дослідження та реформування потребують відносини між Рахунковою палатою з виконавчою та законодавчою властями. Довід зарубіжних країн має величезну цінність, але ми не можемо застосувати цілком метод копіювання на реалії вітчизняного законодавства. Однак окремі елементи, які довели свою ефективність та економність, буде корисним запровадити в національному законодавстві. Пошуки шляхів удосконалення механізму взаємної відповідальності можуть зайняти багато часу, але саме таким чином ми досягнемо результативності діяльності Рахункової палати на користь держави та її громадян.

References

1. Gricenko, O.I. (2004). *Rakhunkova palata: derzhavno-pravova priroda, suchasnij stan, perspektivi.* Zaporizhzhja: VAT «Motor Sich».
2. Kharenko, M.V. (2001). Pravove reguljuvannja kontrol'noi dijal'nosti Rakhunkovoi palati Ukraini. *Derzhava i pravo, 10,* 326.
3. Krutevich, M. (2001). Rakhunkova palata jak organ parlaments'kogo kontrolju (porivnjal'nij analiz podibnikh revizijnikh organiv zakonodavchoi vladi u Zakhidnij ta Skhidnij IEvropi). *Pravo Ukraini, 11,* 145.
4. Kuz'menko, O. (2001). Integracija Rakhunkovoi palati Ukraini do mizhnarodnikh institutiv vishchogo nezalezhnogo finansovogo kontrolju. *Finansove pravo, 4,* 84-85.
5. Lims'ka deklaracija kerivnikh principiv auditu derzhavnikh finansiv (zhovten', 1977) (INTOSAI). *Oficijnij sajt Rakhunkovoi palati Ukraini*. <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217> (2014, gruden', 1).
6. Maguta, R. (2013). Kontrol' – najvazhlivishij element upravlinnja u sferi derzhavnikh finansiv. *Golos Ukraini,*

1 Магута, Р. (2013). Контроль – найважливіший елемент управління у сфері державних фінансів. *Голос України*, *73.*

73.
7. Petrenko, P. (2007). «Chorni dirki» u derzhavnikh finansakh. *Personal, 3*, 16-17.
8. Pogosjan, N.D. (1998). *Schetnaja palata Rossijskoj Federacii*. Moskva: Jurist", 198-200.
9. Savchenko, L.A. (2002). Zdijsnennja kontrol'nikh zakhodiv kontrol'no-rakhunkovimi organami (porivnjal'nij analiz zakonodavstva Ukraini i zarubizhnikh krain). *Naukovij visnik Chernivec'kogo universitetu, 131,* 70-71.
10. *Standart Rakhunkovoi palati «Porjadok pidgotovki i provedennja perevirok ta oformlennja ikh rezul'tativ»* 2004 (Kolegija Rakhunkovoi palati*). Oficijnij sajt Rakhunkovoi palati Ukraini.* <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/140217> (2014, gruden', 1).
11. Toloknova, T.B. (2010). *Evropejskaja Schetnaja palata kak osnovnoj institut sistemy finansovogo kontrolja v prave Evropejskogo Sojuza*. Moskva, 57-70.
12. *Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii* 1996 (Gosudarstvennaja Duma Rossijskoj Federacii). *Ehlektronnaja biblioteka zakonbase.ru.* <http://zakonbase.ru/ugolovnyj-kodeks/> (2014, gruden', 15*).*
13. Verkhovna Rada Ukraini (2004). *Komitet z pitan' Reglamentu, deputats'koi etiki ta organizacii roboti Verkhovnoi Radi Ukraini: Dosvid i problemi*. Materiali kruglogo stolu u Verkhovnij Radi Ukraini, 27.
14. Zakon o Palate Kontrolja Gruzii Global Law and Regulation. <http://policy.mofcom.gov.cn/english/flaw!fetch.action> (2014, gruden', *7*).
15. *Zakon pro Rakhunkovu palatu Ukraini* 1996 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/315/96-%D0%B2%D1%80> (2014, gruden', 1).
16. *Zakon za Smetnata palata* 2014 (Narodnoto s"branie). *Oficialen sajt na Smetnata palata na Respublika B"lgarija*. <http://www.bulnao.government.bg/bg/articles/zakon-za-smetnata-palata-876> (2014, gruden', 1).

Анна Цибуляк-Кустевич, юрист

РОЛЬ СУДДІ В ПРОЦЕДУРАХ ПРИМИРЕННЯ ТА МЕДІАЦІЇ (ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Anna Tsybuliak-Kustevych, lawyer (Chernivtsi, Ukraine)

ROLE OF A JUDGE IN THE PROCEDURES OF RECONCILIATION AND MEDIATION (COMPARATIVE LAW RESEARCH)

On the basis of analysis of theoretical views, national historical experience and foreign methods of organization of institution of judicial reconciliation, possibility to combine judicial functions of justice and reconciliation, as well as expediency of legalization of active participation of a judge during settlements of disputable relations, are explained. Such institution, that would fulfill this function in the most harmonic way, is Justice of the peace. Because of this, just after the establishment of Judges of the peace in Ukraine, procedures of reconciliation should become an important part of their activity, and rules regulating the abovementioned procedures should be added to the Civil procedure code of Ukraine. A personal approach of defining structural elements of the process of establishment, which should consist of four parts 1) legislative; 2) educational; 3) popularization / information campaign, 4) motivation / encouraging are suggested.

Key words: degree of activity of judges; reconciliation of the parties; judicial reconciliation; judicial mediation; justice of the peace.

Питання активності судді у відправленні правосуддя впродовж тривалого проміжку часу залишається одним з основних у більшості процесуальних галузей права нашої держави. Науковці досі не можуть дійти консенсусу у вирішенні цієї проблеми, що однаковою мірою відповідало б природі та завданням судочинства. Особливої актуальності дискусія про допустиму ступінь активності суду набула з огляду на судову реформу, що відбувається нині у країні, та посилюється необхідністю подальшого вдосконалення процесуально-правової форми захисту суб'єктивних прав та інтересів учасників правовідносин.

На сучасному етапі обов'язок суддів заохочувати сторони до дружнього врегулювання не просто задекларовано міжнародною спільнотою, але й визнано одним із засобів зміцнення незалежності суддів[1]. Однак наукове співтовариство можливість поєднання в особі судді функцій примирення і правосуддя сприймає часто вкрай категорично і як таке, що аж ніяк не вписується в існуючі стандарти судочинства. Проте, на нашу думку, це не просто не применшує доцільності дослідження даної проблеми, але, навпаки, підвищує інтерес до вивчення питання про те якою – пасивною чи активною – має бути роль судді у врегулюванні спірних відносин, зокрема цивільно-правових. Так, Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України, з одного боку, закріпив обов'язок судді на стадії підготовки справи до судового розгляду з'ясувати можливість досудового врегулювання конфлікту; з іншого ж – не передбачив конкретних можливостей для його виконання, залишивши при цьому незмінним зміст принципів змагальності, диспозитивності та неупередженості. Ми ж переконані, що обсяг повноважень та форма участі судді у врегулюванні спору між сторонами підлягає перегляду.

Деякі питання примирення сторін на стадії підготовки справи до судового розгляду висвітлені в працях вітчизняних вчених: Н. Л. Бондаренко-Зелінської, Д. Д. Луспеника, Г. П. Тимченко, О. О. Якименко. Більш детально питання альтернативних способів вирішення спорів та судового примирення, у тому числі мировими суддями, досліджувались у працях таких російських науковців,

1 Рада Європи Комітет Міністрів Рекомендація № (94) 12 (Незалежність, дієвість та роль суддів) (518 засідання заступників міністрів, 13 жовтня 1994 року). *Професійна юридична система Мега-Нау.* <http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=139511> (2015, березень, 12).

як І. Ю. Захарьящева, А. Н. Кузбагаров, О. І. Носирєва, І. К. Піскарьов, І. В. Решетнікова, М. А. Рожкова, О. М. Шемєньова та ін. Однак низка проблем, пов'язаних із визначенням ступеня активності суду у врегулюванні спору до судового розгляду, залишаються не вирішеними та дискусійними, а комплексна пропозиція щодо механізму їх подолання не сформована. Відповідно, відкритість для національної процесуальної науки питання ролі суду в примиренні сторін та відсутність чіткого законодавчого переліку дій, що здійснює суддя для «з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду», спричиняє проблеми на рівні правозастосування і потребує подальшого вивчення. Крім того, актуальність вибраної теми підсилюється, з одного боку, нашим переконанням про необхідність впровадження в судову систему України мирової юстиції[1] та, з іншого – існуванням у наукових колах заперечень проти можливості виконання суддями, у т. ч. мировими, примирних функцій.

Відповідно, **мета** статті – дослідити можливість законодавчого закріплення активної участі судді у врегулюванні спірних відносин. Для досягнення даної мети сформульовано такі **завдання**: 1) проаналізувати теоретичні погляди на можливість поєднання функцій правосуддя та примирення; 2) дослідити зарубіжний досвід організації інституту судового примирення; 3) запропонувати власний підхід до визначення структурних елементів процесу впровадження судового примирення.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до міжнародного досвіду організації судового примирення, знаходимо, що міжнародна практика виробила свої специфічні інститути правосуддя, що органічно поєднують примирні та правосудні функції. Цікавим у світлі нашого дослідження є термін - «судова медіація», котрим, як правило, позначають посередництво медіатора (незалежного посередника) при вирішенні спорів у справах, що порушені в суді (наприклад, Грузія[2]) (назвемо умовно: судова медіація першого типу). Водночас існує практика впровадження в правову систему медіації, здійснюваної суддею. І називають це також судовою медіацією (позначимо: судова медіація другого типу). Така модель здійснення правосуддя успішно функціонує у Фінляндії[3], а в Казахстані[4] та Російській Федерації (далі - РФ)[5] триває активний процес із запровадження цієї процедури шляхом внесення змін до відповідних нормативно-правових актів. Робота подібного напряму проводилася і в України, коли 2010 р. відбувалася реалізація пілотного проекту з реалізації судової медіації суддями-медіаторами (тобто другого типу)[6]. На території Одеської області проводилася програма з впровадження в життя судової медіації першого типу[7]. Обидва проекти підсумовують як успішні.

Примітно, що спільною рисою досліджених моделей судової медіації є те, що суддя-примиритель не може розглядати справу по суті в разі, якщо процес примирення не «досягне» мети. Але слід звернути увагу на те, що йдеться саме про «судову медіацію», тобто, так би мовити, організаційно та процесуально відокремлену спеціалізовану процедуру примирення сторін. Сприяння ж мирному врегулюванню, що також передбачає певний спектр активних дій судді в напрямі примирення (вужчий, ніж при «судовій медіації», але ширший, ніж у нині діючих вітчизняних правових нормах), делегується тому судді, що розглядає справу по суті. Відповідно, і це на перший погляд беззаперечне застереження, в умовах сучасних тенденцій гуманізації, демократизації, спрощення та деформалізації процесу вирішення конфліктів, цілком виправдано, на

1 Цибуляк-Кустевич, А.С. (2008). Місце мирового суду в судовій системі України. *Збірник тез доповідей та наукових повідомлень «Проблеми судової реформи в Україні»*. Харків: Кроссоуд, 100–103.; Цибуляк-Кустевич, А.С. (2008). Призначення мирового суду в контексті судово-правової реформи України. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку*. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 66-68.

2 Медиация в системе правосудия Грузии. *Український центр медіації.* <http://ukrmediation.com.ua/files// Georgia.pdf> (2015, березень, 12).

3 Эрвасти, К. Судебная медиация в законодательстве и на практике. *Ministry of Justice, Finland.* <oikeusministerio.fi/material/.../om/.../tuomioistuinsovittelu_I_rus.pdf> (2015, березень, 12).

4 Кто является судьей – примирителем. *Сайт Атырауского областного суда*. <http://atr.sud.kz/ rus/ news/ kto-yavlyaetsya-sudey-primiritelem> (2015, березень, 12).

5 Солохин, А.Е. Примирительные процедуры более эффективны, чем судебное разбирательство. *Юридический справочник руководителя.* <http://delo-press.ru/articles.php?n=16429> (2015, березень, 12).

6 Положення Про присудову медіацію в Донецькому апеляційному адміністративному суді. *Судова влада в Україні.* <http://apladm.dn.court.gov.ua/sud9102/mediation/m_polozh/>.

7 Медиация в суде. *Одесская Областная Группа Медиации.* <http://www.paco.net/~orgm/mediation-court.html> (2015, березень, 12).

наш погляд, може піддаватися модернізації в напрямі перегляду ролі судді та розвитку того потенціалу, що закладений в основі цієї професії. Тобто можливість закріплення за однією особою (суддею) таких повноважень, як «сприяння мирному врегулюванню» і «розгляд справи по суті», не безпідставна. Тим паче що в жодному разі не йдеться про заміну медіації судовою і позбавлення позасудової медіації надій на існування.

Спектр процедур для врегулювання спорів (судових і позасудових) не обов'язково має обмежуватись одним видом і виключати всі наступні. Він може бути настільки широким, наскільки це потрібно для максимального поширення практики примирення. Так, проект ЦПК Казахстану передбачає, на розсуд сторін, декілька видів примирних процедур: 1) мирова угода; 2) «партисипативні процедури» − сторони знаходять шляхи вирішення конфлікту на основі демократичних, активних дій сторін і в присутності адвокатів; 3) медіація в суді: а) професійним медіатором; б) суддею[1].

Безумовно, ми не можемо говорити про однозначні переваги того чи іншого виду примирення і не бачимо, власне, у тому сенсу. Очевидним є те, що суспільні відносини постійно набувають іншого змісту і нових відтінків, пріоритетів, напрямів, різновидів і т. д. А тому і способи їх врегулювання потребують перегляду, вдосконалення та адаптації до поточних потреб людської спільноти. На часі перед всіма країнами світу стоїть завдання не тільки і не стільки у вдосконаленні способів вирішення конфліктів, як у впровадженні механізмів їх ліквідації. Примирення − як один із найнадійніших та водночас найважче досяжних способів – визнається пріоритетним як на рівні окремих країн, так і на рівні міжнародних організацій[2], і навіть на законодавчому рівні підноситься в ранг мети цивільного судочинства[3].

Оскільки існує декілька типів примирної діяльності в суді, помилковим є використання спільного терміна для їх позначення, оскільки це може суттєво ускладнити подальше дослідження і, відповідно, не сприятиме розвитку наукових ідей щодо їх вдосконалення. В Україні наразі для позначення процесу примирення суддею використовується термін «присудова медіація»[4]. Однак, на нашу думку, і він не вносить ясності в розмежування вищезазначених понять і цілком може асоціюватися і з примиренням медіаторами, що працюють «при судах». Раціональне зерно у світлі сформульованої нами проблеми вбачається в пропозиції, висловленій під час круглого столу в Ресурсному центрі медіації РФ, де за участю науковців і практикуючих медіаторів було рекомендовано термін «судова медіація» замінити на «судове примирення», а замість поняття «судовий медіатор» використовувати словосполучення «судовий примиритель»[5]. Тому дозволимо собі узагальнити, що в разі законодавчого наділення суддів повноваженнями щодо примирення доцільніше використовувати термін «судове примирення»; для позначення примирення професійними медіаторами у справах, що порушені в суді, − «судова медіація».

Інститут судового примирення не є новим та невідомим і для нашої правової системи. Так, примирний характер був важливою ознакою копного суду (XIV–XVIII ст.)[6]. Мирові судді, котрі діяли за Судовими Статутами 1864 р., будучи частиною судової системи, також розглядались як примирителі. Їх призначення полягало в тому, щоб за допомогою своїх знань і шляхом надання сторонам порад припинити справу на самому початку тяганини[7].

За попереднім «объяснением» з двома сторонами мировий суддя пропонував їм завершити справу миром, не обмежуючись при цьому формальним виконанням обов'язку: «чи не бажаєте

1 Добрыднева, Н. В центре внимания – ГПК РК. *Медиа-центр органов внутренних дел республики Казахстан.* <http://press.mediaovd.kz/ru/?p=7310> (2015, березень, 12).

2 Рада Європи Комітет Міністрів Рекомендація № (94) 12 (Незалежність, дієвість та роль суддів) (518 засідання заступників міністрів, 13 жовтня 1994 року). *Професійна юридична система Мега-Нау.* <http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=139511> (2015, березень, 12).

3 Добрыднева, Н. В центре внимания – ГПК РК. *Медиа-центр органов внутренних дел республики Казахстан.* <http://press.mediaovd.kz/ru/?p=7310> (2015, березень, 12).

4 Положення Про присудову медіацію в Донецькому апеляційному адміністративному суді. *Судова влада України.* <http://court.gov.ua/sud9102/mediation/m_polozh/>.

5 Предложение о внесении поправок в законопроект. *Ресурсный центр медиации.* <http://mediators.ru/rus/about_mediation/bill/vas/11_2011/text6?print> (2015, березень, 12).

6 Любавский, М. (1892). *Областное дъление и мъстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія Перваго Литовскаго статута*. Москва, 661.

7 Нефедьев, Е.А. (1890). *Склонение сторон к миру в гражданском процессе*. Казань, 31.

закінчити справу миром», «краще б вам примиритися» і т. д.[1] Він був зобов'язаний зазначати сторонам ті шляхи і заходи, котрі, на його думку, могли привести справу до бажаного завершення; способи та умови, на яких сторони зручно для себе могли б завершити спір мировою угодою[2]. І лише переконавшись у повній безуспішності своїх старань або в разі заяви однієї із сторін, що вона в жодному разі не погодиться на добровільне припинення спору, суддя повинен був розпочати процес прийняття рішення. Заходи із схиляння сторін до примирення мали вживатись і під час провадження у справі. При цьому сучасник дореволюційних мирових суддів В. Л. Ісаченко називає схиляння сторін до примирення дуже важливим обов'язком останніх. А те, що його точне виконання було рідкісним явищем, примирна процедура виконувалась виключно для дотримання форми, як наслідок, справ, що закінчувались миром, ставало дедалі менше і менше − науковець констатував із жалем[3].

Сучасні дослідники російської мирової юстиції, відродженої 1998 р., на основі аналізу багаторічного досвіду їх функціонування доходять висновку про те, що без процедур, спрямованих на вирішення судового конфлікту шляхом примиренням сторін, мирова юстиція втрачає своє призначення і перетворюється на простий додаток до районних судів[4]. Якраз через втрату ролі мирової юстиції як «інстанції примирення» (першочергова мета котрої саме врегулювання, а не вирішення спору) її потенціал залишається не розкритим, − зауважує М. А. Рожкова[5]. Завданням мирових суддів у сучасних умовах є сприяння сторонам у досягненні згоди, а тому функція примирення має покладатися саме на них, − продовжує О. М. Шемєньова[6]. Застосування настільки силового засобу вирішення конфлікту − винесення рішення − для мирового судді з точки зору суті мирової юстиції повинно бути винятком і допускатися лише в разі, якщо використання примирних процедур не дало позитивного результату, − стверджує І. К. Піскарьов. Безумовно, посередництво як функція мирового судді носить особливий характер, застерігає вчений, і не може повністю ототожнюватись зі змістом і обсягом тих дій, що відповідають класичному розумінню даного поняття[7]. Тому слід окреслити чіткі межі їх втручання в процедуру примирення, − слушно уточнює О. М. Шемєньова[8].

Будучи переконаними в необхідності впровадження у вітчизняну правову систему інституту мирової юстиції та розширення практики застосування інституту примирення в цивільному судочинстві, беручи до уваги світові тенденції та міжнародні рекомендації[9], зважаючи на сучасний стан судової системи та існуючі проблеми судової влади, вважаємо, що судове посередництво є доречним та потрібним вирішенням і для нашої країни.

Проте в багатьох правознавців можливість поєднання в одній особі судді й примирителя викликало серйозні заперечення. Наприклад, ще дореволюційний процесуаліст Є. О. Нєфєдьєв наголошував на тому, що поєднання в одній особі судді й примирителя погано впливає на примирення. Адже примиритель повинен з'ясувати матеріальну істину у справі й на основі того запропонувати умови примирення. Але якщо примиритель при цьому є суддею, що вирішує дану

1 Исаченко, В.Л. (1913). *Мировой суд. Практический комментарий на первую книгу Устава гражданского судопроизводства*. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 229.

2 Анненков, К. (1887). Опытъ комментарія къ Уставу гражданскаго судопроизводства. *Т.4. Мировой уставъ. Мировыя сдълки. Третейскій судъ.* Санкт-Петербуг: Типографія М.М. Стасюлевича, 61.

3 Исаченко, В.Л. (1913). *Мировой суд. Практический комментарий на первую книгу Устава гражданского судопроизводства*. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 230.

4 Пискарев, И.К. (2006). О предназначении мировой юстиции при осуществлении правосудия по гражданским делам и о путях его реализации. *Вестник Московского университета. Сер.11. Право, 1,* 22.

5 Рожкова, М.А., Елисеев, Н.Г., Скворцов, О.Ю. (2008). *Договорное право: соглашение о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировые соглашения*. Москва: Статут, 362.

6 Шеменева, О.Н. (2009). *Мировой судья в гражданском процессе:* монография. Москва: Ось-89, 106.

7 Пискарев, И.К. (2006). О предназначении мировой юстиции при осуществлении правосудия по гражданским делам и о путях его реализации. *Вестник Московского университета. Сер.11. Право, 1,* 23.

8 Шеменева, О.Н. (2009). *Мировой судья в гражданском процессе:* монография. Москва: Ось-89, 106.

9 Рада Європи Комітет Міністрів Рекомендація Rec (2002) 10 (Щодо медіації в цивільних справах). (808 засідання заступників міністрів, 18 вересня 2002 року) *Верховний Суд України*. <https://wcd.coe.int/ ViewDoc.jsp?id=306401> (2015, березень, 12).

справу, то сторони будуть утримуватись від щиросердних пояснень, остерігаючись того, що їх пояснення вплинуть на суддю і він, розглядаючи справу після невдалої спроби примирити сторони, буде мимоволі ґрунтувати на них своє рішення. Запропоновані суддею умови можуть видатись невигідними одній із сторін, у результаті в неї виникнуть сумніви щодо його об'єктивності та неупередженості[1].

Таку позицію висловлює низка науковців сучасності, котрі категорично не підтримують точки зору щодо віднесення дій суду, що мають за свою мету сприяння сторонам у врегулюванні спору, до примирних процедур[2]. І обґрунтовується це, зокрема, тим, що процесуальні принципи змагальності та неупередженості не дозволяють суду бути активним учасником примирення сторін. Діяльність державного суду, на думку А. Н. Кузбагарова, повинна спрямовуватись на досягнення основного завдання − вирішення спірних правовідносин. Лише активні дії приватних осіб, що беруть участь у примиренні, можуть бути спрямовані на врегулювання правого конфлікту[3]. Ініціатива суду в обговоренні умов майбутньої мирової угоди, висловлення судом точки зору стосовно сильних і слабких моментів позицій сторін, пояснення суду відносно обґрунтованості чи необґрунтованості позовних вимог і т. д. можуть, на переконання В. П. Глазиріна, призвести до вкрай негативних наслідків[4]. Зокрема, викликати сумніви щодо його неупередженості або перешкодити вільному волевиявленню сторін, що призведе до укладення мирової угоди під тиском суду[5].

Поза сумнівом, усі наведені вище точки зору вчених заслуговують на увагу і поширення в наукових колах. Проте спільним їх недоліком є, на наш погляд, певна категоричність та однобічність, що обумовлюють неповноту підходу до визначення ступеня допустимої активності суду в судочинстві.

Натомість, з нашої точки зору, більш придатною для запровадження є позиція таких вітчизняних процесуалістів. Так, Д. Д. Луспеник вважає, що суд, за змістом принципів змагальності та диспозитивності, не має права виявляти *не передбачену законом* (курсив наш. – А. Ц.-К.) ініціативу в русі цивільної справи. Для досягнення мети врегулювання спору до судового розгляду, продовжує правознавець, та виконання цього завдання цивільного процесуального законодавства слід запровадити більш конкретні механізми, виписати чітко передбачені дії суду, його права та обов'язки з тим, щоб ці дії судді були його обов'язком за наявності реальної можливості врегулювати спір до судового розгляду, а не самостійною ініціативою, яка може потягти за собою заявлення відводу[6]. Якщо говорити про можливість урегулювання цивільно-правового спору ще до судового розгляду, узагальнює Л. В. Бондаренко-Зелінська, то відповідне завдання повинно бути законодавчо закріплено, але не в тій редакції, що її запропоновано в ч. 1 ст. 130 ЦПК. На думку вченої, суд повинен не просто перевіряти можливість примирення, а активно йому сприяти. Саме тому має йтися про сприяння врегулюванню спору до судового розгляду на стадії підготовки, а не на «з'ясуванні» такої можливості[7].

Як бачимо, однозначності в науково-теоретичних підходах до вирішення питання наділення чи позбавлення судді активної ролі в процесі досі немає. Через це наукове дослідження потребує

1 Нефедьев, Е.А. (1909). *Учебник русского гражданского судопроизводства*. Москва, 341.

2 Захарьящева, И. (2006). К вопросу об определении мести мирового соглашения в системе примирительных процедур (в контексте арбитражного процесса). *Арбитражный и гражданский процесс, 1,* 26.

3 Кузбагаров, А.Н. (2008). Примирение сторон как составляющая систем цивилистического процесса и исполнительного производства. *Тенденции развития гражданского процессуального права России: сб. науч. статей*. Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 231.

4 Глазырин, В.Ф. (2000*).* Из практики применения мировых соглашений в арбитражном процессе. *Арбитражный и гражданский процесс*, *3*, 44.

5 Рожкова, М.А., Елисеев, Н.Г., Скворцов, О.Ю. (2008). *Договорное право: соглашение о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировые соглашения*. Москва: Статут, 356.

6 Луспеник, Д.Д. (2006). *Розгляд цивільних справ судом першої інстанції.* Харків: Харків юридичний, 154.

7 Бондаренко-Зелінська, Н.Л. (2013). Оптимізація підготовки цивільних справ до судового розгляду як складова наближення процесуального законодавства України до Європейських стандартів судочинства. *Провадження у справі до судового розгляду*. Харків: Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого", 30–43. <http://library.nulau.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2013/Pr_32.pdf> (2015, березень, 12).

звернення до міжнародного досвіду вирішення даного питання.

Проведення досудових переговорів з врегулювання спору може покладатись на суддю за законодавством США. І незважаючи на неоднозначну оцінку його участі в примиренні сторін в американській теорії і практиці, судова політика США в цілому спрямована на розвиток активності суддів у досудовому врегулюванні спорів[1].

Аналогічний підхід склався і в країнах із континентальною системою права[2]. Наприклад, правова система Фінляндії не тільки не заперечує можливості активної участі судді в примиренні сторін, але й закріплює дві різні процедури: 1) сприяння мирному врегулюванню спорів у цивільному процесі – пошук компромісу відбувається в межах норм про судочинство; 2) судова медіація − процедура, що відділена від судочинства та перебуває поза межами впливу положень процесуального права. Цікаво, що і ту, і іншу процедуру здійснює суддя, що працює в суді. Однак суддя, при їх виконанні, наділяється різними ролями, а самі процедури відрізняються за низкою критеріїв. Так, сприяння мирному врегулюванню – це *обов'язок* судді, що реалізується *на основі* поданої *позовної заяви*, вихідна ситуація – обмежена позовом, основа переговорів – позиція сторін, кінцевий результат – терпимий компроміс (оскільки обмеження рамками позову та процесуальними нормами не завжди дозволяє досягти абсолютного компромісу між сторонами (примітка наша. – А. Ц.-К.). Судова ж медіація проводиться за *бажанням сторін*, ініціюється відповідним клопотанням, вихідна ситуація *не обмежена предметом позову*, основа переговорів – інтереси і потреби, кінцевий результат − високоякісне рішення, що ґрунтується на бажанні сторін[3] і не обмежено позовом і рамками процесуального права (уточнення наше. – А. Ц.-К.). При цьому судова медіація у Фінляндії демонструє свою привабливість, позаяк кількість справ, розглянутих у рамках судової медіації, щороку зростає: 2006 – 83, 2009 – 172, 2011 – 432, 2012 – 537. Як наслідок, особистість, професійна майстерність та відповідальність суддів відіграють дедалі більшу роль у розвитку діяльності з вирішення конфліктів[4].

ЦПК Грузії (з 2012 р.) відводить інституту судової медіації цілу главу. Цікаво, що, незважаючи на те що судова медіація здійснюється не суддею, а медіатором, регулюється вона нормами цивільного процесу. Попри різні міркування практикуючих юристів про недоліки такого підходу, загальна думка зійшлась на тому, що він сприятиме більш ефективній імплементації медіації в правову систему, а також накопиченню та узагальненню певної практики судами, що дуже важливо для встановлення однакових стандартів[5].

Однак попри те, що власне процедура медіації здійснюється не суддею, останній, у свою чергу, наділений широким колом повноважень у напрямі мирного врегулювання спору. Відповідно до ЦПК Грузії, суд повинен вжити всіх передбачених законом заходів, щоб сторони завершили спір згодою. З цією метою він має право з власної ініціативи або за клопотанням сторін перенести процес, оголосити перерву, вислухати сторін чи їх представників без присутності третіх осіб, включаючи секретаря засідання; вказати в загальних рисах на можливі результати і перспективи вирішення спору або запропонувати сторонам конкретні умови угоди[6].

2010 р. в рамках програми Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи» українські суди також мали можливість продемонструвати застосування медіації (другого типу) на практиці (чотири пілотні суди) і в результаті показали досить непогані результати. За період з липня по листопад 2010 р. 83 справи були передані на медіацію: у 50 − медіація відбулася, у 36 − медіація закінчилась успішно й у 33 справах укладено медіаційні угоди[7]. Процедура передачі справи на

1 Носырева, Е.И. (2001). *Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США*. Воронеж, 37.

2 Турышева, Н.В. (1996). Примирительные процедуры и мировое соглашение в гражданском процессе зарубежных стран. *Вестник Московского университета, Серия 11 Право*, *3*, 74–84.

3 Эрвасти, К. Судебная медиация в законодательстве и на практике. *Ministry of Justice, Finland.* <oikeusministerio.fi/material/.../om/.../tuomioistuinsovittelu_I_rus.pdf> (2015, березень, 12).

4 Эрвасти, К. Судебная медиация в законодательстве и на практике. *Ministry of Justice, Finland.* <oikeusministerio.fi/material/.../om/.../tuomioistuinsovittelu_I_rus.pdf> (2015, березень, 12).

5 Медиация в системе правосудия. *Український центр медіації.* <http://ukrmediation.com.ua/files// Georgia.pdf> (2015, березень, 12).

6 Медиация в системе правосудия Грузии. *Український центр медіації.* <http://ukrmediation.com.ua/ files// Georgia.pdf> (2015, березень, 12).

7 Комаров, В.В., Бігун, В.А., Баранкова, В.В. та ін. (2011). *Курс цивільного процесу.* Харків: Право, 1323.

медіацію у Вінницькому окружному апеляційному суді проводилась таким чином. Після отримання згоди сторін на участь у медіації суддя призупиняє судовий розгляд справи і передає її на проведення медіації. До судді-медіатора справа не надходить, він отримує тільки картку передачі справи на медіацію, в якій визначені сторони, предмет конфлікту та суддя, який направив справу на медіацію. Ніяких попередніх зустрічей зі сторонами суддя-медіатор не проводить і з'ясовує інформацію вже під час процедури. Якщо сторони не дійшли згоди в процесі медіації, вони повертаються до судового розгляду справи[1].

У квітні 2014 р. Верховним судом Республіки Казахстан було впроваджено пілотний проект щодо запровадження в цивільне судочинство судової медіації 2 (другого типу). На сьогодні відповідний законопроект ЦПК, розроблений за результатами вдало реалізованого пілотного проекту, презентовано в парламенті[3]. Отож, згідно з Положенням про реалізацію пілотного проекту, судова медіація – це примирна процедура врегулювання спору між сторонами судового процесу при сприянні судді, що здійснює примирні процедури. Суддя, у провадженні якого перебуває цивільна справа, на будь-якій стадії судочинства повинен з'ясувати у сторін, крім бажання укласти мирову угоду та звернутися до медіатора, про бажання провести судову медіацію. У разі укладення сторонами угоди про проведення судової медіації, суддя, у провадженні якого перебуває цивільна справа, зупиняє провадження у справі, справа передається за допомогою автоматизованого розподілу одному із суддів-примирителів. Суддя-примиритель має право роз'яснити сторонам перспективи вирішення спору, всі плюси і мінуси для кожної із сторін, якщо спір буде вирішуватися в загальному порядку. При досягненні сторонами угоди про врегулювання спору в порядку судової медіації суддя, у провадженні якого перебуває цивільна справа, відновлює провадження та вирішує питання про затвердження умов медіаційної угоди. У разі затвердження останньої суд припиняє провадження у справі із зазначенням про повернення державного мита; якщо сторони не досягли угоди, розгляд справи продовжується в загальному порядку[4].

Щодо РФ, то спроби законодавчого впровадження судового примирення робилися в рамках господарського судочинства. Та в межах предмета нашого дослідження нас цікавить не стільки галузь таких нововведень, як сам факт визнання можливості поєднання судових і примирних функцій. Отож, на сьогодні в Арбітражному процесуальному кодексі РФ зазначається, що суддя сприяє примиренню сторін[5]. Однак 2012 р. було внесено законопроект, котрий передбачає впровадження судового примирення, здійснюваного судовими примирителями, − суддями у відставці, помічниками суддів, працівниками апарату суду, що мають вищу юридичну освіту. Даний законопроект на сьогодні називають однією з головних надій на розвиток медіації в Росії[6], оскільки він суттєво розширює можливості для примирення в процесі й ще більше орієнтує суд на сприяння примиренню сторін. Згідно із законопроектом, судові примирителі передбачаються в кожному арбітражному суді. Судовий примиритель визначається з використанням автоматизованої інформаційної системи або самими сторонами. Примиритель має право вести переговори зі сторонами та іншими особами, що беруть участь у справі, вивчати надані сторонами документи, давати сторонам рекомендації з метою якнайшвидшого врегулювання спору та збереження між учасниками спору ділових відносин, а також за згодою арбітражного суду знайомитися з матеріалами справи[7]. При цьому судовий примиритель має брати участь у процедурі з врахуванням

1 Комаров, В.В., Бігун, В.А., Баранкова, В.В. та ін. (2011). *Курс цивільного процесу.* Харків: Право, 1323.

2 Кто является судьей – примирителем. *Сайт Атырауского областного суда.* <http://atr.sud.kz/rus/ news/ kto-yavlyaetsya-sudey-primiritelem>(2015, березень, 12).

3 Добрыднева, Н. В центре внимания – ГПК РК. *Медиа-центр органов внутренних дел республики Казахстан.* <http://press.mediaovd.kz/ru/?p=7310 > (2015, березень, 12).

4 *Положение о реализации пилотного проекта по внедрению в гражданское судопроизводство примирительных процедур с участием судьи (судебной медиации)* 2014 (Председатель Верховного Суда Республики Казахстан). *Специализированный межрайонный экономический суд Жамбылской области.* <http://zhmb.sud.kz/rus/sub/smes/sudebnaya-mediaciya> (2015, березень, 12).

5 Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации. *Кодексы и законы РФ.* <http://www. zakonrf.info/apk/135/> (2015, березень, 12).

6 Солохин, А.Е. Примирительные процедуры более эффективны, чем судебное разбирательство». *Юридический справочник руководителя.* <http://delo-press.ru/articles.php?n=16429> (2015, березень, 12).

7 Феклюнин, С. ВАС РФ предлагает внедрить в процесс судебных примирителей. *Рапси.* <http:// rapsinews.ru/legislation_publication/20120717/263820256.html> (2015, березень, 12).

положень законодавства про статус суддів[1]. Також законопроект містить положення, що активізують функцію суду щодо примирення: суд роз'яснює сторонам сутність і переваги примирних процедур, за своєю ініціативою може оголосити перерву, відкласти судовий розгляд за деяким категоріями справ[2].

Таким чином, бачення сутності інституту судової медіації значно варіюється. Від виконання функцій примирення по порушених у судах справах медіатором, але в рамках процесуальних норм (Грузія) до виконання цих функцій суддями (діючими – Фінляндія, Казахстан; суддями у відставці та іншими особами, що мають юридичну освіту, – РФ). Однак при цьому кожен із розглянутих нами прикладів містить положення про активну роль судді (що розглядає справу по суті) у сприянні примиренню сторін − аж до пропозиції конкретних умов угоди чи висловлення припущень щодо перспектив розгляду справи. Отож те, що раніше абсолютно та беззастережно відкидалося, − поєднання в особі судді функцій правосуддя та примирення − на сьогодні дедалі частіше стає предметом досліджень та основою законів і законопроектів. Це наштовхує нас на висновок, що активна участь представників судової влади в примиренні сторін спору − це лише питання часу.

Проведений аналіз зарубіжних моделей судового примирення дає змогу визначити, що для ефективного впровадження судового примирення даний процес повинен включати, на наше переконання, чотири елементи.

1) Законодавчий – закріплення в нормативно-правових актах положень про суть, завдання, стадії, учасників, межі судового примирення.

2) Освітній. Враховуючи той факт, що по своїй психолого-емоційній складовій процес примирення відрізняється від судового вирішення справи, а також для забезпечення можливості психологічного управління конфлікту суддею (зняття емоційної напруженості сторін для можливості їх подальшого співробітництва) − впровадження судового примирення повинно супроводжуватись вжиттям заходів з вивчення міжнародного досвіду з питань застосування примирних процедур у судах, у тому числі за участю судді; проведення навчання суддів, що здійснюють примирні процедури, навичкам примирення шляхом проведення семінарів, тренінгів дистанційного навчання тощо. Адже, як влучно зауважує С. Б. Ідрісова, необхідно, щоб судді самі усвідомили цінність мирного врегулювання спору для сторін, тільки тоді вони зможуть переконати в цьому учасників спору[3].

3) Популяризаційний/Інформаційно-просвітницький – інформування громадян про переваги та можливості судового примирення шляхом розміщення відповідної інформації на стендах у приміщеннях суду, на інформаційних порталах судової влади та інших інтернет-ресурсах.

4) Мотивуючий – закріплення заохочення сторін до мирного врегулювання спору. Наприклад, оплату державного мита чи більшої її частини проводити лише якщо сторони не змогли дійти згоди на попередньому засіданні[4]; або ж передбачити повернення частини держмита в разі примирення сторін. Так, проект ЦПК Казахстану передбачає повернення всієї суми держмита при укладенні угоди в першій та другій інстанції; при примиренні в судах касаційної та наглядової інстанції − повертається 50 % держмита[5]. У РФ (в арбітражному процесі) у разі примирення сторонам повертають 50 % держмита незалежно від того, у суді якої інстанції вони примирилися. У законопроекті пропонується повертати 70 % держмита при примиренні в першій інстанції, 50 % - в апеляції, 30 % – у касації і нагляді[6]. Прихильність сторін до примирення можуть також забезпечити безкоштовність власне самого примирення, створення комфортної, неформальної обстановки для

1 Николюкин, С.В. (2013). *Правовые технологии посредничества (медиации) в Российской Федерации:* научно-практическое пособие. Москва: Юстицинформ, 240.

2 Солохин, А. Процесс примирения будет разрастаться как снежный ком. *Экономика и жизнь*. <http://www.eg-online.ru/article/255350/>(2015, березень, 12).

3 Идрисова, С.Б. Проблемы внедрения судебной медиации. *Центр медиации и права.* <http://www.mediationkg.com/index.php/o-mediatsii/stati/136-problemy-vnedreniya-sudebnoj-mediatsii.html> (2015, березень, 12).

4 Сидоренко, В.М. (2000). Проблемы становления мировых судов в России. *Российский юридический журнал, 2*, 29-31.

5 Добрыднева Н. В центре внимания – ГПК РК. *Медиа-центр органов внутренних дел республики Казахстан.* <http://press.mediaovd.kz/ru/?p=7310> (2015, березень, 12).

6 Солохин, А. Процесс примирения будет разрастаться как снежный ком. *Экономика и жизнь*. <http://www.eg-online.ru/article/255350/> (2015, березень, 12).

примирних процедур (без участі третіх осіб, секретаря; без використання офіційної атрибутики та засобів фіксації ходу примирення).

Проте, незважаючи на очевидні, на наш погляд, передумови для таких нововведень, все ж існують і протилежні точки зору. Вимушені не погодитися з твердженням С. Б. Ідрісової про те, що наділення суддів додатковим обов'язком − проведення примирної процедури − є перепоною для вирішення однієї з важливих проблем судової влади – надмірного навантаження на суддів. У світлі чого, продовжує автор, не правильно завантажити суддів ще й обов'язком проводити медіацію, для якої необхідні не тільки додаткові витрати часу, психологічні навички врегулювання конфлікту, а й значне емоційне навантаження[1]. На наш погляд, підготовка справи до розгляду, з'ясування всіх обставин справи, пошук необхідних для вирішення спору правових норм та, власне, розгляд і вирішення справи на основі закону, справедливості та внутрішнього переконання потребує не менше емоційних та фізичних зусиль. У разі ж наявності законодавчого механізму, психологічних інструментів для ефективного проведення примирних процедур, судді в разі примирення сторін до судового розгляду мають можливість зосередитись на вирішенні більш складних чи то не підлягаючих примиренню справ. Більше того, збільшення відсотку закінчених миром справ сприятиме зменшенню навантаження на суддів апеляційних судів (позаяк прийняті в результаті компромісу рішення, як правило, не оскаржуються) та, відповідно, стане суттєвим кроком у реалізації принципу процесуальної економії.

Наступний комплекс негативних аспектів впровадження в процес судді-примирителя зумовлений, на нашу думку, зіставленням та протиставлянням двох різних – як наслідок, необ'єднуваних у свідомості вітчизняної правової доктрини – видів діяльності: класичної медіації і судової діяльності та намаганням об'єднати їх однорідними ознаками: 1) суддя-примиритель як медіатор неможливий, оскільки порушується право сторін на вибір медіатора; 2) порушується принцип диспозитивності можливостей сторін конфлікту визначити час і місце проведення процедури медіації, кількість зустрічей і загальний термін медіації через завантаженість суддів; 3) вільне волевиявлення сторін конфлікту буде носити не справжній, а скоріше формальний характер, оскільки процедура буде проводиться на території суду[2]. Вважаємо, що дані контраргументи спростовуються усвідомленням особливого (двоякого) процесуального становища судді та розумінням самої судової медіації радше як судового примирення – самостійного інституту цивільного процесу з особливими принципами та засобами досягнення, а не виду медіації.

Процедура мирного врегулювання конфліктів, що переконливо довела свою ефективність в інших країнах, сприймається поки як чужорідний, не придатний для нашого суспільства засіб. Багато хто не вірить, що є альтернатива державному суду, що можна швидше і ефективніше домогтися задоволення своїх інтересів. Тому примирні процедури можуть бути прийняті, коли вони стануть закономірним результатом розвитку суспільства. Отже, потрібна зміна пріоритетів на рівні масової свідомості. «Наразі немає підстав констатувати наявність безумовної довіри з боку населення і бізнес-спільноти до судової системи, тому проведення медіації суддями вважаю передчасним», − завершує обґрунтування недоцільності судового примирення С. Б. Ідрісова[3].

Визнаючи значну долю вмотивованості таких міркувань, все ж розуміємо, що зміна масової свідомості не відбувається миттєво. Потрібен час і зусилля, конкретні дії, просвітницька діяльність, демонстрація ефективності та значимості процедур, котрі поступово переконають конкретних учасників процесу, а згодом і суспільство в необхідності зміни пріоритетів у бік мирного вирішення суперечок.

На жаль, і українська судова система не користується наразі довірою громадян. Проте і медіація, й інші позасудові інституції з врегулювання спорів, попри наполегливі намагання міжнародної спільноти їх популяризувати, все ж не набули поки бажаного поширення. Натомість

1 Идрисова, С.Б. Проблемы внедрения судебной медиации. *Центр медиации и права.* <http://www.mediationkg.com/index.php/o-mediatsii/stati/136-problemy-vnedreniya-sudebnoj-mediatsii.html> (2015, березень, 12).

2 Идрисова, С.Б. Проблемы внедрения судебной медиации. *Центр медиации и права.* <http://www.mediationkg.com/index.php/o-mediatsii/stati/136-problemy-vnedreniya-sudebnoj-mediatsii.html> (2015, березень, 12).

3 Идрисова, С.Б. Проблемы внедрения судебной медиации. *Центр медиации и права.* <http://www.mediationkg.com/index.php/o-mediatsii/stati/136-problemy-vnedreniya-sudebnoj-mediatsii.html> (2015, березень, 12).

суд упевнено продовжує утримувати «пальму першості» по затребуваності серед громадян (хоча б внаслідок авторитетності та загальнообов'язковості його рішень). Як зазначає А. В. Гайдук, загальна кількість конфліктів, які було вирішено із застосуванням ADR-процедур, незрівнянно менша, ніж кількість спорів, вирішених у традиційному, судовому порядку[1].

Однак дозволимо собі припустити, що вдале втілення представниками Феміди ідей судового примирення на практиці − врегулювання справ ще до судового розгляду, з мінімальними затратами сторін (послуги судді-примирителя сторонами не оплачуються, а держмито в разі примирення сторін повертається повністю чи частково) і при цьому з результатом, що більшою мірою, ніж «класичне» судове рішення, влаштовує обох учасників спору, − це ще один шанс судової влади відновити до себе довіру.

Більше того, ми вважаємо, що якщо суду вдасться продемонструвати реальність та привабливість мирного врегулювання спорів, це не тільки наблизить нас до досягнення спільної для всіх установ соціальної держави мети − стабілізації суспільних відносин, але й сформує у свідомості громадян прихильність до полюбовного вирішення справ і, можливо, виробить звичку звертатись і до вузькоспеціалізованих з примирення інституцій; зробить потребу в мирному врегулюванні «життєво необхідною». Подібну думку висловлює і О. В. Белінська, головний спеціаліст відділу правової експертизи та представництва Вищої ради юстиції України в судах. На її переконання, сьогодні через недостатню кількість кваліфікованих медіаторів єдино прийнятною формою медіації в Україні є судова (виконувана суддею чи науковим співробітником цього самого суду, які мають відповідну підготовку медіатора). Така форма, вважає дослідниця, якнайкраще сприятиме утвердженню медіації як альтернативного способу взаємовигідного вирішення спору до винесення судового рішення[2]. Це засвідчує й досвід інших країн, наприклад Голландії, де із запровадженої судової медіації розвинулася згодом власна культура медіації. На сьогодні Голландія, країна з 16 мільйонами населення, налічує понад 10 000 кваліфікованих медіаторів з різних напрямів та різних професій. Таким чином, процедура медіації проводиться там не лише в рамках судового розгляду справи, а й у багатьох сферах суспільного життя вже на досудовому етапі[3].

У будь-якому разі переконані, що не на часі сьогодні сперечатись про те, хто має покращувати ситуацію в суспільстві − судді, адвокати, медіатори чи інші фахівці в галузі права. Важливо усвідомити значущість кожного в цьому процесі. Адже найвища соціальна цінність у державі − людина в цілому, а не представник тієї чи іншої професії.

Висновки. Таким чином, вітчизняний історичний та зарубіжний досвід організації інституту судового примирення переконує про можливість поєднання функцій правосуддя та примирення. І хоча підходи до вирішення даного питання в законодавстві різних країн у дечому різняться, спільним є те, що суддя з більшим чи меншим ступенем активності повноважний сприяти сторонам у врегулюванні конфлікту, пропонувати шляхи вирішення справи.

Отож, у світлі всього вищевикладеного − гуманізації та глобалізації суспільних відносин, визнання людини найвищою соціальною цінністю і необхідності зменшення рівня конфліктності, заохочення до мирного врегулювання спорів міжнародною спільнотою, прихильності низки країн до виконання примирних функцій судами, обґрунтування нами доцільності впровадження в Україні мирових судів (як ланки судової системи)[4] та визнання примирення як одного з призначень мирової юстиції − доходимо висновку про можливість та доцільність законодавчого закріплення активної участі суддів (загальних судів) і мирових суддів у врегулюванні спірних цивільно-правових відносин. А тому чинні норми ЦПК України підлягають розширенню та доповненню на предмет змісту та обсягу діяльності судді з врегулювання спору до судового розгляду на стадії підготовки

1 Гайдук, А.В. (2013). Проблеми законодавчого забезпечення медіації в Україні. *Часопис Академії адвокатури України, 19.* <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2013_2_9.pdf> (2015, березень, 12).

2 Белінська, О.В. (2011). Медіація – альтернативне вирішення спорів. *Вісник Вищої ради юстиції, 1,* 165. <http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik05_12.pdf> (2015, березень, 12).

3 Матеріали курсу підготовки медіаторів із кола посадовців, які займають керівні посади в органах виконавчої, законодавчої та судової влади (2010). *Спільна програма Європейської Комісії та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи України»*. Київ.

4 Цибуляк-Кустевич, А.С. (2008). Місце мирового суду в судовій системі України. *Збірник тез доповідей та наукових повідомлень «Проблеми судової реформи в Україні»*. Харків: Кроссоуд, 100 – 103. Цибуляк-Кустевич, А.С. (2007). Принципи побудови судової системи та їх вплив на доступність правосуддя. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць, 385.* Чернівці: Рута.

справи. При цьому для позначення примирної діяльності судді більш влучним видається термін «судове примирення» (як самостійний інститут цивільного процесу з особливими принципами та засобами досягнення, а не вид медіації). Відповідно, раціональнішим є термін «суддя-примиритель», а не «суддя-медіатор». «Судова медіація» − прерогатива професійних медіаторів у суді.

У разі впровадження в Україні мирової юстиції примирне провадження має стати основою відправлення правосуддя в мирових судах, а ЦПК України має бути доповнений нормами про примирні процедури в мирового судді, котрі визначатимуть роль мирового судді в процесуальній діяльності з врегулювання судового конфлікту і зміст цієї діяльності.

Більше того, внаслідок особливої − примирної природи мирової юстиції та підсудності їй «найдрібніших» категорій справ вважаємо, що функція активного сприяння мирному врегулюванню спору може покладатись на того самого мирового суддю, що вирішуватиме справу по суті, у разі, якщо примирення не досягнуто. При цьому перед тим, як розпочинати виконання примирних процедур, суддя/мировий суддя повинен роз'яснити сторонам право звернутись до послуг позасудового медіатора чи спробувати порозумітись іншим чином; пояснити переваги і наслідки таких дій. Якщо сторони все ж відмовляються вдаватись до позасудових способів урегулювання спорів, суддя (загального суду)/мировий суддя − по справах, що допускають взаємність уступок, − починає судове примирення.

І останнє, процес ефективного впровадження судового примирення в Україні, на наш погляд, має включати такі чотири елементи: 1) законодавчий; 2) освітній; 3) інформаційно-просвітницький; 4) мотивуючий.

References

1. Annenkov, K. (1887). *Opyt kommentarija k Ustavu grazhdanskago sudoproizvodstva*. T.*4. Mirovoj ustav. Mirovyja sdelki. Tretejskij sud*. Sankt-Peterbug: Tipografija M.M. Stasjulevicha.
2. Arbitrazhnyj processual'nyj kodeks Rossijskoj Federacii. *Kodeksy i zakony RF*. <http://www.zakonrf.info/apk/135/> (2015, berezen', 12).
3. Bondarenko-Zelinska, N.L. (2013). Optymizatsiia pidhotovky tsyvilnykh sprav do sudovoho rozghliadu yak skladova nablyzhennia protsesualnoho zakonodavstva Ukrainy do Yevropeiskykh standartiv sudochynstva. *Provadzhennia u spravi do sudovoho rozghliadu*. Kharkiv: Nats. un-t "Iuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho", 30 – 43. <http://library.nulau.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2013/Pr_32.pdf> (2015, berezen, 12).
4. Dobrydneva, N. V centre vnimanija – GPK RK. *Media-centr organov vnutrennih del respubliki Kazahstan.* <http://press.mediaovd.kz/ru/?p=7310> (2015, berezen', 12).
5. Fekljunin, S. VAS RF predlagaet vnedrit' v process sudebnyh primiritelej. *Rapsi.* <http://rapsinews.ru/legislation_publication/20120717/263820256.html>(2015, березень, 12).
6. Glazyrin, V.F. (2000). Iz praktiki primenenija mirovyh soglashenij v arbitrazhnom processe. *Arbitrazhnyj i grazhdanskij process, 3,* 44.
7. Haiduk, A.V. (2013). Problemy zakonodavchoho zabezpechennia mediatsii v Ukraini. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 19. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau_2013_2_9.pdf> (2015, berezen, 12).
8. Idrisova, S.B. Problemy vnedrenija sudebnoj mediacii. *Centr mediacii i prava*. <http://www.mediationkg.com/index.php/o-mediatsii/stati/136-problemy-vnedreniya-sudebnoj-mediatsii.html> (2015, berezen', 12).
9. Isachenko, V.L. (1913). *Mirovoj sud. Prakticheskij kommentarij na pervuju knigu Ustava grazhdanskogo sudoproizvodstva*. Sankt-Peterbug: Tip. M. Merkusheva, 229.
10. Jervasti, K. Sudebnaja mediacija v zakonodatel'stve i na praktike. *Ministry of Justice, Finland.* <oikeusministerio.fi/material/.../om/.../tuomioistuinsovittelu_I_rus.pdf>.
11. Komarov, V.V., Bihun, V.A., Barankova, V.V. ta in. (2011). *Kurs tsyvilnoho protsesu.* Kharkiv: Pravo.
12. Kto javljaetsja sud'ej – primiritelem. *Sajt Atyrauskogo oblastnogo suda.* <http://atr.sud.kz/rus/news/kto-yavlyaetsya-sudey-primiritelem> (2015, berezen', 12).
13. Kuzbagarov, A.N. (2008). Primirenie storon kak sostavljajushhija sistem civilisticheskogo processa i ispolnitel'nogo proizvodstva. *Tendencii razvitija grazhdanskogo processual'nogo prava Rossii: Sb. nauch. statej.* Sankt-Peterbug: «Juridicheskij centr Press».
14. Ljubavskij, M. (1892). *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie. Litovsko-Russkago gosudarstva ko vremeni izdanija Pervago Litovskago statuta.* Moskva.
15. Luspenyk, D.D. (2006). *Rozghliad tsyvilnykh sprav sudom pershoi instantsii*. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi.
16. Materialy kursu pidhotovky mediatoriv iz kola posadovtsiv, yaki zaimaiut kerivni posady v orhanakh vykonavchoi, zakonodavchoi ta sudovoi vlady (2010). *Spilna prohrama Yevropeiskoi Komisii ta Rady Yevropy «Prozorist ta efektyvnist sudovoi systemy Ukrainy»*. Kyiv.
17. Mediacija v sisteme pravosudija Gruzii. *Ukrainskyi tsentr mediatsii*. http://ukrmediation.com.ua/files//Georgia.pdf (2015, berezen', 12).
18. Mediacija v sude. *Odesskaja Oblastnaja Gruppa Mediacii*. <http://www.paco.net/~orgm/mediation-court.html>

(2015, berezen', 12).
19. Mediatsiia – alternatyvne vyrishennia sporiv. *Visnyk Vyshchoi rady yustytsii*, *1,* 165. <http://www.vru.gov.ua/ content/article/visnik05_12.pdf> (2015, berezen, 12).
20. Nefed'ev, E.A. (1890). *Sklonenie storon k miru v grazhdanskom processe*. Kazan'.
21. Nefed'ev, E.A. (1909). *Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstva*. Moskva.
22. Nosyreva, E.I. (2001). *Al'ternativnoe razreshenie grazhdansko-pravovyh sporov* v SShA. Voronezh.
23. Piskarev, I.K. (2006). O prednaznachenii mirovoj justicii pri osushhestvlenii pravosudija po grazhdanskim delam i o putjah ego realizacii. *Vestnik Moskovskogo universiteta*. *Ser.11*. *Pravo, 1,* 22.
24. *Polozhenie o realizacii pilotnogo proekta po vnedreniju v grazhdanskoe sudoproizvodstvo primiritel'nyh procedur s uchastiem sud'i (sudebnoj mediacii)* 2014 (Rasporjazhenie Predsedatelja Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan). *Specializirovannyj mezhrajonnyj jekonomicheskij sud Zhambylskoj oblasti*. <http://zhmb.sud.kz/rus/sub/ smes/ sudebnaya-mediaciya>(2015, berezen', 12).
25. *Polozhennia Pro prysudovu mediatsiiu v Donetskomu apeliatsiinomu administratyvnomu sudi*. *Sudova vlada v Ukraini.* <http://apladm.dn.court.gov.ua/sud9102/mediation/m_polozh/>.
26. Predlozhenie o vnesenii popravok v zakonoproekt. Resursnyj centr mediacii. <http://mediators.ru/ rus/ about_ mediation/bill/vas/11_2011/text6?print> (2015, березень, 12).
27. Rada Yevropy Komitet Ministriv Rekomendatsiia № (94) 12 (Nezalezhnist, diievist ta rol suddiv) (518 zasidannia zastupnykiv ministriv, 13 zhovtnia 1994 roku). *Profesiina yurydychna systema Meha-Nau*. <http://zakon. nau.ua/ doc/?doc_id=139511> (2015, berezen, 12).
28. Rada Yevropy Komitet Ministriv Rekomendatsiia Rec (2002) 10 (Shchodo mediatsii v tsyvilnykh spravakh). (808 zasidannia zastupnykiv ministriv, 18 veresnia 2002 roku). *Verkhovnyi Sud Ukrainy*. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp? id=306401> (2015, березень, 12).
29. Rozhkova, M.A., Eliseev, N.G., Skvorcov, O.Ju. (2008). *Dogovornoe pravo: soglashenie o podsudnosti, mezhdunarodnoj podsudnosti, primiritel'noj procedure, arbitrazhnoe (tretejskoe) i mirovye soglashenija*. Moskva: Statut, 356.
30. Shemeneva, O.N. (2009). *Mirovoj sud'ja v grazhdanskom processe:* monografija. Moskva: Os'-89, 106.
31. Sidorenko, V.M. (2000). Problemy stanovlenija mirovyh sudov v Rossii. *Rossijskij juridicheskij zhurnal*, *2,* 29 - 31.
32. Solohin, A. Process primirenija budet razrastat'sja kak snezhnyj kom. *Ekonomika i zhizn'.* <http://www.eg-online.ru/article/255350/> (2015, berezen', 12).
33. Solohin, A.E. Primiritel'nye procedury bolee jeffektivny, chem sudebnoe razbiratel'stvo. Juridicheskij spravochnik rukovoditelja. <http://delo-press.ru/articles.php?n=16429> (2015, berezen', 12).
34. Tsybuliak-Kustevych, A.S. (2007). Pryntsypy pobudovy sudovoi systemy ta yikh vplyv na dostupnist pravosuddia. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk nauk. prats*, 385. Chernivtsi: Ruta.
35. Tsybuliak-Kustevych, A.S. (2008). Mistse myrovoho sudu v sudovii systemi Ukrainy. *Zbirnyk tez dopovidei ta naukovykh povidomlen «Problemy sudovoi reformy v Ukraini»*. Kharkiv: Krossoud, 100 – 103.
36. Tsybuliak-Kustevych, A.S. (2008). Pryznachennia myrovoho sudu v konteksti sudovo-pravovoi reformy Ukrainy. *Pravove zhyttia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku*: Lutsk: PP Ivaniuk V.P., 66-68.
37. Turysheva, N.V. (1996). Primiritel'nye procedury i mirovoe soglashenie v grazhdanskom processe zarubezhnyh stran. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, *Serija 11 Pravo, 3,* 74 – 84.
38. Zahar'jashheva, I. (2006). K voprosu ob opredelenii mesti mirovogo soglashenija v sisteme primiritel'nyh procedur (v kontekste arbitrazhnogo processa). *Arbitrazhnyj i grazhdanskij process*, *1,* 26.

Людмила Остафійчук
Головне управління Міндоходів у Чернівецькій області

НЕПОВАГА ДО СУДУ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Liudmyla Ostafiichuk
Main Department of the Ministry of Revenues in Chernivtsi region, Ukraine

CONTEMPT OF COURT IN THE UKRAINIAN LEGISLATION

The authority of a court, dignity and honor of people who participate in the implementation of judiciary and parties to the dispute are the important conditions for execution of court functions. Display of contempt to a court adversely affects not only the course of process, but on execution by court of assigned tasks to protect the rights and freedoms of man and citizen, public order and safety, and also deprive the trial of its educational role. In this article the concept of "contempt of court" in the current legislation of Ukraine and the emphasis on the absence of a separate legal act that would define a complete list of offenses that fall under its definitionwas under consideration. A manifestation of contempt of court as a result of the absence of legal culture and consciousness of citizens was analysed. Noted that increasing of credibility of the judiciary may prevent violation of ethical behavior of the trial participants.
Key words: independence of a judge, contempt of court, administrative responsibility, authority, participant to a process.

Вступ. Місце суду в системі органів державної влади та його роль у захисті прав і свобод людини та громадянина визначає рівень розвитку демократії в суспільстві. Забезпечення відповідного порядку у здійсненні державних владних повноважень судом є гарантом реалізації суверенітету держави. Правове становище судової влади, її функції і певний порядок діяльності створюють чітку правову основу для охорони прав особи як при їх порушенні, так і при їх захисті. Організація та здійснення правосуддя базуються на правових принципах, які закріплені в Конституції України (ст.ст. 126, 129)[1] та Законі України «Про судоустрій та статус суддів» (ст. 6)[2] від 7 липня 2010 р. № 2453-VI, серед яких одними з найважливіших гарантій здійснення правосуддя є принципи незалежності й недоторканності суддів. Незалежність суддів – важливий принцип правосуддя, його значення полягає у створенні суддям умов для здійснення правосуддя, за яких вони могли б розглядати справи і приймати рішення відповідно до Конституції, законів й інших правових актів, керуючись своїм внутрішнім переконанням і правосвідомістю, заснованими на дослідженні всіх обставин справи в сукупності[3]. Такі умови можна створити тільки за відсутності будь-якого впливу у здійснення правосуддя. Втручання у здійснення правосуддя забороняється і тягне за собою юридичну відповідальність. Питання щодо відповідальності за прояв неповаги до суду були відображені ще за радянських часів у Законі СРСР «Про відповідальність за неповагу до суду» від 2 листопада 1989 р. В Україні відповідальність за неповагу до суду передбачена ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, відповідно до якої за прояв неповаги до суду може застосовуватись тільки штраф. Повага до суду є важливим елементом загальної правової культури, гарантією своєчасного розгляду та вирішення справ різних категорій у суді. Водночас не слід забувати, що і суд (суддя) зобов'язаний зі свого боку підтримувати авторитет судової влади в суспільстві і власними морально-етичними складовими статусу[4], і шляхом притягнення до відповідальності осіб, які виявляють неповагу до суду.

[1] *Конституція України* 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2014, грудень, 28).
[2] *Закон про судоустрій і статус суддів України* 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (2014, грудень, 28).
[3] Юзікова, Н.С. (2007). *Судові та правоохоронні органи України:* навчальний посібник. Київ: Істина, 58.
[4] Бринцев, В.Д. (2010). *Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади*. Харків: Право, 242.

Постановка завдання. До питань відповідальності за неповагу до суду в контексті вітчизняного та зарубіжного досвіду у своїх працях зверталися В. С. Князєв, Ю. В. Калашник, О. О. Марченко, І. Я. Русенко та ін. Але питання прояву неповаги до суду як наслідок відсутності правової культури та свідомості громадян – учасників процесу і, можливо, недостатності авторитетності судової влади потребує подальшого дослідження. Метою цієї статті є дослідження проблематики відсутності в українському законодавстві окремого нормативно-правового акта, який би визначав повний перелік діянь, що підпадають під визначення «неповага до суду», а також взаємозв'язку «особа, яка бере участь у справі, – авторитет суду, судді» в контексті питання відповідальності за неповагу до суду.

Результати дослідження. Необхідність формування суду як незалежного інституту, здатного ефективно виконувати свої обов'язки із забезпечення належного функціонування права у всіх сферах українського суспільства, була пов'язана із системними перетвореннями, що відбулися в 90-х роках XX ст. Із здобуттям Україною статусу незалежної держави знайшли відображення та правове закріплення нові підходи до розуміння судової демократії, гарантій її реалізації. З прийняттям Закону України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII були вперше визначені принципи самостійності судової гілки влади, що полягали в гарантії забезпечення незалежності суддів (ст. 11), недопустимість втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя (ст. 12), недоторканність суддів (ст. 13), відповідальність за неповагу до суду або судді як у приміщенні суду, так і за його межами (ст. 14)[1]. Цим Законом були вперше визначені діючі й до цього часу юридичні гарантії незалежності суддів, відповідальність за втручання в судову діяльність і неповагу до суду, права суддів і обов'язковість їхніх вимог для всіх державних і громадських органів і організації, інститути суддівського самоврядування (конференції, кваліфікаційні комісії), захист незалежності суддів, а також порядок дисциплінарного провадження щодо судді.

З прийняттям 1996 р. Конституції України було закріплено гарантії незалежності й недоторканності суддів. Зокрема, ст. 126 Конституції України заборонено вплив на суддів у будь-який спосіб, а ст. 129 Конституції України закріплено норму, відповідно до якої за неповагу до суду і судді винні особи притягаються до відповідальності[2].

Основні положення Закону України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII були пізніше розвинуті та розширені в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI. Так, за змістом ст. 6 цього Закону суди здійснюють правосуддя самостійно, здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу, втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом. Незалежність судді забезпечується в тому числі забороною втручання у здійснення правосуддя та відповідальністю за неповагу до суду чи судді. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді й не посягати на неї. А ст. 49 цього самого Закону встановлено, що прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні в судовому засіданні, тягне за собою відповідальність, установлену законом[3].

Відповідальність за прояв неповаги до суду передбачено ст. 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Неповага до суду, що виразилась у злісному ухиленні від явки в суд свідка, потерпілого, позивача, відповідача або в непідкоренні зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил, - тягнуть за собою накладення штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Злісне ухилення експерта, перекладача від явки в суд - тягне за собою накладення штрафу

[1] *Закон про статус суддів* 1992 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-12> (2014, грудень, 28).

[2] *Конституція України* 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2014, грудень, 28).

[3] *Закон про судоустрій і статус суддів України* 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (2014, грудень, 28).

від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян[1].

В Україні немає окремого нормативно-правового акта, який би визначав повний перелік діянь, які підпадають під визначення поняття «неповаги до суду», оскільки правила поведінки в судовому процесі встановлені також Господарським процесуальним кодексом, Кримінальним процесуальним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України та Кодексом адміністративного судочинства України.

На противагу зазначеному, у колишньому СРСР діяв Закон «Про відповідальність за неповагу до суду» від 2 листопада 1989 р., згідно з яким неповагою до суду було: втручання у вирішення судових справ (ст. 1), погроза щодо судді чи народного засідателя (ст. 2), образа судді або народного засідателя (ст. 3), невиконання судового рішення (ст. 4), прояв неповаги до суду (ст. 5), перешкоджання явці до суду народного засідателя (ст. 6), невжиття заходів щодо окремої ухвали (постанови) суду або подання судді (ст. 7). Відповідно до цього Закону, втручання у вирішення судових справ, погроза щодо судді чи народного засідателя, образа судді або народного засідателя, невиконання судового рішення вважалися злочинами проти правосуддя, а перешкоджання явці до суду народного засідателя та невжиття заходів щодо окремої ухвали (постанови) суду або подання судді – адміністративними правопорушеннями. Статтею 8 цього Закону було надано дозвіл про можливість установлення відповідальності й за інші діяння, що свідчать про неповагу до суду, законодавством союзних республік[2].

Під проявом неповаги до суду Закон СРСР від 2 листопада 1989 р. визначав: «Неповага до суду, що виразилась у злісному ухиленні від явки в суд свідка, потерпілого, позивача, відповідача або в непідкоренні зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил» (ст. 5)[3]. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР»[4] від 4 травня 1990 р. № 9166-XI Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення було доповнено ст. 185³ «Прояв неповаги до суду», яка залишалася чинною в незмінному стані ще донедавна. Осіб, які згадуються в ч. 1 зазначеної статті, можна було піддати адміністративному арешту на строк до п'ятнадцяти діб, але Законом України «Про судоустрій і статус суддів» до ст. 185-3 КУпАП було внесено зміни, відповідно до яких за прояв неповаги до суду може застосовуватись тільки штраф.

Поважати професійну честь і гідність судді – це визнавати посадову особу судової влади правомочною представляти судову владу і не вчиняти будь-яких дій, які заподіюють шкоду або перешкоджають здійсненню професійних функцій. Такі дії, на переконання Л. М. Москвич, свідчать у першу чергу про те, що людина не визнає статусу судді, його здатності вирішувати всі правові конфлікти на основі загальних правових норм, не визнає обов'язковості рішень судді, ігнорує судову (а відтак, і державну) владу в цілому[5]. Така поведінка має бути покарана. Разом із тим і судді зобов'язані захищати свою незалежність. Держава, закон, суспільство в принципі не можуть до кінця захистити незалежність суддів. Вони можуть створити умови для захисту незалежності, але основний тягар лежить на судді. Він повинен вміти протистояти найбрутальнішому тиску, хоча це буває зазвичай рідко, вважає А. Е. Жалінський[6].

Аналогічні роз'яснення судам було надано Пленумом Верховного Суду України в постанові «Про незалежність судової влади» від 13 червня 2007 р. № 8. При здійсненні правосуддя судді повинні утверджувати гарантовану Конституцією та законами України незалежність та

[1] *Кодекс України про адміністративні правопорушення* 1984 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page11> (2014, грудень, 28).

[2] *Закон про відповідальність за неповагу до суду* 1989 (Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик). *Сайт Консультант Плюс.* <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1642> (2014, грудень, 28).

[3] *Закон про відповідальність за неповагу до суду 1989* (Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик). *Сайт Консультант Плюс.* <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1642> (2014, грудень, 28).

[4] *Указ про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР* 1990 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/9166-11> (2014, грудень, 28).

[5] Марочкін, І.Є., Крючко, Ю.І., Москвич, Л.М. (2009). *Статус суддів.* Харків: Право, 47-48.

[6] Жалинский, А.Э. (1997). *Профессиональная деятельность юриста. Ведение в специальность.* Москва: Издательство БЕК, 234.

самостійність судів, підвищувати авторитет судової влади, забезпечувати обов'язковість судових рішень шляхом справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення судових справ, дотримання присяги судді, належного правового реагування на факти тиску на них, втручання в судову діяльність та інші протиправні посягання на правосуддя.

За наявності підстав вважати, що відбувається посягання на незалежність судді щодо неупередженого вирішення судових справ, він повинен вжити заходів для припинення такого посягання та притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності (п. 1)[1].

Виходячи з того, що вплив на суддів тягне юридичну відповідальність, суди у всіх випадках втручання в їхню діяльність і прояву неповаги до суду або судді повинні виносити окремі ухвали чи постанови, а якщо в таких діях вбачаються ознаки відповідного злочину - реагувати згідно з вимогами кримінально-процесуального законодавства України.

Суди повинні належним чином реагувати на порушення учасниками процесу та іншими присутніми в залі судового засідання особами встановленого законом і судом порядку розгляду справ та за наявності підстав вирішувати питання про притягнення винних у вчиненні таких порушень до відповідальності (п. 3)[2].

Владний характер повноважень суду повинен виявлятися насамперед у тому, що вимоги та розпорядження суддів при здійсненні ними своїх повноважень мають бути обов’язковими для всіх державних органів, громадських об’єднань, посадових осіб, інших юридичних та фізичних осіб. Наприклад, інформація, документи та їх копії, необхідні для здійснення правосуддя, надаватися на вимогу суду у визначений строк. Суддя має право вимагати проведення ревізій, перевірок, експертиз. Для усунення перешкод у здійсненні правосуддя суд (суддя) має право вжити заходів процесуального примусу: щодо підсудного це такі заходи, як арешт, застава, підписка про невиїзд, привід, накладення арешту на майно. Рішення і розпорядження суду також обов’язкові для всіх учасників процесу. За порушення порядку в судовому засіданні головуючий застосовує передбачені законом заходи реагування. Зокрема, особі, яка порушила порядок під час розгляду справи, головуючий робить попередження. При знехтуванні таким попередженням і повторному вчиненні дій, що порушують порядок у залі суду, за окремою ухвалою головуючого особи, які беруть участь у справі, свідки, експерти, перекладачі можуть бути видалені із зали судового засідання. Якщо ж такі дії вчинені слухачами, які не наділені процесуальним статусом у справі, вони можуть бути видалені із зали судового засідання на підставі розпорядження головуючого.

У даному контексті заслуговує на увагу взаємозв’язок «особа, яка бере участь у справі, - авторитет суду, судді».

Петро Баренбойм у своїй книзі «Перша Конституція Світу. Біблійні корені незалежності суду» зауважує, що рішення біблейських суддів виконувалися тому, що вони володіли високим моральним авторитетом, а сам суд носив третейський характер, тобто був добровільно обраним спірними сторонами[3].

Справжня влада – це не саме позбавлення волі підвладних, а певне підпорядкування і впорядкування їхніх воль. Це формування такої залежності, за якої людина поступається владній настанові не через страх або з розсудливості, а з власної волі, внаслідок визнання і прийняття авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова. Будь-яка влада тільки тоді є владою, коли її настанови, накази, повеління сприймаються підвладними як дійсно обов’язкові та необхідні від самого єства, а їх невиконання – як порушення правди життя[4].

Саме тому норми про відповідальність за правопорушення у сфері правосуддя становлять не лише важливу гарантію щодо забезпечення незалежності суду, а й мають запобіжне значення та повинні захищати від втручання під страхом покарання.

Висновки. Таким чином, поняття «неповага до суду» на даний час у діючому законодавстві України значно звужено, а сам «прояв неповаги до суду» може бути покараний, якщо був учинений

[1] *Постанова про незалежність судової влади* 2007 (Пленум Верховного Суду України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (2014, грудень, 28).

[2] *Постанова про незалежність судової влади* 2007 (Пленум Верховного Суду України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (2014, грудень, 28).

[3] Баренбойм, П. (1997). *Первая Конституция Мира. Библейские корни независимости суда*. Москва: Белые альвы, 66.

[4] Самохвалов, В. (2010). *Загальна теорія судової влади: системно-правові аспекти розвитку*. Київ: Юстиніан, 36-37.

у приміщенні суду або під час судового засідання. Неповага до суду чи судді це перш за все прояв відсутньої правової культури та свідомості громадян – учасників процесу, тому для побудови правової держави необхідно виховувати в собі належне ставлення до осіб, які творять правосуддя. Разом із тим і судді зобов'язані захищати свою незалежність не тільки шляхом вжиття заходів, передбачених процесуальними законами України і Кодексом України про адміністративні правопорушення, а й підвищенням авторитетності судової влади.

References

1. Barenbojm, P. (1997). *Pervaja Konstitucija Mira. Biblejskie korni nezavisimosti suda*. Moskva: Belye al'vy.
2. Brincev, V.D. (2010). *Standarti pravovoi derzhavi: vtilennja u nacional'nu model' organizacijnogo zabezpechennja sudovoi vladi*. Kharkiv: Pravo.
3. Zhalinskij, A.EH. (1997). *Professional'naja dejatel'nost' jurista. Vedenie v special'nost'*. Moskva: Izdatel'stvo BEK.
4. *Zakon pro vidpovidal'nist' za nepovagu do sudu* 1989 (Verkhovnyj Sovet Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik). *Sajt Konsul'tant Pljus.* <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1642> (2014, gruden', 28).
5. *Zakon pro status suddiv* 1992 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-12> (2014, gruden', 28).
6. *Zakon pro sudoustrij i status suddiv Ukraini* 2010 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (2014, gruden', 28).
7. *Kodeks Ukraini pro administrativni pravoporushennja* 1984 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page11> (2014, gruden', 28).
8. *Konstitucija Ukraini* 1996 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2014, gruden', 28).
9. Marochkin, I. IE., Krjuchko, JU. I., Moskvich, L.M. (2009). *Status suddiv*. Kharkiv: Pravo.
10. *Postanova pro nezalezhnist' sudovoi vladi* 2007 (Plenum Verkhovnogo Sudu Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07> (2014, gruden', 28).
11. Samokhvalov, V. (2010). *Zagal'na teorija sudovoi vladi: sistemno-pravovi aspekti rozvitku.* Kiiv: Justinian.
12. *Ukaz pro vnesennja zmin i dopovnen' do dejakikh zakonodavchikh aktiv Ukrains'koi RSR* 1990 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/9166-11> (2014, gruden', 28).
13. Juzikova, N.S. (2007). *Sudovi ta pravookhoronni organi Ukraini*: navchal'nij posibnik. Kiiv: Istina.

Ольга Дубовик
Київський національний університет імені Т. Шевченка

РОЗВИТОК ВІДНОВНОЇ ЮСТИЦІЇ В РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Olha Dubovik
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF RESTORATIVE JUSTICE IN THE ROMAN LAW LEGAL SYSTEM

The article deals with issues of development of restorative justice in the roman law legal system. Civil law (or civilian law, Roman law) is a legal system originating in Europe, intellectualized within the framework of late Roman law, and whose most prevalent feature is that its core principles are co dified into a referable system which serves as the primary source of law.The results of the recent theoretical and practical studies show that the introduction of restorative justice programs will help the criminal justice better cope with performance of its tasks in areas related to meeting the needs of victims, increase of offender's accountability for his/her actions, reduction of recidivism and fear of crime in community.Article deals with the general concept of restorative justice and provides a general characteristics of the concept in the European countries. The author characterizes the principles of restorative justice, provides the examples of restorative justice practices, and describes the introduction of the concept of justice in different countries.

Key words: restorative justice, roman law legal system, mediation, criminal justice system, international legislation

Загальновизнаним центром розвитку романо-германского типу правової системи є континентальна Європа, тому його називають ще континентальним. Як і англо-американський, романо-германський тип правової системи вважається класичним[1].

«Романо-германський тип правової системи – це сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними і місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов»[2]. Характерними для цього типу є домінування нормативного правового акту в системі джерел права, ділення системи права на приватне і публічне, підрозділ на галузі права, кодифікування законодавства. Розуміння права грунтується (при відмінностях до проблеми) на його нормативності.

До романо-германської правової сім'ї відносяться правові системи держав континентальної Європи (Німеччина, Іспанія, Італія Португалія, Австрія, Швейцарія і ін.). У цій сім'ї виділяють дві гілки: романську (Франція, Бельгія, Люксембург, Голландія, Італія, Португалія, Іспанія — при провідній ролі національної правової системи Франції) і німецьку (ФРН, Австрія, Швейцарія і ін. — при провідній ролі правової системи ФРН).В той же час ця сім'я робить вплив на країни Латинської Америки, значну частину Африки, країни Близького Сходу, Японію, Індонезію.

Попри множинність визначень права, сформульованих у цих країнах, загальним для них є вказівка на нормативність права, розгляд норми права як загального правила поведінки, встановленого законодавцем або уповноваженими органами. Дефініція права ґрунтується на визнанні норми права як моделі, масштабу поведінки загального (однакового для всіх), узагальненого (абстрактного, без деталізації), певного формально-визначеного характеру. Відзначається, що норма права створюється не суддями, а є результатом вивчення практики (її узагальнення) відповідно до принципу справедливості, моральності.

Відновне правосуддя зародилося, або точніше, відродилося у Європі та Північній Америці у

1 Скакун, О.Ф. (2010). *Теорія права і держави*. Київ: Алерта, КНТ, 327.
2 Скакун, О.Ф. (2010). *Теорія права і держави*. Київ: Алерта, КНТ, 325.

сімдесяті роки двадцятого сторіччя. Втім, його розвиток базувався на вікових традиціях, що практикувалися у країнах Латинської Америки, Азії та першими народностями, що оселилися в Канаді та Новій Зеландії. Водночас істотний вплив на розвиток цього явища справило християнство, яке, власне, пізніше і визначило його практику.Як відповідь на недоліки системи правосуддя у кінці 1970-х зародився новий напрямок «за відновне правосуддя», його основоположником прийнято вважати пенсільванського вченого Зера Ховарда[1]. Продовжили його ідею Нільс Крісті у роботах «Межі покарання»[2] та «Зручна кількість Злочинів»[3], Джейс Брейтуейт «Теорія з'єднуючого сорому»[4].

Відновні ідеї набувають популярності у світі, поширюється на теренах Європи, США, Австралії, Нової Зеландії.В Іспанії в 1845 р. були утворені Хунти Суду Справедливості (LasJuntasdecisorasdeJuiciosdeequidad), одним з аспектів діяльності яких стало посередництво у врегулюванні трудових конфліктів[5]. У 1908 р. в Іспанії прийнято Закон про поради щодо примирення та арбітражу.

Починаючи з середини 1980-их у Франції за ініціативою прокурорів починають реалізовуватися пілотні проекти, спрямовані на розв'язання кримінальних конфліктів шляхом медіації. Юридичним підґрунтям для розвитку даної практики стали статті 40, 41 Кримінально-процесуального кодексу (статті прийняті в 1993 р.), згідно яких прокурор має право «вирішувати, які кроки застосувати» щодо конкретної справи. Повноваженнями прокурора також є «до початку судового провадження по справі, за згодою сторін, удатися до застосування процедури медіації, якщо, на думку прокурора, це допоможе забезпечити відшкодування збитків потерпілому; усунути перешкоди, пов'язані з порушенням закону; реабілітувати індивіда»[6].

У Фландрії (Бельгія) перший досвід медіації між потерпілими та правопорушниками у Фландрії датується кінцем 1987 року. Ініціатором застосування відновного правосуддя стала неприбуткова організація Ойкотен (Oikoten), яка спільно з прокурором м. Льовена і ювенальним судом шукала новий спосіб реагування на злочинність серед неповнолітніх. На основі їх співпраці була розробленамодель, яка надала молодим людям можливість взяти відповідальність за скоєне і виправити шкоду шляхом відновного правосуддя. З 2003 року медіації у справах, де є неповнолітній правопорушник, поширені в 13 з 14 районних судів Фландрії і передаються вони прокурором чи судом місцевим службам медіації. Медіація у справах неповнолітніх є законодавчо не врегульована. У випадку передання справи на медіацію суди та прокуратура керуються статтею загального характеру закону «Про захист неповнолітніх» 1965 року, який дозволяє передати неповнолітнього під нагляд соціальної служби за певних умов. Станом на грудень 2003 року у Фландрії існувало 11 служб медіації, які працюють з неповнолітніми, що повністю забезпечують фламандські районні судді. Вони одержують справи на медіацію від прокурора та від ювенального судді[7].

Як і у Фландрії, перші програми відновного правосуддя у Валлонії були започатковані у 80-х роках XX ст. Циркулярний лист Міністерства Французької громади, яке відповідальне за допомогу неповнолітнім, надав дозвіл у 2001 році громадським організаціям проводити медіацію на вимогу судді або прокурора у справах щодо неповнолітніх. У циркулярномулисті було визначено процес медіації і сформульовано правила, які стосуються принципу добровільності процедури та певних правових гарантій.З листопада 2000 по листопад 2002 року у Валлонії проводився пілотний проект з відновних конференцій, на підставі якого ювенальний суддя передавав справу щодо злочину вчиненого неповнолітнім до цього проекту. В основному суддя передавав серйозні справи

1 Ховард, З. (2002). *Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание*. Москва: МОО Центр «Судебно-правовая реформа».

2 Кристи, Н. «Пределы наказания». *Электронная библиотека RoyalLib.com.* <http://royallib.com/read/kristi_nils/predeli_nakazaniya.html#0> (2015, березень, 26).

3 Кристи, Н. (2006). *Удобное количество преступлений*. Санкт-Петербург: Алетейя.

4 Брейтуэйт, Дж. (2002). *Преступление, стыд и воссоединение*. Москва: Центр «Судебно-правовая реформа».

5 Айртсен, И. (2000). Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе. *Вестник восстановительной юстиции, 3,* 6.

6 Гуценко, К.Ф., Головко, Л.В., Филимонов, Б.А. Уголовный процесс западных государств. *Библиотека правовых документов pravo.vuzlib.org.* <http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1340_page_13.html> (2015, березень, 26).

7 Miers, D., Willemsens, J. (2004). *Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries.* Leuven: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restoratives Justice, 24-25.

(наприклад, такі, як напад) для проведення відновної конференції. Критерієм для відбору справи було те, що правопорушник не заперечував того, що сталося. Причому конференція відбувалася, навіть якщо потерпілий не бажав брати участь у ній. Типовим результатом конференції була так звана «декларація намірів», яка потім надсилаласясудді. Якщо суддя затверджував угоду, досягнуту на конференції, то він оголошував вирок, після якого угода виконувалась на практиці. Після 6 місяців прийняття угоди суддя перевіряв, як вона виконується. Якщо вона не виконувалась, то суддя надсилав неповнолітнього знов на відновну конференцію або застосовував до нього інший захід. У Французькій громаді станом на грудень 2003 року працювало 6 служб медіації, які забезпечували 8 з 13 районних судів.

Значним кроком уперед у впровадженні медіації у Бельгії стало прийняття 15 травня 2006 року закону щодо молоді, який розповсюджується на всю територію країни. Хоча закон зосереджено на ідеї захисту молоді, він надає достатньо можливостей для застосування відновного правосуддя. Це видно навіть із самої назви закону, який називається «Про захист молоді, переслідування молодих людей, що вчинили злочин, та відшкодування спричиненої шкоди». У Циркулярному листі Міністра юстиції зазначається, що медіація і сімейні конференції запроваджуються у бельгійське законодавство і застосовуватимуться на практиці з 1 квітня 2007 року. Відповідно до вказаного закону, медіація може бути ініційована прокурором або суддею. Якщо прокурор ініціює медіацію, то він може її запропонувати неповнолітньому, його батькам або потерпілому. У такому випадку він надсилає копію своєї пропозиції медіатору, який повинен повторно звернутися до сторін у випадку, якщо вони не надали відповідь протягом восьми днів.

У 2005 році у Бельгії було прийнято закон «Про медіацію» від 22 червня 2005 року, відповідно до якого процес медіації у серйозних справах («Медіація для виправлення шкоди») може бути розпочатий на прохання особи, що має безпосередній інтерес у кримінальній справі. І це прохання може бути подано протягом усього кримінального процесу. Медіація після винесення вироку або виконання покарання не виключається[1]. Великий вплив на прийняття цього закону мала Рекомендація R(99)19 Ради Європи «Про медіацію в кримінальних справах», яка стимулювала країни-учасниці розвивати медіацію між потерпілими і правопорушниками у кримінальному процесі, та Основоположне Рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року «Про місце жертв у кримінальному процесі».

У Німеччині медіація між потерпілими та неповнолітніми правопорушниками існувала як відшкодування шкоди або вибачення у законі «Про ювенальну юстицію», прийнятого ще у 1953 році. У 1990 році законодавець посилив вплив медіації на підставі доповнень до вищевказаного закону і з тих пір суддям ювенального суду та прокурорам надано право офіційно передавати відповідні справи на медіацію та закривати кримінальні справи в разі успішного закінчення медіації [2].

Згідно зі статтею 10 закону «Про ювенальну юстицію», суддя може призначити медіацію як частину заходів виховного характеру. Однак, це як і наказ про реституцію або вибачення, може не співпадати з бажанням правопорушника взяти на себе відповідальність за вчинене. На практиці такі санкції передбачені статтею 10, але застосовуються вони нечасто – лише у 2% справ, у той час як медіація застосовується набагато частіше. Що стосується дорослих правопорушників, то основні положення (статті 153 та 153а Кримінально-процесуального кодексу Німеччини)[3] відносно передачі справ на медіацію схожі до положень щодо неповнолітніх. Головна відмінність між передачею справ на медіацію справ щодо неповнолітніх та дорослих є те, що злочин вчинений дорослим має бути або нетяжким або середньої тяжкості (справи, у яких покарання може призначатися у вигляді штрафу або ув'язнення від 1 місяця до 5 років), у той час як медіація між потерпілим і неповнолітнім правопорушником може проводитись і по тяжким злочинам.

Серед нормативних актів Швейцарії, які можна розглядати як джерела відновного правосуддя, – це Кримінальний кодекс, закони про неповнолітніх федерального та кантонального рівня. Кожен

1 Шварц, О. Медиация в Бельгии. Обзор. *Ресурсный центр медиации.* <http://mediators.ru/rus/about_mediation/foreign_law/belgium/text1>(2015, березень, 26).

2 Степанов, К.А. (2011). *Немецкая модель ювенальной юстиции: возможность заимствования.* Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2.

3 Головненков, П., Спица, Н. (2012). Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия - Strafprozessordnung (StPO). *Universitätsverlag Potsdam.* <https://publishup.uni-potsdam.de/frontdoor/index/index/docId/6039> (2015, березень, 28).

кантон (26 кантонів в Швейцарії) має свою власну систему кримінального судочинства, і відповідно свої механізми передачі справ на медіацію. У різних кантонах Швейцарії з метою забезпечення об'єктивності медіаторів їм надано різний статус. Так, у кантонах Цюріха і Фрібурга медіатори є державними службовцями і працюють у департаментах юстиції. У кантоні Женева медіатори є незалежними від держави і входять до відповідних громадських об'єднань та асоціацій.

Аналізуючи розвиток медіації у Швейцарії слід зазначити, що спочатку вона вводиться різними асоціаціями у франкомовних кантонах і носить несудовий або конвенціональний характер. З 1992 р. медіація застосовується в сімейних конфліктах, а з 1998 р. – в комерційних. На думку Ж. А. Мириманоффа (присяжного медіатора, судді з цивільних справ у відставці, м. Женева),незважаючи на своє поширення в географічному плані на територію декількох німецькомовних кантонів, вона не змогла отримати прихильність представниківзакону, глибоко відданих судовому або арбітражному процесам. Показово, що впродовж останніх 20 років кількість справ, вирішених за допомогою медіації, залишається незначним[1].

Закон кантону Женева «Про медіацію» був розроблений з ініціативи медіаторів, які запропонували Генеральному прокурору прийняти його. Генеральний прокурор зацікавився цією ідеєю, проте зазначив, що він не може застосовувати медіацію до прийняття відповідного законодавства з огляду на існування таємниці кримінального провадження. У результаті булла створена робоча група, яка й розробила такий законопроект. Проект розглядався парламентом кантону протягом 3 років і був прийнятий 16 лютого 2001 р. Специфікою цього закону є те, що адвокатам дозволяється брати участь у процедурі медіації на боці обох сторін. Рішення про проведення медіації у Женеві приймає прокурор. Він пише сторонам листа, у якому висловлює свою точку зору про доцільність проведення у справі процедури медіації, а також рекомендує сторонам досягнути угоди про примирення.

У Швейцарії ювенальні суди займаються розглядом правопорушень дітей віком від 10 до 18 років. При цьому суддя виконує всі функції – судді, слідчого, прокурора, а також здійснює нагляд за виконанням покарання. Медіація призначається у справах, у яких сам суддя впевнений у високій ймовірності досягнення позитивного результату цієї процедури. Якщо суддя дійшов висновку, що медіація є доцільною у конкретній кримінальній справі, він сам переконує сторони у доцільності цієї процедури перед тим, як її призначити. Суддя ж обирає медіатора зі спеціального списку осіб, які мають право здійснювати медіацію. Сторони також можуть самі обрати медіатора. Головною умовою є те, що така особа має бути включена до списку медіаторів, який ведеться урядом Женеви. Медіація у справах неповнолітніх у кантоні Женева може бути призначена на будь-якій стадії провадження.

Однією з перших країн Східної Європи, де було запроваджено відновне правосуддя у середині 90-х років XX ст., стала Польша. Важливу роль у процесі його впровадження відіграла недержавна Пенітенціарна асоціація «Патронат», зокрема, її група з впровадження медіації. У 1995 році ця група ініціювала трирічний пілотний проект з медіації між потерпілими та правопорушниками для неповнолітніх злочинців. Після проведення оцінки результатів проекту вона разом з Міністерством юстиції розробила пропозиції щодо інституалізації системи медіації у кримінальному судочинстві Польщі. У 2000 році Групу з впровадження було перетворено на незалежну недержавну асоціацію – Польський центр медіації (ПЦМ), що на сьогодні є ключовою неурядовою організацією у сфері відновного правосуддя у Польщі. Формально медіація була запроваджена у кримінальну систему Польщі у 1997 році.

У Польщі функціонують 60 центрів сімейних консультацій та медіації. Проте хоча практика запровадження та розвитку медіації у Польщі є очевидними, загалом справи, що проходять через цю систему, складають незначний відсоток від загальної кількості справ, що перебувають у системі правосуддя. Голова Конституційного трибуналу Польщі Марек Саф'ян наводить такі дані: у 2002 році з 458 000 кримінальних справ суди звернулись передати справи на медіацію у 786 випадках, а прокурори із загальної кількості 1 000 647 кримінальних справ відіслали на медіацію 40 справ. Такий показник є набагато меншим, ніж відповідний показник у західноєвропейських країнах[2].

1 Мириманофф, Ж.А. Доступ к медиации в сфере гражданской и коммерческой деятельности (анализ и перспектива для Швейцарии). <http://www.mediationgeneve.com/details%2014.pdf> (2015, березень, 26).

2 Замніус, В., Ковриженко, Д., Землянська, В. Передумови впровадження процедури медіації в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив.* <http://www.parlament.org.ua/index.php?action= magazine&id=9&ar_id=572&iar_id=602&as=2> (2015, березень, 28).

Позитивні зміни у законодавстві та запровадження альтернатив ув'язненню у 1994-1996 рр. стимулювали запровадження відновного правосуддя у Словаччині та Чеській Республіці. Джон Уолтерс зазначає, що кілька категорій відіграли важливу роль у зміні не лише закону, а й культури кримінального судочинства: посадовці міністерства, науковці, офіцери пробації та, звичайно, політики. Він згадує, що ключову роль відіграла група студентів, яка займалася питанням соціальних робіт і яка у 1994 році, протягом четвертого року магістерського навчання у Карлівському університеті у Празі започаткувала курс лекцій «Соціальні роботи та політика в галузі боротьби зі злочинністю», а згодом заснувала Асоціацію пробації та медіації в системі правосуддя[1].

Важливі кроки в напрямі запровадження відновного правосуддя здійснено у Болгарії. Так, у грудні 2004 року парламент країни ухвалив закон «Про медіацію»[2]. Головним ініціатором і поширювачем ідей відновного правосуддя став Інститут врегулювання конфліктів у Софії, який здійснює проект «Сприяння відновному правосуддю у Болгарії». Цей проект спрямований на проведення постійної інформаційної кампанії, наукову програму та дослідження. Однак Болгарії бракує практики з медіації, і майбутнє відновного правосуддя залежатиме від зусиль з боку уряду в цій сфері та співпраці з неурядовими організаціями.

Ініціативи запровадження відновного правосуддя у Румунії були висунуті у Бухаресті та Крайовій. У 2002 році, в результаті партнерської діяльності Департаменту реінтеграції Міністерства юстиції Румунії, Центру правових ресурсів та Фонду сім'ї та дитини, було засновано два експериментальних центри з пробації. Незважаючи на певні ініціативи відновного правосуддя, Румунія стикнулася з проблемами, що пов'язані з подальшим розвитком системи відновного правосуддя. Головною проблемою стала відсутність політичної волі до змін. Тому в Румунії не існує ні відповідної законодавчої бази, ні інституційної реформи на національному рівні. Однак слід зазначити, що на сьогодні існує проект Закону «Про медіацію (посередництво) та фах медітора»[3].

З 1 січня 2007 року медіацію запроваджено на національному рівні в Угорщині. Медіацію проводять спеціально підготовлені офіцери пробації, яких координує Центральне бюро юстиції при Міністерстві юстиції. Справи на медіацію передаються суддями, прокурорами та представниками сторін у випадках, коли покарання за злочин не передбачає покарання у вигляді позбавлення волі більше ніж на 5 років.

Отже, для більшості країн світу, проблема зростання рівня злочинності та відновлення почуття безпеки у громадян є вже не просто актуальною, а й нагальною. Від того, чи почуватимуться люди захищеними у своїх громадах, залежить їхній добробут, здоров'я, віра в майбутнє та справедливість.

Оскільки сучасні каральні способи подолання злочинності не давали бажаних результатів, виникла необхідність переглянути способи реагування суспільства на правопорушення. Акцент був зміщений на потреби конкретних людей – потерпілих, правопорушників, членів громади. При цьому метою правосуддя стало не покарання, а примирення всіх сторін конфлікту, усунення завданої шкоди та досягнення злагоди в суспільстві. У цьому і полягає зміствідновного правосуддя.Наразі відновне правосуддя розглядають як рух за справедливість, який доповнює офіційну форму правосуддя, залучає самі сторони та громадськість до владнання наслідків злочину, сприяючи таким чином соціальній реінтеграції правопорушника і зменшенню кількості кримінальних покарань. Відновне правосуддя покликано не відмінити офіційне правосуддя, а лише надати йому відновного характеру за рахунок використання певного способу вирішення кримінальних ситуацій. Зазвичай реалізація програм відновного правосуддя відбувається завдяки партнерству громадськості і системи правосуддя: визначається порядок подання та розгляду випадків, юридичне значення результатів проходження сторонами такої програми.На сьогоднішній день програми відновного правосуддя успішно функціонують в різноманітних формах у різних регіонах світу, зокрема у Європі.У більшості країн вони існують не лише в якості пілотних програм, але й закріплені на рівні національного законодавства.

1 Fellegi, B. (2005). *Meeting the challenges of introducing victim-offender mediation in Central and Eastern European countries (Final report of the AGIS project).* Leuven: European Forumfor Victim-Offender Mediation and Restorative Justicev.z.w., 37.

2 *Закон про медіацію (посередництво)* 2004 (Республіка Болгарія). *Lex.bg, българският правен портал.* <http://lex.bg/laws/ldoc/2135496713> (2015, березень, 28).

3 Проект Закону «Про медіацію (посередництво) та фах медітора» (Румунія). *Практика разрешения конфликтов.* <http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml> (2015, березень, 28).

References

1. Ajrtsen, I. (2000). Dejatelnost v oblasti vostanovitelnogo pravosudija v Evrope. *Vestnik vostanovitelnoj justicii, 3,* 6.
2. Brejtuejt, Djon (2002). *Prestuplenie, stid i vosoedinenie*. Moskva: MOO Centr «Sydebno-pravovaja reforma».
3. Fellegi, B. (2005). *Meeting the challenges of introducing victim-offender mediation in Central and Eastern European countries (Final report of the AGIS project).* Leuven: European Forumfor Victim-Offender Mediationand Restorative Justice v.z.w., 37.
4. Golovnenkov, P., Spitca, N. (2012). Ugolovno-processual'nyj kodexs federativnoj respubliki germania. Strafprozessordnung (StPO): nautcno-praticeskij kommentarij i perevodteksta zakona. *Universitätsverlag Potsdam.* <https://publishup.uni-potsdam.de/frontdoor/index/index/docId/6039> (2015, berezen, 28).
5. Gucenko, K.F., Golovko, L.V., Filimonov, B.A. Ygolovnij process zapadnix gosudarstv. *Biblioteka pravovix dokumentov pravo.vuzlib.org.* <http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1340_page_13.html> (2015, berezen, 26).
6. Howard, Z. (2002). *Vostanovitelnoe pravosudie: novij vzgljad na prestuplenie i nakazanie*. Moskva: MOO Centr «Sydebno-pravovaja reforma».
7. Kristi, N. «Predeli nakazanja». *Elektronaja biblioteka RoyalLib.com.* <http://royallib.com/read/kristi_nils/predeli_nakazaniya.html#0> (2015, березень, 26).
8. Kristi, N. (2006). *Ydobnoe kolichestvo prestuplenij*. Sankt-Peterburg: Alteja.
9. Miers, D., Willemsens, J. (2004). *Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries.* Leuven: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restoratives Justice, 24-25.
10. Mirimanof, J.A. Dostup k mediacii v sfere grajdanskoj i komercheskoj dejatelnosti. (analiz i perspective dlja Schvecarii). <http://www.mediationgeneve.com/details%2014.pdf> (2015, berezen, 26).
11. *Proekt Zakonu «Pro mediaciju (poserednictvo) ta fach mediatora»* (Rumunija). *Practika razreschenija konflictov*. <http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml> (2015, berezen, 28).
12. Schwarc, O. Mediacija v Belgii. Obzor. *Resursnij centr mediacii.* <http://mediators.ru/rus/about_mediation/foreign_law/belgium/text1> (2015, berezen, 26).
13. Skakun, O.F. (2010). *Teorija prava I derzhavi*. Kiiv: Alerta, KNT.
14. Stepanov, K.A. (2011). *Nemeckaja model juvenalnoj justicii: vozmozhnost zaimstvovanija*. Krasnojarsk: Sibirskij federalnij yniversitet.
15. *Zakon «Pro mediaciju (poserednictvo)» 2004* (Respublica Bolgaria). *Lex.bg, blgarskijatpraven portal.* <http://lex.bg/laws/ldoc/2135496713>(2015, berezen, 28).
16. Zamnius, V., Kovrijenko, D., Zemljanska, V. Peredumovi vprovadjenja proceduri mediacii v Ukraine. *Laboratorija zakonodavcix iniciativ.* <http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=572&iar_id=602&as=2> (2015, berezen, 28).

Іван Дерев'янко, к. ю. н., генерал-лейтенант юстиції
Служба безпеки України
Артем Дерев'янко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КАТУВАННЮ ТА ТОРТУРАМ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Ivan Derevianko, PhD in Law, General-lieutenant of justice
Security Service of Ukraine
Artem Derevianko
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ACTUAL PROBLEMS OF OPTIMIZATION OF NATIONAL LEGISLATION IN THE SPHERE OF COMBATING TORMENT AND TORTURE DURING CRIMINAL PROCEEDINGS

The article covers the basics of combating torment, torture or other inhuman or degrading honour and dignity of the person's treatment or punishment. For this purpose the analysis of the socio-legal content of torment, torture and other violations of human rights and freedoms was made, in order to develop and justify proposals aimed at counteracting these negative phenomena in the sphere of criminal proceedings. The achievement of this goal includes the following major tasks: a critical understanding of the legal and scientific sources on relevant topics for the formation of ideas about the content of the categories of "torment" and "torture"; an objective definition of "torment" and "torture"; development of proposals on improvement against torture and other violations of rights and freedoms. On the basis of the conducted analysis of the proposed approaches to improve the mechanism of implementation of relevant legal safeguards.
Key words: torture, torment, combating torment and torture, criminal proceedings.

Постановка проблеми. У статті 5 Загальної декларації прав людини Організації Об'єднаних націй (10.12.1948р.), ст. 3 Конвенції Ради Європи про захист прав і основоположних свобод (04.11.1950р.) та ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права ООН (16.12.1966р.) передбачено, що ніхто не повинен зазнавати катувань, тортур або жорстокого, нелюдського, чи такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Відповідні гарантії прав та свобод людини конкретизовані в Декларації ООН про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (09.12.1975р.), Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (10.12.1984р.) та Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню Ради Європи (26.11.1987р). Із цими положеннями міжнародних нормативно-правових актів кореспондується зміст ст. 28 Конституції України, у якій закріплено заборону катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання.

Виходячи із викладеного, дослідження правових засад протидії катуванню, тортурам, а також іншим порушенням прав і свобод людини є надзвичайно *актуальним*. Особливої актуальності воно набуває для сфери кримінального провадження, під час якого права та свободи особи можуть зазнавати найвідчутніших обмежень та порушень.

Дослідження цього питання *пов'язується із потребою виконання важливих наукових та*

практичних завдань, а саме, встановлення змісту таких понять як катування, тортури, нелюдське поводження та покарання, дослідження правових механізмів захисту прав та свобод людини, пошук шляхів удосконалення механізму протидії катуванню, тортурам та іншим порушенням прав та свобод людини під час кримінального провадження.

Окрім того, ця розробка відповідає пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2011-2015 роки, ухвалених Національною Академією правових наук України (рішення від 24.09.2010р. № 14-10), зокрема питанням, пов'язаним із удосконаленням правових механізмів забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій надав змоги встановити, що свобода та недоторканність особи були предметом уваги широкого кола вчених, а саме: М.І. Бажанова, О.Ф. Бантишева, В.І. Борисова, В.В. Голіни, В.В. Сташиса, М.С. Таганцева. У свою чергу розв'язання основних проблемних питань забезпечення прав і свобод особи у кримінальному судочинстві міститься у роботах: Л.Д. Воєводіна, В.М. Корнукова, Л.О. Красавчикової, О.А. Лукашевої, П.І. Люблінського, В.І. Маринiва, І.В. Михайловського, М.М. Михеєнка, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорецького, М.М. Полянського, А.Л. Рівліна, Ф.М. Рудинського, В.М. Тертишника, І.Я. Фойницького, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумила. Їх наукові доробки значно допомогли в осмисленні досліджуваної проблеми і посилили впевненість у потребі детального наукового опрацювання механізму реалізації прав і свобод людини в аспекті протидії катуванню, тортурам та іншому жорстокому, нелюдському, чи такому, що принижує гідність людини, поводженню і покаранню.

З огляду на викладене *метою* даної статті є визначення правових засад захисту людини від катування, тортур та інших порушень прав і свобод людини під час кримінального провадження, аналіз національного та міжнародного законодавства в сфері захисту прав та свобод людини, пошук основних недоліків законодавства, задля їх подальшого дослідження та удосконалення.

Сучасне міжнародне співтовариство суворо засуджує застосування різних проявів жорсткого поводження із людиною, ухваливши з цього приводу низку нормативно-правових актів. У міжнародно-правових документах міститься визначення відповідних термінів, а також пряма заборона учинення відповідних дій.

В Україні на законодавчому рівні найширшого використання набув термін «катування», який обґрунтовано можна вважати конституційним, через закріплення у ст. 28 Основного Закону нашої країни.

Слід зауважити, що терміни «катування» та «тортури» вітчизняним законодавцем розуміються як синоніми. Про це, зокрема, свідчить аналіз Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» (24.01.1997р.). Незважаючи на наявність у назві Закону терміну «тортурам», власне у самій згадуваній Конвенції вживається виключно термін «катування». Такий само термін використовується і в іншому важливому міжнародному документі – Конвенції про захист прав і основоположних свобод Ради Європи (04.11.1950р.).

Аналіз наукових джерел та нормативно-правових актів з обраної проблематики надає змоги з'ясувати, що термін «тортури» також вживається у національному законодавстві. Він міститься у ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України, при чому його зміст законодавцем не розкрито.

Таким чином існує нагальна потреба з'ясувати зміст понять «тортур» та «катувань» і порівняти їх між собою.

В міжнародних документах, ратифікованих нашою країною, термін «тортури» використовується край рідко та зміст його не розкривається. Водночас у літературі існує думка, що цей термін втілює у собі «переважно фізичне насильство під час допиту з метою домогтися якихось свідчень. Термін «тортури» охоплює вужче та більш специфічне поняття, ніж «катування», яке пов'язане із мученням у широкому розумінні, завданням фізичних страждань взагалі. Таким чином, вживання терміну «катування» регулює заборону жорстокого поводження ширше»[1].

З огляду на викладену точку зору поняття тортур за змістом охоплюється іншим поняттям – катування. Останнє визначається у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (10.12.1984р.) як будь-яка дія, «..якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне

1 Зайцев, Ю. (2001). *Стаття 3 Європейської Конвенції з прав людини: специфіка тлумачення та застосування. Заборона катування. Практика Європейського суду з прав людини.* Київ: Український центр правничих студій, 13.

чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди».

Визначення терміну «катування» міститься і у ст. 127 КК України. Під ним вітчизняний законодавець розуміє: «…умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб». Таким чином у ст. 127 КК України не передбачено, що катування може вчинятися лише державними службовими особами, як зауважується у Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Водночас вченими доводиться, що цей злочин йде пліч-опліч зі службовою діяльністю[1].

Так статистичні дані Генеральної прокуратури України, свідчать, що упродовж 2011 року судами розглянуто 439 кримінальних справ з постановленням вироків стосовно 551 працівника міліції за вчинення катування та пов'язаного із ним злочину – перевищення влади або службових повноважень. При чому кількість катувань із року в рік в нашій країні збільшується. Лише за 9 місяців 2012 року судами розглянуто 85 кримінальних справ про вчинення лише катування, в яких засуджено 154 колишні працівники міліції. За результатами розгляду 53 засудженим було призначено покарання у виді позбавлення волі. При цьому, наприклад, у 2009 році судами розглядалося 36 таких справ.

Окрім особливостей суб'єкта вчинення злочину, передбаченого ст. 127 КК України, варто зауважити, що зміст поняття «катування», відображений у Кодексі, характеризується виключно як активна поведінка, тобто – дія, тоді як у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання катування визначається також як бездіяльність, завдяки вживанню словосполучення «… чи з їх мовчазної згоди».

З огляду на викладене вбачається, що у національному кримінальному законодавстві термін «катування» має дещо звужений характер. Його законодавче визначення не охоплює пасивної злочинної поведінки, про яку йдеться у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Таким чином визнані міжнародним співтовариством окремі протиправні дії лишаються поза увагою нашої держави, тобто їх вчинення опосередковано допускається на території нашої країни. Такий стан є неприпустимим і спонукає висловити пропозиції щодо його виправлення.

У межах європейського правового простору питання тлумачення відповідних понять успішно вирішується й Європейським судом з прав людини. Так, розглядаючи справу Ірландія проти Великої Британії (1978р.), цей Суд надав такі визначення:

- «…катування – умисне нелюдське поводження, що завдає серйозних і жорстоких страждань»;
- «…нелюдське поводження або покарання – заподіяння сильного фізичного або душевного страждання»;
- «…поводження або покарання, що принижує гідність, – таке погане поводження, яке спрямоване на те, щоб викликати у жертв почуття страху, пригніченості та неповноцінності з метою образити, принизити або зламати їхній фізичний та моральний опір».

Ознаками, котрі відрізняють катування від інших протиправних насильницьких дій, спрямованих проти людини, є: «*…ступінь жорстокості,* стать, вік, стан здоров'я жертви, характер поводження чи покарання, за яких обставин, яким чином і якими методами воно здійснювалося, його тривалість, фізичні або психологічні наслідки, тощо».

Також потрібно зазначити, що ст. 2 КПК України визначає завдання кримінального судочинства. Ця стаття закріплює й завдання, котрі безпосередньо стосуються становища особи чи

1 Ігнатов, О.М. (2001). *Попередження насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками органів внутрішніх справ України*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків: Харківський національний ун-т внутрішніх справ, 9.

групи осіб у кримінальному судочинстві, а саме: «… захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб … жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура». І.Я. Фойницький зазначав, що завдяки цим завданням кримінальне судочинство «…акцентує свою діяльність навколо становища особи»[1].

Таким чином, характеризуючи дії державних органів, передусім слідчого, прокурора та судді у сфері кримінального провадження, законодавець акцентував увагу на охороні – по відношенню до прав і законних інтересів учасників кримінального провадження.

В юридичній науці досліджувалася діяльність по наданню закріпленим у законодавстві правам і свободам особи реального характеру. У наукових працях та положеннях чинного законодавства така діяльність визначається, як: «охорона», «повага», «дотримання», «визнання», «захист», «гарантування» тощо[2]. Водночас, у ст. 3 Конституції України для встановлення головного обов'язку держави використано інший термін – «забезпечення прав і свобод особи». Вірогідно що поняття, котре відповідає конституційному терміну, є найбільш широким і передбачає усі інші напрямки діяльності і способи сприяння у здійсненні прав та свобод людини і громадянина, а саме: повагу, дотримання, визнання, гарантування, охорону й захист.

Аналіз ст. 2 КПК України надає змогу з'ясувати, що завдання кримінального провадження орієнтують діяльність відповідних державних органів у потрібному напряму. Водночас, нормами КПК закріплюються й засоби успішного виконання цих завдань. До таких норм належить ст. 7 КПК України, у якій відображені основні засади кримінального провадження. Аналіз положень ст. 7 КПК України надає змогу виокремити із системи загальних засад кримінального провадження й такі, котрі прямо чи опосередковано пов'язані із забезпеченням прав і свобод особи. До них, зокрема, можна віднести – повагу до людської гідності та забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Саме повага до людської гідності включає в себе заборону катувань (ст. 11 КПК України). При цьому впадає в око та обставина, що деякі засади є похідними із положень Конституції України.

Так, виходячи з конституційного закріплення положень, які стосуються певної галузі права, Г.І. Чангулі зазначав, що їх треба розглядати як конституційні принципи (засади), а норми, які забезпечують реалізацію цих принципів в окремій галузі права, треба розглядати як процесуальні гарантії[3].

Розроблялася і доповнювалася наведена точка зору М.М. Михеєнком, який стверджував, що як принципи кримінального процесу слід розглядати деякі загально-правові засади і конституційні гарантії (недоторканність особи, житла, тощо), які мають визначальне, принципове значення для кримінально-процесуальної діяльності і специфічне відбиття в кримінальному процесі[4].

З метою об'єктивного визначення діяльності державних органів по відношенню до прав і свобод людини у кримінальному провадженні та дотримання конституційної термінології, доцільно у ст. 2 КПК України замінити термін «охорона» на «забезпечення» та уточнити її зміст таким чином: «…забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду …».

Засадами (принципами) кримінального провадження пропонується вважати закріплені у кримінально-процесуальних нормах гарантії реалізації конституційних положень, які мають визначальне та принципове значення для кримінального провадження.

Факт закріплення в КПК України завдань та засад кримінального провадження, які стосуються належної реалізації прав і свобод людини є надзвичайно важливим кроком для нашої держави у напряму запобігання катуванням. Але без ефективних юридичних механізмів права та свободи людини не можна вважати належним чином забезпеченими.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки. Поняття катування міститься у ст. 127

1 Фойницкий, И.Я. (1996). Курс уголовного судопроизводства: *в 2 т*. Санкт-Петербург: Альфа, 12-13.

2 Фойницкий, И.Я. (1996). Курс уголовного судопроизводства: *в 2 т*. Санкт-Петербург: Альфа, 13.

3 Чангули, Г.И. (1981). *Конституционные принципы уголовного судопроизводства зарубежных социалистических государств*: дис… д-ра юрид. наук: 12.00.09. Киев, 66.

4 Михеєнко, М.М. (1999). Конституційні принципи кримінального процесу. *Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори.* Київ: Юрінком Інтер, 222.

КК України, проте у даній нормі повною мірою не відображається зміст підстав юридичної відповідальності за катування, котрий міститься у ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. У Конвенції катування визначається не лише як активна протиправна поведінка винних, а й як пасивна, завдяки вживанню словосполучення «… чи з їх мовчазної згоди».

Під катуванням слід розуміти умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій чи бездіяльності з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

Під тортурами слід розуміти окремий вид катувань, який полягає у застосуванні до людини фізичного насильства під час кримінального провадження, зокрема – під час проведення слідчих дій. В Україні злочин, пов'язаний із безпосереднім вчиненням тортур охоплюється положеннями ст. 127 КК України.

Європейським судом з прав людини виокремлюється й протиправна поведінка, яка за ступенем прояву жорстокості, наслідками, характеристиками жертви й іншими ознаками не входить до змісту катувань. Вона полягає в нехтуванні людською гідністю, нелюдському поводженні, або покаранні та здатна викликати у жертви почуття страху, пригніченості й неповноцінності. Мета такого поводження чи покарання – спричинення образи, приниження або подолання фізичного чи морального опору людини. Відповідні порушення прав і свобод людини не лишаються поза увагою органу європейського правосуддя, а тому мають враховуватися вітчизняним законодавцем.

У КПК України визначено завдання (ст. 2) та основні засади (ст. 7) кримінального провадження, які стосуються належної реалізації прав і свобод людини. Закріплені завдання спрямовують діяльність державних органів (слідчого, прокурора, судді) у належному напряму, а засади є засобами успішного виконання цих завдань.

Тому подальшими розвідками із розглянутої проблематики можуть стати шляхи подолання проблем: пов’язаних із вадами вітчизняного законодавства у питаннях протидії катуванням; належної реалізації гарантій конституційних прав та свобод людини; ефективного забезпечення прав і свобод людини під час кримінального провадження.

References

1. Changuli, G.I. (1981). *Konstitucionnyje principy ugolovnogo sudoproizvodstva zarubezhnykh socialisticheskikh gosudarstv*: dis… d-ra jurid. nauk: 12.00.09. Kiev.
2. Fojnickij, I.JA. (1996). Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva: *v 2 t.* Sankt-Peterburg: Al'fa.
3. Mikhejenko, M.M. (1999). Konstitucijni principi kriminal'nogo procesu. *Problemi rozvitku kriminal'nogo procesu v Ukraini: Vibrani tvori*. Kiiv: Jurinkom Inter.
4. Zajcev, JU. (2001). *Stattja 3 JEvropejs'koi Konvencii z prav ljudini: specifika tlumachennja ta zastosuvannja. Zaborona katuvannja. Praktika JEvropejs'kogo sudu z prav ljudini*. Kiiv: Ukrains'kij centr pravnichikh studij.
5. Ignatov, O.M. (2001). *Poperedzhennja nasil'nic'kikh zlochiniv, shcho vchinjajut'sja pracivnikami organiv vnutrishnikh sprav Ukraini*: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. jurid. nauk: spec. 12.00.08 «Kriminal'ne pravo ta kriminologija; kriminal'no-vikonavche pravo». Kharkiv: Kharkivs'kij nacional'nij un-t vnutrishnikh sprav.

Віра Галунько, к. ю. н.
Херсонський державний університет

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО АПАРАТУ УКРАЇНИ

Vira Halunko, Ph.D in law
Kherson State University, Ukraine

NORMATIVE-LEGAL BASIS OF SERVICE ACTIVITY OF INVESTIGATIVE APPARATUS IN UKRAINE

In the article determined that Ukraine's development as a legal State, leads to the improvement of security measures for protection of human life and health, honour and dignity, inviolability and security from unlawful acts. Leading role in the implementation of this area of State activity is devoted to law-enforcement agencies, which assigned with a task of accomplishing combat crime that committed against persons, society and state, and encroach on the rights, freedoms and legitimate interests of a person and a citizen. Normative-legal basis of service activity of investigative apparatus of Ukraine is determined by current legislation according to which they must solve problems not only procedural activity and ensure the implementation of a number of features aimed at protecting the rights and freedoms of citizens, and other organizational principles of activity, requiring a corresponding reform according to the requirements of international legal norms of the European Union. Proposed to eliminate this disadvantage by creating a system of unified approach to service activity of investigative apparatus.

Key words: investigator apparatus, the investigator, functions, service activities, status of an investigator, study of an investigator.

Актуальність. У роки незалежності України важливим питанням стає реформування системи досудового слідства, що обумовлено прийняттям нової Конституції та розробкою концепції судово-правової реформи. Конституцією України передбачено формування системи слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування. Нормативно-правові засади службової діяльності слідчого апарату України визначаються чинним законодавством, у відповідності до якого вони мають вирішувати завдання не тільки процесуальної діяльності та забезпечувати виконання низки функцій, спрямованих на захист прав і свобод громадян, а й інших організаційно-правових засад діяльності, які потребують відповідного реформування відповідно до вимог міжнародно-правових норм Європейського Союзу. Потребують наукового і методологічного дослідження процес реформування як самої системи, так і законодавчої бази єдиної для діяльності всіх слідчих підрозділів. У науковій літературі протягом останніх десятиріч питанню ролі та місця слідства в системі державних органів приділялось багато уваги, що дає підставу віднести його до числа найбільш актуальних у науці. Тим самим особливу актуальність має проблема забезпечення ефективного адміністрування слідчих підрозділів на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень. На проблеми нормативно-правових засад службової діяльності слідчого апарату України звертали свою увагу вчені юристи: В. Авер'янов, Ю. Битяк, В. Власов, Г. Горський, І. Гончарова, Ю. Гришин, М. Гродзинський, Т. Коломоєць, М. Кулагін, О. Ларін, проте вони розкрили лише окремі аспекти в аналізованій нами сфері, зосереджували свої наукові пошуки на більш загальних, спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства, думок про цю проблематику вчених юристів виявити нормативно-правові аспекти службової діяльності слідчого апарату України та сформувати пропозиції щодо підвищення ефективності діяльності слідчих органів.

Виклад основного матеріалу.

Положення Концепції судово-правової реформи, Перехідні положення Конституції України та прийняття нового Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України свідчать про те, що нормативно-правові засади службової діяльності слідчого апарату України реформуються

відповідно до вимог сьогодення.

Так, згідно із ст. 38 Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є слідчі підрозділи: органів внутрішніх справ; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань. На відміну від КПК України 1960 р., новий кримінальний процесуальний закон називає органами досудового розслідування не службових осіб - слідчих відповідних правоохоронних органів, а державні установи - слідчі підрозділи органів внутрішніх справ; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань. Різниця між ними полягає в підслідності кримінальних проваджень[1].

Наявність слідчих підрозділів у вищевказаних органах передбачена відповідними законами України. Так, у ст. 10 Закону України «Про службу безпеки України» зазначено, що до складу Центрального управління СБУ входять апарат Голови СБУ та функціональні підрозділи, серед яких названо і слідчий підрозділ. У ст. 20 Закону України «Про державну податкову службу України» визначено, що до складу податкової міліції належать, крім інших управлінь, слідче управління податкової міліції; слідчі відділи податкової міліції в органах державної податкової служби відповідних державних податкових адміністрацій в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; слідчі відділення (групи) податкової міліції відповідних державних податкових інспекцій у районах, містах, районах у містах, міжрайонних та об'єднаних державних податкових інспекцій. Структура слідчих підрозділів названих правоохоронних органів регулюється і відомчими нормативними актами. Так, в органах внутрішніх справ діють Головне слідче управління МВС України; слідчі управління (відділи) головних управлінь, управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на залізницях; слідчі відділи (відділення) міських, районних, міськрайонних, лінійних управлінь (відділів) головних управлінь, управлінь МВС України в автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, на залізницях (загальна назва – слідчі підрозділи міськрайлінорганів).

Практика доводить, що заволодіння правом слідства розпочинається з дізнання, тому відповідно до ст.ст. 215, 298 КПК України досудове розслідування кримінальних проступків здійснюється у формі дізнання згідно із загальними правилами досудового розслідування. У ст. 216 КПК щодо підслідності зазначено, що досудове розслідування кримінальних правопорушень, тобто злочинів і кримінальних проступків, здійснюють слідчі органів внутрішніх справ і слідчі органів державного бюро розслідувань.

Відповідно до цього, визначається основний статус слідчого, його права та обов'язки, гарантії процесуальної діяльності. Але умови матеріального забезпечення, соціального захисту визначаються іншими законодавчими актами, а саме: Кримінальним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Законом України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" та ін. Організаційно-правові засади діяльності, такі як: призначення на посади, відпустки, пільги, умови надання житла, пенсійне забезпечення, врегульовані з урахуванням особливостей діяльності відповідних органів: Податковим та Митним кодексами, Законами України "Про міліцію", "Про Службу безпеки України", "Про прокуратуру", "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб", «Про державну службу», Інструкцією про відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ України від 31 січня 1996 р. № 60, та іншими законодавчими актами.

Відповідно, що вирішення завдань органів досудового слідства забезпечується виконанням низки функцій. Так, В. Б. Авер'янов поділяє їх на групи, які спрямовані на забезпечення: доцільності інформації керованих об'єктів (прогнозування, планування); необхідними для нормальної діяльності та розвитку ресурсами (фінансування, матеріально-технічне забезпечення, стимулювання, кадрове забезпечення); впорядкованості (керівництво, координація, контроль та ін.); щодо первісного формування та подальшого вдосконалення керованих об'єктів в органічному поєднані з такими самими заходами керівних суб'єктів[2].

1 Тацій, В.Я. (ред.) (2012). Кримінальний-процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. *Т. 1.* Харків: Право.

2 Авер'янов, В.Б., Андрійко, О.Ф., Битяк, Ю.П., Голосніченко, І.П., Ківалов, С.В. (2004). *Адміністративне право України: академічний курс*. Київ: Юридична думка.

О. М. Бандурка виділяє: загальноорганізаційну (функцію управління); матеріально-технічного забезпечення; економіко-фінансового розвитку, обліку і контролю; політико-правового забезпечення; духовно-ідеологічного забезпечення; соціального забезпечення та соціального захисту; функцію мотивації [1]. Е. В. Ковальов серед функцій організації виділяє такі: формування структури організації; визначення взаємозв'язків, відповідальності, функціональних обов'язків працівників; забезпечення персоналу необхідними ресурсами: матеріальними, фінансовими, енергетичними; здійснення заходів з навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу; визначення каналів передавання інформації[2]. К. С. Бєльський вирізняє два види функцій: до першого виду належать ті, які мають значення для життя суспільства і виникають із субстанційної природи влади, та до другого – ті, що мають допоміжний (інструментальний) характер[3]. В. М. Олуйко класифікує функції організації за критерієм груп її потреб, які ці функції мають забезпечувати: а) у цілепокладаючій орієнтації - прогнозування, стратегічне та поточне планування та ін.; б) у необхідних ресурсах - фінансування, матеріально-технічне постачання, стимулювання, кадрове забезпечення тощо; в) у впорядкованості, погодженості в діях - керування, координація, організація, контроль та ін.; г) у постійному вдосконаленні самої системи управління - організаційне діагностування, проектування, організаційний розвиток тощо[4].

Правові та адміністративні норми, спрямовані на врегулювання діяльності слідчих підрозділів, складаються з трьох блоків.

На думку Ю. П. Яновича, перший блок - це норми, регламентовані кримінально-процесуальним законодавством, які визначають порядок кримінального провадження; другий - норми відомчого характеру та третій - це організаційна діяльності слідчого (технічна робота з оформлення кримінального провадження; планування, взаємодія слідчих з розслідування кримінальних правопорушень; аналітична робота та ін.)[5]. Кадрове забезпечення слідчої діяльності полягає в підборі, навчанні та розстановці слідчих. П. В. Коляда вважав, що "слідчий апарат традиційно і заслужено вважається найінтелектуальнішою частиною правоохоронних органів. Специфічні завдання, поставлені перед слідчими, вимагають від них наявності особливих професійних навичок і знань, почуття особистої відповідальності, об'єктивності, дисциплінованості, працьовитості, високого рівня правової культури"[6].

Одним з організаційно-правових заходів слідчого є його навчання, яке необхідно спрямувати на вивчення законодавства в інших галузях права, передового досвіду.

Начальник слідчого відділу, у залежності від підрозділу (органів внутрішніх справ; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань), крім повноважень, передбачених КПК, особисто повинен проводить зі слідчими заняття в системі службової підготовки, забезпечувати своєчасне внесення пропозицій щодо змін та доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, забезпечувати контроль за вивчення кожним працівником змін до чинного законодавства з питань діяльності органів досудового розслідування та наявної судової практики, також забезпечувати функціонування в підрозділі необхідної бібліотеки юридичних видань і постійне її оновлення та доступ слідчих до відповідних сайтів.

На сьогодні найбільш поширено вивчено та висвітлено функціонування роботи підрозділів органів досудового слідства тільки Міністерства внутрішніх справ. Тому виникає питання про новий підхід до навчання та службової підготовки, з урахуванням нового статусу слідчих підрозділів.

На нашу думку, цей недолік слід усунути шляхом створення системи єдиного підходу до службової діяльності слідчих органів.

Своєчасне доведення інформації до кожного співробітника слідчого апарату, керівних документів, регламентуючих роботу, що надходять з вищих органів, на жаль, на практиці не завжди здійснюється. А саме знання цих документів є передумовою успішного виконання слідчим своїх

1 Бандурка, О.М. (1999). *Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення*. Харків, 398.

2 Ковалев, Е.В. (2002). *Менеджмент*. Харьков, 428.

3 .Моісеєв, Є.М., Римаренко, Ю.І., Олефір, В.І. (2008). *Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ.* Київ, 816.

4 Олуйко, В.М. (2001). *Державна кадрова політика в регіоні України: формування і реалізація*. Київ, 21.

5 Янович, Ю.П. (1997). *Уголовный процесс Украины*: пособие по подготовке к государственному (выпускному) экзамену. Харьков, 252.

6 Коляда, П.В. (2001). *Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі*. Київ, 208.

службових обов'язків. Крім того, перебуваючи на службі, слідчий нерідко виявляється в ролі керівника слідчо-оперативної групи, в яку входять фахівці з різних галузей. І щоб успішно ними керувати, недостатньо добре знати тільки процесуальні права й обов'язки. Розкриття і розслідування кримінальних правопорушень різної тяжкості потребує професіонального підходу до вирішення багатьох питань, у томі числі й належної підготовки осіб, які повинні займатись цією діяльністю.

Професійно підготовлені фахівці правоохоронних органів є основним джерелом ефективної їхньої діяльності. Основним способом забезпечення якості та ефективності діяльності працівників правоохоронних органів є "сучасна система професійної підготовки, що орієнтована на формування професіонала, здатного виконувати свої функції"[1].

Складовими професійної підготовки є її мета, завдання, функції, методи та форми. Мета професійної підготовки є виховання висококваліфікованих слідчих, які б могли захищати суспільство від протиправних посягань. Віддзеркалення сучасного стану науки і техніки повинно бути в професіональній підготовці. Практична діяльність слідчих підрозділів повинна відбиватись у формуванні мети професійної підготовки.

Навчання у відомчих навчальних закладах є першою формою професійної підготовки слідчих, яке закладає отримання необхідної спеціальності для подальшої роботи у слідчих підрозділах. В. П. Коляда говорив, що "велика вада нашої вищої освіти – це рівність і обов'язковість усіх навчальних дисциплін. Факультативних же дисциплін за вибором студентів у нас практично немає. А життєвий досвід уже давно довів: вчити всьому – значить нічому. У зв'язку з цим у наших вузах потрібна істотна переорієнтація, тобто слідчого повинні навчати для роботи якраз слідчим, прокурора - прокурором"[2]. Другою формою навчання є службова підготовка, що включає: функціональну підготовку; тактику дій особового складу в типових екстремальних ситуаціях; вогневу підготовку; фізичну підготовку; психологічну підготовку; загально-профільну підготовку, які необхідні для працівників органів досудового слідства.

Висновки. Отже, на сьогоднішній день нормативно-правові засади службової діяльності слідчого апарату України визначаються не тільки КПКУ, Законами України: "Про службу безпеки України", "Про державну податкову службу України", а й Наказами МВС України: «Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ в попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» від 14 серпня 2012 р. № 700, «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства органів внутрішніх справ України» від 9 серпня 2012 р. № 686; Наказом Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності прокуратури у кримінальних провадженнях» від 19 грудня 2012 р. № 4; Наказом від 17 серпня 2012 р. «затверджено положення про головне слідче управління та його структурні підрозділи СБУ України», у відповідності до яких органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є слідчі підрозділи: органів внутрішніх справ; органів безпеки; органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; органів державного бюро розслідувань; а також Наказами Міністерства внутрішніх справ України: «Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України» від 13 квітня 2012 р. № 318, «Про організаційно-нормативне забезпечення виховної роботи з особовим складом органів внутрішніх справ» від 18 листопада 2003 р. № 1458, «Про заходи щодо зміцнення дисципліни і попередження надзвичайних подій, пов'язаних із загибеллю й травмуванням особового складу» від 16 березня 2007 р. № 81.

Із викладеного слід зробити висновок, що нормативно-правові засади діяльності слідчих підрозділів реформуються відповідно до вимог міжнародно-правових норм Європейського Союзу.

References

1. Aver'janov, V.B., Andrijko, O.F., Bitjak, JU.P., Golosnichenko, I.P., Kivalov, S.V. (2004). *Administrativne pravo Ukraini: akademichnij kurs*. Kiiv: Juridichna dumka.
2. Bandurka, O.M. (1999). *Osnovi upravlinnja v organakh vnutrishnikh sprav Ukraini: teorija, dosvid, shljakhi udoskonalennja*. Kharkiv.
3. Dugin, A.T. (1995). *Problemy bor'by s ugolovno-processual'nymi pravonarushenijami pri rassledovanii*

1 Дугин, А.Т. (1995). *Проблемы борьбы с уголовно-процессуальными правонарушениями при расследовании преступлений средствами прокурорского надзора*: дис. ... канд. юрид. наук, 192.

2 Коляда, П.В. (2001). *Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі.* Київ, 208.

prestuplenij sredstvami prokurorskogo nadzora: dis. ... kand. jurid. nauk. Moskva.
4. Janovich, JU.P. (1997). *Ugolovnyj process Ukrainy*: posobie po podgotovke k gosudarstvennomu (vypusknomu) ehkzamenu. Khar'kov.
5. Koljada, P.V. (2001). *Problemi dosudovogo slidstva u kriminal'nomu procesi.* Kiiv.
6. Kovalev, E.V. (2002). *Menedzhment*. Khar'kov.
7. Moiseiev, IE.M., Rimarenko, JU.I., Olefir, V.I. (2008). *Administrativna (policejs'ka) dijal'nist' organiv vnutrishnikh sprav*. Kiiv.
8. Olujko, V.M. (2001). *Derzhavna kadrova politika v regioni Ukraini: formuvannja i realizacija.* Kiiv.
9. Tacij, V.JA. (red.) (2012). Kriminal'nij-procesual'nij kodeks Ukraini: naukovo-praktichnij komentar: u 2 t. *T. 1*. Kharkiv: Pravo.

Олег Кириченко, к. ю. н.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Oleh Kirichenko, PhD in Law
Dnipropetrivsk State University of Internal Affairs, Ukraine

CATEGORICAL AND CONCEPTUAL APPARATUS IN SPHERE OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE COUNTERACT TO CRIMES AGAINST PUBLIC SAFETY

The author has identified and described the basic concepts and categories that allow to clarify the essence of operational-search combating crime against public safety. The defining issues in the study of operational-search combating crime against public safety is ascertaining the nature of such categories as "public safety", "operational-search combating", "offenses against public safety." These categories should be considered in relationship with other general categories, in particular public safety should be consider with the categories of "security" and "national security", offenses against public security – with the category of "crime", operational-search combating – with the category of "fight against crime". Clarification of the nature of the basic concepts and categories that reveal the content of operational-search combating crimes against public safety will provide an opportunity to summarize the results of the knowledge of material properties, connections and relationships that occur during such activities.
Key words: public safety, operational-search combating, offenses against public safety.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, який безпосередньо пов'язаний з процесом державотворення, головним напрямом діяльності держави у сфері охорони прав і свобод людини та громадянина, їх інтересів є протидія злочинності як одна із сфер соціального управління, що впливає на утримання поширення злочинності. Протидія злочинності в усіх її проявах, напрямах та формах лежить в основі кримінально-правової політики держави.

Одним із пріоритетних напрямів протидії злочинності є протидія злочинам проти громадської безпеки, у тому числі й формами та методами оперативно-розшукової діяльності.

Вивчення проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки обумовлено на сьогодні необхідністю більш чіткого, більш сучасного вирішення. Це пов'язано з трансформацією злочинності, зміни підходів до реагування на вчинення злочинів у зв'язку з реформуванням кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства і відповідно взагалі зміни парадигми щодо протидії злочинності.

Проблема оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки повинна трансформуватися через призму теоретичних проблем, зокрема місця оперативно-розшукової протидії в системі протидії злочинності, її сутності, та практичних проблем, пов'язаних з протидією злочинам проти громадської безпеки оперативно-розшуковими засобами, а саме: злочинам терористичної спрямованості; злочинам, які пов'язані зі створенням банд, злочинних організацій та незаконних воєнізованих або збройних формувань; злочинам, які порушують правила поводження з окремими джерелами загальної (підвищеної) небезпеки.

Дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки повинно здійснюватися й через призму проблем, пов'язаних з організованою злочинністю в частині створення організованих груп, зокрема банд та злочинних організацій, діяльності цих злочинних спільнот; терористичною діяльністю; діяльністю, пов'язаною з незаконним обігом вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин.

Важливе місце у структурі методології юридичної науки посідає категоріально-понятійний апарат. Слід погодитися з В. С. Зеленецьким, що успішний розгляд усього комплексу

методологічних проблем, маючих значення як для теорії, так і для практики боротьби зі злочинністю, багато в чому залежить від правильного визначення вихідних теоретичних положень[1]. Поняття та категорії юриспруденції, що зафіксовані у відповідних термінах і визначеннях, є одним із головних «інструментів» наукового правового дослідження, оскільки становлять собою узагальнені результати пізнання суттєвих властивостей, зв'язків та відносин державно-правових явищ. Тому визначальним під час дослідження проблем оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки є з'ясування суті таких категорій, як «громадська безпека», «оперативно-розшукова протидія», «злочини проти громадської безпеки». Зазначені категорії слід розглядати у взаємозв'язку з іншими загальними категоріями, зокрема громадську безпеку слід розглядати з категоріями «безпека» та «національна безпека», злочини проти громадської безпеки – з категорією «злочинність», оперативно-розшукову протидію – з категорією «протидія злочинності».

Стан дослідження. Безпосередньо проблемами безпеки як категорії та її видами займалися: В. Ю. Богданович, О. М. Гончаренко, О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, І. В. Діордіца, В. А. Ліпкан, Е. М. Лисицин та інші правознавці.

Методологічні засади протидії злочинам проти громадської безпеки розглянуто в працях В. О. Глушкова, А. П. Закалюка, В. П. Ємельянова, І. П. Козаченка, В. С. Комісарова, Г. В. Овчинникова, М. І. Панова, Є. Д. Скуліша, В. П. Тихого та ін. Разом із тим на сьогодні залишився поза увагою дослідників категоріально-понятійний апарат у сфері оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки.

Метою та завданнями статті є визначити та охарактеризувати основні поняття та категорії, що дозволяють з'ясувати сутність оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки.

Виклад основного матеріалу. Розгляд проблеми безпеки, як і будь-якої самостійної наукової проблеми, передбачає необхідність розроблення поняття (категорії) цього феномена. Категорія «безпека» може і повинна розроблятися насамперед як загальнонаукова категорія, яка до цього часу ще не ввійшла достатньою мірою в категорійно-понятійний апарат науки. З огляду на цю гранично широку за обсягом і глибоку за змістом категорію, мають розроблятися також поняття окремих видів безпеки: національної, міжнародної, економічної, державної, екологічної, суспільної та ін. За своїм змістом «безпека» передбачає, з одного боку, відсутність небезпеки, а з іншого – наявність стану захищеності життєво-важливих інтересів особистості, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, посягань і небезпек. У такому контексті дається онтологічне навантаження «безпеки» – як певної якості буття людини, його константи. Звідси її можна розглядати як мету, засіб та результат діяльності людини (і всього людства) із захисту від чинників, явищ, подій та процесів, що загрожують[2].

Існують два основних підходи до розуміння безпеки: з одного боку, безпекою визначають стан будь-якого носія небезпеки, який не містить загрози, можливої шкоди для середовища; з іншого – властивість безпеки приписують об'єкту, який надійно захищений від шкідливого для нього впливу. Разом із тим в обох випадках простежується безпосередній зв'язок з такою ознакою соціальної системи, як захищеність, що становить собою активну цілеспрямовану діяльність з підтримки суспільних відносин у певному якісному стані.

Категорія «безпека» є загальною вихідною категорією, на якій базується визначення національної безпеки взагалі та окремих видів безпеки зокрема.

Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. визначає національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Загрозами національної безпеки є наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України[3].

Однією із складових національної безпеки є громадська безпека, тобто стан захищеності

[1]Зеленецкий, В. С. (1994). *Общаятеория борьбы с преступностью. Концептуальные основы.* Харьков: Основа, 170.

[2]Данільян, О.Г., Дзьобань, О.П., Панов, М.І. (2002). *Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації.* Харків: Фоліо, 224.

[3]*Закон про основи національної безпеки України* 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, *39,* 351.

життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від негативних наслідків явищ соціального, природного або техногенного характеру, а також підтримка достатнього рівня цієї захищеності.

Розглядати проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам не можливо без з'ясування такої категорії, як «протидія злочинності».

Проблема протидії злочинності посідає особливе місце у становленні правової держави. Стратегія державної протидії зростаючій злочинності повинна будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму вчинення злочинів та підвищити рівень ефективності правоохоронної діяльності.

С. Г. Міщенко зазначив, що протидія злочинності за своїм характером є правоохоронною діяльністю, яка здійснюється на загальносоціальному та спеціальному рівнях. Загальносоціальна протидія злочинності є основою спеціальної протидії. Спеціальна протидія здійснюється шляхом правового реагування на вчинення злочину та спеціально-кримінологічного запобігання новим злочинам. Процес реагування на вчинений злочин утворює самостійну систему заходів, які застосовуються в певній послідовності (виявлення злочину, притягнення до кримінальної відповідальності)[1].

О. М. Бандурка та О. М. Литвинов визначають протидію злочинності як особливий інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який складає різноманітна за формами діяльність відповідних суб'єктів (державних, недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різнорідних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність з метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності на всіх рівнях, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до соціально толерантного рівня[2].

У теорії оперативно-розшукової діяльності, кримінології та в практичній діяльності правоохоронних органів термін «протидія злочинності» дуже часто ототожнюють з поняттям «боротьба зі злочинністю»[3]. Як зазначили О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, ці терміни часто використовуються як синонімічні. Це положення продиктовано не лише принциповою тотожністю цих термінів, але й збігом їх буквального змісту. У більшості праць, нормативних актах та методичних рекомендаціях вони використовуються як синоніми[4].

Як зазначила А. І. Долгова, термін «боротьба зі злочинністю» широко застосовується в правових та інших офіційних документах, наукових публікаціях. Теоретичний аналіз змісту цього терміна показує, що він застосовується для визначення складної системно-структурної діяльності та ступеня її суспільної небезпеки, усунення або нейтралізації детермінантів, причин злочинності. Аналізуючи зміст понять «контроль за злочинністю», «протидія злочинності», «вплив на злочинність», «війна зі злочинністю», авторка вважає, що найбільш вдалою категорією є саме «боротьба зі злочинністю»[5].

Разом із тим у кримінологічній літературі останніх років термін «боротьба» часто витісняється термінами «протидія» та «соціальний контроль за злочинністю».

В. В. Лунєєв визначає соціальний контроль як систему економічних, правових, організаційних, ідеологічних, соціально-психологічних, оперативних та репресивних заходів, спрямованих на протидію злочинності[6].

С. В. Лупашку зазначив, що «стосовно визначення терміна протидії, або боротьби із злочинністю, то нашій країні, можливо, необхідно прийняти позитивний досвід країн Європи. Слушною є думка з цього приводу О. Вердиникової, яку вона висловила щодо британської кримінології, де відсутня «боротьба термінів», пов'язаних із поняттям «запобігання» злочинності. Для позначення діяльності із запобігання, профілактики, відвернення, оберігання суспільства від

[1]Міщенко, С.Г. (2011). *Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності.* Київ, 10.

[2]Бандурка, О.М., Литвинов, О.М. (2011). *Протидія злочинності та профілактика злочинів.* Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 45.

[3]Бандурка, О.М., Давиденко, Л.М. (2003). *Преступность в Украине: причины и противодействие.* Харьков: Гос. спец. изд-во "Основа", 86.

[4]Бандурка, О.М., Литвинов, О.М. (2011). *Протидія злочинності та профілактика злочинів.* Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 44.

[5]Долгова, А.И. (1999). *Криминология.* Москва: Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М, 319-324.

[6]Лунеев, В.В. (1997). *Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции.* Москва: Издательство НОРМА, 78-81.

злочинних посягань використовується один термін – превенція (від англ. prevention), який об'єднує всі вказані значення цього слова, що розглядаються як синоніми»[1].

На наш погляд, на сьогодні найбільш вдалою категорією діяльності держави та суспільства щодо недопущення вчинення злочинів та реагування на вчиненні злочини є категорія «протидія злочинності».

Таким чином, протидія злочинності – це діяльність держави, яка спрямована на напрацювання стратегії реакції суспільства на злочинність (загальносоціальний рівень) та профілактику злочинів, виявлення та запобігання (припинення) злочинним діям, реагування на вчинений злочин кримінально-правовими засобами (притягнення винних до кримінальної відповідальності) (спеціальний рівень).

Однією із складових спеціальної протидії злочинності є оперативно-розшукова протидія. На сьогодні існують деякі проблеми щодо визначення оперативно-розшукової протидії злочинам, зокрема: 1) у теорії оперативно-розшукової діяльності відсутнє чітке визначення поняття «оперативно-розшукова протидія злочинам». Це зумовлено різним трактуванням поняття «протидія злочинності», а також реформуванням кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства України, у зв'язку з чим призвело до звуження змісту оперативно-розшукової протидії злочинам; 2) відсутнє законодавче закріплення цієї категорії; 3) різне тлумачення цієї категорії практичними працівниками правоохоронних органів.

На наш погляд, структурними компонентами оперативно-розшукової протидії злочинам є: 1) виявлення та усунення (нейтралізація) причин і умов, що сприяють учиненню злочинів, та виявлення осіб, схильних до вчинення злочинів, і здійснення оперативно-розшукових заходів щодо недопущення вчинення злочинів зазначеною категорією осіб (оперативно-розшукова профілактика); 2) виявлення осіб, у яких виник намір вчинити злочин, та здійснення оперативно-розшукових заходів щодо відмови цієї особи від вчинення злочину (оперативно-розшукове попередження); 3) виявлення фактів готування до злочину та недопущення вчинення злочинів на стадії готування або замаху на злочин (припинення злочинних проявів). Остання стадія може збігатися зі стадією досудового розслідування в разі реєстрації матеріалів про факт готування до злочину; 4) виявлення фактів учинення латентних злочинів та осіб, що їх вчинили; 5) розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, суду або ухиляються від відбування покарання, установлення безвісно зниклих осіб; 6) забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу або сприяють оперативно-розшуковій діяльності, беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів.

Пріоритетним напрямом протидії злочинам, у тому числі й оперативно-розшукової протидії, є запобігання злочинам (профілактика, попередження та припинення), що передбачає такі форми, які визнані стримувати особу від наміру вчинити злочин або довести злочинний умисел до кінця.

Одним із позитивних моментів прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)[2] є те, що оперативним підрозділам правоохоронних органів надані функції щодо запобігання злочинам, виявлення латентних злочинів та встановлення осіб, що їх вчинили. Негативним моментом є те, що в нормах КПК України відсутні вимоги щодо виявлення причин та умов по конкретному злочину під час розслідування.

На сьогодні також не існує єдиного погляду щодо визначення поняття та змісту оперативно-розшукового запобігання злочинам. Ефективність здійснення оперативно-розшукового запобігання злочинам певною мірою залежить як від правильного розуміння його сутності та визначення його місця в системі запобіжної діяльності, так і від ставлення до цього напряму роботи практичних працівників правоохоронних органів.

У навчальній та науковій літературі з оперативно-розшукової діяльності родовим є поняття профілактики або запобігання злочинам, яка охоплює будь-яку діяльність із запобігання злочинам. Характерними ознаками цієї діяльності є: цілісна система оперативного контролю і профілактичного впливу відносно осіб, криміногенної обстановки (ситуації) та інших антисуспільних явищ, запобігання задуманим злочинам і тим, що готуються, з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів.

[1]Лупашку, С.В. (2012). Злочинність та деякі проблеми протидії їй. *Протидія злочинності: теорія та практика.* Київ-Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 151.

[2]*Кримінальний процесуальний кодекс України* 2012 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (2014, листопад, 13).

На наш погляд, оперативне-розшукове запобігання злочинам – це діяльність правоохоронних органів, яка спрямована на своєчасне виявлення та усунення (нейтралізацію) причин і умов, що сприяють учиненню злочинів, а також недопущення скоєння злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Особливість оперативно-розшукового запобігання злочинам полягає в тому, що оперативні підрозділи правоохоронних органів здійснюють свою діяльність на виявлення та усунення (нейтралізацію) причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, виявлення осіб, схильних до скоєння злочинів, застосовування до них заходів щодо подальшої їх відмови від злочинних намірів, а також на недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки за допомогою як гласних, так і негласних оперативно-розшукових сил, засобів та методів.

На сьогодні в кримінології та в теорії оперативно-розшукової діяльності використовується термінологія щодо запобіжної діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів як «запобігання злочинам оперативними підрозділами» та «оперативно-розшукове запобігання». На наш погляд, «запобігання злочинам оперативними підрозділами» більш широке поняття, ніж «оперативно-розшукове запобігання». Оперативно-розшукове запобігання є лише частиною різноманітних напрямів запобігання злочинам оперативними підрозділами, оскільки оперативні підрозділи здійснюють й інші заходи: кримінально-процесуальні, адміністративні тощо.

Здійснення будь-якого управлінського впливу на ті або інші процеси, які відбуваються в суспільстві, припускає чітке уявлення про об'єкт такого впливу. Злочинність є вкрай складним та динамічнім явищем, яке функціонує в контексті широких соціальних відносин. У загальному масиві зареєстрованих злочинів умовно виокремлюють дві групи злочинів: 1) виявлені правоохоронними органами безпосередньо в процесі здійснення своєї діяльності; 2) зареєстровані в Єдиному реєстрі досудових розслідувань у залежності від надходження відповідної інформації до правоохоронних органів.

Виявлення латентних злочинів, у тому числі й злочинів проти громадської безпеки, неможливо без використання форм та методів оперативно-розшукової діяльності. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави[1]. Таким чином, основні завдання оперативно-розшукової діяльності безпосередньо пов'язані з протидією злочинності.

Правильне визначення об'єкта оперативно-розшукової протидії має вирішальне значення для діяльності такого виду. Взагалі, до видів об'єктів протидії злочинності В. С. Зеленецький відносить: злочинність; злочин; злочинця; причини та умови, що сприяють злочинності; причини та умови, що сприяють індивідуальному злочинному акту[2].

Виходячи зі змісту оперативно-розшукової протидії злочинам, об'єктами оперативно-розшукової протидії виступають:

1) під час виявлення латентних злочинів, документування злочинної діяльності, встановлення осіб, які готують вчинення злочину, та запобігання або припинення злочинних проявів (як складові оперативно-розшукового запобігання) об'єктами оперативно-розшукової протидії є злочини та особи, що готують їх вчинення або вчинили їх.

До об'єктів оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки слід віднести саме умисні злочини проти громадської безпеки, що виявляються оперативно-розшуковим шляхом.

Злочини проти громадської безпеки – це загальнонебезпечні діяння, що порушують загальну безпеку, ставлячи низку цінностей, передусім життя та здоров'я невизначеного кола осіб, під загрозу заподіяння їм істотної шкоди. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської безпеки передбачена в Розділі IX Особливої частини Кримінального кодексу України – «Злочини проти громадської безпеки»;

[1] *Закон України про оперативно-розшукову діяльність* 1992 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

[2] Зеленецкий, В.С. (1994). *Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальныеосновы.* Харьков: Основа, 170.

2) під час оперативно-розшукової профілактики об'єктами оперативно-розшукової протидії є чинники, що сприяють вчиненню злочинів проти громадської безпеки, та особи, які внаслідок своєї поведінки та антигромадської спрямованості схильні до вчинення цих злочинів.

До чинників слід віднести негативні явища та процеси реальної дійсності матеріального чи духовного характеру, які призводять до виникнення причин і умов, що сприяють учиненню злочинів, зокрема: недоліки в різних сферах суспільного життя, які детермінують злочинну поведінку та вчинення конкретного злочину; соціальні негативні традиції, стереотипи поведінки, найбільш поширені негативні звички людей; окремі негативні особистісні властивості людини, які провокують злочин або сприяють його вчиненню.

Висновки. Таким чином, оперативно-розшукова протидія злочинам проти громадської безпеки – це діяльність оперативних підрозділів правоохоронних органів, яка полягає у використанні гласних та негласних форм та методів оперативно-розшукової діяльності та яка спрямована на виявлення та запобігання злочинам проти громадської безпеки; встановлення осіб, що готують або вчинили ці злочин; розшуку осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування покарання за вчинення цієї категорії злочинів; забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу або сприяють оперативно-розшуковій діяльності, беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів.

Ефективність оперативно-розшукової протидії злочинам узагалі та злочинам проти громадської безпеки зокрема залежить від низки факторів: специфіки здійснення оперативно-розшукової протидії та характеру впливу на злочинність; сутності такої діяльності та її значення для покращення криміногенної обстановки; форм та методів оперативно-розшукової протидії, напрямів їх удосконалення; правової регламентації здійснення оперативно-розшукової протидії; тенденцій розвитку цього виду діяльності; ефективності роботи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності щодо протидії злочинам.

З'ясування сутності основних понять та категорій, що розкривають зміст оперативно-розшукової протидії злочинам проти громадської безпеки, надасть можливість узагальнити результати пізнання суттєвих властивостей, зв'язків та відносин, що виникають під час такої діяльності.

References

1. Bandurka, O.M., Davidenko, L.M. (2003). *Prestupnost' v Ukraine: prichiny i protivodejstvie*. Khar'kov: Gos. spec. izd-vo "Osnova".
2. Bandurka, O.M., Litvinov, O.M. (2011). *Protidija zlochinnosti ta profilaktika zlochiniv.* Kharkiv: Kharkivs'kij nacional'nij universitet vnutrishnikh sprav.
3. Danil'jan, O.G., Dz'oban', O.P., Panov, M.I. (2002). *Nacional'na bezpeka Ukraini: sutnist', struktura ta naprjamki realizacii.* Kharkiv: Folio.
4. Dolgova, A.I. (1999). *Kriminologija.* Moskva: Izdatel'skaja gruppa NORMA–INFRA-M.
5. *Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraini* 2012 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (2012, kviten', 13).
6. Luneev, V.V. (1997). *Prestupnost' XX veka. Mirovye, regional'nye i rossijskie tendencii.* Moskva: Izdatel'stvo NORMA, 78-81.
7. Lupashku, S.V. (2012). *Zlochinnist' ta dejaki problemi protidii ij. Protidija zlochinnosti: teorija ta praktika*. Kiiv-Lugans'k: RVV LDUVS im. E.O. Didorenka.
8. Mishchenko, S.G. (2011). *Rol' kriminal'noi justicii v protidii zlochinnosti.* Kiiv.
9. *Zakon pro osnovi nacional'noi bezpeki Ukraini* 2003 (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini, 39,* 351.
10. *Zakon Ukraini pro operativno-rozshukovu dijal'nist'* 1992 (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
11. Zeleneckij, V. S. (1994). *Obshchajateorija bor'by s prestupnost'ju. Konceptual'nye osnovy.* Khar'kov: Osnova.

Роман Куций
Національна академія внутрішніх справ

ВІДМЕЖУВАННЯ ПОГРОЗИ ВІД ІНШИХ СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЗА КК УКРАЇНИ

Roman Kutsyi
National Academy of Internal Affairs, Ukraine

DEMARCATION OF THREATS FROM OTHER WAYS OF COMMITTING A CRIME ACCORDING TO CRIMINAL CODE OF UKRAINE

This article investigates the features of demarcation of threats from other related ways of committing a crime. Author states that the crime related methods are those causing informational or other acts concerning the content of the threat itself. The conclusion is being madethat the threat itself is marked off from other related ways dealing with the committing informational acts, on the grounds: a) the content of information transmitted and b) the characteristics of recipient who transfers this information along with opportunities to cause effects on the mental state of the recipient and thus to generate fear in his emotions. However, apart from other related methods of committing a crime, thethreat is marked off according to the nature of the socially dangerous act which is not informational one but physical.

Key words: threat, way of committing a crime, informational acts, involvement, inclination, compelling, public calls.

У сучасних умовах особливої актуальності набувають питання дослідження сутності погрози як способу вчинення злочину. Пояснюється це тим, що погроза, з одного боку, характеризується вчиненням специфічних суспільно небезпечних діянь, а з іншого – є досить поширеним способом учинення злочинів, який до того ж має певні подібні ознаки з іншими способами вчинення злочину. Відповідно до цього й виникає необхідність поглибленого дослідження ознак відмежування погрози від інших суміжних способів учинення злочинів.

Принагідно зазначимо, що окремі аспекти погрози в кримінальному праві вже досліджувались у працях вітчизняних та зарубіжних учених (Р. Ш. Бабанли, О. Л. Гуртовенко, І. В. Самощенко, О. М. Храмцов, В. В. Шаблистий), але в цих працях окремо не розглядалися ознаки відмежування погрози від суміжних способів учинення злочину.

Зважаючи на сказане, **метою** статті є дослідження ознак відмежування погрози від суміжних способів учинення злочину.

Необхідно наголосити, що відмежування варто проводити тільки з тими способами вчинення злочину, з якими погроза має певні спільні (суміжні) ознаки. Такими ознаками можуть бути, по-перше, характеристика самих дій, у яких виражаються відповідні способи вчинення злочину, і, по-друге, зміст погрози та інших способів учинення злочину. Іншими словами, необхідність відмежування погрози від інших способів учинення злочину існує тільки тоді, коли такі способи характеризуються суміжними діяннями або є подібні за змістом.

Як випливає з дослідження об'єктивних ознак погрози, вона характеризується вчиненням активних інформаційних дій, що полягають у вираженні та доведенні до адресата інформації про намір учинити відповідні діяння. Тому суміжними з погрозою способами вчинення злочину варто визнавати ті, які характеризуються (можуть характеризуватися) вчиненням діянь, спрямованих на вираження та доведення відповідної інформації. Такими способами, зокрема, є: примушування, схиляння, втягнення, пропаганда, публічні заклики, виготовлення та розповсюдження матеріалів із закликами, розголошення інформації, надання неправдивої інформації тощо.

Наступною суміжною ознакою є зміст погрози та зміст інших способів учинення злочину. За цією ознакою суміжними є ті способи, які хоч і не полягають у вчиненні інформаційних дій, проте стосуються тих діянь, які можуть виступати змістом погрози. Наприклад, змістом погрози є заподіяння вбивства чи насильства, відповідно до цього вбивство та заподіяння насильства є

суміжними способами. Тобто існує необхідність відмежування погрози від самого вчинення діяння, що виступає змістом погрози.

Відмежовуючи примушування від погрози, необхідно виходити з того, що сама погроза може бути одним із способів примушування. У ст. 40 КК України визначається, що примус може набувати двох видів: а) фізичний примус та б) психічний примус. Фізичним примусом визнається вплив на тілесну недоторканність та свободу особи[1], а психічним – вплив на психічний стан (психічну недоторканність) особи. Водночас у кримінально-правовій доктрині констатується, що психічний примус можливий тільки шляхом вчинення погрози[2].

Із цього випливає, що погроза є способом учинення психічного примусу, який, зокрема, може виступати способом учинення злочину. Відтак психічний примус та погроза не можуть розмежовуватися, оскільки є невід'ємним органічним поєднанням, де психічний примус неможливий без погрози, а будь-яка погроза, по суті, є психічним примусом.

На відміну від цього, погроза є суттєво відмінною від фізичного примусу, оскільки передусім вона полягає у вчиненні виключно інформаційних дій (вираженні та доведенні до адресата інформації про намір учинення злочину), тоді як фізичний примус полягає у вчиненні діянь, які прямо впливають на фізичний стан (фізичну недоторканність) особи. Тобто діяння при фізичному примусі носять не інформаційний характер, а є прямим впливом на фізичну недоторканність потерпілого. За своєю сутністю фізичний примус та погроза є суміжними за ознакою змісту діяння і відмежовуються за ознакою характеру діяння.

Досить схожим у цьому контексті є відмежування погрози від схиляння та втягнення, які, з одного боку, також можуть характеризуватися вчиненням інформаційних діянь, а з іншого – «фізичних». Як стверджує В. В. Дзундза, втягненням є негативний вплив на свідомість та волю особи, яка втягується. Досліджуючи втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антисоціальну діяльність, учений констатує, що формами такого втягнення є пропаганда антисоціального способу життя та схиляння до відповідної поведінки. При цьому схиляння охоплює такі форми, як: залучення, спонукання та примушування, а найбільш поширеними способами втягнення неповнолітніх, на думку вченого, виступають: обіцянка, переконання, прохання, підкуп, обман, погроза, насильство[3].

Таким чином, доходимо висновку, що схиляння є однією з форм втягнення, а погроза може виступати одним зі способів схиляння. Водночас способами схиляння можуть виступати: переконання, умовляння, підкуп, заподіяння фізичного насильства тощо.

Окремі з цих способів виявляються у вчиненні «фізичних» дій, тобто стосуються справляння впливу на фізичний стан особи, яка схиляється чи втягується. Тому такі способи відмежовуються від погрози саме за характером діянь, оскільки вони тільки здійснюють вплив на фізичний стан.

На противагу цьому інші способи схиляння, які полягають у вираженні та доведенні до адресата інформації, відмежовуються від погрози за змістом інформації, що передається. Так, у випадку погрози суб'єкт виражає та доводить інформацію про намір учинення відповідних діянь, які можуть завдати шкоду адресату чи його близьким. При цьому обов'язково відбувається вплив на психічний стан адресата, що зумовлює виникнення в останнього страху.

Водночас способи схиляння, які також полягають у вираженні та доведенні інформації, забезпечують передання змістовно іншої інформації, яка не стосується наміру вчинювати діяння, що можуть заподіяти шкоду адресату або його близьким. Навпаки, така інформація може стосуватися вчинення діянь на користь адресата чи його близьких (передання грошових коштів, допомога у вирішенні певних проблем, забезпечення фізичного захисту тощо). Безумовно, сприйняття адресатом такої інформації також певним чином впливає на його психічний стан, проте зазначений вплив не зумовлює виникнення емоції страху. Це означає, що погроза та інші «інформаційні»

[1] Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар (2013). *Т. 1: Загальна частина.* Харків: Право, 160.

[2] Александров, Ю.В., Антипов, В.І., Володько, М.В. [та ін.] (2009). *Кримінальне право України. Загальна частина*. Київ: Атіка, 237; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар (2013). *Т. 1: Загальна частина*. Харків: Право, 162; Бажанов, М.І., Баулін, Ю.В., Борисов, В.І. [та ін.] (2005). *Кримінальне право України: Загальна частина.* Київ: Юрінком Інтер, 308.

[3] Дзундза, В.В. (2005). *Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 8.

способи схиляння відмежовуються за змістом інформації, яка виражається та доводиться до адресата.

Що ж стосується пропаганди як форми втягнення, то вона відмежовується від погрози також за змістом інформації, що виражається та доводиться до адресата.

Під пропагандою в українській мові розуміється «поширення і постійне, глибоке та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань»[1].

Виходячи зі співвідношення назви та диспозиції ст. 436 КК України, можемо припустити, що пропаганда виявляється у формі публічних закликів чи у формі виготовлення матеріалів із закликами. Проте, незважаючи на форму пропаганди, вона полягає у вираженні та доведенні відповідної інформації, але зміст такої інформації не стосується вчинення діянь, які можуть заподіяти шкоду адресату або його близьким.

Тому цілком виправданим є висновок, що погроза відмежовується від пропаганди за змістом інформації, яка виражається та доводиться адресатові.

Наступним суміжним способом учинення злочину є публічні заклики, які, так само як і погроза, полягають у вчиненні інформаційних дій, тобто у своєрідному вираженні та доведенні інформації. При цьому основною ознакою відмежування погрози від публічних закликів є також ознака змісту інформації, яка передається. У разі публічних закликів суб'єкт виражає та доводить до адресата інформацію, яка зумовлює виникнення в нього бажання вчиняти відповідні діяння або стимулює раніше сформульоване бажання. У цьому зв'язку вплив на психічний стан адресата відбувається, як правило, за рахунок заохочення відповідної поведінки, а тому призводить здебільшого до виникнення позитивних емоцій в адресата. Проте це не виключає, що психічний вплив на адресатів при публічних закликах може зумовлювати виникнення в них емоції страху. У цьому зв'язку інформація, яка передається при публічних закликах, також може стосуватися наміру вчинення діянь, які здатні спричинити шкоду адресатові чи його близьким. Утім, на відміну від погрози, така інформація стосується намірів не суб'єкта, який виражає та доводить інформацію, а намірів третіх осіб.

У цьому контексті інформація, яку передає суб'єкт, може бути правдивою або неправдивою (вигаданою). Головним тут залишається лише зумовлення виникнення в адресата бажання вчинити відповідні діяння.

Крім того, погроза та публічні заклики відзначаються за колом можливих адресатів. Зокрема, погроза адресується конкретно визначеній особі чи групі осіб, а публічні заклики адресуються до невизначеного кола осіб. Відповідно до цього, погроза має індивідуальний характер, тоді як публічні заклики – масовий (індивідуально невизначений) характер.

Таким чином, погроза відмежовується від публічних закликів за змістом інформації, що виражається та доводиться до адресата. У разі публічних закликів така інформація або ж взагалі не стосується наміру вчинення діянь, що можуть загрожувати адресатові чи його близьким, або ж стосується тільки намірів третіх осіб, але не суб'єкта закликів, учинити такі діяння стосовно адресата чи його близьких. Натомість у разі погрози інформація, яка виражається та доводиться, стосується саме намірів суб'єкта (його співучасників) учинити відповідні діяння стосовно адресата чи його близьких. Поряд із цим погроза та публічні заклики відмежовуються за колом можливих адресатів.

Досить близьким за змістом до публічних закликів є виготовлення та розповсюдження матеріалів із закликами. Очевидно, що відмежування погрози та виготовлення або розповсюдження матеріалів із закликами також відмежовується за тими самими ознаками, що і погроза від публічних закликів.

Пояснюється це тим, що інформація, яка виражається в матеріалах, по суті, є закликом, а отже є відмінною від інформації, що виражається при погрозі.

Погроза та виготовлення чи розповсюдження матеріалів мають спільні ознаки, оскільки при погрозі інформація також може передаватися письмово, графічно, фото-, кіно- чи відеозаписами. При цьому вираження такої інформації є створенням матеріалу, а його передавання – розповсюдженням.

Проте зміст інформації, що викладається в таких матеріалах, є принципово різним. Так, у разі погрози інформація стосується наміру суб'єкта (його співучасників) учинити діяння, які можуть

[1] Словник української мови (1977). *Т. VIII: Природа–Ряхтливий*. Київ: Наукова думка, 246.

завдати шкоди адресатові чи його близьким. Тоді як інформація, що знаходить відображення у матеріалах із закликами, або взагалі не стосується наміру вчинення діянь на шкоду адресата чи його близьких, або стосується тільки наміру третіх осіб, але не суб'єкта, вчинити такі діяння.

Також існує необхідність відмежування погрози від розголошення інформації. Розголошенням є повідомлення будь-яким способом відповідної інформації хоча б одній сторонній особі (особі, яка не повинна була знати таку інформацію).

У свою чергу, відмінним від погрози є те, що інформація, яка розголошується, може стосуватися будь-чого: як наміру вчинити відповідні діяння, так і будь-яких інших відомостей. Основоположним тут є тільки характер інформації, яка розголошується, а саме таку інформацію не повинні знати сторонні особи. До інформації, яка розголошується, можна віднести державну чи комерційну таємницю, таємницю особистого життя, відомості, які принижують чи ганьблять особу, тощо.

Натомість погроза стосується вираження та доведення тільки інформації про намір учинити відповідні діяння, що можуть завдати шкоди адресатові чи його близьким.

Разом із цим відмежування погрози та розголошення інформації можливо і за колом адресатів, яким передається така інформації. У разі розголошення інформації вона передається сторонній особі, тобто особі, яка не повинна знати про неї. На відміну від цього, інформація при погрозі адресується саме особі, яка може зазнати шкоди, у разі її реалізації.

Отже, ознаками відмежування погрози від розголошення інформації є: а) зміст інформації, яка передається; б) коло адресатів передання інформації.

Також існує необхідність відмежування погрози від надання неправдивої інформації. Як зазначає О. В. Кириченко, завідомо неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці вчинюється саме шляхом інформаційних дій, а відмежовуються такі дії від погрози за змістом інформації, що передається[1].

Саме тому, як і в попередніх випадках, таке відмежування ґрунтується на змісті інформації, що передається. Так, по-перше, при наданні неправдивої інформації вона може стосуватися будь-якого кола відомостей, а не тільки наміру вчинити відповідні діяння. По-друге, інформація, що надається, є обов'язково неправдивою і суб'єкт надання інформації завідомо знає про це. Водночас інформація, яка передається при погрозі, може бути як правдивою (достовірною), так і неправдивою (недостовірною).

Більше того, передання неправдивої інформації може не забезпечувати впливу на психічний стан адресата, а у випадках, коли такий вплив має місце, він не зумовлює виникнення емоції страху в адресата.

Окрім того, передання неправдивої інформації можливо набагато ширшому колу адресатів, ніж передання інформації про погрозу, а також не обов'язково, що неправдива інформація стосується адресата.

Разом із цим при погрозі виражається та доводиться інформація про намір суб'єкта (його співучасників) вчинити відповідні діяння в майбутньому. Іншими словами, така інформація стосується: а) поведінки суб'єкта погрози чи його співучасників; б) поведінки, яка ще не відбулася, а тільки може відбутися в майбутньому.

Водночас повідомлення неправдивої інформації може стосуватися як поведінки суб'єкта, так і інших осіб, а також стосуватися минулої чи майбутньої поведінки, однак така інформація обов'язково є неправдивою, тобто не відповідає дійсності.

Відтак ознаками відмежування погрози та повідомлення неправдивої інформації варто визнавати саме ознаки змісту інформації, що виражається та доводиться до адресата.

Отже, ознаками відмежування погрози від інших суміжних способів вчинення злочину, що також полягають в інформаційних діяннях, є ознака змісту інформації, що передається відповідному адресатові. Крім того, додатковими ознаками відмежування цих способів можуть виступати ознаки адресата передання інформації, ознаки можливості спричинення впливу на психічний стан адресата та зумовлення в нього емоції страху тощо.

Наступною групою суміжних способів учинення злочину є ті, що збігаються (є суміжними) із

[1] Кириченко, О.В. (2005). *Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії завідомо неправдивим повідомленням про загрозу громадській безпеці*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 7.

самим змістом висловленої погрози, тобто полягають у вчиненні тих діянь, які є змістом погрози. Ознаки відмежування від окремих із цих способів (фізичного примусу та розголошення відомостей) деякою мірою вже описувалися вище.

У цьому зв'язку способами вчинення злочину, подібними до змісту погрози, є: вбивство; заподіяння насильства; знищення та (або) пошкодження майна; розголошення відомостей; терористичний акт; незаконні дії з радіоактивними матеріалами; вчинення або невчинення дій з використанням повноважень, зумовлених займаною посадою, службового становища чи службових повноважень, повноважень особи, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг; напад на службові або житлові приміщення осіб, які мають міжнародний захист, а також викрадення або позбавлення волі цих осіб; вилучення майна; обмеження прав, свобод та законних інтересів; викрадення або позбавлення волі.

На наш погляд, ознакою відмежування погрози від перерахованих способів учинення злочину є характер діяння.

Так, практично всі з перерахованих способів учинення злочину (за винятком розголошення відомостей) полягають у вчиненні фізичних, а не інформаційних діянь. Тобто виявляються в конкретному фізичному впливі на потерпілого чи предмет злочину. Такі діяння знаходять реальне об'єктивне відображення в дійсності, а не тільки впливають на психічний стан адресата.

На відміну від цього, погроза полягає у вчиненні саме інформаційних дій, що полягають у вираженні та доведенні інформації до адресата. При цьому справляється вплив не на фізичний, а на психічний стан адресата. Іншими словами, при погрозі суб'єкт тільки декларує (окреслює) намір учинити відповідні діяння в майбутньому, але ще не вчиняє їх. Більше того, погроза ще не означає обов'язкової її реалізації, тобто не завжди виражена та доведена погроза може бути реалізована.

Натомість перелічені способи полягають у безпосередньому вчиненні діянь, якими погрожує суб'єкт. Інакше кажучи, суб'єкт не просто впливає на психічний стан потерпілого, висловлюючи відповідний намір, а реально вчинює діяння, що є змістом погрози.

Таким чином, ознакою відмежування погрози від способів учинення злочину, які збігаються зі змістом погрози, є характер самого діяння, вчинюваного суб'єктом.

Провівши дослідження ознак відмежування погрози від суміжних способів учинення злочинів, можемо сформулювати такі висновки.

По-перше, суміжними з погрозою слід визнавати способи вчинення злочинів, які або характеризуються вчиненням інформаційних діянь, або стосуються вчинення діянь, що є змістом погрози.

По-друге, ознакою відмежування погрози від інших суміжних способів учинення злочину, що також полягають у вчиненні інформаційних діянь, є ознака змісту інформації, яка передається відповідному адресатові. Крім того, додатковими ознаками відмежування цих способів, можуть виступати ознаки адресата передання інформації, ознаки можливості спричинення впливу на психічний стан адресата та зумовлення в нього емоції страху.

По-третє, ознаками відмежування погрози від інших способів учинення злочину, які полягають у вчиненні діянь, що є змістом погрози, виступає ознака характеру діяння. Зокрема, погроза характеризується вчиненням інформаційних діянь, а зазначені суміжні способи – фізичних діянь.

References

1. Aleksandrov, Yu.V., Antipov, V.I., Volodko, M.V. [ta in.] (2009). *Kriminalne pravo Ukraini. zagalna chastina.* Kiiv: Atika, 237.
2. Bazhanov, M.I., Baulin, Yu.V., Borisov, V.I. [ta in.] (2005). *Kriminalne pravo Ukraïni: zagalna chastina.* Kiiv: Yurinkom Inter.
3. Dzundza, V.V. (2005). *Kriminalna vidpovidalnist za vtyagnennya nepovnolitnix u zlochinnu abo inshu antigromadsku diyalnist*: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yurid. nauk: spec. 12.00.08 «Kriminalne pravo ta kriminologiya; kriminalno-vikonavche pravo». Xarkiv.
4. Kirichenko, O.V. (2005). *Kriminalno-pravovi ta kriminologichni aspekti protidiï zavidomo nepravdivim povidomlennyam pro zagrozu gromadskij bezpeci*: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yurid. nauk: spec. 12.00.08 «Kriminalne pravo ta kriminologiya; kriminalno-vikonavche pravo». Xarkiv.
5. Kriminalnij kodeks Ukraini. Naukovo-praktichnij komentar (2013). *T.1: zagalna chastina.* Xarkiv: Pravo, 160, 162.
6. Slovnik ukrainskoi movi (1977). *T. VIII: priroda-ryaxtlivij*. Kiiv: Naukova dumka.

BOOK REVIEWS

Tymur Korotkyi, PhD in Law
National University "Odessa Law Academy", Ukraine

NEW VIEW AT INTERNATIONAL LAW DURING FIRST WORD WAR[1]

The book by professor Oleksandr Merezhko is devoted to the Russian science of international law in the period of World War I, and it is no coincidence that this book came out in 2014, i.e. centennial of WWI. The general idea of this book is to show how Russian international lawyers viewed international law, especially law of war, during one of the most dramatic periods in Russian history.

In Chapter I the author considers different attempts to explain the meaning of WWI and indicate the reasons of its beginning. This is quite a difficult task, because the contemporary historians till now argue about the causes and roots of WWI. Perhaps, we could agree in a way with the American president Woodrow Wilson who once remarked that the Great War had started for all reasons altogether.

Chapter II explores the influence of Russia and her international legal doctrine upon the process of codification of the laws and customs of war. The author tries to show that Russia played a crucial role in this codification and initiated the Hague peace conferences of 1899-1907.

In the Chapter III the author deals with the notion of international law and its effectiveness from the point of view of Russian lawyers. He pays attention to the explanations given by the Russian legal scholars of why international law during the Great War was not effective enough.

Of particular interest is the Chapter IV in which the concept of war in analyzed from the perspective of the Russian international lawyers.

The Chapter V covers theoretical and practical issues of international treaty law during WWI, especially when it comes to the application of the Hague conventions during the war.

In the Chapter VI the institute of neutrality and the difficulties of its application during war is considered.

The Chapters VII and VIII explore the practice of the laws of war's application in the land and sea warfare, whereas the Chapter IX is devoted to the specific issue of the Russian prize law.

The legal aspects of air warfare are considered in the Chapter X. It was one of the least regulated areas of international law during WWI.

One of the most controversial issues in the Russian legal literature during WWI was the status of the enemy state's subjects, which is dealt with in detail in the Chapter XI of the book.

The final chapter (Chapter XII) of the book is devoted to the concept of war crimes and international legal responsibility during WWI.

It is also noteworthy that the author draws some interesting parallels between WWI and unfolding war of Russia against Ukraine. One of these parallels is the violation by Germany of the Belgium neutrality, which bas guaranteed by international treaty, and the brutal violation by Russia of its guarantees given to Ukraine under the Budapest Memorandum of 1994. He also contrasts Russian scholarship of international law during WWI, which was on the high level of scientific analysis and relatively objective, with the

[1] Review of the monograph: Merezhko O. (2014). *Russian Science of International Law during First Word War*. Odessa: Publishing House „Fenkis".

contemporary doctrine of Russian international law, which has become part of the official propaganda machine.

The reader of the book can draw numerous lessons from the experience of international law during WWI, which might be valuable nowadays in the light of the most recent historical events.

The author comes to conclusion that, despite numerous and serious violations of international law during WWI, the core of this law had not been destroyed and that international law after this war had risen again as the legendary Phoenix from the ashes. The final point which makes the author on the basis of his analysis of the history of international law during WWI is that the victory of law over force in international relations is inevitable.

Запрошуємо до участі в журналі «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС»

Журнал виходить 6 разів на рік.

Статті для публікації ***в першому (лютневому)*** номері журналу приймаються до 15 січня і виходять друком до 28 лютого.

Статті для публікації ***в другому (квітневому)*** номері журналу приймаються до 15 березня і виходять друком до 30 квітня.

Статті для публікації ***в третьому (червневому)*** номері журналу приймаються до 15 травня і виходять друком до 30 червня.

Статті для публікації ***в четвертому (серпневому)*** номері журналу приймаються до 15 липня і виходять друком до 31 серпня.

Статті для публікації ***в п'ятому (жовтневому)*** номері журналу приймаються до 15 вересня і виходять друком до 31 жовтня.

Статті для публікації ***в шостому (грудневому)*** номері журналу приймаються до 15 листопада і виходять друком до 31 грудня.

Терміни закінчення прийняття статей до відповідних номерів журналу — орієнтовні. У зв'язку із великою кількістю статей у редакційному портфелі редколегія може довільно змінювати ці терміни.

Терміни виходу номерів журналу із друку – до кінця кожного парного місяця – незмінні.

Вимоги до рукописів:

Обсяг статей: 10 – 30 сторінок (для розрахунку сторінок використовується шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – полуторний).

Статті приймаються українською, чеською, польською, англійською, німецькою, французькою мовами.

В статті, яка подається для публікації в журналі, **обов'язково мають бути враховані наступні вимоги**:

– прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація (обсягом 700-900 знаків) та ключові слова подаються двома мовами: мовою статті та англійською мовою;

– повні відомості про автора: звання, ступені, посада, місце роботи також подаються мовою статті та англійською мовою;

– посилання на джерела та літературу робляться посторінково та подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються;

– звичайний список літератури наприкінці статті *не подається, але водночас*

– наприкінці статті додатково розміщується список цитованої та використаної у статті літератури в «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею.

Бібліографічні описи джерел і літератури у посиланнях та списку літератури мають бути оформлені згідно з угодами APA (American Psychological Association). Нижче наведено зразки оформлення бібліографічних джерел.

Ілюстрації до статей (графіка і малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен малюнок в окремому файлі).

При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що в журналі не використовується кольоровий друк.

Рукописи, які не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє і не розглядає з метою публікації.

Адреси для листування:
E-mail: eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Офіційний сайт: http://eppd13.cz

Поштова адреса:
Головний офіс: Šternovská 735, Újezd u Brna, 664 53, okres: Brno, kraj: Jihomoravský

Зразки оформлення бібліографічного опису джерел і літератури згідно з угодами APA (American Psychological Association) порівняно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006:

Загальні правила: посторінкові посилання на джерела та літературу подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються.

Місяць перегляду web-сторінки подається мовою статті.

Цитати також подаються мовою статті.

1. При посиланні на книгу цілком:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право.

При посиланні на сторінку 62:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право, 62.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв, В. П. Колісник, О. Г. Кушніренко; В.о. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого" ; за ред. Ю. Г. Барабаш, А. О. Селіванов. – Харків : Право, 2012. – 165 с.]

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структурации*. 2-е изд. Москва: Академический Проект.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гиденс. – 2-е изд. Москва: Академический Проект, 2005]

Оборотов, Ю.Н. (ред.) (2011). *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс:* учебник. Одесса: Фенікс.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Фенікс, 2011]

2. Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон, Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

При посиланні на сторінки 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон, Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

Алісов, Є.О., Воронова, Л.К., Кадькаленко, С.Т. та ін. (1998). Фінансове право: *підручник*. Харків: Фірма «Консум», 127.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадькаленко та ін. – Харків: Фірма «Консум», 1998. – С. 127.]

3. Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод:* матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35–48.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. –Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 35–48.]

4. Горобець, К.В. (2012). *Аксіосфера права та її компоненти:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти *:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012.]

5. Гарбузов, В.Н., Попович, А.П. (2002). Губернатор штата: статус и полномочия. *США. Канада: Экономика, политика, культура*, *7,* 55–70. [Згідно ДСТУ це виглядало б так: Гарбузов В. Н. Губернатор штата: статус и полномочия / В. Н. Гарбузов, А. П. Попович // США. Канада : Экономика, политика, культура. – 2002. – №7. – С. 55-70.]

6. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Згідно ДСТУ це виглядало б так: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

7. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1,* (p. 405). London, New York.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Rosenau J. N. Governance /
J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

8. Посилання на том

Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). *(Т. 1. 1866-1889).* Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.

9. Закони Російської імперії (мають особливості реквізитів у порівнянні із сучасними законами):

без посилання на статтю:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.*

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1981 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.]

із посиланням на статтю закону:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660*.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660. – Ст.27, II, п. 3.]

10. Збірки матеріалів офіційного діловодства.

Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.]

11. При оформленні посилання на матеріали web-сайтів посилання включає ім'я автора сторінки, назву сторінки, *назву сайту* (*набирається курсивом*), адресу сайту (URL), виділену знаками <>, та, за можливості, дату останнього перегляду сайту (в круглих дужках) автором посилання:

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (2013, листопад, 21).

Малиновська, О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <niss.gov.ua> (2014, грудень 21).

12. Посилання на законодавчі акти та правові документи:

Угоди:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS. 171 (ICCPR). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, листопад, 21)

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (2013, листопад, 21).

При посиланні на статтю Конвенції:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, листопад, 21).

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (2013, листопад, 21).

Двосторонні угоди:

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування (Угоду затверджено Постановою КМ № 1094 від 28.11.2012) (прийнята 28 листопада 2012 року, набрала чинності для України 18 лютого 2013 року). *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

Рекомендації СОП:

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, листопад, 21).

Документи ООН

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm> (2013, листопад, 21).

Документи судів

Документи Міжнародного суду

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92. <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5> (2013, липень, 13).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004 <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm> (2013, липень, 13).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

Справи ЄСПЛ:
(до 31 жовтня 1998 року)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A
Allenet de Ribemont v. France (interpretation), 7 August 1996, § 17, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-III
Garnieri v. Italy, no. 22256/88, Commission decision of 18 May 1992, unreported
(з 1 листопада 1998 року)
Постанова Палати ЄСПЛ з питання прийнятності скарги для розгляду по суті [Judgment on the merits delivered by a Chamber]
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Постанова Великої Палати ЄСПЛ з питання прийнятності скарги для розгляду по суті [Judgment on the merits delivered by the Grand Chamber]
Campbell v. Ireland [GC], no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Рішення Палати ЄСПЛ про визнання скарги прийнятною [Decision on admissibility delivered by a Chamber]
Campbell v. Ireland (dec.), no. 45678/98, ECHR 1999-II
Рішення Великої Палати ЄСПЛ про визнання скарги прийнятною [Decision on admissibility delivered by the Grand Chamber]
Campbell v. Ireland (dec.) [GC], no. 45678/98, ECHR 1999-II
Постанова Палати ЄСПЛ щодо попереднього заперечення [Judgment on preliminary objections delivered by a Chamber]
Campbell v. Ireland (preliminary objections), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II
Постанова Палати ЄСПЛ з питання про виплату справедливої компенсації [Judgment on just satisfaction delivered by a Chamber]
Campbell v. Ireland (just satisfaction), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Судові рішення окремих країн:
Дело о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда (постановление), № 16-П, КС РФ 2013. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (2013, липень, 13).
Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Закони та інші законодавчі акти тощо.
Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14> (2013, листопад, 21).
Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21).
Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Посилання на статтю кодексу, закону, конституції тощо
Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21)

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí byt publikováné do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí byt publikováné do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí byt publikováné do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí byt publikováné do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí byt publikováné do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí byt publikováné do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, prácovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytováné na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí byt uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:
E-mail: eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com

Web: http://eppd13.cz

Adresa:
Šternovská 735, Újezd u Brna, 664 53,
okres: Brno, kraj: Jihomoravský

Vzorec bibliografického popisu zdrojů a literatury v rámci dohod APA (American Psychological Association) ve srovnání s **ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (*Státní Rada ze standartizace a metrologie Ukrajiny*):**

Všeobecné pravidlo: odkazy na originálné zdroje a literaturu jsou předložené v původním jazyce, t.je. není přeložený a ne přepsaný.

Měsíc přečtění web-stránky je uvedén v jazyce sepsání článku.

Citaty z jazykových verzí zahraničních, pokud jsou k dispozici, obsahuje také jazykově původní článek.

1. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:
Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press.
[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Kelsen, H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – Harvard : Harvard University Press, 2009. – 516 p.]

Když se odkazuje na stránku 17:
Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press, 17.

2. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:
Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

Když se odkazuje na stránky 13-15:
Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

3. Giumelli, F. (2013). How EU sanctions work: a new narrative. *Chaillot Papers, 129.*
[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Giumelli, F. How EU sanctions work: a new narrative / F. Giumelli // Chaillot Papers. – 2013. – P.129.]

4. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu:: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

5. Nigro, F., Nigro, L. (1970). *Modern Public Administration*. New York: Harper and Row. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Nigro F. Modern Public Administration / F. Nigro, L. Nigro. – New York : Harper and Row, 1970. – 490 p.]

6. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1,* (p. 405). London, New York. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

7. Když se uvádí odkazy na webové stránky, položka musí obsahovat jméno autora té stránky, titulní stranku (*anebo její název*), název webu (uvedený kurzívou), webovou adresu (URL) zvýrazněnou znaky <>, a také, pokud je to možné, datum, kdy naposledy byla webová stránka aktualizjvaná (v závorkách) autorem odkazu:
EU Creating Court for Kosovo War Crimes. *EPOCH Times.* <http://www.theepochtimes.com/n3/601421-eu-creating-court-for-kosovo-war-crimes/>

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (21. listopadu 2013).

8. Odkazy na právní předpisy a právní dokumenty:

Dohody:
International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21. listopadu 2013);
Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (21. listopadu 2013).

Když se odkazuje na článek Úmluvy (Konvence):

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21. listopadu 2013).

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (21. listopadu 2013).

Dvoustranné dohody:

(Dohoda mezi Vládou Ukrajiny a Vládou Ruské federace o spolupráci v oblasti hledání v letectví a záchránění. (Dohoda je schválená usnesením Kabinerz Ministrů Ukrajiny № 1094 ode dne 28.11.2012) (je přijaté dne 28. listopadu 2012, vstoupila v platnost pro Ukrajinu 18-ho února 2013). *Офіційний вісник України*, 29, 130.)

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

Doporučení СОП (*Služba uspořádání dopravy*):

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, листопад, 21).

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). Oficiální webová stránka Nejvyšší rady Ukrajiny <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21. listopadu 2013).

Dokumenty OSN:

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm> (21. listopadu 2013)

Dokumenty soudů

Dokumenty Mezinárodního soudu:

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5> (13. července 2013).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004 <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm> (13. července 2013).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

Soudní usnesení jednotlivých zemí:

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Zákony a jiné právní úkony etc.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14> (21. listopadu 2013).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (21. listopadu 2013).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Odkaz na článek zákoníku, zákona, Konstituce, atd.

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (21. listopadu 2013).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:
an abstract (700-900 characters), a title of the article and complete data
of an author – full first and last name, academic title,
academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:
E-mail: eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Mailing Address:
Šternovská 735, Újezd u Brna, 664 53,
okres: Brno, kraj: Jihomoravský

Samples of bibliography formatting in accordance with the APA (American Psychological Association) Agreements in comparison to State Standard of Russia and Ukraine 7.1:2006:

1. For reference to a book as a whole:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право.

For reference to page 62:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право, 62.

[Reference according to the State Standard: Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв, В. П. Колісник, О. Г. Кушніренко; В.о. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого" ; за ред. Ю. Г. Барабаш, А. О. Селіванов. – Харків : Право, 2012.– 165 с.]

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структурации*. 2-е изд. Москва: Академический Проект.

[Reference according to the State Standard: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гиденс. – 2-е изд. Москва: Академический Проект, 2005]

Оборотов, Ю.Н. (ред.) (2011). *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс:* учебник. Одесса: Фенікс.

[Reference according to the State Standard: Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Фенікс, 2011]

2. For reference to a book as a whole:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

For reference to pages 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Reference according to the State Standard: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

Алісов, Є.О., Воронова, Л.К., Кадькаленко, С.Т. та ін. (1998). Фінансове право: *підручник*. Харків: Фірма «Консум», 127.

[Reference according to the State Standard: Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадькаленко та ін. – Харків: Фірма «Консум», 1998. – С. 127.]

3. Гарбузов, В.Н., Попович, А.П. (2002). Губернатор штата: статус и полномочия *США. Канада: Экономика, политика, культура*, *7,* 55–70. [Reference according to the State Standard: Гарбузов В. Н. Губернатор штата: статус и полномочия / В. Н. Гарбузов, А. П. Попович // США. Канада : Экономика, политика, культура. – 2002. – №7. – С. 55-70.]

4. Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод:* матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35–48.

[Reference according to the State Standard: Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. –Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 35–48.]

5. Горобець, К.В. (2012). *Аксіосфера права та її компоненти:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.

[Reference according to the State Standard: Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти *:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012.]

6. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Reference according to the State Standard: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

7. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1,* (p. 405). London, New York.

[Reference according to the State Standard: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

8. For reference to a volume:

Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). *(Т. 1. 1866-1889).* Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.

[Reference according to the State Standard: Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.

9. Laws of the Russian empire (have features of essential elements in comparing to the modern laws):

without reference to the article:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.*

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.]

with the reference to an article of the Law:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660*.

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660.]

10. Collections of materials of official office work:

Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.

[Reference according to the State Standard: Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.]

11. For referring to materials of websites, a reference includes name of the author, the title of webpage, *the title of website (in italics)*, the address of website (URL) given in symbols < >, and possibly the date of last visit to website in parentheses:

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (2013, November, 21)

Малиновська, О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <niss.gov.ua> (2014, грудень 21).

12. References to legislative acts and legal documents:

Treaties

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, November, 21)

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (2013, November, 21)

For reference to an article in a Convention:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, ноябрь, 21)

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (2013, November, 21)

Bilateral Treaties:

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування (Угоду затверджено Постановою КМ № 1094 від 28.11.2012) (прийнята 28 листопада 2012 року, набрала чинності для України 18 лютого 2013 року). *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

ILO Recommendations:

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, November, 21).

UN Documents

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm> (2013, November, 21)

Judicial Documents

ICJ Documents

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5> (2013, July, 21).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004. <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm> (2013, July, 21).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

ECHR Cases:
(before Oct. 31 1998)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A
Allenet de Ribemont v. France (interpretation), 7 August 1996, § 17, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-III
Garnieri v. Italy, no. 22256/88, Commission decision of 18 May 1992, unreported
(beginning November 1, 1998)
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland [GC], no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (dec.), no. 45678/98, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (dec.) [GC], no. 45678/98, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (preliminary objections), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (just satisfaction), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Judgements of National Courts:

Дело о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда (постановление), № 16-П, КС РФ 2013. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (2013, November, 12).

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Laws and so forth

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14> (2013, November, 21).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, November, 21).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Reference to an article in a Code, Law, Constitution, etc.

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, November, 21)